

891 981 09

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԵՂԱՄ ՍԵՂԱՆ

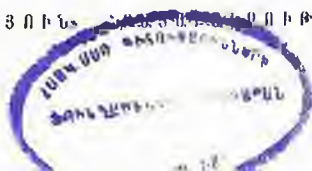
ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ

(1946 1985)

A 11
85/45

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1997

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեգյանի անվ. գրականության ինստիտուտի
գրական խորհրդի որոշմամբ*

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու Վ. Հ. Փարթևաճյան

*Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ
Բան. գիտ. դոկտոր Լ. Ա. Ասմադյանը և Բան. գիտ. թեկնածու Մ. Վ. Մամուկանյանը*

Սևակ Գ.

Ս 413 Սիխուտորաճյան գրականության պատմությունը ուրվագծեր
(1915—1955) / Պատ. խմբ. Վ. Հ. Փարթևաճյան. — Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 1997. 368 էջ, 1 թ. նկ.:

Այնպիսի ժամանակակից գրականության պատմություն (1920—1945 թթ., 1980 թ.) առումնասիրության երկրորդ գիրքն է, որտեղ հետազոտվում են 1946—1985 թթ. ժամանակաշրջանի սիխուտորաճյան գրականության առավել էական միասուններն ու թվաները:

Գիրքը նախատեսված է հայ գրականությանը պատկանողների և բնթեր-
ցող լայն շրջանների համար:

II — $\frac{4603020100}{703 (02) — 90}$ — 97

ԳՈՒԳ 83 . 3 Հ

Գիրքը տպագրվում է ամերիկահայ մեկեմսա,
Գեղամ Սևանի երիտասարդ տարիների մտերիմ ընկեր
ՀԱՐՈՒԹԵՐՈՒՄ՝ ՄԻՄՈՆՅԱՆԻ
հովանափորությամբ,
ի նիշտամբ իր եղբոր՝
սփյուռքահայ գրող ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ

ԽՈՍԹ ՀՈՎԱՆԱԳՈՐԻ

Սփյուռքահայ գրականությունը ուժգն աճի և արժեքավոր մեկ
հատուածը դարձաւ հայ գրականութեան, միշտ եղած է հայրենի մատուռա-
նութեան հոգատար ուշադրութեան անարկան: Զայն ըստ ամենայնի
ստումնասիրելու, գնահատելու և հայրենի ընթերցողներուն ծանօթացնելու
հպատակով՝ ԳՅԱ. գրականութեան ինստիտուտի համակարգին մէջ ստեղ-
ծուեցաւ սփյուռքահայ գրականութեան հետազոտման յատուկ բաժին, որուն
եկաւորութիւնը վստահութեամբ անուանի գրող և գրականագետ, բանասի-
բական գիտութիւններու դոկտոր Գեղամ Սևանին: Այս բաժնի և անոր
խումբ մը նուիրեալ գիտնական աշխատողներու հաւանգուն ջանքերով ընթաց-
տաւ սփյուռքահայ գրականութեան հետազոտման և հրատարակութեան գոր-
ծը Հայաստանի մէջ:

Մենք բարձր կը գնահատենք և խախտագիտութեամբ կը յիշենք Գեղամ
Սևանի՝ սփյուռքահայ գրականութեան և զբոյններուն նուիրում յօդուած-
ները, ուսումնասիրութիւնները և մեհագրութիւնները, որոնք ի վերջոյ պատ-
կեցան «Սփյուռքահայ գրականութեան ուրուագծեր» երկնաւոր ծաւալուն
աշխատութեամբ: Արժէքաւոր այդ աշխատութեան երկրորդ հատորը ցարկ կը
մնաւ անախդ:

Սփիւռեալ գրականութիւնը ըստ ամենայնի հանչցնելու և տարածելու հայրենի մտաւորականութեան ձգելու ջանքերուն զօրակցելու և իմ բարեկամ հանգուցեալ Գեղամ Սեւանի աշխատութիւնը գրական ընթացքի մէջ դնելու մտանդութեամբ, որոշեցի հոգալ անոր տպագրութեան ամբողջ ծախքը:

Սրտագին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Հայաստանի Հանրապետութեան ԳԱԱ գրականութեան ինստիտուտի ներհոն տնօրէն՝ ակադեմիկոս է. Զրբաշեանին, որ սիրալոյսով բնդառաջեց այս գործին մէջ իմ ալ հաճես: Ըսման ներդնելու վաղեմի փափագիս:

Ահա քեզ ի՛նչ կ'ուզէի բռնել:

Ամենայարգալիւ սիրով՝

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՕՂԷԻ ՍԵՄՈՆԵԱՆ

10 նոյեմբ. 1996

Էսա Սնչեկեա

ԽՈՍՔ ՄԵՐ ԸՆԿԵՐՈՋ ՄԱՍԻՆ

«Ափյուռքանայ գրականության պատմության ուղևագների» երկարու գիրքը տպագրվում է հեղինակի մանկանից ութ տարի հետո: Այս հանգամանքը նրա ընկերներին պարտավորեցնում է գիրքը քննադատի ուշադրությանը հանձնելիս գոնե ամենամասնադատ գծերով հիշելուն: Նրա կյանքի և առեղծագործական ողու հիմնական հանգրվանները:

Գեղամ Սևանը ծնվել է Ստամբուլում, 1926 թ.: Մայրերկ է, աշխտոյ, ծառայել թուրքական բանակում, հանդիպել արևմտամայության հետադարձ կատարված ոգիների հետքերին: Այս տպավորությունները արտացոլվել են նրա պատմվածքներում: Ստամբուլից անցել է Բեյրութ, դասավանդել տեղի հայկական դպրոցներից մեկում, ակտիվորեն մասնակցել մայ գրական կյանքին:

1962-ին տեղափոխվում է Հայաստան, բանասիրական կրթություն ստանում և մինչև կյանքի վերջը աշխատում Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտում:

Խառնվածքով ուռնամտիկ էր, վառ գույների սիրահար, մարդկային հարաբերություններում կիսատոհմեր չընդունող: Այս գիծը իր ուժեղ հետքը թողեց նրա գրականության վրա:

Երբ Գեղամ Սևանը տեղափոխվեց Հայաստան, արդեն հայտնի գրող էր: լույս էին տեսել նրա հրաշալի «Բյուրեղյա դղյակը», «Ծիծեռնակները ցածեն անցան» ժողովածուն և այլ գրքեր: Հայաստանում Սևանը շարունակեց առեղծագործական ակտիվ աշխատանքը: Տպագրեց «Հայոց թողը» պատմվածքների ժողովածուն, վիպակների «Երեք սերունդ» գիրքը, «Ամեն մարդ՝ իր ճանապարհով» և «Հաց և սեր» վեպերը, վերջինի համար առանալով Հայաստանի գրողների միության» Դերեկի Դեմիրճյանի անվան մրցանակը: Գեղամի շնորհիվ հայաստանյան գրականության մեջ շուրջ առավ ափսոսքը: Ասենք, հուպատեղազմյան շրջանի ափսոսանայ գրականության մեջ էլ նրա վատասկը մեծ էր: Ժամանակագրորեն իր տեղը հերկա հատորի մեջ էր: Այդ տեղը ստացավ բաց է մնում: Գեղամ Սևանի գեղարվեստական ժառանգությունը դեռ սպասում է իր ուսումնասիրմանն ու

արժեքավորմանը: Այսպես թե այնպես, Գեղամ Սևանը իր սեփական, անշփոթելի հետքը թողեց հայ նորագույն գրականության մեջ:

Բայց Հայաստանում Գեղամ Սևանի արածը շատ ավելին էր, քան այս երկերի ստեղծումը: Հայաստանում Սևանը դարձավ հայտնի գրականագետ, սփյուռքահայ գրականության փաստորեն առաջին և լավագույն հետազոտողը: Երբ պատերազմից հետո Ալեքսի Խասանկյանը հռչակեց «Մեկ ժողովուրդ, մեկ գրականություն» ճշմարտությունը, Հայաստանում սփյուռքահայ գրականության մասին շատ աղուտ պատկերացում կար: Դրանից հետո, մասնավոր լատիներականների սկզբից, շատ բան արվեց սփյուռքահայ գրողների լավագույն երկերը հայաստանյան ընթերցողին ներկայացնելու ուղղությամբ և, այնուամենայնիվ, մենք դեռ հեռու էինք սփյուռքահայ գրականության մասին ամբողջական պատկերացում ունենալուց: Սփյուռքահայ գրողների երկերի նրաշարակության հետ մեկտեղ անհրաժեշտ էին գրականագիտական ուսումնասիրություններ, մենագրություններ: Գեղամ Սևանը մեզանում սկիզբ դրեց սփյուռքի գրականության գիտական բնութանը:

Կեյսերյան հատորի «Ներածության» մեջ Սևանը մի խոստովանություն է անում. «Այս գրքերը ոչ թիշ դժվարությամբ տարիների ընթացքում գրվել են սփյուռքահայ գրականության նկատմամբ տածած խորին սիրով ու նվիրումով, անբանաձևելի պաշտամունքով դեպի նրա անցած, ներկա և գալիք մշակները»: Ասված է «Ուրվագծերի» երկու հատորների մասին, բայց վերաբերում է Սևանի ամբողջ գրականագիտական գործունեությանը:

1968-ին Սևանը նրատարակում է իր առաջին մենագրությունը՝ «Վազգեն Շուշանյան», դրա հիման վրա հա պաշտպանեց թեկնածուական թեզ և դարձավ բանասիրական գիտությունների թեկնածու: Հետագայում Սևանը նրատարակեց իր երկրորդ մենագրությունը՝ «Հակոբ Մեմուրի»: Սփյուռքի այս տաղանդավոր արձակագրի ստեղծագործությունը ներ-նոր էր հայտնի դառնում հայրենիքում. տպագրվել էր նրա «Կապույտ յուշ» ժողովածուն: Սևանը իր մենագրության մեջ բնութան է առնում Մեմուրու ժառանգության ամենատարբեր կողմերը, ուսումնասիրում ոչ միայն առանձին գրքերով նրաշարակված, այլև մամուլի էջերում սփռված գործերը: Նաև Գեղամի սրբ աշխատության շնորհիվ Մեմուրին դառնում է հայաստանյան ընթերցողի սիրած հեղինակներից մեկը, նրա մասին գրվում են նոր ուսումնասիրություններ և հոդվածներ:

Գեղամ Սևանը դարձավ սփյուռքահայ գրականության իսկական նվիրյալը հայրենիքում: 1980 թ. նրատարակվեց նրա «Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր» աշխատությունը, որն ընդգրկում էր 1920—1945 թվականները: Աս առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունն էր մեր նորագույն գրականության այդ մի կարևոր հատվածի պատմությանը նվիր-

ված. մինչ այդ ոչ միայն Հայաստանում, այլև սփյուռքում նման աշխատություն չէր հրատարակվել: Այս աշխատանքը գրելու համար ոչ միայն անկեղծ նվիրվածություն, այլև հսկայական աշխատանք էր պետք՝ ի մի հավաքել սփյուռքի ամենատարբեր հատվածներում կուտակված հսկայական, շատ դեպքերում՝ գիտականորեն բոլորովին անմշակ նյութը, համակարգել այդ, իմաստավորել սփյուռքի և հայաստանյան գրականության պատմության կոնտեքստում: Ընդ որում, սփյուռքի հատկապես առաջին տասնամյակների գրականության մեջ իրենց արտացոլումն են գտել տարբեր գաղափարախոսություններ, բախումներ ու ծայրահեղ գնահատականներ են եղել. ինքը՝ Գեղամ Սևանը, ամբողջ կյանքում հավատարիմ մնաց իր դավանած գաղափարախոսությանը, բայց իր աշխատության մեջ ձգտեց վեր կանգնել գաղափարախոսական տարածականություններից՝ գրական իսկական արժեքները գնահատելու համար: Նրա գրքում գնահատականներ կան, որոնք ահարկաբար են (օրինակ, Շավարշ Նարդունու ստեղծագործությանը տրված տառնձին բնորոշումները). բայց ակնհայտ է Սևանի անկեղծ ցանկությունը՝ ստեղծելու սփյուռքահայ գրականության ամբողջական պատկերը, արժեքավորելու գրական մեծ կենսագործումները: Լավագույն օրինակներից մեկը կարող է լինել Համասեղի ստեղծագործության բնկությունն ու արժեքավորումը նրա մենագրության մեջ: Եվ քանի որ տեղը եկավ, ասենք, որ Սևանը առհասարակ կարևոր դեր խաղաց հայ նորագույն գրականության այդ դասականի ստեղծագործությունը Հայաստանում տարածելու գործում: Համասեղի առաջին լավագույն հայաստանյան ժողովածուն կազմել և Առաջաբանը գրել է Գեղամ Սևանը:

Ներկա հատորում էլ ընթերցողը կգտնի վիճելի, երբեմն ծայրահեղ գնահատականներ, հին գաղափարական վեճերի հետքեր, որոնք գիրքը գրելու պահին դեռ թարմ էին Գեղամի հոգում: Նկատի ունե՞լ հատկապես Ստեփան Զարյանի «Նավը լեռան վրա», Անդրանիկ Ծառուկյանի «Վերջին ամսույը» վեպերին նվիրված էջերը: Բայց, ընդհանուր առմամբ, ինչպիսի մասնակի թերություններ էլ ունենա Սևանի այս աշխատությունը (թերություններ, որոնք պայմանավորված էին նաև ժամանակով), իր ընդգրկումով, բովանդակության հարստությամբ, վերլուծական էջերով մնալու է սփյուռքահայ գրականությանը նվիրված լավագույն առումնախրություններից մեկը:

Սևանի աշխատանքը սփյուռքահայ գրականության ուսումնասիրության ուղղությամբ չափմանափակվեց միայն նրա սեփական հետազոտություններով. նա, արդեն բանասիրական գիտությունների դոկտոր, կազմակերպեց և մինչև իր մահը գլխավորեց Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Մ. Արեղյանի սեմը. գրականության ինստիտուտի սփյուռքահայ գրականության բաժինը, այս բաժնում Սևանի ակտիվ մաս-

նակցությամբ ստեղծվեցին մի քանի ժողովածուներ՝ նվիրված սփյուռքահայ գրականության նշանավոր դեմքերին (բացի Վ. Շուշանյանին և Հ. Մըն-ձորուն նվիրված արդեն հիշյալ մենագրություններից, նաև «Սփյուռքահայ գրողներ» մատենաշարով՝ Բ. Կուրիկյանին, Վահն Հալկին, Լ. Զ. Խյուրմեկյանին, Գաննորին և այլոց)։

Բաժինը հետագայում մտավ ինստիտուտի 20-րդ դարի հայ գրականության կազմափափի մեջ, բայց Սևակի առեռած ավանդույթները շատ հիմնավոր էին, և ներկայումս շարունակվում է սփյուռքահայ գրականության հետազոտությունը արդեն իրիս հայ նորագույն գրականության անբաժանելի հատվածի։

Ներկա հատորը շարունակությունն է ու ամրողչացումը Սևակի «Ուրվագծերի» և բնոգրկում է սփյուռքահայ գրականության պատմությունը 1945-ից հետո։ Հանգուցյալ գրականագետը այն տպագրության էր հանձնել իր մանվանից ոչ շատ առաջ։ Այժմ այն մեր գրական ու գիտական հասարակության համար և հանձնվում նրա երիտասարդական օրերի ընկեր, լուսանկարապահական գրառեր . Հարություն Սիմոնյանի ազնիվ օժանդակությամբ։ Մեզ բոլորիս՝ Գեղամ Սևակի ընկերների, բարեկամների, ընթերցողների համար՝ այստեղ և Սփյուռքում, այս գրքի հրատարակությունը հատկապես կարևոր է նաև այն պատճառով, որ 1996 թ. լրացավ Գեղամ Սևակի ծննդյան 70 տարին։ Եվ որեւմ մեր բոլորի սիրելի Գեղամ Սևակի այս հատորի եռմսնա հրատարակությունը թող լինի առհավատաշյան այն քանի, որ մենք չենք մոռանում և չենք մոռանա նրա մեծարժեք գործը և նորոգելովն պոզիտո կերպարը։

Ա.ԶԱՏ ԵՂԻՍԱԶԱՐՅԱՆ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Յուրաքանչյուր ազգի գրականությունը ինչ-որ տեղ նաև իր սեփական ժողովրդի պատմությունն է, և սխալ չէ այն կարծիքը, որ գրականությունը հաճախ առավել խոր ու գեղարվեստորեն համոզիչ, քան վրձնահարմարները, մի խոսքով, նաև ներքին լուսարձակներով և բացահայտում տվյալ ազգի պատմական անցյալին ու ներկայացրած ժամանակաշրջանը:

Սփյուռքահայ գրականությունը, որպես արևմտահայ գրականության արունակվող օղակ, իր սրուշ առանձնահատկություններով՝ հանդերձ՝ հուշույն չէր կարող անմասն մնալ Սփյուռքի իրականությանից, առավել ևս ակտիվորեն շմանակեցել գրան, իր իսկ եղակի բախտ ու ձախառագրի գեղարվեստական փաստագրմանը, աշխնն՝ նրա վկայագրողը լինելուց: Այդպիսին էր իրադրությունը նրա սկզբնավորման, կազմավորման ու համալրման (1920—1945 թթ.) ժամանակաշրջաններում և այդպիսին էլ մնաց Հետպատերազմյան տանձավայրերում, մինչև մեր օրերը: Ելնելով նման ճշմարտությունից, հարկավոր է, երևի, քննարկել սփյուռքահայ գրականության համար դարձակետային հանդիսացած քննարկվող ժամանակաշրջանի քաղաքական-բարոյական ազդակները, պատմական նոր տեղաշարժերը՝ առավել լավ լմբոնելու համար հենց իր՝ գրականության ընթացքը:

Այսպես, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի (1939—1945 թթ.) ավարտին, երբ հիմնավին ջախջախվեցին հիտլերյան ֆաշիզմն ու նրա գաղնակիրյները, միջազգային կյանքում գաղափարական ուղղությունները հիմնականում նշանավորվեցին գեթոկրատական ուժերի համընդհանուր վերելքով:

Հետպատերազմյան առաջին ամիսներից սկսած՝ անկասելի լնափ ուսուցավ ազդւյն ազատագրական պայքարը գաղութային ու կիսագաղութային երկրներում: Այդ բոլորը չէին կարող իրենց խորը հետքերը չլնոյնել գաղութային և կիսագաղութային երկրներում տպաստան գտած սփյուռքահայ զանգվածների վրա, հատկապես՝ Արաքական արևելքում:

Վերջ ի վերջո, հաղթանակած խորհուրդների երկրում էր զանվում նաև խորհրդային Հայաստանը, որ նույնպես իր տասնյակ հազարավոր զավակների արյան բաժինն ուներ կոփված հաղթանակում, չհաշված այն իրողությունը, որ սփյուռքահայությունը ևս իր հերթին ձեռնածալ չէր մնացել անցած

դաժան աչք տարիներին. ամենուրեք զինվորազորվել էր զործող բանակներում և նաև նյութական նորավարություններով իր նպաստը բերել արդար աչք կոմիտե: Այս բոլորի պերճախոտ վկայությունն են դեռևս Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբին «Պրավդա» թերթում լույս տեսած՝ խմբագրական հոդվածի հետևյալ տողերը. «Խորհրդային Միության վրա ավազակային, ուխտագրում հարձակում զործելու լուրը ստիպեց զոռն և արվուն լինել հայ ժողովրդի այն զանգվածներին, որոնք ապրում են Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների սահմաններից դուրս... Նրանց ամբողջ սերը, նրանց ամբողջ համակրանքը Խորհրդային Միության կողմն է... Արկածովեց, ցինցիկեց հալ ժողովուրդը»:

Նվ ալն փաստը, որ «1945 թվականին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Սան-Ֆրանցիսկո բաղաժույթում, Միավորված ազգերի կոնֆերանսում Խորհրդային Միության պատվիրակությունը իր շնորհակալությունը հայտնեց ամերիկահայությանը՝ պատերազմի բնթացքում Կարմիր բանակին և Սովետական Հայաստանին ցույց տված օգնության համար»², հաստատում է իրավացիությունը «Պրավդա»-ում հայտնված՝ զանգվածների «սիրո ու համակրանքի» այն տողերի, որոնք միայն ամերիկահայությանը չէին վերաբերում, ինչպես: Չէ՞ որ նշված օգնությունը հայկական տարրեր զաղթօգտակարում «Սասունցի Գալիթ» տանկային շարասյան համար կատարված և իրազորված՝ Նախապետության արձագանքն էր: Շարասյուն, որ Խորհրդային բանակին նախնական 1944 թվականի փետրվարին, հաջորդակալություն, որ ձեռնարկվեց ռուսական զինվորական Բաղրամյանի անվան տանկային ինքնաշարժային զորքերի կողմից: Ավերակները նաև ուղարկված մեծ քանակությամբ տաք հագուստներն ու նյութական օգնության մյուս ձևերը:

Ափսոսաբան է այն զանգվածները չէին կարող մնալ մեկուսի, չեղք զիրքերում: Չէ՞ որ Խորհրդային Միության հաղթանակով էր պայմանավորված Հայաստանի, արևելյան «՝րերորդ անգամ՝ հալ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը: Այստեղից էր ողջ հալ ժողովրդի «այնպեղծվելը, ցինցիկելը» Խորհրդային Միության վրա կատարված ավազակային, ուխտագրում հարձակումից: Այդ զիտակցությունն է մղում ֆրանսուհայ բանաստեղծ Միսաք Մանուշյանին և նրա բնկերներին, 1944 թվականի փետրվարի 21-ին, Մոն-Վալերյեն ամրոցի պատի տակ ֆաշիստ զահիճների կողմից զնդակահարվելիս՝ հպարտորեն գոչելու. «Կեցցե՛ Ֆրանսիան», «Կեցցե՛ Կարմիր բանակը»: Գոչելու և բնկնելու՝ հանուն Ֆրանսիայի, հանուն Խորհրդային Հայաստանի:

Այդ զիտակցության նկատմամբ տրված հարգանքի տուրքն ու հպարտությունն էր, որ Հայաստանի զորդների միության V համագումարում միության առաջին քարտուղար էր. Թոփչյանին մղեց ասելու. «Սկսած 20-ական թվականներից մինչև համաշխարհային երկրորդ պատերազմը, հայերը զոր-

ծուն մասնակցություն ունեցան Ֆրանսիայի, Մերձավոր արևելքի և Բալկանյան երկրների հեղափոխական շարժումներին: Մենք հպարտությամբ ենք հիշում Սա. Շահբազյանին, Մ. Մանուշյանին, Ա. Գալթյանին, Հ. Գալթյանին, Ե. Մարտիրոսյանին և շատ ուրիշների, որոնք հերոսաբար մարտնչեցին մարդկության ամենալուսավոր գաղափարների հաղթանակի համար:

Այդ լուսավոր գաղափարների ձանադարհին էր քնկել նաև առաջնգալիք մի կին՝ գրող Լուիզա Ասլանյանը (Լաս)՝ գաղափարող արվելով գերմանական ֆաշիզմի ձամբարներում: Եվ դեռ ինչքա՞ն ուրիշներ...

Այս, գաղափարները առավել հուն գտան երկրորդ համաշխարհայինից հետո, բայց արդեն չկային այլևս Վազգեն Շուշանյանը, Փալլակ Միքայելյանը, Գեղամ Աթմաճյանը (Ա. Սևմա) և մեծ ուսուցիչներից մեկը՝ Վահան Թեբեյանը, մի խոսքով, չկային շատերը և՛ բնական, և՛ անբնական մահով: Այդ էր իրադրությունը Արաբական արևելքում: Քաղաքական ու բարոյական վերալքի տասնամյակներ էին հաջորդելու իրար և առաջին հերթին աղաքական աշխարհի աղնախի հալածո՝ գաղթօջախներում, ինչպիսիք Սիրիան ու Լիբանանն էին: Գաղթօջախներ, որոնք էլ երկար տասնամյակներ չհամար ստանձնելու էին առաջատարի գեր սփյուռքահայ էլաներում և զրափակություն մեջ: Առաջատարի գեր և հրատարակությունների լիարանակով, մշակութային օջախների և դպրոցների ցանցով, և՛ զիր ու զրափակության մշակների ու բազմաքանակ գործիչների ու բազմապիսի մտավորականության խալտաբղետությամբ: Միայն թելուծում լույս են առել չորս օրավերթի, հինգ շաբաթավերթի, տասը ամսադիր և բազմաթիվ պարբերականներ, հորձիվ էլ լսթանառուն դպրոց՝ բնան հազար աշակերտությամբ, բազմաթիվ մշակութային օջախներին՝ գուգահեռ եղել են նաև հայրենակցական միություններ, մարզական և այլ ակումբներ: Եվ այդ ամենը՝ հետպատերազմյան առաջին տարիներին՝ զուգադիպած, ներգաղթի վիթխարի ալեկոծումներից հետո, որ հայրենիք բերեց Սիրիա-Լիբանանում հասակ առած ու մանավանդ նոր սերնդի շնորհալի բանաստեղծների ու արձակագիրների, ինչպիսիք էին Աբիս Շաքրյանը, Մանեֆան Ալաշաջյանը, Անդրանիկ Թերզյանը, Գրիգոր Թեբեյանը, Աբամ Աբմանը, Շառե Վարսյանը, Գրիգոր Գլուկյանը, Սարգիս Յափուկյանը, Գրիգոր Սիմանը, Պարզե Շահպալը, Աբրահամ Այրքյանը, որոնք հետագայում միացան Վահրամ Հաճյանը, Նշան Շահներ, Հակոբ Նորունի և ուրիշներ: Պիտի ասել նաև, որ գրողների այդ հոսքը Պարսկաստանի շարժիք բերեց Արիօ Ավագյանին, Հովհաննես Գուկասյանին, Հայկ Վարսնյանին, Հունաստանից՝ Վահան Գաթեպյանին, Թուրքիայից՝ Գեղամ Սևեհին, Խալիկ Ամիրջանին, Հայկազն Գալուստյանին, Էդուարդ Աղամյանին և այլ գաղթօջախներից շատ ուրիշների: Մի խոսքով՝ բանաստեղծ-արձակագիրների մի ողջ սերնդի, որոնցից շատերի անուններն այսօր քաջ հայտնի են մեր հասարակությանը:

Անշրտմեշտ է մի բանի խոսք ասել հատկապես Սիրիա — Լիրանանի՝ արաբական այդ յուրօրինակ երկրների հետպատերազմյան գոյավիճակի ու ստեղծված նոր կարեկրությունների մասին, որպեսզի պարզորոշ դառնա նրանց, հատկապես Լիրանանի, ստանձնած այն կարևոր ու ուղեկշռային դերը, որ նա իրականացրեց սփյուռքահայ գրականության վերջին տասնամյակներում:

Ինչպես հայտնի է, մինչ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը Սիրիան ու Լիրանանը գաղութներ էին անցյալ-Ֆրանսիական փոփոխվող կրոնիկների տակ: Այնպես որ նման իրավիճակում հայ եկվոր տարբը անցյալ տարիների, նույնիսկ տասնամյակների ընթացքում չէր կարողացել լինել այն, ինչ վիճակվել էր, ասենք, Ֆրանսիայում կամ ԱՄՆ-ում եղողին: Ինչ-որ անասանակի պատենշ գեղես խոշորագույն էր հայի՝ արաբին մերձենալուն, ասինքն՝ եկվորը տեղացուն՝ հաճախ թշնամացնելով մեկը մյուսի դեմ, մի խոսքով, վարակելով կողմերին՝ չարդարացված արհամարհանքով տարածություն պահել իրարից: Պարզ ասած, այդ գաղթօջախներում գրական, նույնիսկ միասական ոտույտով շահնություն կամ Ֆրանսահայ ու ամերիկահայ գրողների պատմվածք ու վեպերի հերոսների մշակած ազգային փոխհարաբություններ, թեկուզ, ասենք, քաղաքական ոտույզ կյանքի հաստատման համար, ոտաջապեմ տարբերի մղած պայքարների անգրագարծներ, նույնիսկ երկու ժողովուրդների մեջ ստեղծված ներքին ինտիմ կապերի արձագանքներ ասկա չէին կարող լինել գրականության մեջ և չկային: Չարմանալի էր, որ անտպասանների ավազներից մագապուրծ հոգսությամբ հայ գաղթականությանը սիրով իր գիրկն քնդունած արաբ ժողովրդին ուզում էին սեփական գերիշխանություն համար թշնամացնել հենց... հայերի հետ, ուզում էին բաժանել՝ արեկալ համար: Այդ քաղաքականությունը որոշ ժամանակ հաջողվել էր գրողին ու գրականությանը ներգիտել իրենց սեփական, ազգային հոգսերի նեղ չրջանակներում:

Այդ քաղաքականությունը մեծապես նպաստում էր նաև այն ոչ երկրորդական պարագան, որ հայր գեղես չէր ուղիղել, չգիտեր տեղական լեզուն և, նույնպես պարմանալի՝ լվում էր, որ գրա կարիքն էլ չկար: Ամեն ինչ կարելի էր յուծել անգլերեն, ֆրանսերեն և նույնիսկ... թուրքերեն իմանալով (օտմանյան տիրապետության անցյալի շոշափուններն էլ գեղես ի գորու էին): երևույթ, որ ի սկզբանե բացառված էր ԱՄՆ-ում և Ֆրանսիայում, որտեղ ապրել, թեկուզ «չնշել» կարողանալու համար, կենսական նշանակություններ պետական լեզուների յուրացումը: Մի խոսքով, հատկապես Լիբանանում, հայ գանդվածների ջախջախիչ մեծամասնությունը՝ չիմանալով իր ազգրած երկրի լեզուն, չէր կարողացել թափանցել շրջապատող միջավայրի ներքին ծալքերի մեջ, այսինքն՝ այն ամենի մեջ, ինչը իր իսկ ապրած երկրի

երականություն է կոչվում: Այդ ամենը, բնորոշ ենք մի անգամ ևս, հետևանքն էտ այն բանի, որ կոչվում է գաղութային կանխամտածված քաղաքականություն: Քաղաքականություն, որը լավ հաշվարկված գիվանագիտությունը գեղես կողմնակիցներ ուներ հենց քրիստոնյա արարների, լիկույ փառաբանի, շրջապատում, որոնք գովանում էին լինել փյունիկեյիներ, խառնածիններ և այլն, և այլն, այսինքն՝ նույնիսկ լիբանանցիներ, բայց ոչ... արաբներ...

Նապիտական Գերմանիայի պարտությունը, դրան հետևող գաղութային և կիսագաղութային երկրների անկախ և ինքնիշխան ապրելու ձգտումը գեղերատական ուժերի համընդհանուր վերելքի պայմաններում, օրակարգի ախափոր հարց դարձրին օտար իշխանությունները ազգայինով փոխարինելու հրամայական պահանջը, որը չէր կարող չվարակել Արաբական արևելքի երկրները: Հենց դրանից էլ ծալր առան ազգային-ազատագրական շարժումները:

Հայ տարրը արգեն սկսեց հանդես գալ որպես համաարագոր քաղաքացի, լոթափվեց գաղթականական հոգեբանությունը, չորացվեց լեզուն, արհաաափորվեց նաև այն գիտակցությունը, որ կա հայրենիք... Արաբաթի փեշերին, որը ապավենն է ի սփյուռս սրված իր գովակներին: Ներգաղթը դրա աաջին փաստն էր: Փաստ, որ հետագա տասնամյակներին բաղմիջս երկրորդվեց, երրորդվեց, և այս՝ ինչպես սփյուռքահայության արախությունների ու հաղթանակների ժամանակ, այնպես էլ նրա տխրությունների ու պարտությունների ընթացքում: Ինչպիսին, ասենք, լիբանանյան քաղաքացիական բաժան պատերազմի տարիներին հայրենի պետականության փրխարի օգուությունը հանդիսացավ և՛ ղերորաքով, և՛ պարենով՝ բացառապես առմած լիբանանահայ գանդվածներին:

Իհարկե, այս բոլորից առաջ ու հետո, ամենակարևոր երևույթը հետաաաերադմյան տարիներից սկսվող և անցնող տարիների հետ գնալով հոբացող Սփյուռք—Հայրենիք մշակութային կապերն էին:

Սաացվող գրականության հոսքը արաբական աշխարհ, ղերադիստաեան խմբերի, համայնքների այցելությունները անախարնթաց, անկարագրելի խանդավառություն էին առաջացնում, հայ գրողները, մտավորականները անմիջականորեն խոր հեաքեր էին թողնում գանդվածների հոգեբանության և մտածողության մեջ:

Այդ բոլորը օգնեցին սփյուռքահայ մարդուն՝ պահելու իր արժանապատվությունը, լոթափելու որբությունը և հասաաաուն կանգնելու օտարության մայթերին, իսկ սփյուռքահայ գրականությանը, հաաակապես լիբանանահայ գաղութի գրականությանը՝ ղիտակցելու, որ անհրաժեշտ է հայրենիքով պատվանդանված պայքարել հայ մնալու համար, ղորացնել, հղորացնել ղարոցա-

էան ցանցը, դիր ու գրականութիւնը, մի խոսքով՝ պաշարել Սփյուռքում հանուն ազգապահպանման: Հեղափոխական առաջին տասնամյակներին (1945—1975) դրա համար ամենանպաստաւոր պայմանները՝ վերելում մեղջարդած բաղաճական ազգակների աջակցութեամբ նպաստաւորված, առկա էին հատկապէս Լիբանանում: Ահա թե ինչու հենց այդ գաղթօջախն էլ ստանձնեց առաջատարի դերը:

Այդ դերի մասին, հետագայում, «Արարատ գրական» պարբերականի 1962 թվականի 5—6 միացյալ համարում, «Սփյուռքահայ գրականութեան զարգացման ուղիների մասին» խմբագրութեան տված հարցին, լիբանանահայ տաղանդավոր արձակագիր Արմեն Գարշանը ասել է. «Ստեղծված էր նոր կացութիւն մը, բացված, բնորոշված էին նոր հորիզոններ ազգային, մարդկային, ընկերային ու միջազգային գեանի վրա, ինչ որ կենթադրեր, ավելի հիշտ պիտի բլլար ըսել, կարարագրեր նոր պահանջներ: Այսպէս է, որ Միջերկրականի այս ամերտուն վրա—և ոչ այլոր հասկանալի պատճառներով—ծնով նորագունը և եկով պատմաստել հինի վրա: Ամեն պատմաստում ինքնին նոր համկում մը, նոր որակ մը կենթադրե, այդ եղով հան նորագունին գոյութեան իմաստը, դերը: Առողջ խորը, գրական կողմնորոշում գեպի գաղթահայ մարդը, շրջապատող իրական աշխարհը, դեպի մարդը և կանքը առհասարակ, ուրկի՝ իր լավատեսութիւնը գաղթահայ մարդը՝ և բնդհանրապէս մարդու ապագայի նկատմամբ, գիտակցական դիրքաւորում մալը հայրենիքի կողքին»:

Այնպէս որ գրել 1946—1985 թթ. սփյուռքահայ գրականութեան մասին, նշանակում է առավելաբար գրել լիբանանահայ գաղթօջախի ստեղծած գրականութեան մասին (թեպետ այդ գաղթօջախի գրողների մի որոշ տակուն էլ, լիբանանաստեան թվականներից սկսած, տեղափոխվեց այլ գաղութներ): Գրականութիւնը, ինչպէս ամեն տեղ, Լիբանանում՝ հատկապէս, հանգիստցով «հայրենակներ և հայրենագրում ուժերի պաշարի պատմութիւն», հետագիմականի և առաջագիմականի, օտարացման և հայրենական մշակույթի պահպանման պաշարի պատմութիւն», միայն այն տարբերութեամբ, որ մնացյալ գաղութներից ավելի, Լիբանանում այն տարվում էր տալիկ ցցուն, շտափելի և բացահայտ, երբեմն նույնիսկ արշունայի՝ բնականված քաղաքական մթնոլորտի ակնհայտ արտոնութեամբ և անկաշկանդվածութեամբ, միախառնված հան արարական աշխարհի, լիբանանեան հայրենիքի հոգս ու ցավերին: Վերջապէս լիբանանահայ գրականութիւնում էր, որ հանգեւ եկով, գրեթե ամենաշատը, այն որակն ու քանակը, որից գուրկ մնացյալ գաղութները՝ ներառյալ հան ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի հայ գաղթօջախները, բացառելով 1970—1980-ական թվականների ստամբուլահայ գրականութիւնը, որ նշանավորեց իր և սփյուռքահայ գրականութեան ուրույն «ոսկեդարը»:

Բայց այստեղ ես, երևի, անհրաժեշտ է գտնում հետադարձ հայացքով
ալս անգամ էլ խոսել հայ զաղթախների ազգային կյանքը արևկոծած պատ-
ճական որոշ փաստերի մասին: Ավելի ճիշտ՝ առավել մանրամասնել այդ
հայտնի և վերև շարադրած փաստերի պատճառած հոգեբանական ազդակների
խորքը, բնկույթ թվա, որ կրկնում ենք մեզ:

Ինչպես ասել ենք, դա ներգաղթի շարժումն էր: Շարժում, որ արևկոծեց
ողջ սփյուռքը... լրացրական 6—7 տողանոց մի հաղորդագրությամբ, որտեղ
ասվում էր, որ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միու-
թյան կառավարությունը Հայկական Սոցիալիստական Հանրապետության
կառավարության միջնորդությամբ, 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին որոշում է կա-
յացրել լույստարել՝ Հայաստան վերադառնալ ցանկացող հայության վերա-
դարձն իրենց հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստան:

Թե դա ի՞նչ էր նշանակում, ասել ենք: Բայց այդ մասին առավել յուրջ
մանրամասն մի ամբողջական հատոր է լույս բնծայվել 1985 թվականին⁴,
առնալս որ մեզ մնում է ավելացնել, որ շարժումը սփյուռքահայ գրականու-
թյանը պարզեցեց նաև վիթխարի նյութ, հատկապես լիբանանահայ գրակա-
նությանը, գրականությանը որպես բանաստեղծություն, պատմվածք, վիպակ ու
վեպ՝ իրենց հաջող ու անհաջող, տեղ-տեղ տխուր և բացառապես ուրախ ան-
հրադարձներով: Ավելին, ազգերի պատմության մեջ այդ աննախընթաց շար-
ժումը ոչ միայն նոր վերելք հաղորդեց սփյուռքահայ գրականությանը, խթան
հանգիստացավ պատմական արժեք ներկայացնող ծավալուն էջերի ստեղծա-
նք, ալս փաստորեն կյանքի կոչեց գրողների մի ողջ սերունդ, որոնցից ոչ
քեքր հետագայում դարձան արժանավոր անուններ և, ինչ խոսք, դարձյալ
ոչ պատահականորեն, Սիրիայում ու Լիբանանում: Այդ զաղթախներից մոտ
100000 հայեր վերադարձել էին հայրենիք: Եվ եթե հետագայում գատարելված
այդ տարածությունը լցվեց մասնավորապես Թուրքիայից ու Եգիպտոսից,
Սիրիայից ու Պարսկաստանից արտագաղթած հայերով, դա նույնպես նպա-
տակալին բնութք էր կրում և նույնպես պատահական չէր: Լիբանանը բոլոր
տեսանկյուններից «ամենամոտն» էր հայրենիքին:

1945 թվականի նոյեմբերի 21-ի պատմական, աննախընթաց այդ որո-
շումից գրեթե տասն ամիս անց, 1946 թվականի սեպտեմբերի 25—հոկտեմ-
բերի 1-ին, հայրենիքում կայացավ Հայաստանի Խորհրդային գրողների Բ
համագումարը: Համագումար, որի նիստերին մասնակցելու համար, որպես
սփյուռքահայ պատգամավորներ, հրավիրվել էին նաև գաղտնի հայ գրականու-
թյան ներկայացուցիչներ Լիբանանից, Սիրիայից, Եգիպտոսից ու Կիպրոսից,
որոնք հարկ է մեկնեին հայրենիք ճանապարհով ու ներգաղթի առաջին քարա-
վանների հետ: Համագումար, վերջապես, որ պիտի հանգիստանար ուղենշային
սփյուռքահայ գրականության հետագա ընթացքի համար:

Զանց ասնել հայ ժողովրդի կշանքի, գործադուլյան շափերով իրար հետ շահամատուցող, բայց հետագա անպրագործներով համագոր երկու խառնուրդուն այս փաստերը, նշանակում է պակասամոր պատկերացում կազմել սփյուռքահայ կշանքի այն հերոսական քննադրի, այն սովորականության ակերթ մասին, որոնց հիմքը հանդիսացան գրանք՝ կշանքի կոշկով գաղթօջախներում ազգագրահայանման պայքարի հետագա հուսալիությունը և նաև գրականության, հակառակ առկա անասելի դժվարությունների՝ տեսականացումը. որ ի հեծուկս հուսահատական, շատապ եղբակացությունների, կա ու լինելու է: Լինելու է, ինչպես լինելու է Սփյուռքը, ինչքան կա ու կլինի հայրենին:

Համագումարում մեր նշած ուղենշային հիմքը, դեռևս առաջինը, հասակորեն ուրվագծվեց ՀԳՄ հախադա: Ավետիք Իսահակյանի ելույթից, որտեղ, ի միջի աչոյց, ասվել էր հետևյալը. «Պիտի ասեմ, որ ես շատ բախտավոր եմ, որ ինձ վիճակվեց հախադահելու այս ժողովին, ուր հետո վայրերից եկել են մասնակցելու արտասահմանի հայության մարի ու սրտի լավագույն ներկայացուցիչները: Աս մեր նորագույն պատմության մեջ առաջին դեպքն է՝ ներշնչող և ոգևորող, որ վերածնված Հայաստանի մայրաքաղաքում, ազատ ու անկաշկանդ պիտի խոսենք մեր գրականության մասին, մեզ խանգավորող գաղափարներից և մեր հեռանկարներից: Մեր համագումարի ամենաառօժեմ առդյունքն այն կլինի, որ ավելի սերտանան ու մտնաման վախճալը հարաբերություններ մայր հայրենիքի և սփյուռքի գրականությունների միջև, ներդաշնակվեն մեր ձգտումները, կառույցներ պայքարի հակառակողն ունակելու՝ ի շահ՝ հայ ժողովրդի բարգավաճման, միավորման, մեր պետության էլ ավելի ամրապնդման և մեծ Միության իդեալների կենսագործման»⁵ (ընդգծումները մերն են. — Գ. Ս.):

Այնուհետև վարպետը հայտարարել է, թե կա մեկ ժողովուրդ և մեկ գրականություն և մի անգամ ես պահանջում այն գոհաբերությունները, որ Սփյուռքը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին արել էր հանուն հայրենիքի. գործով ու սրտով, իր բազմաթիվ ազնիվ գավազներով մասնակցել այդ պատերազմին, երազել նրա հաղթանակը՝ նաև իր հայրենի երկրի ապահովության համար: Այնուհետև վարպետը նշել է սփյուռքահայ գրականության հետագա զարգացման ուղին՝ «արտասահմանի մեջ մեր գրական քննիչների վրա» քննող սրբազան պարտք դիտելով ներդաշնակի հաջողությանը համակողմանի աջակցելը, հայրենիքի նկատմամբ որեւէ պայմանականությունից զերծ սիրո արծարծումը, ինչպես նաև այն, որ «մեր զրշակիցները» «պիտի վառ պահեն ազգային պատկանելությունը, բոլոր միջոցներով պիտի ձգտեն հետո պահել հայությունը աշխարհում: Նրանք պիտի կամուրջ դառնան տարածելու Սովետական Հայաստանի մշակույթի, արվեստի և գրականության

արժեքները և ստեղծելու միասնական գրականություն սովետահայ գրադար-
նությունը»⁶:

Հարկ է անմիջապես ասել, որ անցնող տասնամյակներին ևս Վարպետի
պատգամը՝ «Կա մեկ ժողովուրդ և մեկ գրականություն», արդարացի է լի-
ովին, և իրականացվեցին այն պատգամ-միասնությունը, որոնք նա էր թելադրել:
Նվաճվեց շնորհիվ այն ճիգ ու ջանքերի, որ գործադրեցին և՛ սփյուռքահայ
գրողները, որոնք մասնակցել էին համագումարին, և՛ նաև արտասահման-
յան նրանց սերնդակիցները, բայց, մասնավորապես, նոր հասակ առնող,
հետպատերազմյան սերունդը և հետագաշում առավել նորերը, որոնք չու-
րացրին այդ ամենը: Այն ասելու, որի ուրվագծմանն էլ նվիրված է մեր
«Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծերը (1946—1985 թթ.)»,
փաստերեն 1920—1945 թթ. մասնակաշարանն անցկացված Ա համոթին հա-
ջորդող ուսումնասիրությունը:

Ընդգծենք մի անգամ ևս նշված միասնությունը:

Ա.—Արժարձել անը Հայաստանի նկատմամբ, որպես բոլոր հայերի միակ
հայրենիքի: Դրան է նվիրվելու նաև մեր «նոր կարոտի գրականություն» զու-
խը: Նոր կարոտ, որ էկավ փոխարինելու կարոտյալ Արևմտահայաստանին
հասցեագրված «կարոտի կամ վերհուշի գրականությունը»:

Բ.—Գաղթավայրերում գտնույլ լինելով բազմաթիվ, բայց միամա-
սանակ վառ պահել ազգային պատկանելությունը:

Գ.—Պատվար կանգնել ուժացման ու ալյասերման զեմ, ապա հովել ինչ
զեմ էլ լինի ազգապահպանումը և...

Դ.—Այս բոլորի իրականացման համար գտնույլ կամուրջ՝ Ոսկե կամուրջ
Սփյուռքի և Հայրենիքի միջև:

Սփյուռքը, նրա մտավոր անկախությունը հատկապես հիմնավոր ալն հրչ-
մարտությունը, որ առվել է ԳՄ Բ համագումարում: Հայրենի խղից ու մա-
ղովբղից կարված գրականությունը պարզացման հետևելու շունի, իսկական
արվեստը կարող է զարգանալ միայն սերտորեն ձուլված մալը երկրին և
ժողովրդին:

Հարցը, անշուշտ, միայն այդ մի ճշմարտության բմբմման մեջ էլն-
ալ հետադառնալուն հետևելու նրա փաստացի կիրառման: Իսկ գրա աղա-
ցույցը արդեն տասնամյակներ հետո հաստատուել է ԳՄ Զ համագումարում
(6—8 մալիսի, 1981 թ.), ալս անգամ Վարդգես Պետրոսյանի խոսքերով-
«Սփյուռքահայ արդի գրականության մասին մեր համագումարում առանձին
զեկուցում զեկելու (առաջին զեկուցումը Բ համագումարից հետո—Գ. Ս.) ու
մեր գրչակից եղբայրներին համագումար հրավիրելու փաստը պիտի տեսնել

տպավորությունները հանրագումարի բերելով՝ լիբանանահայ աշտպամավոր, բանաստեղծ, խմբագիր ու հասարակական գործիչ, հետապնդում Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մեդալակիր, մանկավարժ Վահե-Վահյանը (Սարգիս Ապղայան)՝ իր հրատարակած ու խմբագրած հետապետերազմյան ամենալուրջ ամսագրերից մեկում՝ «Անի»-ում, գրեց. «1920 թ. նոյեմբերի 29-ի շնորհիվ մեր ազգային հակառակորդ մեջ սկիզբ առած և հարատևորեն տարացած երջանիկ անկյուն։ Եղարձը հաշտեցական պատերազմի հաղթանակին ալ պատկավոր, ծնունդ է տված այնպիսի բաբենպաստ իրողություններու, որոնք մեր զույգ հասկածներուն մեջ սակզած են այսօր հասարակարկա տողը ու լավատես խանդավառություն մը։ Առույզ այդ ողին կնալի վաղվան՝ մեր ժողովուրդի հոգեկան, իմացական ու ֆիզիկական միասնականությունյան անսասան համատեղվոր և բազարական ու անասական անարդարություններն զերծ, բնկերային համասարությունը երաշխավորյալ երջանիկ կյանքի մը տեսլիքովը։ Ներկա մեր հառաջադաճ գրականության նվիրական կոչումն է հանչնալ հայ հոգին ոգևորող մեծ իրողությունները, խորացնել ու հիմնավորել դանոնը, ձև ու ծավալ տալ անոնց և արագացնել բնթայքը ամբողջական միավորման մեր իդեալին»⁹։

Մի այլ պատգամավոր, զարձյալ կերանանից (Բելլուսթ), ժամանակի քաղաքական ու հասարակական նշանավոր գործիչ, երգիծաբան, ֆելիետոնիստ Հովհաննես Աղբաշյանը (Խիկար) Բ համագումարում ունեցած իր ելույթում նշել է. «Պատմական եզակի համագումար մըն է ստիկա, որովհետև անիկա հայ ժողովուրդի ազգային միավորումի գործին զուգընթաց կձևադրեց նաև Մայր հայրենիքի և Սփյուռքի հայ գրականությունը միավորելու գործին։ Որով պատահականություն արդյունք մը չէ արտասահմանեն հայ առաջադեմական գրողներու ներկայությունը սույն համագումարին, այլև հետևանքն է պատմական իրողության մը, հայ ժողովուրդի ազգային միասնության իրողություն»¹⁰։

Զանգվածային վիժիտարի հայրենադարձությունը, ՀԳՄ Բ համագումարը և համագումարի արժարժած սփյուռքահայ կյանքն ու գրականությունը կենսականորեն հուզող հարցերը դալիս էին հաստատելու գրվածներն ու աստիճանները, և այդ բոլորը հետապետերազմյան դաժան ու զժվարին, Հայրենական մեծ պատերազմին հաջորդող առաջին իսկ տարում՝ 1946 թվականին։ Սյ-սինքն՝ հաստատելու այն խոր ու անշափելի, անկասկի տեղաշարժերը, որոնցով պայմանավորվելու էին սփյուռքահայ գրականության խոշոր ձևերբերումները հետագայում։ Այստեղ հարկ է նշել, որ այդ անառարկելի իրողությունն մի անգամ ևս դիտակցումը կարմիր թելի նման անցել է, ինչպես նշել ենք, նախքան Բ համաշխարհայինը, սփյուռքահայ գրականության կազմավորման և համալրման առաջին քառորդ դարում (ա՛հա Գնդամ Սեան, Սփյուռ-

քառայնյան գրականության պատմության ուրվագծեր, 1920—1945, Երևան, 1980, էջ 7—38), այնպես էլ երկրորդ համաշխարհայինից հետո շարունակվող սփյուռքահայ գրականության մեջ՝ արդեն կրկնակի համոզվածությամբ:

Հայրենիքի հետ միասնական լինելու, և Վարդգեսի՝ Ավետիք Իսահակյանի պատգամի հիմնական կետերից մեկի՝ Սփյուռքի և Հայրենիքի միջև կամուրջ դառնալու, — այդպես էլ խորագրել էր Վանես-Վանյանը իր բանաստեղծությունների Բ ժողովածուին դեռևս 1945 թվականին՝ «Ոսկի կամուրջ», — սփյուռքահայ տառապիմական գրողների այդ միասումը հետպատերազմյան գրականության մեջ շեշտվեց Սփյուռք—Հայրենիք և, փոխադարձաբար, գրական կապերի բազմակողմանի զարգացմամբ և դրա արդյունքը հանդիսացող այն անմիջական լայն հետաքրքրությամբ, որ հանդես բերվեց Սփյուռքում հայրենական գրականության նկատմամբ: Նման հետաքրքրություն եղել էր, իհարկե, և նախքան Հայրենական պատերազմը, կարելի է ասել, դեռևս խորհրդահայ գրականության սկզբնավորման հենց առաջին տարիներից: Դրա ամենավաղ արտահայտություններից մեկը, ինչ խոսք՝ ոչ եզակի, Փարիզում հրատարակվող Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» ամսագրի էջերն էին, բայց հետպատերազմյան շրջանում այն ստացավ «փառակիչ» բնույթ, դարձավ քննադատական: Սփյուռքում, նույնիսկ մերթ րնդ մերթ տիրող քաղաքական ոչ բարենպաստ պայմաններում, հայրենական գրականությունը չզաղարկեց առօրյա հոգեկան անտեղ լիակելուց: Եվ այս նույնիսկ քաղաքական շեշտված փակ պայմաններում սպրդող ու ստեղծագործող որոշ պոետահայ, ստամբուլահայ գրողների համար, ինչպիսին ԲՄԿ-ույ կաբուտի գրականության խոշորագույն գրողներից մեկի՝ Հակոբ Մեճարու պարագան էր, որ գիտեր ու հետևում էր հայրենի գրականության ձեռքբերումներին, և հայրենիքում լույս աշխարհ կիսած որևէ ուշագրավ երկ չվրիպեց նրա ուշադրությունից:

Այս հաստատումները կրկին ու կրկին նուշում են այն հետաետությունն ու խորաթափանցություն մասին, որ հասուն էր Ավետիք Իսահակյանին, և նաև շեշտում, որ փոխադարձ այդ կապերը ստատրել են հայ գրականության զարգացմանը և՛ Հայրենիքում, և՛ Սփյուռքում, բայց և առաջին հերթին՝ ողջ պոետահայանմանը: Ի դեպ, այս վերջինի մասին: Բնությունում լույս տեսած հիշեր գրականության և արվեստի պարբերագրերը, ազդեցականման հրատաղ ու կենսական հարցի քննարկմանը նվիրված 1968 թվականի մարտի և 1969 թվականի ապրիլյան իր համարներում (բացառիկ համարներ են) ներկայացրել է հարցարան, որին պատասխանել են հայաստանյան Բանմեկ, սփյուռքահայ գրականության Բան ներկայացուցիչներ: Այստեղ առանձնապես հետաքրքրական ենք համարում իրենց իսկ անմիջական և կենսական, սեփական հոգսերի մասին որոշ սփյուռքահայ գրողների պատասխանները, այն իմաստով, որ նրանք ուղղակի առնչվում են մեր փաստարկներին

Ե նաև հաստատումներին: Հարցարանին պատասխանել են սփյուռքահայ հասարակական ու քաղաքական նույնպես տարրեր հասանքների ու զավանանքների պատկանող գրողներ, տարբեր սերունդներից, բայց բոլորի մեջ հիմնական մասհոգսությունը, հարցի ելքը եղել է մեկը՝ առանց հայրենիքի գոյության, առանց նրա ու հայրենի պետականության փաստի՝ ազգապանդանումը Ափյուտում անհնարին է, փխրուն է ու սնամեջ:

Ահա հակիրճ մեջբերումներ որոշ պատասխաններից. «Սփյուռքի դոյա-տնումը գոնե որոշ ժամանակի համար կարելի դարձնող հիմնական ու չփոխարինող ազգակր մայր հայրենիքն է ամեն բանն առաջ, վերածնված և ուսնացող սրանչևի մեր Հայաստանը, որտեղ հետ կապերուն ամրապնդումը երկուստեք ղրխավոր պարտավորություն է ներկայիս, բլլալով նախապայմա-նը՝ ազգապանդանման գծով ի դոթմ դրմով ամեն ճիգի հաջողություն»¹¹:

«Հայրենիքի մը կարստ եւ ժողովուրդները, որպիսոյի ապրին ու տենեն... Հայ ժողովուրդը հիմա հայրենիք մը ունի ինքն ալ: Չհուսահատինք, եթե ան գեւ փորը է, ու եթե իր ծոցը չէ ժողոված բոլոր իր գաղահները: Գոհ բլլանք խաղաղությունով, դոր կվալչիւ ան. և անոր թափած տքնությունը բռնի մը ստեղծելու համար հայուն: Թող մեզ հրձվեցնեն մահապանդ անոր հիգերը իր գերկը բերելու համար բոլոր գաղակները, իրար ձուլելու համար հայ գաղատները իրենց բարբառով ու ամանդություններով, շունչ տալու հա-մար ավերակներուն: Հողի ալլ փորը կտորին վրա, որ ալսօրվան մեր հայ-րենիքն է. հայոց հին մշակույթը վերելքի նոր պահ մը կապրի ինքն ալ: Ու հայ ժողովուրդի հոգեկան միությունն է, որ ծիլ կարձակե ալլ վերելքին մեջ: ...Եսենենն առաջ չմտնանք երբեք, թե մեծագույն ավիշը, որ կօղնե դաղույն-եկոր գիմացելու՝ անոնց կապն է հայրենիքին հետ»¹².

«Պիտի հոգներ, որ ան չմոռնա (Սփյուռքում հասակ առնող նոր սերուն-դը—Գ. Ն.) իր պատմությունն ու լեզուն և սիրե Արարատին շուրին տակ ծաղկող իր պաւպերանն ու մեր բոլորիս հայրենիքը: Այս առաջադրության ու աշարարքին մեջ անշուշտ պետք պիտի լսենանք ալլ հայրենիքին ալ դոր-ծակցություն, և ուրախալի է հաստատումը՝ թե ունինք ալլ դործակցություն-ներ... Գրանքը նաև, թե հայրենիք շունեցողները շուտ կալլասերին: Ուրեմն կարեոր է, որ մեր նոր սերունդը սիրե ու հետաքրքրվի մեր հայրենիքով, մեր հայրենիքը իր ալ հայրենիքը զգա երնդունի: Հարկ չկա մանրամասնելու, թե հայրենիքն ալ իր կարգին պետք է օժանդակե ալլ զոջոյումը ներշնչելու հա-մար: Ուրախառթիլ է, որ նման շարժում մը արդեն սկսած է ու պետք է շա-րունակվի թափով ու ավելի լայն շափերու վրա»¹³: «Սփյուռքահայերի համար ազգապանդանման իբրեւ անխոց դրահ մեր հայրենիքի լուսաշող իրականու-թյունը կա և ազգային արժեքների ղրխակցություն»¹⁴: «Մեծագույն հույսը, որ ունինք ալսօր, մեր հայ բլլալը հիշեցնել ավող հայրենիքի դոյությունը բա-

բույական ներկայությունն է մեր մեջ»¹⁵։ «Որքան ալ խորթ ու ապերախս բլ-
լան մեզ շրջապատող պայմանները օտար ափերու վրա, սերունդներու մեջ
հայուն հոգին փրկելու, գալն վառ պահելու համար տարված որեւէ աշխա-
տանք ապարդշուն չի մնար փտահարա՛ր՝ եթէ երբեք կարելի ըլլա անոնց
ներքին աչքերը, չնայած աշխարհագրական հեռավորություններուն, զնպի
հայրենիք պահել, միշտ արեր փնտրող արեւածաղկին նման»¹⁶։

«Եթէ հայ հայրենիքը ...նեւկա շրջա սփյուռքահայ առօրջային ու տա-
րադրության մեջ, հայ սիրտերու ու միտքերու ամենէն խոր ու հարդի ան-
կշուններուն մեջ, սփյուռքահայ ազգապահպանումը, նույնիսկ նախորդ ազ-
գակներուն լիիրավ գործունեութեամբը, պետք է ըլլա կեղծ, սուտ, կուղ,
անամեջ, փխրուն ու անցաւոր»¹⁷։

Այս բոլորի լույսի տակ շարագրելուց առաջ մեր ուսումնասիրութեան
հիմնական միտումները, որոնք տեղ կ'դնեն մեր հատորի շարունակական
գլուխներում, ուզում ենք անդրադառնալ ալն զժպարութեաններին, որոնք
կանգնում են սփյուռքահայ գրականութեան պատմութեան, թեկուզ ուրվագծա-
յին, ուսումնասիրողի առաջ, քանի որ նշութեքի մեծ մասը ցրված է սփյուռ-
քահայ մամուլում։ Մամուլ, որ միշտ չէ, որ հնարավոր է լինում ձեռքի տակ
ունենալ։ Չհաշված, որ ալն իր ամբողջութեան մեջ փիլիսոփայի քանակ է կաղ-
մում։ Սփյուռքահայութեան հետ մշակութային կապերի կոմիտեի 1982 թվա-
կանի ավելաներով, սփյուռքահայ շաբաթաթերթի, ամսագիր ու պարբերական-
ների քանակը հասել է 290 և ավելի ամուսնի։ Էլ չենք խոսում ալն լույս բն-
ծալված հատորների մասին, որոնց մոտավոր քանակը ստանալու համար
հարկ է, երեք, ամենահամեստ ավելաներով տասնապատելի վերեւ նշվածը։
Այդ մասին նպատակահարմար է խոսք տալ սփյուռքահայ գրականութեան
ամենագիտակ մտափորականներից մեկին՝ Վահե-Վահանին. «Կարելի չէ
միտքե հանել գրեթէ անփրձելի ալն զժպարութեանները, որոնց կհանդիպի
ուսումնասիրողը, երբ իր նշութե է զաղտնիվահայ գրականութեանը։ Այնքան
տարանման պարագաներու տակ և իրարմէ հեռու վալքերու մեջ մշակված է
ան, նշութի, ողիի, ազգեցութեաններու ու ձգտումներու ալն աստիճան շվա-
խեցնող ալլապանութեամբ մը, և ալնպես ցանուցքիվ են արգլունները, կա-
րեւոր մասով մը՝ հատորի անդամ չմտած տակալին, որ ամենէն բարեպա-
տեհ պայմաններու նպաստովն իսկ գրեթէ անհնարին է ընդգրկել գալն ու
ներկայացնել հատակ տարալներով...»¹⁸։

Պարզ է, բայց այս անգամ խոսքը տանք Մ. Արեղյանի անվան գրակա-
նութեան ինստիտուտի անօրեն, ակադեմիկոս էդ. Զրբաշյանին, որ ՀԳՄ 8-րդ
համագումարում սփյուռքահայ գրականութեանը նվիրված գեկուղման հեղի-
նակն էր. «Արդի սփյուռքահայ գրականութեանը ներկայացնում է մի շափա-

զանց բարդ ու խառնաբոլակ պատկեր, որի մեջ մտնում են տարբեր աշխարհամասերում ստեղծված ու տարածված, տարբեր դրական դավանանքի, ոճերի և ժանրային ձևերի պատկանող և, իհարկե, ամենատարբեր գեղարվեստական մակարդակ ունեցող երկեր: Շատ դժվարին դարձ է այդ գրականության քիչ թե շատ ամբողջական գնահատականը, այն իր ողջ բազմազանությամբ ու բոլոր մանրամասներով ընդգրկելու խնդիրը...»¹⁹:

Իրարից երկար տարածություն բաժանվող, բայց, այնուամենայնիվ, իրար համընկնող այդ երկու ծանրակշիռ հեղինակությունների կարծիքների մեջբերումը չի միտում մեզ համար ինչ-որ արդարացիան կզբեր որոնելու: Հարկ է ասել, որ սկզբից իսկ մենք, ուսումնասիրությունը խորագրելով «պատմություն ուրվագծեր», հատկապես հետո ենք եղել սփյուռքահայ գրականությունը ներկայացնել համապարփակ կերպով, իր ողջ բազմազանությամբ և բոլոր մանրամասներով: Դա մեր ուժերից իսկապես վեր ու անկարելի գործ էր: Մենք համոզված ենք նաև, որ մեր ձեռկերպած ու ձևակերպելիք տարազներն էլ, թեև ուրվագծային ընդգրկմամբ, չեն ներկայացնում սփյուռքահայ գրականության վաթսուհինգամյա ժամանակաշրջանում ի հայտ եկած բոլոր միտումները: Դրանք նույնպես «շփարեցնող աշխարհություն» են հանդես բերվել: Ի վերջո, երկու ու ժողովրդ հասարակության մեջ թեև ողջ շատ հակիրճ ամփոփել սփյուռքահայ գրականության վեց տասնամյակների նունձր, անհնարին գործ է, առավել ես՝ մի մարդու ուժերից վեր: Մեր նպատակադրումը եղել է, ինչպես առաջինում, երկրորդում ես, կարելի հնարավորությունների սահմաններում խոսել միտումներից, մեզ համար կարևորագույն թվադրյալների մասին, առհասարակ ծանրանալով այն իրադրություններից ամենաաշխատ հեղինակների երկերի վրա: Դրանից էլ՝ անխուսափելի ե՛կ համալուր, ե՛ր ահամա բացթողումներ պետք է լինեն և եղել են: Պատահել է, որ առաջնային միտումների կողքին, պարզապես չենք անդրադարձել ոչ կենսական նպատակադրումներին՝ այն թողնելով նետագա ծավալուն նախաձեռնությունների ու այլ անձանց, և դրանից էլ տուժել են ոչ երկրորդական հեղինակներ: Մի խոսքով՝ ուսումնասիրությունից դուրս են մնացել ոչ անհայտ արձակագիրներ, երբեմն նույնիսկ՝ երկրորդականների հաշվին: Եվ այս միայն նրա համար, որ մեզ քննարկած միտումներում այս վերջիններք լրացրել են այս կամ այն բացը, ինչ որ երբեք չի վկայում նրանց գրական հեղինակությունը լինելու անվիճելիության մասին:

Եվ, վերջապես, եթե կա, գոյություն ունի նշված և չնշված թերիների արդարացումը, այն կայանում է մի պարզ ու հասարակ ճշմարտության մեջ: Այս գրքերը ոչ քիչ ղեկավարությամբ տարիների ընթացքում գրվել են սփյուռքահայ գրականության նկատմամբ տաժած խորունկ սիրով ու նվիրումով, անբանաձևելի պաշտամունքով դեպի նրա անցած, ներկա ու դալիք մշակ-

ներք: Սա սիրո և երախտագիտության տուրք է առաջին հերթին աչու խոր
գիտակցությունը, որ ափսոսքահալ գրականությունը արժանի է այդ ամե-
նին: Նա հարուստ գրականություն է՝ պատվարեր և արգարտքն արժանի
անբաժան մի օղակը գտնելու հալ լազմազարչան գրականություն: Եվ որտե-
խալին այն է, որ գրա խոր գիտակցությունն ունի նաև հայրենին: Փա՞սար,
սփյուռքահալ գրականություն հոգսերի նկատմամբ ցուցաբերվող հագառու-
թյունն է հայրենի հողում, նրա մշակների նկատմամբ տածած սերն ու
հարգանքը, խոս առավել շոշափելին արդեն իրագործվածների ու իրագործ-
վելիքների շոշափելի ապացույցներն են, որոնք վերջին տարիներին հանդե-
կն հետևյալ արդյունքներին:

Սփյուռքահալ գրականությունը Հայաստանում հենց առաջին տարիներ-
ից էլ եղել է հայրենի պետականության ուշագրության կենտրոնում: Այ-
նուամենայնիվ, բնական ու բանական այդ լնթացքը զգալիորեն շոշափելի
դարձել հետպատերազմյան տարիներին և, պիտի ասել, հատկապես վերջին
տասնամյակներին: Իսկ յոթանասունական թվականների վերջերից սկսյալ
արդեն իրականացվել են այնպիսի նախաձեռնություններ, որոնք ունեն հստակ
պատմական խոր նշանակություն: Եթե մինչ այդ սփյուռքահալ գրողները
մասնակցել են ՀԿՄ Բ և հետագա համագումարներին, ոչ այնքան տարածու-
նակ, ավելի ճիշտ, գոթթև խորհրդանշական խմատում, կամ պատմական ու
մշակութային հորեկյանների առթիվ հրավիրվել են Հայրենիք, ապա ութ-
սունական թվականներից սկսյալ հրավիրները կոել են առավել կազմակերպ-
ված բնույթի և կաբձել են առավել տարածունակ: ՀԿՄ Տ-րդ (1981 թ. մար-
տի 6—8) և 9-րդ համագումարներում (1986 թ. մայիսի 20—21) պատգամա-
վորներ են եկել գրեթե բոլոր զաղթյախներից, ներառյալ նաև օտարազիր
հալ գրողներ: Երկու համագումարներում էլ եղել են սփյուռքահալ գրակա-
նությունը նվիրված ելույթներ, որակց խորք են ասել և հայրենի, և սփյուռ-
քահալ ներկայացուցիչներ, Տ-րդ համագումարում հատուկ, մանրամասն գե-
կուցում է կալդացել, ակադեմիկոս էդ. Ջրաշյանը:

1980 թվականի նոյեմբերի 24—25-ը երևանում տեղի ունեցավ սփյուռ-
քահալության ներկայացուցիչների ժողովը հայրենի մտավորականության
հետ՝ «Ահաձնված հայրենիք և Սփյուռք, պալմար հանուն խաղաղության
և առաջադիմության» նշանարանով: Ժողովին ներկա էին սփյուռքահալ ավե-
լի բան մեկուկես տասնյակ զաղութներից եկած ներկայացուցիչներ: Մի տա-
րի անց, 1981 թվականի նույն ամսին, կրկին Երևան ժամանեցին սփյուռքա-
հալ առաջադիմական թերթերի ու պարբերականների խմբադիրներ:

Բայց կա դեռևս առավել կարևորն ու հիմնալիքը, որը առնչվում է, այդ
բոլորից առաջ ու հետո, հրատարակական այն բացառապես շնորհակալ աշ-
խատանքի հետ, որ իրագործում է Հայրենիքը՝ արդեն երկար տարիներ լույս

ընծայելով սփյուռքահայ գրականության լավագույն երկերը: Սա, ինչ խոսք, ահափակի կարևոր նախաձեռնություն է, եթե նկատի առնենք սփյուռքում գրականության ողջ ընթացքը, հատկապես՝ հրատարակչության գործում: Ահա նման նախաձեռնությունն էլ «Արատասամանի մեր գրչակից եղբայրներին ներշնչում է այն բարձր դիտակցությունը, որ իրենք ստեղծագործում են ոչ միայն արատասամանի, այլև մայր հայրենիքի բազմաձևադար ընթերցողների համար»²⁰:

Խոսենք փաստերով: Եթե հիսնական թվականներին Հայպետհրատը սփյուռքահայ գրողներից, այն էլ տաղերարար ավագ սերնդից, և ոչ միշտ արժանավորներից, լույս է ընծայել տասն-ստանդերկու տնուն գրքեր, ապա քննքին երկու տասնամյակներում «Հայաստան» հրատարակչությունն ու «Խորհրդային գրողը» «Սփյուռքահայ գրողներ» մասնաշաղկապով հրատարակել են սփյուռքահայ լավագույն գրողների մոտ հինգ տասնյակ հատարներ: Լույս են տեսել Անդրանիկ Անդրեասյանի, Վահե-Վահանի, Վահե Հալիբի, Բենիամին Խորիկյանի, Լուիզա Ասլանյանի, Շահան Շահնուրի, Ա. Սեմյակի, Անդրանիկ Ծառուկյանի, Գառնիկ Աղաբաբյանի, Արմեն Գաբրյանի, Վաղդան Շուշանյանի, Զարեհ Որբունու, Վահրամ Մամյանի, Սիրան Սեդյակի, Հակոբ Մեծուրու, Բյուզանդ Թափալանի, Ավետիս Ալիբաբյանի, Գեորգ Աճեմյանի, Մուսի Աթմաճյանի, Արամյան Սրապյանի, Լևոն Շահաբյանի, Հրանտ Գուլամճյանի, Զահրատի, Գալուստ Խանենցի, Պետր Սիմոնյանի, Սարգիս Վահագնի, Սմբատ Տերտչյանի, Զարեհ Խոսիսունու, Հրաչ Զարգարյանի, Տիգրան Վարժապետյանի, Սմբատ Փանոսյանի, Լյուսի Սյուրաճյանի և արիչների ժողովածուները: Զհաջված, որ առաջին տեղում ծավալուն երկ նտարյակի է առժանացել սփյուռքահայ գրականության գաղականներից մեկը՝ Շահան Շահնուրը: Լույս են ընծայվել նաև աեղիապիք հայ գրողներից Վիլյամ Ասլաբյանի, Բյուզան Տեր-Հովանիսյանի, Ֆրանսիագրիներից՝ Թուրեն Մեղրբը, Եղանադրիներից՝ Ալիսիա Կիրակոսյանը: Նտանցից ոմանք առնեցին են կրթչակի հրատարակումներ՝ Վ. Սիրապը, Վ. Վանյանը, Շ. Շահնուրը, Գ. Աղաբաբյանը, Վ. Մամյանը, Ա. Գաբրյանը, Վ. Շուշանյանը, Հ. Մեծուրին և այլն: Վերոհիշյալներից ոչ քերք արժանաքի են նաև ոտսերեն թարգմանվելու ախաին և՛ առանձին նտարներով, և՛ հաաուկ ժողովածուների, և՛ նտրապետության ոտսերեն ամադրի բաղաոթիկ համարներում: Այդ շարքում են Դ. Աղաբաբյանը, Ա. Գաբրյանը, Ա. Ծառուկյանը, Վ. Հալիբը, Ա. Անդրեասյանը, Լասը, Զ. Որբունին, Լ. Մեղրապը, Բ. Խորիկյանը, Շահան Շահնուրը, Ա. Սեմյակը, Վ. Շուշանյանը, Ա. Մանվելյանը, Հ. Մեծուրին, Հ. Մանկունին, Թ. Սիմոնյանը, Զահրատը և արիչները... Հիմը է գրվել շնորհակալ մի գործի՝

1985 թ. լույս է տեսել «Սփյուռքահայ գրականություն. 85» տարեգրքի և հասարակ:

Կան նաև այլ հաճելի փաստեր: Երևանի պետական համալսարանի և Հայաստանի այլ բուհերի ուսումնական ծրագրերի մեջ է մտել նաև սփյուռքահայ գրականության դասավանդումը: Գեղես 1981 թ. երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը լույս է բնծալել «Սփյուռքահայ բանաստեղծությունը» ժողովածուն, որտեղ բնագրերով են նրա սկզբնաղբյուրն ու կազմավորման տարիներին մինչև մեր օրերը հանդես եկած տարբեր սերնդի մոտ բառասուն բանաստեղծներ: 1984 և 1986 թվականներին հրատարակվել են «Սփյուռքահայ պատմվածք» ժողովածուի երկու հատորները, ուր տեղ են գտել մոտ հիսուն հեղինակներ:

1985 թվականի փետրվարի 13—14-ին Գ.Ա. Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի և երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի համագործակցությամբ տեղի ունեցավ սփյուռքահայ գրականության հարցերին նվիրված երկօրյա զիտակալի նստաշրջան, որ, ինչ խոսք, բխում էր տարիների շարունակ նշված գրականության ուղղությամբ տարված ուսումնասիրությունների կատակումից և պահանջ էր առաջացել նախագիտման բերել գրանք: Նստաշրջանը իր բնույթով, մոտ քառորդ դար առաջ (1963) նույնպես գրականության ինստիտուտի նախաձեռնությամբ իրականացվածից հետո լինելով երկրորդը, անուամենայնիվ, առավել նպատակալի ու տարողունակ էր: Այնտեղ լավեցին բանասերներ կույլներ, որոնցից մեկը՝ նվիրված արդի ստամբուլահայ բանաստեղծությանը, պատկանում էր ֆրանսիական բանաստեղծուհի, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Հիլդա Գալֆայանին: Երևույթ, որ խորհրդանշական լինելով՝ նաև առաջինն էր ներկա դեպքում: Ակադեմիկոս էդվարդ Ջրբաշյանի բացման խոսքը նույնպես շատ բնութագրական էր և ինչ-որ տեղ նաև խտացում էր բերած փաստերի, լվերի ու ասածների: Նշելով սփյուռքահայ գրողների սրբազան հանքերը՝ հայ գրականության, որպես առանձին, բայց անբաժան օղակի, էջ. Ջրբաշյանը մի անգամ ևս համաստեղ, որ «այդ գրականությունը այսօր շրջապատված է ուղարկության և հետաքրքրության մթնոլորտով, որը զնալով ավելի է ճերմանում: Այժմ ոչ ոք չի տարակուսում, որ եկամտակամության հայ գրականության պատմությունը լինի ու ամբողջական չի կարող կամարվել առանց Երանից ու Մեծավար առեկլից մինչև Ֆրանսիա և Ամերիկա ձգվող տարածության վրա ստեղծված, այժմ էլ շարունակվող գրականության (բնագրում մերն է՝ Գ. Ս.): Ահա թե ինչու միանգամայն օրինաչափ է, որ սփյուռքահայ գրականությունն այսօր մտնում է (և, պետք է հուսալ, ապագայում ավելի ամուր կմանի) մեր գրական համագործակցության, գիտաժողովների և քննարկումների օրակարգում, հայ գրականության բուհական դասա-

«վանդման ծրագրերի մեջ: Վերջապես, որ թերևս ամենից կարևորն է, այդ գրականությունն այսօր գտնվում է մեր բնթերքից հասարակայնության գրական ակտիվ հետաքրքրությունների ոլորտում»²¹:

Ինչպես պարզ երևում է, այդ ամենը և մեր ներկա ուսումնասիրությունը հիմք են տալիս հստակ ուրվագծելու այն շոշափելի կարելիությունները, որոնք թույլ կտան, կոնկրետ քննարկել, մանրամասն շարադրելու Սփյուռքահայ գրականության պատմությունը: Այս, ինչպես ասել ենք, առկա ոչ փոքր զմլարությունների դեպքում, քաջ խմանալով, որ «ամենևն բարեպատեհ պայմաններու նպաստովն իսկ գրեթե անհնարին է բնագրիկ զայն ու ներկայացնել հստակ տարադիտում» և «շատ զմպարին գործ է ալլ գրականության քիչ թի շատ ամբողջական դնահատականը, այն իր ողջ բաղձազանությամբ ու բոլոր մանրամասներով բնագրիկ խնդիրը»:

Այժմ, «ներածությունը» երափակելուց առաջ, ասեք մեզ համար առաջնային, հիմնական թվացող այն զխափոր միտումները, որոնց մասին կիսուսներ մեր աշխատության հետագա զլուխներում: Միտումներ, որոնք բոլորն էլ արդյունք են պատմական ու քաղաքական վալրիվերումներին հաջորդած շրջանների ու զրանց պարապրած հոգեբանական ազդակների: Միտումներ, որոնց զաղափարախոսական խորքը պատշահեցվել է նաև ու ոչ քիչ անգամներ համբնկել զեզարվեստական խոսքի որոնումներին, ալլալիսով ապահովելով այն սրակը, որ ձևը է բերվում խորքի ու ձևի միասնությունից: Իհարկե, սփյուռքահայ գրականության քանակական կշռին (ավելի քան 300 գրողներ են ստեղծագործել հետպատերազմյան շրջանում) միշտ չէ, որ համապատասխանում է նրա սրակական կշիռը: Բայց զա բնական ու նաև բանական բնթյքն է բոլոր գրականությունների, և ալլալիսին պետք է լինել մասնավորապես սփյուռքահայ գրականությունը, «որի մեջ մտնում են տարբեր աշխարհամասերում ստեղծված ու տպագրված», շատ անգամ, իհարկե, միայն անափառությունից մեկնած ու սեփական փողի հաշվին, տարբեր գրական զավաններին, հմերի և մանրալին ձևերի պատկանող և ամենատարբեր զեզարվեստական մտկարգակ ունեցող երկիր, շատելու համար, երևի, ոչ մի մակարդակ չներկայացնող, պարզապես ապշեցնող և զարմանահաբուլլ զարծեր»: Բայց ալս բոլոր չեն խաբնդուսել, որ հրապարակ զան այնպիսի անուններ, որոնք կենդանության օրոր էլ նվաճել են զատականի, հալլ գրականության պարծառքը զանալու իբավանը, ինչպիսիք են Շահան Շահունբը, Վալլեն Շուշանյանը, Հակոբ Մնծուրին, Համատեղը և զեռես ոչ քիչ անուններ: Գրողներ, որոնք, համենայն զկապ, հանգես են եկել մեր՝ ստորն նշված հիմնական միտումների որպես զխափոր իրազործողներ:

Այդ միտումներից առաջինը, իհարկե, զեռես հետպատերազմյան տառնամշակներում էլ շարունակվող և մեզ հալտնի զկարոտի զրանկանությունն»

է կամ «վերհուշի գրականությունը»²²: Կարոտի գրականություն, որին մենք ծավալուն դրուխ ենք հատկացրել «Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր. 1920—1945 թթ.» աշխատության մեջ: Այս գրքում, այն կիսորագրենք «Շաբունակավոյ կարոտի գրականություն»:

Երկրորդը, հետպատերազմյան շրջանում մեր շարադրած քաղաքական ազդակների բերմամբ զարգացող Հայրենիք—Սփյուռք կապերի հետ, Սփյուռքում հանուն ազգապահպանման մեծ ծավալ ստացած և աչքառու զարձած մի նոր նպատակադրումն է, որ կարելի է ձևակերպել «կարոտի» կամ, հին կարոտին ու վերհուշին հաջորդած ու հասցե փոխած, որպես «նոր կարոտի գրականություն»: Տալով նրա գրված բացատրիկ գերն ու զիրքը և տարածունակությունը, այն բաժանել ենք երկու մասի. առաջինում քննարկված է արձակ ստեղծագործության բնագավառը, երկրորդում՝ նոր, «հանուն հայրենիքի... պատմանդանված հայրենիքով» գլխում, բանաստեղծությունը:

Գրքի հաջորդ ենթաբաժինը՝ «Հանուն հավատի և սեփական արժանապատվության» ենթախորագրով, հատկացված է հետպատերազմյան ժամանակահատվածում յուր սեռած այն ստեղծագործություններին, որոնք յուրապետում են և՛ արեւելահայ, և՛ արեւմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարը և հատկապես մեկնելով Կոստան Զարչյանի «նավը լեռան վրա» ու Համասեղի «Սպիտակ ձիավորը» վեպերից:

Հաջորդ գլուխը, որը խորագրել ենք «Բնդդեմ և հանուն հայապահպանման», հետպատերազմյան տասնամյակներում առավել ահագնացած և սփյուռքահայ գրականության տառջին տասնամյակներում ճահան ճահանուրի «նահանջը առանց երգի» վեպով ահագնացված, շարունակվող «նահանջն երգն է»՝ միակցված առավել խորը գիտակցված հայապահպանման միասնական են:

Այս բոլորից հետո, որ ինչ-որ սեղ պարտադիր կարգով ունեցել են «նեղ» ազգային հոգու ու ցավերից սկիզբ առնող մտահոգություններ, աշխուժանալիս, սփյուռքահայ գրականությունը արձանագրել է նկատելի ձեռքբերումներ՝ գրականության մեծ մայրուղին առաջնորդող և, մի խորով, մարդկրություն կոչվող համամարդկային նպատակամղակումներով, որի սկզբնավորողը, կարելի է ասել, երևի նաև քաղաքական-ազգային փակ պայմանների իսկ բերմամբ, ոտամբուլահայ գրականությունն է եղել և, ինչ խոսք, ոչ միայն ստամբուլահայ գրականությունը: Այս գլուխը վերնագրել ենք «Մարդկրություն. գրականության ներս ուրակ» քնդհանուր հայտարարով, որը, առկաակած, նոր հեռանկարներ է բացում ավելի գրականության համար:

Նշված միասնական էլ հուշում են, որ ստամբուլությունը կունենա և՛ կամավոր, և՛ ակամա բազում բացթողումներ և կխոսվի հիմնականում արգելալ միասնականում առավել աչքի քնկած գրողներին մասին, մնացյալներից

ԵՇ բոլորի անվանումով, որտեղ անպայման կլինեն բացթողումներ, բայց ոչ միտումնավոր ու շարամասորեն, ինչը կարծես օրենքի ուժ է ստացել սփյուռքահայ գրաքննադատության մեջ հասկացես:

Աշխատության ծանոթագրություններում տրվում են նաև այն գրողների կենսագրական ամփոփումները, որոնք սակավագործական առավել ակտիվություն և որակ են ցուցաբերել:

Հուսանք, որ ներկա ուսումնասիրության մեջ (Ա և Բ հատորներում) րնդգրկված վաթսուհինգամյա սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծումը կսունհա նաև որոշ չափով իր օժանդակ գերը գալիք և ոչ հոռու ապագայի աչի աշխատանքներում, որոնց նվիրվածները կլինեն և շեն կարող չլինել:

Մի խոսքով՝ կառուցելի շենքում մի ազյուս ևս ավելացնելու ցանկությունն է եղել մեր նպատակը: Եթե կայացել է ալգ նպատակը, դա մեր ուրախությունն է լինելու՝ հանուն և ի փառս մեր գրականության, որի անրաման մասն է կազմում սփյուռքահայ գրականությունը և այս ոչ միայն հոգեբանական գործունեությամբ, ալ իր տարողունակությամբ և ի հալա բերած ձևաբերումներով:

ՇԱՐՈՒՆԱԿԱՎՈՂ ԿԱՐՈՏԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սփյուռքահայ գրականության հետադարձագնաց շրջանում «կարոտի գրականությունը»՝ որպես «գլուղագրություն», որպես «անցյալից փշուրներ փրկագործելու» միտում՝ հանուն «ազգայնացանման», կորցրեց իր բանական ուժգնությունը, և դա, անկասկած, ուներ իր հիմնական ու արդարացնող պատճառները: Առաջինը և ամենաէականն այն էր, որ հասակ առնող սփյուռքահայ սերունդները, առաջին հերթին՝ «Անապատի սերունդը», նրա զրոգնեքը հատկապես, արդեն կամակերպված նոր միջավայրի միևուրախն ու հոգեբանությունը, կենցաղին, ոչ միայն ձևական, այլ փաստական քաղաքացիներն էին դառնում իրենց ապրած երկրների, մնալով ոչ թե որպես հայ գաղթականական իլյակներ, այլ ամերիկահայեր, ֆրանսահայեր, արաբական աշխարհի լիիրավ քաղաքացիներ: Շատերը նրանցից սովորել էին տեղական լեզուները և մի քանիսր նույնիսկ փորձում էին ամերիկացի, անգլիացի, ֆրանսիացի գրողներ դառնալ (այդ ուղղությամբ գրական արդյունքի էր հասել մասնավորապես Առն Ջ. Սյուսմիլյանը), ավելին, անտեսապես հետահարային ապահով դիրք ստեղծել իրենց համար և հենց այդ դործունեի բերմամբ էլ մերժել իրենց ապրած երկրների բարք ու սովորույթներին: Գրողների ոչ արհամարհելի մի քանակ իր անմիջական մասնակցությունն էր բերել երկրորդ համաշխարհային պատերազմին, ֆաշիզմի գեմ մղված պայքարում՝ Միսսո Մանուշյան, Լուիզա Ասյանյան, Գեղամ Ամմաճյան, Զարեհ Որբունի և ուրիշներ՝ թեկուղ նշելու համար միայն ֆրանսիական ձևատեղ գաղնակից բանականների շարքերում: Ահա այդ ազդակները և դրանց զուգարած նաև անցնող աստնամյակները, այսինքն՝ ամենաորոշիչը բոլոր ազդակներից՝ ժամանակը, անցյալի գլուղը զարծրեց բառի լիիրավ իմաստով անցյալ, մշուշեց նրան, մի խոսքով, մեղմեց, հարաբերաբար սպիացրեց կոտորացող հին ցավը, որ համենայն դեպս երբեք էլ չբուժվեց վերջնականապես, և չէր էլ կարող բուժվել, ու գրողներին կանգնեցրեց կյանքում, առօրյալում անմիջական լուծում պահանջող նոր հարցականների առաջ:

«Կարոտի գրականության» ակնառու ներկայացուցիչներից մեկը՝ Համասեղը, տալով նշված գրականության դուստրոֆներին երկուսը՝ «Գլուղը» և «Անձրեր» պատմվածքների ժողովածուները, անցավ «Սպիտակ ձիա-

վորը» երկհատորանոց վեպի ստեղծմանը, որը միտում էր տալ արևմտա-այսպէս ազգային-ազատագրական պայքարի գրվադները (այդ վեպի մասին, կիս-սենք մեր աշխատութեան «Հանուն հաւատի և սեփական արժանապատու-թեան» ենթագլխում): Պիտի ասել, որ այդ ստվարածավալ վեպը, եթէ որպէս խորր և ձև դարձավ խոցելի, աշխատանքային, աչքի բնկավ նաև այն ձեռք-բերումներով, որոնք որպէս առանձին կղզակներ հիշեցնում էին համա-տեղան անմոռանալի «գլուղագրութեան» նվաճումները՝ տեղ-տեղ նույնիսկ ամբողջացնելով դրանք:

Վազգեն Շուշանյանի նման անգուցական մի գրող, որ իր սեփական կշիռ-քով խորհրդանշում էր ամբողջ «սփյուռքահայ գրականութիւն» կազմող հերո-սապատումը և երիտասարդ հասակում (1903—1941) հեռացել էր կյանքից, ավել է «կարոտի» գրականութեան այնպիսի անմոռանալի էջեր, ինչպիսիք «Ամբան գէշերներին» որոշ գլուխներն են, «Ճերմակ Վարսենիկը» և նա-կապես «Որերը գեղեցիկ չեն» պատմվածքները: Այլ գլուղաշիրտերից Բենիա-մին Նուրիկյանն ու Վահէ Հալկը արամբանորեն հին կարոտին ավելին նոր ուղղվածութեան, շփոթանալով նաև շարունակել գլուղից եկած ու սփյուռ-քահայ՝ ամերիկայի, դարձած մարդկանց՝ առավելաբար իրենց սերնդակից-ների ու հայրենակիցների հոգում հարատևող կառար: Այժմ, ժամանակը արեց իր դործը, կյանքը նոր թեմաներ ու միտումներ էր պարտադրում: Մի խոսքով՝ կապիտալիստական աշխարհն ու նրա բարքերը այդ աշխարհի ղանի տակ բնկած սերունդների համար խնդրո առարկա էին դարձնում իրենց իսկ նոր կյանքի պատկերումը: Այդ կյանքի, նոր իրականութեան մեջ իսկ ապրել կարողանալու, տոկալու և դիմագրելու, առավել ևս հայ մնալով ապրել կարողանալու բարդ պրոբլեմները: Իսկական գրողներին, ովքեր մա-հողված էին իրենց իսկ ներկայով, մանավանդ գալիքով, հարկավոր էին նման պրոբլեմների լուծումներ, և այդ լուծումների մեջ առաջինը հայացքները առ-կա հայրենիքին ուղղելու, սերունդներին կորածի տեղ՝ նորը, գոյութեան ունե-ցողը նպատակաւորելու, նրանով սնվելու որոնումները: Մի խոսքով, ազգա-պահպանման համար հայացքները ոչ թէ հոգեկանին, այլ սեւալ, շոշափելի դարձածի վրա կենտրոնացնելու աշխատանքը: Իհարկե, գտնվելին նաև այն-պիսիները, որոնք կարողացան տալ նոր այդ գեղացւոթեան հետ նաև հինը, հինը միահալելու նորին, մեկնակետ ունենալով այն հիմարութեանը, որ նո-րը կառուցվում է նաև հին շարունակով ու վերջում, առանց անցյալը հե-շելու՝ նորի կառուցումը ինչ-որ տեղ կարող է և... խախտալ լինել: Եվ այդ-պէս է: Այսօրը լավ բմբնելու համար, պիտի շփոթանալ երկր, ինչպէս էլ այդ վերջուր տխուր ու ժաման լինի:

Այդ միտման ամենաակնառու հեղինակներից էր հեռագրաւորագման-տարիների ամառ սերնդի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Հակոբ Ասատուրյանը.

որ Բենիամին Նուրիկյանի «Նոր գիր»-ականների սերնդից էր: Այս վերջինի ղեկավարի թուղթերը» և փաստորեն նրա շարունակությունը կազմող «Հովակիմի թուղթերը» այդ միաման արդյունքն էին: Բայց դանդաղորեն նաև աշխարհները, որ համարեն մնացին ին կարտի գիրքերում, և այս ոչ թե այն պատճառով, որ չէին տեսնում կարտի... Նոր: Բնականապես: Այդ-գիրքներից էր Արամ Հալիպը, որ համեմատաբար շուտ շրջագարձ կատարելով դեպի աշխարհ, դեպի սփյուռքահայության նորոգ կյանքը արտաքուրջ թեմաներ, աշխատանքային, մնաց նաև ին կարտի գիրքերում: Գարձյալ «Նոր գիր»-ականներից մի ուրիշը՝ Սուրեն Մանվելյանը, այդ «Արդավանդ աղաներ» (1949 թ.) և «Գլուխ մի շաբաթ» (1965 թ.) ժողովածուները, սրանց գեղեցիկ էին պատմվածքներ, ակնարկներ, հուշեր կորուսյալ դուրսից, բայց նաև՝ սփյուռքահայ գրականության հետադարձ կապի առաջնաձևի միտումներից: Այդպիսին էր նաև կին գրող Սոֆա Տեր-Մարգարյան-Բրեկլորյանը, որ, ծնված լինելով անմիջականորեն Լեռնային տարիներին, աշխատանքային արժեքավոր պատմվածքներ նվիրեց կարտի գրականությանը, ինչպես, Նիմախանում իր բարձրարժեք ստեղծագործությունը ծառայեցնելով սփյուռքահայ գրականությանը հուզող նոր խնդիրներին: Եվ այսպես՝ նաև ուրիշներ: Բայց «ին» գիրքերում անհրաժեշտ մնաց միայն մեկը, որի սղջ ստեղծագործությունը, բիշ բացառություններով, նվիրվեց միայն ու միայն կարտի գրականությանը: Եվ այս նույնպես ոչ նրա համար, որ այս գեղարվեստ էր չէր բնագավառում նորը, «նոր կարտի», այլ պարզապես այն պատճառով, որ նորը տեսնել աշխարհ, ինչպես իր սերնդակիցները տեսան ու բնակվեցին, արդյունքում էր նրան չգրված օրենքով: Որենք, որ «տեսնելին» էր արդենում և, մասնավոր, բացահայտ դպրոց ու արտահայտչություն: Այս ողբերգությունն էր նաև ու չեղանակի պայմանային գրականության քաղաքական փակ պայմաններում ապրող Հակոբ Մեծաբեկ էր, սփյուռքահայ գրականության մեծություններից մեկը՝ «Կարտի գրականության» նախադասը:

Բայց մինչ այդ ստեղծագործություններին անհրաժեշտապես, ուզում ենք խոսել մի չեղանակի մասին, որ հասուն տարիքում մտնելով սփյուռքահայ գրական կյանք, կարեոր հավելադրում կատարեց ին «Կարտի գրականությանը»: Դա սփյուռքահայ գրական բնագավառի կողմից դրվել մոռացության մասնավոր էղվաթը Տարնայանն էր: Մի գրող, որ երկար տարիներ վարելով ուսուցչական և ապա տնօրենի պաշտոններ, իր պաշտոնավարած գաղութականում՝ Արտանում, միայն 1959 թվականին կարողացավ լույս բերել իր երկրորդ գիրքը՝ «Համապատկեր»: Գրող, վերջապես, ու մի բանի տարի անց պիտի կորցնեք նաև տեսողությունը և մինչև մահ գամված մնալ անկողնին: Էղվաթը Տարնայանի առաջին գիրքը՝ «Մանկապատում» խորագրով, լույս է տեսել նույնպես Բելրուսիում, 1952 թվականին: Բայց որպես

դրող նա հրապարակ եկավ, կրբ դրբի արձագանքներն իսկ երևի լիարժեք քննադատելու անգոր էր: Հատորը, որ լինելով միակեր, աշնամեկնայնիվ, համարում էր նոսրացող «կարոտի դրականություն» հին բերքի վրա, և ստիպում էր մտորել, աչն էլ աշնայիսի մի ժամանակահատվածում, կրբ Հակոբ Մընձաւրին, նուշնպես իր առաջին «Կապուշտ լուշ» (Կ. Պոլիս, 1958 թ.) պատմորվածքների ժողովածուով մեծ հաշտնութլուն դարձավ համայն Միշտութի համար, իսկ տասը տարի անց՝ արդեն հայրենիքում, կրբ «Հայաստան» հրատարակչութլունը հրատարակեց նրա համանուն խորագրով ժողովածուն՝ «Կապուշտ լուշ»-ից և «Արմատան»-ից քաղված պատմվածքները:

Հետաքրքիրն աչն էր, որ սփյուռքահայ դրականութլան առաջին և հիմնադր միտումներից մեկը հանդիսացող «կարոտի դրականութլան» դրեթե վերջացած նկատվող անցյալի վրա միանդամից կատարվում էին աշնայիսի սրեկչալ համարելումներ, որոնք ստիպում էին նոր ձևով քննադել հինը: Հիշողութլուններ վերանորոգվում էին: Ինչպես տապիրք, հատկապես Համաստեղն էր եղել անցյալում նշված միաման անդուգական հեղինակը, և հիմա միանդամից հրապարակ բերված երկերը, որոնց հեղինակներից մեկը՝ Տարոնյանը, ԱՅ տարեկան էր արդեն, Մնձուրին՝ 72, բավականին հասուն ալրեր՝ նման սրեկի առաջին գրքերով հանդես գալու համար, կրկնակի հուզում առաջացրին և քննադելցին համաստեղյան ձևաբերումների անմիջական շարունակողները որպես, թեպես ալղ անմիջականի մեջ քնկած էր ամբողջ մի քառանամչակ, նուշնիսկ ավելի:

Նվ դա նուշնպես պատահականութլուն չէր. ալրտեղ արամաբանութլուն էր բնախոսական է: Հասունացած տարիքում վերադարձել էր մանկութլունը, մանկութլան, պատանկութլան ալրող հուշը: Իսկ էղվարդ Տարոնյանը՝ արդեն վաղուց զգացել էր իր վերջակիտման պատրաստվող կյանքի ողբերգութլունը: Բայց, զարմանալիորեն, սփյուռքահայ դրականութլան մեջ ոչ սովորական էրեւոյթ. երկուսին էլ օգնութլան էին հասել, առաջինի պարագայում՝ երախտագես սաները, երկրորդի զեպքում՝ նրա զործին սիրահար երիտասարդները, իրենց իսկ նախաձեռնութլամբ հրապարակելով դրքեր, որ էղվարդ Տարոնյանի համար, ավաղ, կյանքի պարտադրանքով եղավ վերջինը, բայց և մնալունը: Որովհետեւ, ինչպես Հակոբ Մնձուրին է տեկ. «Փիրք չի մեանիք, դիրք անմահ է», և եթե ալղ զիրք շահեկան է՝ «Յողերուն տակն ալ մնա, կփնտրվի, կհանվի»²:

Ալղպիսին էր էղվարդ Տարոնյանը: Ալղպիսին էր, նրա համար աչն առաջնալինը, որ բերում էր ոչ թե մանկութլան ու պատանկութլան տարիների, անցյալի կորուսչալ զլուղի մեջ առկա միաշն Շավարշ նարդունիական հեթաթալինն ու ազգալին անխարիսխ սնապարծութլունը, ալլ աչն, ինչ եղել էր, իր բնական, ռեալ երանգներով, աշնայիսին, որի մեջ ծանր ու շարքաշ

կյանքով ապրել էին մեր նախնիք: Եվ այժմ, երբ տասնամյակներ անց հիշվում էր այդ բուրբ, հիշվում էր ոչ թե կորուսյալ լինելու համար, այլ որովհետև այդ կորուստը... հող ու հայրենին էր: Հայրենին, մարդու համար, անկախ ամեն ինչից միակ հեքիաթայինը կյանքում, առանց որի բոլոր աշխարհներում, ինչպիսին էլ լինեն ընձեռված պայմանները, անհնարին էր սուրբի արժանապատվությամբ ու գլուխը բարձր: Այո՛, այստեղ էր չղրված բայց ենթատեքստային նոր որակի հավելումը, այդտեղից էր վերստին, բուսականությամբ ուղարկումով, ի հայտ բերված աշխարհը, որ կորած, բայց անուամենայնիվ հայրենիք էր կոչվում: Ժողովածուում աչքի էին ընկնում տառվելարար «Համասփյուռը», «Տեր Փոթորիկը», «Վերածնունդ և վերամկրատություն» խորագրվածները, որոնք գրվել էին անառարկելի արվեստով:

«Վարդավառի շարափ լույս կիրակի գիշերը Ամրենց Գորոն գյուղ արտնեին գործից և մտավ ի քսան...»: Այսպես է սկսվում «Համասփյուռ» պատմվածքը: «Տասնինը տարիքը,—այնուհետև ասում է հեղինակը,—Լրջանիկ աղջերու երիտասարդության համար դիմվորագրվելու հրավերն է, իսկ հայ տասնիններուն համար՝ պանդխտելու աղգանշանը»:

«Չպանդխտեն հապա ի՞նչ ընեն: Գյուղին երկրագործական բերքն անբավարար է սնուցանելու բնակչությանը: Արհեստներու արտադրությունը, ընդհակառակն, լայնորեն կհորդի ժողովուրդին կարիքներու սահմաններեն: Այսպես, երբ բրուտ, ջուլհակ և սոլկար (կոշկակար) խումբերուն յուրաքանչյուրը տարվան մեջ երկու ամիս աշխատի, իրապես կգոհացնեն համայնքին պահանջները: Միակ արհեստավորը, որ տարին տասներկու ամիս գործ ունի, հնակարկատն է»:

Ահա սեղմ, գույալ հումորով բնորոշված հին գյուղի տնտեսական կյանքի պատկերը: Գորոնին մնում է իր հերթին ճամփա ընկնել գեպի անխուսափելի պանդխտություն, Պոլիս, մեծ քաղաքը:

«Բաղիշեն մինչև Տրապիզոն ճանապարհածախս չկա: Գուրո ոտքով պիտի կարև այս քսանօրյա ուղին: Իր հացը պիտի ճարե գյուղի գյուղ, բարի մարդաց սեմին վրայեն մաղվանք մը երկարելով մինչև Թոնիրը: Ասիկա ամօժ բան մը չէ, Գորոնենց աշխարհին մեջ այս է ճամփորդներու պարենավորելու սովորական եղանակը: Իսկ գիշերները պիտի անցրնեն ծանոթ ու անծանոթ ուղեկիցներու հետ, կայրուր մեջ՝ հարդի ղեգերու վրա, անտառի մը բացատանին եզրիքը՝ ծառի մը տակ և անձրևոտ օրերուն՝ ախոռի մը անկյունը. Հիսուսի զույգ մանկաբարձներուն՝ էշուն և եզան միջև: Հապա Տրապիզոնեն Պոլիս... առանց դրամի... ծովին վրայէն ալ քալելով պիտի երթա:—Չէ՛. Գորոն բնականաբար պիտի ճամփորդե հավու մը կամբջակին վրա, ուր իրմե ո՛չ դրամ ուղող կա, ո՛չ տոմսակ: Երջանիկ աշխարհ... միայն թե հավր խալքսխե Ղալաթիո քարափին առջև, Գուրո պիտի առաջնորդվի հավամատուցի»:

կապկաններեն մեկուն մեջ, ուր պիտի մնա իբրև պատանդ, մինչև որ հորեղբայրը երթա վճարելու անոր նախողչեքը:

Հիմա դուք ըսեք, մեր մոլորակին վրա կա՞ ուրիշ երկիր մը, ուր պանդրեկներու գլուխները հասած բլան ալապիսի կատարելությանն:

Իհարկէ, այս տողերի ընթերցումը, ինչպես նշել ենք, գուսպ ու դառը հումորի քնդգծումով, ստիպում են մտածել չբավորության, հետամնացութեան, շահագործումի և նաև գլուխկան աների ու մարդկանց հալածողական գործողութեան և սրտաբացութեան մասին, որոնք, շահաված հեղինակի յուրօրինակ պատմեցածներ, այս և հետագա պատմեցածները հետաքրքիր, առավել ևս սիրելի են դարձնում: Եվ այս նրա համար առաջին հերթին, որ բերում են ևս մանրամասներ, նոր հավելումներ արդեն նշված գրականութեան ձևաքերտմաներին: Մի խոսքով՝ լրացնում են դրանք: Ընթերցողը յուրաքանչյուր գրողի հետ առավել ամբողջացնում է իր պատկերացումը արեւմտահայ գլուխի ու գլուխացիութեան մասին: Թեկուզ մի օրինակ տալու համար ասենք, որ Հակոբ Մնձուրու պատմեցածներից առավել պարզ ու հասկանալի է զանում, քնն «Համասփլուտ» պատմեցածի հերոսներից մեկը՝ Գորոն, ինչու աչքքան չքափոր էր և «խնայողարար» անցնելուց հետո Բաղեշից Տրապիզոն՝ բան զբոյս աչք անապարհ, դեռնա պիտի ստիպվեր առաջնորդել մեծ քաղաքի նախամատուցային կապկաններից մեկը, մնար աշնտեղ որպէս պատանդ, մինչև որ որեւէ հարազատ մարդ գար ու վճարեր նախողչեքը: Մի՞թե աչքքան հալածողական ու սրտաբաց հայ գլուխներում չէր կարելի գտնել մեկին, որ երկի ու աշնքան էլ թանկ նախողչեքը նախապէս պարտով տար Գորոյին: Եվ ինչո՞ւ էր, մերջ ու վերջո, կամ ի՞նչ պատճառով, որ նախ զրա Գորոյից «ոչ հոսմ ուղղ պիտի լիներ, ոչ տոմսակ»:

Այս, գլուխներում ամենամեծ պրոբլեմը դարձրութեան, պանդրեկութեան պրոբլեմն էր: Ինչպէս «Համասփլուտում», աշնպէս էլ այլ գրողների, գլուխագիրների հարչութեամբ պատմեցածներում, բոլոր դժբախտութեանների, ողբերգութեանների հիմքը դրանից էր գալիս: Պրոբլեմ, որ անխուսափելիորեն կանգնած էր ամեն տան առաջ: Բայց բացառապէս յուրօրինակ բնույթ ու հիմք ունեւ աչք պրոբլեմը, եւեթ սփլուտաբանայ «կարտոի գրականութեանում» չլինէր Հակոբ Մնձուրին, զովար թե պիտի քնկնէինք, որ դրա հիմնական պատճառը չբավորութեանից, ծալրահեղ իմացող չբավորութեանից աշն կողմ պետք է որոնէինք: Թե չէ ինչ-որ տեղ հակասական կարող էին թվալ արեւմտահայ մանցորդացի պատմածները Արեւմտահայաստանի հողերի արդասարկութեան, տուն ու տեղի, ունեցւածքի և գրականութեան մեջ առատորեն գրուեցած նման չբավորութեան միջին: Այս, իսկապէս յուրօրինակ հակասութեան էր դա, որամի աչք չգոյութեանը ...բայց ոչ մեր ներկա ժամանակների հասկացութեամբ:

Պարզվում է այդ Հակոբ Մնձուրիի գրականությունը. առաջինը, որ դու-
ղացիները մեծամասնությամբ, այն էլ ամբողջ տարին, թեկուզ ոչ բազմա-
տեսակ ու ճոխ, բայց և այնպես ապահովված էին սննդով, սոված մարդ
չկար կամ գրեթե չկար: Կարելի է ասել, նույնիսկ սննդի որոշ անսովոր
առատություն ու լիություն էր զգացվում, նույնիսկ ոչ արհամարհելի ավել-
ցույ: Թե չէ ինչո՞ւ անաշխատ եկամուտով, անքրտինք բերք ու բարիքով
ապրել ցանկացող ու դրան վարժված ալլադավան ցեղերը պետք է նախան-
ձեին հայ գյուղացիությանը, սպասելին, դարանակալ սպասելին տվարտու-
թյան ու կողոպուտների: Ո՞վ էր նախանձել մինչ այդ և այժմ էլ չբավարու-
թյան, հետին թշվառության մատնվածին: Բայց այդ բարվոք ապրող գյուղա-
ցին կարիք ուներ մի այլ բանի՞ փողի, որ չկար: Եվ զարմանալիորեն, մա-
նավորաբար գյուղերում, զրա սուր ու հրամայական կարիքն էր զգացվում.
«... դրամ չկար գյուղը: Ամենն ունեորենքը ճակատի կամ շիվի զարդուկի-
ներ մը ունեին կիներուն համար: Իմ գավառս, ինչպես Եփրատի ենթակա
մյուսները՝ Քեմախը, Չմշկածաղը, Ակը, Արաբկիրը կամ Տիվրիկը, ալեքը
պանդխտության զրկող գավառներն էր: Մեր բերքերը ո՞վ կաններ, իմ
տունս, օրինակ, մեզի բավելն ավելի ցորեն կհաններ: Շատ րնկույզ ունեինք:
Ամբար մը րնկույզ, կարասներով շոր թույլ, ռուպ, օղի, զինի, վաթսուն կթոց
կողով խաղող կունենայինք, որո՞ւ պիտի ծախեինք: Չորս տեղ ալի ունեինք,
պահապանի դրամ՝ երկերկու դրուշ ալգի դուխ ու մեկ-մեկ կող ալ ալյուր:
Ալյուրը կուտայինք, ութը դրուշ Պուլիսն դրամ պիտի գար, որ տալինք»²:

Պարզվում է՝ սեփական չորս ալիքների պահպանության համար վաքձ-
ված պահակին ամեն ինչ կարելի է տալ, բացի... ութը դրուշ փողից: Սա
իհարկե չէր խոսում չքավորության մասին, այլ ավելի ճիշտ՝ այն տար-
օրինակ պայմանների մասին, որ արևմտահայ գյուղերինն էր, որից էլ հա-
նուն «փողի» սկիզբ էր առնում պանդխտությունը և «Համապիլուն» պատմե-
րվածքի հերոս Գորոյի՝ Բաղեշից Տրապիզոն մեկնելը... ոտքով: Եվ, երեք, աչք
բոլորին էլ բաջածանոթ նավապետները կամ պատասխանատուները նման
ճամփորդներից «ոչ դրամ էին ուզում, ոչ տոմսակ» մինչև նպատակակետը,
երբ դար նավորդները վճարելու արդեն նախապես դարբնություն եկած, բայց
արդեն գրպանում փող ունեցող հարսպատր, ներկա գեպքում՝ Գորոյի հորեղ-
բայրը:

Ահա թե որն էր իրար լրացնող «գյուղագիրների» բացառիկ արժեքը՝ մեր
անցյալի, արդեն այս անգամ պատմությունը կերտելիս, թվում է առափել
հավաստի, դրականության գծով: Ստացվում է, հատկապես այժմ, որ լու-
րաքանչյուր նոր պատմվածք նոր գտնված մասունք էր, որ հարկ էր փրկել,
որ հարկ էր կառնել հասակ առնող սերունդներին: Եվ նշված միտմտն հա-
մար, ինչպես կարծում էին ժամանակին, վերջակիտման կարիք չկար: Հենց

այդ տեսանկյունից էլ «կարոտի գրականությունը» չճանաչեց Տնայած լինելու, անժամանակ կամ, ավելի ճիշտ, ժամանակավերայ դարձած լինելու դառնությունը: Զէ՞ որ այն, ի վերջո, ակամայից վերջակիրափելու էր, երբ հանգեին վերջին վիճաները արևմտահայոս ողբերգություն: Չհաշված այն վերաբերմունքն ու անառարկելիքն, որ այս գրականության լավագույն մասը վեր էր աղվալիսի սահմաններից և հենց այն գրականությունն էր, որ սփյուռքահայ գրականության մեջ՝ ձևով խորապես ազդալին, խորքով բացառապես համամարդկային, ցանկալիի հիմքը հանդիսացավ:

Վերագրանալով «Համասփյուռին»՝ իհարկե Գորոյի ծնողները գիտեին, թե, այնուամենայնիվ, ինչ է նշանակում զավակ ուղարկել պանդխտության: Այստեղ է դժարդ Տարոնյանի հումորը, որ նույնպես նոր երանդ է նման գրականությունում, ասում է, թե «...խորամանկ» էին նրանք: Իհարկե «խորամանկ», ինչպես նման կացություն մեջ գլուզացին կարող է լինել՝ իր խորամանկությամբ լիանձրացնելով ողբերգությունը: Նրանք, նախքան պանդխտելը, իրենց մեկ հատիկին որոշում են ամուսնացնել Համասփյուռի հետ: Բայց հարսից ավելի կամ թեկուզ նրա չափ, կարևոր է նաև ծնվելիք երեխան, որ երկա գեպրում աղջնակ է: Գորոյի մեկնումով ձեռք բերված, մնալուն երկու աշխատող ձեռքեր, մեկը թեկուզ՝ ապագայի հաշիվին: Իսկ հիմա, երբ մեկնում է Գորոն, «երկու-երեք ամսվան աղջնակ մը մոր գրկին մեջ կհասներ համափորդին հուղարկավորներուն»: Հուղարկավորներուն... Ինքն էլ հարց է տալիս հեղինակը և պատասխանում. «Բայց եթե դուք ալ լսեիք Գորոյին եսան զացողներուն ողբն ու կոծը, ուրիշ բան մը պիտի չգտնեիք գանոնը որակելու»:

Զէ՛, սա արդեն հումոր չէ, այլ արված «բառախաղի» համար... արդարաբնական: Մնացյալը սովորական պատմություն է... գլուխի մամիկներին՝ «սպառավներին» բամբասանք՝ ջահի հարսի հասցեին, ողբերգական կյանք՝ մնացողներին համար, անցնող տարիներ, դարիբությունից դժվարավ շահված փուլի ուղարկում հայրենի օջախ, ի վերջո, գրավ դրված հողեր, որոնց տեր է դառնալու Ֆարրզ աղան, շրջանի ամենից ազդեցիկ բուրդ աշիրապետը: Եվ, ի վերջո, դեռևս սփյուռքահայ գրականության մեջ իր բազում տարբերակներով Կոստան Զարյանի «Տատրագոմի հարսը»-ով սկսած հայ ջահի, սիրուն հարսի տեղանդումը աղայի դուամներին՝ գրելով ծառաների կովմից:

Համասփյուռը Ֆարրզ աղայի կինն է: Վերավոր, իր սրտի ամբողջ կաթվամբ անարգված այդ պարկեշտ հայուհին, որ նույնպես գրական բեմի վրա է արևմտահայ գրականության վաղ շրջաններից իր ափսոսանքյան տարբերակներով, պետք է ապրի կյանքերից ամենազաժանը և բուրդ աշիրապետին պարզեի երեք արու զավակ՝ անցնող ութ տարիների ընթացքում: Զավակներ, որոնք սակայն մահանալու են նույն աստամարտություն շրջանում՝ թունա-

վորովելով «գալլի խաղողը» կոչվող թունավոր բույսից, որ մատուցվելու էր հարադատ մար կողմից: Սա հայ կնոջ վրիժառու թշնամին է՝ բնահանրապես երկ-
վի անհասկանալի այլ ժողովուրդների ու գրականությունների համար: Բայց,
ի վերջո, պատմվածքը, որ վերցված է հեղինակի իսկ ծննդավայրում կատար-
ված իրական դեպքերից, ունի «արատասովոր» մի վերջաբան, որ մի անգամ
ևս ցույց է տալիս, թե եղել է ու կա մի ժողովուրդ, որ հասկացել և հասկա-
նում է նման մար հոգեկոծակը և ոչ միայն հասկանում է. «Սոսմանյան Սահ-
մանագրության վաղորդայնին, պիշեր մը, Համասփյուռ օգտվելով Ֆարբ
աղաչի բացակայությունեն, անոր լավագույն հագուստներովը ծագված ու
մավղեր մը ուսին կհետանա քյոշկեն և կրնն Բագիշի ճամփան: Երբ քաղաք
կհասնի, կզիմն ուղղակի ուստական հյուպատոսին: Սա ոչ միայն ապաստան
տվալ փախառակենին,—պատմում է հեղինակը,—այլ նեձոր Բերդի հայերը
Ֆարբ աղաչի գալլույթեն ազատելու համար հայտարարեց, թե Համասփյուռ
կզանվի իր պաշտպանության ներքե: Այդ վեհոգի անձն էր, որ Համասփյուռը
դրկեց էջմիածին, տեղեկանալի հետո հայ գեղջկույնի ալն մտածումին, թե
միայն ու էջմիածինն էր, որ կրնար թողություն շնորհել իրեն պարտադրված
կրոնափախության ծանր մեղքին»:

Ցնցող և արդեն հայտնի Սուրեն Պարթևյանով (1876—1921) իրենց մե-
լոգրամատիկ գաղաթնակետին հասած՝ կոտորածների ու տեղահանության,
թարգերի ու ասեանցումների խռովահույզ այդ պատկերները, քիչ անգամ
հնարովի, երևի, բխյուրբաճալ գրականություն բերվեցին «կարոտի գրակա-
նություն» խառնած նաև պատճառված արհավիրքների անցյալի շարունա-
կությունը: Անմիջական անցյալի, որի ավարտը հենց «կարոտի գրականու-
թյան» ավարտը պիտի հանգիստանա, այդ հոգերի վրա գեղես ապրող նոր
Կորոնների ու Համասփյուռների կացնահարումով: Բայց նոր մանրամասնե-
րով. այս վեհն չիշված մտերմամտներից բացի. նաև ալնալիսի փառապարծ-
նելով, որ ներկա պատմվածքում ուստական հյուպատոսի վարքագիծն էր:

«Կարոտի գրականություն» հունձրի նման արդյունքը ուղագրավ էր նաև
ա. Նանդամանջով, որ գրքի չույս բնծալումը անմիջականորեն գուգագիպեց
կիբանան ամերիկյան: ներխուժմանը (1958 թ.) հաջորդած տարվան: Չհաշ-
ված դա, նաև էրանով, որ Ներքում էր մի անգամ էս «կարոտի գրականու-
թյան» հետագան թևի ալն կողմնորոշումը, որ սակա շղարշով էր ուշաճ
պատկ առնե ինչ անցյալի գլուխում, ալնալիսով, հոտտատելով, նաև հակա-
դրվելով այս վերջիններին, ասելու համար Բեկինսկու իսկ բառերով՝ «Ալիկի
լավ է խորտակիչ ճշմարտությունը, քան հաճելի կեղծիքը»: Իսկ խորտակիչ
ճշմարտությունը նույնիսկ սիրելի է, կարոտալի, եթե նա կատարվել է հայ-
քենի հոգի վրա, որ չկա ալն: Ահա թե ինչումն էր արեւմտահայու կրկնակի
ստեղծությունը և՛ առաջ՝ հայրենի հողը՝ և՛ հետո՝ երբ գրկվեցավ նույնի

գեքախտ ու հարստահարված լինելուց: Երբ ամեն ինչ իր համար վերածվեց հեքիաթի, լեկուզե՛ չար հեքիաթի:

Եղել, չի եղել

Հայկական մի փոքրիկ գյուղ է եղել,

Որ մի առավոտ փախվեց Թուրքական աշկ ֆոգ: Չի:

Եղել է, չի եղել, մի գյուղ է եղել,

Նա հիմա միայն վայրենի մացառ եւ եղնիչ ունի,

Ունի մի սղա, մի մանուկ հովիվ, որ չմեծացավ,

Ունի մի չքնաղ արքայադուռար,

Որ երբեք, երբեք բնից չարձնացավ՞:

Այսպես է Էրզնկ «հեքիաթի»՝ հին գյուղի կարոտը սփյուռքահայ օտարազգի բանաստեղծուհի Պալանա Տեր-Հովհաննիսյանը:

Հետադառնալից շրջանում իր «կարոտի գրականություն» նախադառնալից շրջանում ուղղությունը շարունակողներից էր սփյուռքահայ ազգանկազարդող, ամերիկահայ Արամ Հայկազը, որ միամտապես աշխատում էր հեղինակներից սեկն էր իր ժամանակին: Հարկ է հերի շեշտել, որ նա ու իր սերնդակիցները, ինչպիսիք էին Համաստեղը, Բենիամին Նուրիկյանը, Վահե Հայկը, Հակոբ Առաքելյանը, Սուրեն Մանվելյանը՝ ԱՄՆ-ից, Հակոբ Մեծուրի՝ Ռուսիայից, Էդվարդ Տարոնյանը՝ Լիբանանից, գարնանախորեն, տառնամյակներ արդեն կտրված իրենց ակից ու արմատից, մնացին «գալատացի»՝ բառի տեղանքով իմաստով, բյուրեղյա հնգով ու հավատալով մեծ երեխաները սփյուռքահայ գրականության: Որովհետեւ նրանց մեջ արմատացած տականքներն ու սրբությունները նախնիների անբանաձեւելիությունը շարունակվեցին ու տեղացին բոլոր տեսակի ալլախերով հողմերի գեմ՝ նրանց, որպես բարի ու իմաստուն «պապիկներ», պահպանելով հասակ տունը սփյուռքահայ, հայկական, գրական սերունդների առաջ: Այդպիսին էր և Արամ Հայկազը, որ 1968 թվականին, ի պատասխան «Էջեր գրականության ու արվեստի» լրագրերի հարցարանին, գրում է. «Պիտի հոգիներ, որ ներսերունդը չմոռա իր պատմությունն ու լեզուն ու սիր՝ Արարատի շուքին տակ ծաղկող իր պապերուն ու մեր բոլորիս հայրենիքը... Գիտե՛ք նաև, թե հայրենիք չունեցողները շուտ կալասերին, ուրեմն կարևոր է, որ մեր նոր սերունդը սիրել ու հետաքրքրվի մեր հայրենիքով, մեր հայրենիքը իր ալ հայրենիքը գլխառնի»⁸:

Սիրո այդ հիմքին էին միասնաբեր նաև նրա տուրքը «կարոտի գրականություն», որի շարքում լավագույններից են «Սև տարին ծիծեռնակները չեկան ետ» (1959 թ.), «Մեր քաղաքի ծնունդը» (1959 թ.) և «Կառնիկ» (1958 թ.)

պատմվածքները, որոնք լույս տեսան իր վաթսուամյակին նվիրված և նյու Յորքում հաղմակերպված (1960 թ. մայիսի 20-ին) հարգանքի երեկոյից երկու ասորի անց՝ «Զորս աշխարհ» խորագրված հատորում, «Հայրենի տուն» ենթախորագրի տակ: Հին, կորուսյալ կարոտին նվիրված այդ պատմվածքներն ու ուրիշները, իրենց իսկ մեջ, ուրվագծում էին արդեն նաև կարոտի նորը:

«Հայրենի լեզվի մեջ կան բառեր,— գրել է Արամ Հայկազր «Սև տարին ծիծեռնակները չեկան ևս» պատմվածքում,— որոնք իրենց սովորական իմաստեն դատ, ուրիշ ոգեկան իմաստ ալ ունին: Օրինակի համար, երբ Արարատ ու Մասիս կրսենք, մեր մաքի աչքերուսն առջև կպատկերանա ոչ միայն ձյունաբարձ գագաթնով լեռ մը, այլև ցեղին հարատևելու կամքը, հավիտենականությունը խորհրդանշող սրբություն մը: Արարքի պարագային՝ զեռ մը, որ Մայր է և օտար հոգեր սոսցել ստիպված բլլալուն «ողբ» ունի և որու ափսոսն վրա օր մը «բալամուր» թափառիր ամեն հալ տղու երագն է:

Այգայիսի խորհուրդ ունի և կոտնեկ բառը: Երկար կառուցով ու երկար ոտերևով ալ՜ իռչււնք, որ իր թեերուն վրա աչքոց կարտի ու բարեի ինչ բեռներ է կրելը՝ դաբերու չափ երկար տարիներով պանդխտության ցափը ձանշող մեր ցեղի զավակներուն համար... Մասամբ աշտպես է նաև արագիրը, որուն բնասանկան պատվի նախանձախնդրությունն ու հավատարմությունը ուղիղ կհամեմատի մեր ժողովուրդի ապրելակեցւոյի ու բմբռնածնետուն հետ: Ամեն զրոյ, գովառացի զրոյ, իր սրտին մեջ տար անկլուն մը ունի արագիրին համար, ամենեն հինքերն մինչև ամենեն նորերը: Ու հիմա ծիծեռնակը: Եթե Գոգոսխան գրած իսկ չըլլար իր Ուիմսնակը, կհավատամ, թե այդ թռչունը կուտնէին ու արագիրին հետ եբրորդություն մը պիտի կուզմեք»:

Թվում է, թե կուտնէր, առագիլը, ծիծեռնակը հալ մարդու սրտին խոսող այն խորհրդանշական թռչուններն են, որոնց մեջ պանդխտ մարդու համար կառ և՜ հայրենին, և՜ նրա հետ կապված սրբություններն ու ավանդները՝ բնատանկան պատվի նախանձախնդրության ու հավատարմության: Բայց ուշագիրը բեթերքումը ցույց է տալիս, որ խորհրդանշական բնկալումների միակերպված գուդահաները կարող էին վերապրել ու թղթին հանձնել միայն այն սերնդի մարդիկ, որ ապրելով ԱՄՆ-ում, նրա նյութականացած, արդյունաբերականացած, մեծ, վիթխարի, երկնաքեր շենքերով մոայլված, բարոյապես ալլասերված քաղաքներում, գեռես համառում էին մնալ «գլուղացի», գրականության մեջ՝ «գովառացի գրողներ», և այն՝ հակառակ դաժան փորձությունների, աղավաղված, բնության հետ կապը խզած, ապականված միջավայրերում: Մարդիկ, գրողներ, ի վերջո, որոնք օտար քաղաքների պոպոտաների վրա, դիտելով օտար զարոյական աղա ու աղջիկներին, «խաբէցին ինքզինքնին»՝ պատկերացնելով, որ «կայնած են երեանի Աբովյան փողոցին վր

ու կզիտեն ուսանող մատղաշ քաղաքացիները հայրենիքին, որուն վաղվան փառքին ու հաղթանակներուն կերտիչները պիտի ըլլան անոնք»¹⁰:

Ինչպիսի՜ հուզիչ ինքնախաբեություն, բայց նաև ինչպիսի հաժաօք՝ խաբբաբաժած ռեալ իրականութիւն մը, ալն էլ նյու Յորքում, կանգնած երևի, Վաշինգթոն ամենիցի մը՝ երազելու համար Աբովյան փողոցը: Այդ աչքոյ կարոտը միայն կարող էր լինել նրանցը, որովհետեւ բնութիւն մեջ հոգին ձողող ամեն ինչի նման նրանց ձգում էր արմատը՝ հայրենին, ներկա զեպքում նաև վերածնված հայրենին, որին տեսնելու բախար նույնիսկ շատերին զայնով կ'յանքը: Դժվար է դանել «գլուղագիրներին» համաստեղութիւն մեջ մեկին և նրանց շարքում նաև Արամ Հաչկազը, որ անգիր շիմանար իր հայրենի բնութիւն, հողի, թեկուզ անշնան ծաղկի, թփի ու բույսի անունը: Այդպիսին էր Վազգեն Շուշանյանը, աչգալիսին նաև՝ Հակոբ Մնձուրին: Մնձուրու գրականութիւն մեջ յուրաքանչյուր ծառն ու թուփը, ծաղիկն ու բույսը ոչ միայն ուներ իր անունը, ալ նաև իր ծննդավայր գլուղի՝ արմատնայն տարբերակը: Սիւսլ չի լինի ասել, որ Վազգեն Շուշանյանի և Հակոբ Մնձուրու «գլուղագրութիւն» մեջ օգտագործված ծաղկի, թփի ու ծառի անուններից սովոր մի բառարան կարելի է կազմել: Իսկապես, զարմանալիորեն ճախ էր նրանց իմացութիւնը: Այդպիսի իմացութիւն տեղ էր նաև Արամ Հաչկազը, որի ուսուցիչները ալ հարցում եւ իր հոգաբարձր ծնողներն էին՝ նախնիները:

«Միտքս ինկամ, թե մայրս դուրսնն գնված բանջարը մաքրած պահուն, տարբեր տեսակի բոբջներ մեզի ցույց տալով, կուտար նաև անոնց անունները՝ բղնգուկ, պտեր, գալլուկ, փշփշիկ, կալմուկ, կոտեմ, ցնձիկ, մատուտիկ և այլն»¹¹:

Այստեղ, կարող է թվալ, որ այնքան էլ տոգնալին չէ, երևի, բման փառտերի ընդդժուրը: Բայց չենք աչք անկտրեւոր «թվացող» փառտերը խոսում են, թե հայրենի բնութիւն «հետին» մանրամասների նկատմամբ աչքը ան նախանձախնդիր դրող ինչպիսի՜ անդառնալի հետքեր ու ինչպիսի՜ վավերական հուշ ու հիշատակներ կարող է անթիկած լինել իր հոգում և իր հոգու հետագա պտթկումը՝ անդիսացող իր իսկ սեփական ստեղծագործութիւններում: Այդ փառտերն են, նաև նրա հուշագրութիւն սուրբնկալիլ արտահայտութիւնները, որ «ինքնակենսագրութիւն» դարձնում են բացառապէս հաժաօքի, միաժամանակ, անցյալի կյանքի իրապաշտ պատումը առավել համոզիչ ու անառարկելի դարձնելու համար բնորոշված եւր ամբողջ մի ժողովրդի ողբերգութիւնը առավել շեշտված ու ցցուն է դարձնում, օգնում ծրար համարիտ պատկերմանը:

«Արամ Հաչկազը զգաստ և իրապաշտ դրող է, որը ձգտում է վերստեղծել ապրած կյանքի օբյեկտիվ պատկերն իր բոլոր կողմերով»: Եվ այս ամենը՝ ճշուրը հեղինակը ու հումորի, վշտի և ուրախութիւն բնական միաձուլումով»¹²:

Ի միջի այլոց, դարձանալի ալզ հեղինակներն ու հումորը՝ այրող կարոտի նման հանգամանքներում, նման ոճը, որ հատուկ է բուրբին, ապացույցն են նաև ոչ թե ժողովրդից եկող բնածին հումորի զգացողություն, ինչ որ բնական է, այլ ժողովրդի հոգու մեծություն, որ կարողացել է մարդ ու մարդկալին, անխաթար մնալ այդ բուրբից հետո: Եվ տեսնել նաև իր մանկություն ու պատանեկություն չճանաչած ու չճաշակած կյանքում նաև ալզ մանկության ու պատանեկության լավն ու անմոռանալին:

Այդ իմաստով էլ Սուրեն Մանվելյանը¹³ դառնում է նշված միտման ուշադրով հեղինակներից մեկը, որը գրականություն է բերել հենց այդ մանկական շարաճճիություններն ու ուրախությունները և նաև այլ մանրամասներ անջատել: Վշտովից, ինչպիսիք գյուղերի միջև կազմակերպված անասնակոթիներն են՝ Լեբեմն կատակադրերգական ավարտ ունեցող վեճերի համով-հոտով նկարագրություններով: Նրա «Արգավանդ ակոսներ» ժողովածուում ամփոփված, հետևապես «Անկե Սարգիսին խոշորացի կնիկը», «Ճակտիդ հավկիթ տի քսին», «Փրլիլ քեռին» և այլ պատմվածքներ հավելագրում են նույնպես տվյալ գրականության: Գրականություն, որ, մասնավորապես «նոր ցիր» եռամսյակի շուրջ հավաքված գրողներով, մի տեսակ կամուրջ դարձավ Նեի ու նորի միջև՝ տալի ետք աշխատասեր, նվիրյալ մի ժողովրդի շատ դժբախտություններով ու քիչ ուրախություններով հաղեցած կյանքը, նրա ողջ, մանրամասն պատմությունը՝ իրար լրացնելով, մի ուրախ և նաև շարժերիալ պատմելու նման խելով իրար բերնից: Անուններ, վերջապես, որոնք դարձան շղթայի լրացնող օղակներ, յուրաքանչյուրը իր համ ու հոտով ու իրարմով ամբողջ: Կարևոր չէ, այստեղ, որոշելը, թե ո՞վ ինչ տվեց, ինչքա՞ն, որովհետեւ, եթե նույնիսկ քիչ էր նրանցից որեւէ մեկի տվածը, դա չէր կարևորը, կարևորը որակն էր, որ կար ու եղավ «կարոտի գրականություն» բուրբ մասնակիցների մեջ անխաթար, եթե իհարկե այդ գրականությունը չէր աղավաղված կոշմանակի ինչ-որ «գաղափարախոտական» ու «քաղաքական» այլ նպատակադրումներով: Ազգավազում, որ, համենայն դեպս, Լեբեմն քանակ չկազմեց այդ միտման մեջ և չէր էլ կարող կազմել:

Ինչ որ մնալու է սփյուռքահայ գրականությունից գալիքի հաշվին, այդ մնալունի մեջ առաջին տեղերից մեկը հենց այդ «կարոտի գրականությունն» է իր լավով, որի մասին, ինչպես հայտնի է, ոչ քչերն էին, որ վատ էին տրամադրված, Լեբեմն ինչ-որ տեղ նաև արդարորեն պահանջելով, որ անցյալին այդքան կառելը խանգարում է սփյուռքահայ գրականության հիմնական նպատակադրմանը: Ժամանակը, ինչպես տեսնենք, որպես խտրադույն գրադատ, ասաց իր խոսքը ու հիմա դժվար թե առարկեն մեր այն եղբայրացություն, որ եթե սփյուռքահայ գրականությունը նույնիսկ ոչինչ տված չլիներ, այդ մեկը՝ կարոտի գրականությունը, բավ էր նրա անցած ճանապարհը լա-

վագույնս արդարացնելու համար: Մանավանդ որ վերև նշած գրությունը և նաև նրանք, որոնց մասին խոսվել է մեր նախորդ ուսումնասիրություն մեջ, ակոնատեսներ էին, վավերագրողները այն ամենի, ինչ գրվեց ու ազդվեց: Թեման այնքան էր կենսական և այնքան սյուրս, որ հետագա, հետադան-րազմյան շրջանում, արձագանքները այդ կարևոր՝ այս անգամ արդեն փո-խանցվելով հայերից որդիներին և վերջինների կողմից բերվելով գրա-կանության, նույնքան աշխատկան դեր կատարեցին, որպես պատգամ արդեն, որ հարկավոր էր երբեք չմոռանալ հինը, անցյալը՝ ապագան լավագույնս ապահովելու համար: Ակոնատեսներ չէին, իհարկե, նրանք, ովքեր ինչ-որ տեղ արձագանքեցին լսովի, բայց զավակներն էին անապատներից փրկված սերունդների և բնազդաբար զգում էին նույնպես կորստի ցավը, այն կորուս-տի, որ ոչ միայն հող էր, հայրենիք, այլ սրբություն և ավանդություններ, որոնք կույ էին գնում տիրող ներկա բարքերին: Իսկ այդ բարքերի կյանք հորձանուտում կանգնած էին ոչ միայն թոռները սփյուռքյան վերադարձ ու-րունդի, այլ զավակները հենց նրանց, ովքեր կռվեցին զաղթահալ առաջին սերունդ՝ ծնված 1915 թվականից հետո:

Ահա այդ սերնդի լավագույն կին գրողներից մեկն է Աննա Տևե-Մա-րգարյանը¹⁴ (Թնկրյան), որի ստեղծագործությունից առանձնացնելով կորու-տի զրականություն էջերը, ցանկանում ենք բնագծել փաստը միայն, առանց նշելու այլ, ոչ թեչ հեղինակների, որոնք, այնուամենայնիվ, բռնավել ծանրա-ցան, կամ հիմնականում ծանրացան, ու պատասխանեցին սփյուռքայալ զրականության այժմեական այլ հարցադրումներին¹⁵:

Ուշագորավ է «Սահանք» ժողովածուում բնագրված նույն բնույթի պատ-մըվածքներից մեկը, որը խորագրվել է «Ե՛լ, Թիլո ջան, ե՛լ...»:

Պատմվածքի միջավայրը Արևմտահայաստանը չէ, իհարկե, բայց Արե-մտահայաստանից զաղթած մի քնուշներին՝ «Սահան աղային» տան՝ մասնին է խոսքը, որոնց երեխանի երջանկոճիյան ճիշերոմք քնանավոր առներ այժմ դարձել է տխուր, մտայլ ու լռակյաց: Փոփոխություն, այդ անսպասելի վերի-վալրումի պատճառը, այն էլ երեխանի տարկեշտ, զվարթ մտոյի համար, այն չէ, որ ալլեա չկա նշովական նախկին կացությունը և ոչ էլ այն, որ մահն աղան՝ անցյալի գյուղական վարժապետը, այժմ, հանուն իր բնականական ապրուստի, ստիպված է անել որեկ ստորադոյոյիլ ու ոչ պատմաբեր աշխա-տանք: Զէ՞ որ հակառակ այդ բոլորին, նրանք՝ այդ գյուղացի տը ու կինը, արել են անկարելին, մի խոսքով, ամեն ինչ, այն էլ կես-կուշտ, կես-անոթի մնալով, որպեսզի, ինչ ղժվարություններով էլ լինի, մեծացնեն իրենց գա-վակներին, ուսում տան: Ներկա դեպքում, որդուն՝ Արամին, «վերալելով» նույնիսկ ...ճարտարապետ Միջենկ աղջիկը՝ Նդսոն, սիրուն, խելացի դա-վակ, հասել է ութերորդ դասարան տասնմեկամյա դպրոցում, խիկ կրտսերը,

նույնպես համեստ, անձայն, ամաշկոտ մի աղա՝ Սեդրակը, արհեստավոր, սակերիչ:

Իսկ ահա, միանգամից ցավն ու պառնությունները վրա են հասել անբաղասկի, այն էլ... երջանկության գիմակով: Այսօր դարձել է մի հարուստ տան տնփնտա, աղջիկը՝ խելի ուռումով, իր հերթին, ստամբուլահայ մի այլ հարուստ տան հարս, իսկ կրթուներ որդին հարկ է գինվորագրվի (սարտադիր պարտք է բերքաշույմ) ու մեկնի Երկար ժամանակով:

Մի խոսքով՝ այս ու կին մնացել են Երկուսով, օտարացած նույնիսկ իրար հետ, այս մեծ ու օտար քաղաքի քառուկներում:

Երեք հարազատներից զրկված, նրանցից զեթ Երկուսին այնքան մոտ ու այնքան հեռու, դուրացի այդ մալոցի հոգում ծայր է տվել ողորկություն: Ողորկություն, որի հիմնական պատճառը կորուստն է այն հասկացություն, որ հղվել է կարոտ... հին նահապետական բնականական բարքերի, որ օշախր, ինչ էլ լինի, շեն ու մարդաշատ էր պահում, որտեղ կար բնականից մեծ մայր ու հայր, հարս ու փեսա, գավակներ ու թոռներ, կար ճաշատեղան, որտեղ որոշյալ ժամին հավաքվում էին բոլորը, մի խոսքով՝ կարդ ու կանոն, և եր ու հարգանք:

Նհա այդտեղից էլ սկսվում է կարոտը, այդու կարոտը հողին, որ այժմ թողնված հայրենին է, որովհետև վերև նշված շխանքը գալիս են հենց այս վերջինի շխանք: Իհարկ, պատմվածքում (զրկված Ստամբուլում) պարզ է, թե ինչ կարելի նշել այդ շխանքի մասին, հիմնականի, հողի հետ կապված ինչ-չոնների մասին, որի հետևանքն են այդ բոլորը: Հասկանալի է, նաև բացառությամբ տրամաբանական, որ ներկա իրավիճակում մեղավորը ոչ թե պարտագրված գաղթականությունն է ևզել, այլ այն բարք ու սովորությունները, որոնք ներկայիս են, այսինքն մեծ քաղաքների քաղքենիություն: Բայց սուղատակերում լուր, ճշգրտորեն բնթերցվում է, որ, համենայն դեպս, այդ քաղքենիական տես կարդ ու սարքը ոչ թե ձեռքբերվի է, «կամովին» այս տան գլխին փաթաթված, այլ պարտագրված է ակամա, որը պատճառ է դարձել նման կրկնակի տառապանքների: Տառապանքներից ամենատալանդակն ու տնտեսամբանականը, որովհետև աշխարհը ոչ թե շուտ է եկել, այլ շուտ են տվել վերից ծրագրված, անբնական ու անմարդկային ձևով: Արդյո՞ւնք: Թշնամուցել են նույնիսկ ամբողջ տասնամյակներ իրար ոչ մի բառով իսկ չվերապրած ամուսինները: Այլիս, չհավան են դարձել հարսներն ու որդիները՝ հեռու մնալով իրենց ծնող... գլուխացի ծնողներից:

Եվ ահա պատմվածքը, որ առաջին հերթին թվում է՝ ոչ մի առնչություն չունի «կարոտի գրականության» հետ, հեղինակին առիթ է բնծայել սողանցք գտնելու՝ խոսելու համար հենց նշված գրականության հիմնական նպատակաուղղվածություններից մեկի մասին: Եվ այս այն սողանցքն է, որ գտեա

է պոլսահայ-թուրքահայ դրողը՝ իր ժողովրդի մեծ կորուստի մասին խոսելու համար՝ նոր ողբերգությունների անարյուն հետևանքներով:

Սոնա Տեր-Մարգարյանը¹⁶ վարպետ անցումով նկարագրում է Օհան աղայի կնոջ, Կրեկաների, մոր հոգեվիճակը. «Հոս եկեր էր, այո՛, բայց հոն էր մնացել իր սիրտը, հոն՝ լուռերու, ձորերու և դաշաներու այն հրաշալի աշխարհը, ուր ծներ ու մեծցեր էր ազատ, սուրացող ծովին պես, ուր ճանչցեր էր հուզումով ծաղկավետ բարձունքները, մարգերը՝ իրենց տարահաններով, յայտաբանչուր արտն ու ծղուտը ածվին: Ճանչցեր էր առավոտը սլուքին՝ քաղցրությամբ ու կյանքով, որ կսկսեր աղոթարանին հետ, ցիբկեր անվերջանալի բզլչունովը պար բռնող միջատներով՝ տաքեն խկազար, իրիկնամուտը՝ դաշաներին բույն դարձող հողմաբեկ, սակայն զվարթ մարդուց և կենդանիներու խուռն բազմությամբ՝ բոժոժներու համանմալ ոգևոր, հետզհետե իշնոյ լառադուրբանը հետ գիշերին: Հոն, ուր դալար կանաչի անսահման տարածությանն ու ցորեններուն ոսկի ծովերուն մեջ էր անցուցեր մանկությունը, պատանեկությունը և ուրիկ, իբր հիշատակը, հետն էր բերել այն լիսպը, զոր տառնոքը կմխրճեր հսկա կարասին մեջ՝ կուշտ ու կուռ գինի խմելու անկն, իբենց այգիներու օրհնյալ խաղողեն:

Ուրի՛շ, Եսթի՛շ էր կյանքը հոն, փայցը, առասպելական. հիմա լա՛ն մը ևս անուշամբ (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.):

Ո՞վ նաև ձմեռը, երբ ձյունը կբարձրանար՝ ծաղկելով հաճախ դուռ ու երդիր: Իրենց, երկար միջոց մըն ա՛յլ ազատ դաշտի աշխատանքեն, կհամարձակին տոնական, հարսանիկան խնջույքներու ուրախությամբ, և կամ երևեր, աղջիկներ կխմբվին իրարու տուն՝ դեռ նոր ակոս հանած երեսային «տառիկ լճակու» և երբեմն շաղգամի «կոտարան» պատրաստելու՝ երգելով, զվարճանալով մինչև լույս: Չէ՞ որ առիթներ պետք էր ստեղծել ձմեռ տանելի դարձնելու, երկար ու խստաշունչ ձմեռը գավառին...

Է՛հ: Ուրի՛շ ուր հիշատակներու այս փոթորիկը, մինչ կարոտի յետ մըն էր, որ կարծես փուլ կուգար դեռատի կնոջ հոգիին խորը. սիրելի անձերու բացակա դեմքերեն՝ զեղջուկ կյանքի ամենահեռավոր մանրամասնությունները մինչև»¹⁷:

Սա այն կարոտն է, որի մեջ արձագանքում են և՛ վարսմանյան, և Սեփարեյցյան հեղբորանգները, սա վերջապես լսովն, և կամ, ավելի ճիշտ, նաև զրբերից հասած կարոտի կրկնումն է՝ ասելու համար, որ եղել է ալգայիսի կյանք ու միջավայր, հիմա՝ «բան մը ևս անուշամբ», որ չկա: Հիմա ո՞ւր, որտե՞ղ փնտրել այդ բոլորը, այն էլ նա՞ որտեղ փնտրի, որ ամուսինն է իր և կոչվում էր... «Պարսկանց Թիլոն, նոհապետական ընտանիքին այդ մեհնավոր պանդուխտը...»¹⁸: Հետաքրքիր է, անշուշտ, «դիվանագիտությունը»՝ պաճղոխտ, այն էլ պարսկանց: Բայց նաև այս տողերը՝ «Թիլոն, սակայն,

հետզհետեւ պետքը զգացեր էր զավկին, աղջիկ զավկին մանավանդ, բան մը խոսելու հետք, մխիթարվելու համար քիչ մը գոհեւ շատոնց մեւսած-զայած-սիրելիներու ցավէն, եռն՝ հեռուն (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.), որոնց սուգը հոգիին խորքը թաղված կարոտի անսպասւ մտմոքով կրօցավառեր»:

Եվ, վերջապէս, Թիւրքի հոգեվիճակը. «Թիւսն դարձավ ետ, շա՛տ ետ. դեպի աշխարհը ծաղկավետ դաշտերու, մշուշապատ կատարներու, դեպի աշխարհը զինք սիրող, իրեն գուրգուրացող անձերու, աղնիվ, միամիտ, ժպիտը իրենց շրթունքին, որոնք ավեր էին առանց ակնկալութեան: Որհնա՛ւ այս աշխա՛րհը իր տուներով, աղղ-աղգականով ու գոռ-գրացիով... առաժոտեան քաղցր սլուքին հետ սկսվող օրվա ծանր աշխատանքով: Եվ դեռ իրիկվան, լեռներէն իջնող խաղաղութեան հետ, երբ հոտ ու նախիր շատոնց անզավոքեր են իրենց զոմերը, նահապետական ընտանիքով, որ համաքվեր են հատակը նախշուն կապերաներով ծածկված սենյակը, ուր երիտասարդ հարսներ ու փեսաներ են թալաղեր իրենց ձերերուն շուրջ՝ յուրաքանչյուրը լրջութեամբ իր պաշտօնին գիտակից»¹⁹:

Իսկ այժմ չկան նույնիսկ սեփական զավակները: Կլանքը արեւ է իբր. զյուզացին արդեն դարձել է բաղքենի, նոր բարքերի հեռամուտ, մոռացել աշնքան ատապանքներով իրեն մեծացրած հորն ու մորը, լքել օջախը, աշխատներէ, բայց թեւ մեղավոր է, այնուամենայնիւ, իսկական մեղավորին հարկ է փնտրել ալ տեղ...: Սոնա Տեր-Մարգարայնը նշված պատմվածքը չի գրել ինչ-որ տեղ, ինչ-որ հիմնական մեղավորին մատնանշելու համար. նա միայն ընդգծել է ներկայի փաստը, ժամանակակից թեմա է վերցրել, նույնիսկ մերօրյա, անմիջական, առօրեական թեմա, որ կարող է ձեւակերպվել նաև որպէս կապիտալիստական աշխարհում մարդկային հարաբերութեաններ իր աչն որակով, որի պատկերմամբ ու մերկացմամբ հարուստ է նաև սփյուռքահայ գրականութեանը: Բայց ահա, «անսպասելիորեն», պատմվածքի մեջ մտել են «կարոտի գրականութեան» տարրեր, որոնք առավել յայտն են դարձրել, ընդգծել կորցրածի անշափելի տարողութունը: Պատմվածքը երիզել ռոմանտիկական աչն երանգով, որը առավել շեշտել է ներկայի նշու-թապաշտութեան ամբողջ ողբերգական շարութեանը: Սոնա Տեր-Մարգարայնի աչս և նման պատմվածքների ընթերցումը զուգահեռում է, և ոչ միայն նրա, շոշափելի կողքին անշոշափելին, անհետացածը, որ Արեւմտահայաստանէն էր, նրա մարդիկ, նրանց կենցաղն ու բմբռնումները, Արեւմտահայաստանի զյուզերն ու զյուզացիք, որոնց անզավաճան նվիրյալը սփյուռքահայ «կարոտի գրականութեան» մեջ՝ իր ողջ կյանքի տեղդութեան անմնացորդ աչրումով, հանդիսացավ հայ գրականութեան մեջ արդեն դասականացած մի անուն՝ Հակոբ Մնձուրիէն²⁰:

Ժամանակին Ալֆոնս Դոդեր (1840—1897)՝ ծանոթանալով Ֆրեդերիկ Միստրալի գավառական կյանքից վերցրած և Պրովանսի ժողովրդական հեքստ Կալանդալին նվիրված վիպերգին, ասել է. «Ինչի՞ս է պետք «Կալանդալի» պատմությունը. ամենից վեր, ինչ որ պաշտելի եմ գտնում այս հեղինակության մեջ, գավառական շունչն է, ծավր, լեռը, բնությունը իրենց կենդանի բնականներով և ժողովուրդը, որ ազատ է ու հավատավոր, որ գտել է իր մեծագույն բանաստեղծին՝ նախքան իր անցնող գեղեցկության մահը»:

Այն, ինչ ֆրանսիացի մեծատաղանդ բանաստեղծի մասին ասել է ֆրանսիական դասական գրականության մեծ գրողներից, հանրահայտ «նամակաների մ հոլմաղացից» (1869) դրբի հեղինակը, որտեղ ինքը ևս «արձակ բանաստեղծություններ» հիշեցնող պատմվածքներում քնարական ներշնչանքով պատմել է իր Պրովանսի (գավառի) բնաշխարհի, մարդկանց, բարքերի ու լեզենդների մասին, նույնությամբ կարելի է ասել նաև Հակոբ Մնձուրու ողջ գրականության առնչությամբ, որտեղ տիրող նույնպես գավառական շունչն է, բնությունն իր կենդանի բնականներով և հավատավոր այն ժողովուրդը, որ կոչվում էր արեմտահայությունը և որ հետագայում դառավ իր «բանաստեղծին»՝ արդեն ոչ թե... նախքան իր անցնող գեղեցկության մահը (Ֆրանսիայում այլ էր պարագան. գավառը կորցնում էր իր անաղարտությունը քաղաքային կյանքի գյուղ ներխուժումով), այլ «մահից» հետո: Ա. Դոդերն շարունակել է. «Ի՞նչ փուլթ սակայն, գավառը պիտի ապրի հավիտյան Միստրալի ստեղծագործությունների մեջ: Բանաստեղծը կարողացել է կանգուն պահել իր ճշմարիտ պալատը և այս պալատը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ դավառի լեզուն»:

Կասկածից դուրս է, որ արեմտահայ գավառը նույնպես, Հակոբ Մնձուրունը՝ մասնավորապես, ապրելու է հավիտյան, քանի լինելու և հարատևելու են հայ ժողովուրդն ու նրա գրականությունը, և այս նաև նրա համար. որ, ինչպես Միստրալը ֆրանսիական գրականությունում, Մնձուրին իր պատմվածքներում կարողացավ կանգուն պահել ճշմարիտ այն պալատը, որ կոչվում է դավառի լեզու:

Ի դեպ, այդ լեզվի մասին՝ «Գրական թերթում» լույս էնծալված Վ. Դավթյան—Հր. Մաթևոսյան երկխոսությունից²¹.

Հր. Մաթևոսյան. «Նրա լեզուն իրոք կարելի է բարբառ կոչել. բայց դրա տակ չենթադրելով այն տարբերիչը գրական լեզվից, որը, ի վերջո, ընթերցողին ինչ-որ խորթ հեռավորության վրա է պահում, չի թողնում մոտենալ գործի բուն էությունը»:

Մնձուրու բարբառը նույնպես հարազատանում է ինձ, ես սիրում եմ նրա աշխարհի հետ նրա բարբառը, այդ բարբառի ելեջումը նույնպես, որը ինչ-քո տեղ ինձ մի քիչ անհասկանալի է մնում, բայց բոլորովին չի խան-

դարձում մտնելու ու թաթախվելու նրա հոգևոր աշխարհի բույրերով ու զուհերով, ամենևին, այդ բարբառի շնորհիվ, ես ընդգծում եմ՝ նույնիսկ շնորհիվ, Մեծուրու և քս ծննդավայր աշխարհն ինձ համար մնում են մի աշտակ մոտիկ հետո, որին ահա-ահա կհասնես, բայց չես հասնում, խոսքն եղծ է վերաբերում, այդ աշխարհը մնում է կարոտալի հեռավարության վրա, ինչը որ ինձ արվեստի անհրաժեշտ պայման է թվում:

Վ. Գավթյան. Զարմանալի է, բայց աչդ բարբառը, որը լավ դիտեմ ես մերանց հեռ միևնույն հիմա էլ գրանդի եմ խոսում, իմ մեջ էլ համարյա նույն զգացողությունն է ծնում... Մեծուրու էջերում հանդիպելով այդ բառ ու բանին, սկսում եմ տեսնել մի իրական, բայց և երազային, բանաստեղծական աշխարհ, Մեծարենցյան աշխարհ... Ու թերևս այստեղ բարբառի հարց է, այլ բնականության, ինչ բնական է, բանաստեղծական է նաև: Ոչ, իր արձակ էջերում, Մեծուրին բանաստեղծելու միտումներ չունի, նա պարզապես նկարում է եփրատի հովիտը, նկարում պարզ, անպաճույճ, անհավանաբար, նույնիսկ միամիտ, բայց վերջնական հաշվում սապցվում է մի մեծ, անընդմեջ բանաստեղծություն, բանաստեղծական մի աշխարհ, որ Մեծարենցի «Զբոստուրի», «Տապի նոպաների», «Գլուզանկարի», «Աղբյուրեն զարժի» (երեքի «Զուրեն զարժին» — Գ. Ս.) նույն աշխարհն է՝ բեկված այլ անհատականություններ, այլ հայացքի մեջ»:

Ալֆոնս Դոդեր, Հր. Մաթևոսյանի և Վ. Գավթյանի եզրակացություններում նմանության եզրերը, առաջինը՝ Ֆրեդերիկ Միստրալի, վերջինները՝ Հակոբ Մեծուրու մոտին, գրեթե միանման են, թեպետ առաջինը խոսում է բանաստեղծի, Վ. Գավթյանն ու Հր. Մաթևոսյանը խոսում են արձակագրի մասին: Նմանության հիմնական եզրերը «բանաստեղծական աշխարհի» և այդ աշխարհը վերաբերող լեզվի մասին է, որ Մեծուրու պարագայում դարձանալիորեն գուգահեռվում է Մեծարենցյան բանաստեղծությանը: Ֆրեդերիկ Միստրալից... Միստր Մեծարենց, Ալֆոնս Դոդերից... Հակոբ Մեծուրի: Եթե այդ աշխարհը ֆրանսիացին ֆրանսիացու մոտ բանաստեղծական ոլորտի մաս կազմող «վիպերդ-պոետալում» է գտել, վերջինները այն տեսնում են մեծուրիական պատմվածքներում (ի դեպ, Ալֆոնս Դոդեր «Նամակ-պատմվածքներում» էլ նույնն է պարագան և Հակոբ Մեծուրին լավ դիտեր ֆրանսիական գրականությունը, կասկած չկա, ծանոթ էր, յուրաքանչյուր էր նաև Ա. Դոդերին ու Ֆ. Միստրալին), իհարկե, ոչ առանձին պատմվածքներում, այլ ամբողջականության մեջ, որ Հակոբ Մեծուրու մոտ դառնում է մի խոշոր վեպ-վիպերգ: Այդ վեպն են կազմում «Կապույտ լույս», «Ամուսն», «Կուռնիկ, ուստի՜ կուգաս» ժողովածուներում տեղ գտած և մամուլում ցրված պատմվածքները՝ գերակշռող մասը գրված հեռավորագրված շրջանում:

Եվ իսկապես էլ, Հակոբ Մնձուրու երկու հարյուր հիսունի սահմաններին հասնող պատմվածքները օգտակար են, ենթադրականորեն մի ամբողջական վեպի, որ գտել են իրենց հարադատ, «մեծագույն» հեղինակին, որպեսզի այն դառնա ավելին՝ վեպ Արմատի մասին, կամ, ինչպես Շահան Շահնուրը է ենթադրեցնալով իր «Նահանջը առանց երգի» երկը՝ «պատկերազարդ պատմություն հայոց», այսինքն՝ Մնձուրու պարագայում՝ «պատկերազարդ պատմություն արևմտահայ գյուղի», նաև՝ «պատկերազարդ պատմություն գյուղացու և գյուղի», որը, մեծացնելով ազգային սահմանները, այդ «վեպին» ավել է համամարդկային հնչեղություն:

Ճիշտ է, Հակոբ Մնձուրին և մեր նշած բոլոր գյուղագիրները առանձին երեույթ են (Սեկուլ յուրօրինակ) սփյուռքահայ գրականությունում, նրանք ունեն իրենց նախորդները, բայց այդ համապատկերման մեջ և՛ անցյալի, և՛ ներկայի Հակոբ Մնձուրին իր անձով ու գործով (արվեստով) հիմնովին լուրսաբերող երեույթ է: Նախ՝ իր ամբողջական նվիրումով ու միաձուլումով թեմային, նույնացումով նրա հետ: Հակոբ Մնձուրին ինքը՝ Արմատին է, ինքը, առանձին վերցրած. իր կյանքի վեպով՝ պատկերազարդ պատմություն՝ գյուղացու և գյուղի, որի հիմքում բնկած է հայ գյուղացու կյանքը՝ արևմտահայ գյուղը: Եվ եթե վեպ է, ամբողջական՝ մի վեպ նրա ողջ ստեղծագործությունը, և սա նաև այն պատճառով, որ Մնձուրին, կամ իր լեռու, չի վերջանում մի պատմվածքում (Սեպեա մի առանձին պատմվածքն էլ ամբողջական է ինքնին), այլ անցնում է պատմվածքից պատմվածք (ինքը և իր հերոսներից շատերը, նույնիսկ երբեմն ինքն իրեն կամ իր հերոսներից մեկից հրկնելու գնով) ու մի նոր շերտ ավելացնում նախորդի վրա, մի նոր դուրացում, որտեղ ի հայտ են գալիս նոր մանրամասներ, հայեցանական նոր ծալքեր, և այսպես այդ բոլորը դառնում են ամբողջական: Գյուղի այլ մարդիկ, հարսները, մայրերը, այսինքն՝ գործող հերոսները (տասնյակներ) և զեպես ոչ միայն նրանք, այլև անասունները, քարերը, լեռները, ձորերը, բնությունը իր առանձին շերտերով, նոր միայն դառնում են ամբողջական, յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին վերցրած մի կառարչալ «հերոս», որ վեպի, «Արմատին» կոչվող վեպի, գլխավոր հերոսն է և ամբողջությունն են կազմում: Առանկյունի: Ա-մարդիկ, Բ-աճառուհներ, Գ-բնութը: Իսկ նման երեույթ չկա ու չի եղել նախքան Հակոբ Մնձուրին մեր գրականության մեջ և ոչ էլ նրա ապրած ժամանակաշրջանում, իսկ գրանից՝ Նաո, սփյուռքահայ գրականության մեջ նման բան սպասել և հուսալ, պարզապես դուրս էր իրականությունից:

«Մեր դարը ճշմարիտին ճաշակը ունի», «մեր երազները անգամ մեր ձեռքերովը շոշափածներեն, մեր աչքերովը տեսածներեն կառնենք»՝ ասել է Մնձուրին: Թերևս այստեղ պակասում է մի կարևոր և առաջնային գործոն,

հարկ է ապելացիոնել և... երևակայականի, երևակայվածի բաժինը գրականությունից մեկը, որ անխուսափելի է ամեն մի գրողի համար: Բայց Հակոբ Մնձուրին այդ մեկը շեշտելու կարիք չի զգացել, որովհետև նրա գրականության մեջ երևակայականը նույնպես ամբողջովին գրավել է իրականի, «ճշմարիտին» տեղը, որովհետև այդ երևակայականը նույնպես բնական է և «ինչ բնական է, բանաստեղծական է նաև»:

Վերջապես՝ իր ժամանակին ուսական գրականությունից մեծ դասականներից մեկը՝ Գոգոլը, նույնպես հայտնել է նույնանման տեսակետ. «Ես ոչինչ չեմ ստեղծել երևակայությամբ և չեմ ունեցել այդ առավելությունը: Ինձ մոտ լուկ աչն է լավ ստացվել, ինչը վերցրել եմ իրականությունից»:

Բայց մի՞թե կարելի է բաժանել այդ տեսակետը և պնդել, որ «Մեռած հոգիներին» հեղինակը լրիվ հրաժարվել է երևակայության գոգոլյան տաղանդից, որ այնքան է եղել մաս իրականությունը նրա «գունազարդումը», աչնքան հերոսներին մոտեցել է առավել ճշմարիտ (ճշմարտանմանին), որ ստացվել է այն բնականը, որ երևակայության գործոնով այս դեպքում նույնպես դառնում է «բանաստեղծական» իրականություն: Լուսավորված իրականություն, իրականություն՝ լուսավորված ներսից:

Այստեղ հետաքրքիր է նշել ստամբուլահայ վերջին տասնամյակների ամենահետաքրքիր ու տաղանդավոր գրողներից մեկի՝ Ռոբեր Հատտեճյանի կարծիքը նաև՝ Հակոբ Մնձուրու մոտ «երևակայվածի» մասին: «Մնձուրին— Կավին դարը— անուն պատմվածք մը ունի, օրինակի համար: Որքան ապրող պատկերներով կնկարագրե հոն հզոր կնոջ մը վրա լեռան փլչիլը, տխուր լուրին գլուղ հասնիլը, գլուղացիներուն իրարանցումը և, վերջապես, կնոջ փրկվիլը: Կրսեք որ հեղինակն ալ հավանաբար կգտնվի այդ խուճապահար գլուղացիներուն մեջ, բայց պատմվածքին վերջին տողերը անակնկալի կբերեն ձեզ: Մնձուրի, կարծես ձեր միամտության վրա խնդավով կգրե, թե այդ կինը ուրիշ մեկը չէ, եթե ոչ իր մայրը: «Ինձմով իր վերջին ամսվան մեջ հզոր եղեր էր, կրսեն, դեպքեն քսանհինգ օր վերջ ես աշխարհ կկեր եմ, բաւ առ բաւ իմ պատմությունս է սա»: Երբ այս տողերը կկարդաք, հանկարծ մշուշը կփառատի ձեր աչքերուն առջև և կանդրադառնաք. թե Մնձուրի, անզիտակցաբար, իր այվլեստին գաղտնիքը կհանձնե ձեզի: Այո՛, բաւառաբար պատմությունն է ան, բայց ինք չէր տեսած այդ դեպքը, ուրեմն, տարիներ վերջ լսած էր միայն և հիմա որքան համոզիչ տողերով կնկարագրե դայն: Իր ստեղծագործողի տաղանդը ինչպես գուցե ու ապրում կգնեք դեպքի մը, զոր չէր տեսած: Ուրեմն նույնը կընեք, կամ կրնաք ընել մյուս պատմվածքներուն մեջ... Որքան կուզե թող ըսե, թե իր պատմվածքներուն մեջ բաւ առ բաւ իր կենսագրությունը կա, մենք գիտենք, սակայն, թե ան հոն դրած է նաև իր երևակայությունը, իր պոռթկացող տաղանդը (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.):

եթէ աշգրտես չըլլար, ոչ Տեմուրճենց Հակոբը Հակոբ Մնձուրի մը կըլլար, ոչ ալ իր գործը՝ արվեստ, գրականություն»²²:

Բացարձակորեն իրավացի է Ռոբեր Հատտենճյանը: Մնձուրին իր գրականության մեջ գրած է նաեւ իր երեակալութունը, իր պոռթկացող տաղանդը, որ արդյունք է իրականության, մեր դարի բարձր ճաշակին, որից հետո... «գեղեցիկը կուգա»: Թերեւս հենց նրա համար, որ բնականությունը, բնականը, որ բանաստեղծական է նաեւ, ինքնին գեղեցիկն է: Եվ եթէ չլինէր դա, իրավամբ Տեմուրճենց Հակոբը չէր լինի... Հակոբ Մնձուրի: Մնձուրիականը նման չէր լինի մեծաբնեցյանին, բայց այստեղ եւ մի՞թէ անցկացվող պոզաները այն բանի արդյունքը չէ, որ բնորոշվում է այն ճշմարիտ սիրով, այն շափ ու կշռով, որ վերաբերում է երկրին, հողին, նրա գեղեցկությանը: Եվ չէ՞ որ Մեծաբնեցին ու Մնձուրին նայել են նույն երկրին, նույն հողին ու բնությանը, ձգտել են նույնին: Երկի Մնձուրու վիպերը նման կլինեն միաստալյան պոեմին, Գոգեի «Ջամակներին», եթէ Մնձուրու աչքերն ու սիրտը հակված լինէին ֆրանսիական միաստալյան Պրոփանսի բնությանը, Ալֆոնս Դոդեի դամասին, հողին ու մարդկանց: Բնության մնձուրիական պտղանկարների «վրձնահարումները» նման են, հիշեցնում են Վան Գուգին կամ Մարտիրոս Սարյանին, որովհետեւ բնությունը հասարակաց շատ կողմեր ունի արեւով շիկացած ժաշտերի ու արտերի վրա՝ լինի դա Միջերկրականի ափին, ծովկղերի գլուղ ու գաշտերում, թե՛ Հայաստանի բարձրաբերձ լեռներում կամ Կարաառյան դաշտավայրում, կամ էլ Արեւմտյան Հայաստանի «անցյալին» Արմատանում: Եվ չէ՞ որ բնորդ երկիրը, ինչպես բնորդ կինը, աշխարհի տարբեր մասերում, որոշ կոչմերով նույնն է գրեթէ, հիշեցնում է մեկը մյուսին, նույնն է ու տարբեր իր մանրամասներով, տարբեր, բայց եւ միաժամանակ նման: Այստեղ առավել էականը տեսնող աչքն է, լսող քրտի ներքին «արտփր» եւ այն, թե, ասենք, դու Հայաստան աշխարհին կհայտնա Մարտիրոս Սարյանի՞ վառ, ամառային կիզված սիրով, թե՛ Հակոբ Հակոբյանի աշնանային ալյուղ թախծով, կամ էլ թե որտեղից կվերցնես քո բնորդին, ինչ ներքին բովանդակության նախասիրությամբ: Բայց չէ՞ որ Հայաստան աշխարհը երկու դեպքում էլ նույն Հայաստան աշխարհն է... Մի խոսքով՝ հարցի կզրահանգումք: նույնն է, ինչ էր սկզբում. հիմնականը սերն է, «վերաստեղծող անհատի սերը, սիրտ շափր» եւ եթէ մեծ է այդ սերը, չուրօրինակ սարսանական, թե հակաբյանական, ուրեմն այդ մեծ սիրով սղեշնչված վերստեղծողին՝ լինի դա Միսաք Մեծաբնեց, թե Հակոբ Մնձուրի, չեւ կարող շփոթել ոչ մի ուրիշ բանաստեղծի, ոչ մի ուրիշ արձակագրի հետ: Իսկ հանգել նման կոչականության՝ նշանակում է բարձր պնդատեղի վերստեղծողի, արարողի, արվեստագետի տեղն ու գերը գրականության, նկարչության կամ երաժշ-

տության ու արձանագործության մեջ: Հակոբ Մնձուրին նման արվեստագետ գրողներից է:

«Գլուղի տեսարաններս իմ մեծագույն ներշնչարանս կկազմեն, որքան էցավիմ, որ էապես իրենց գավակը չեմ իմ բանաստեղծությանս մեջ. այն ատեն ավելի ինքնատիպ ու ապրող կըլլալի»²³,— գրել է Մեծարենցը 1907 թ. նամակներից մեկում: Իհարկե, չափազանցյել է, բայց փաստ է և իրավացի, որ «ավելի ինքնատիպ ու ապրող» լինելու հանդամանքը նկատել է բանաստեղծություններում «էապես գլուղի գավակ» լինելու մեջ: Իր անձի օրինակով գլուղին ձգտող, արմատը գլուղում, հողում, երկրում եղող գրողներին է նկատի ունեցել: Իսկ Հակոբ Մնձուրին իր ստեղծագործության մեջ, իննսուններկու տարեկան հասակում նույնիսկ, այն էլ Ստամբուլում ապրելով ավելի քան յոթանասուն տարի, սնդավաճան մնաց իր արմատին, հանդիսացավ էապես գլուղի գավակ, բացառապես արմատների և դրա համար էլ պարծավ ավելի «ինքնատիպ ու ապրող», քան իր նախորդներն ու ժամանակակիցները, որոնք ապրեցին ու կապեին մեր գրականությունում:

«Քաղաքային տեսարանները նրա բանաստեղծության համար նույն չափերին, մեծ քաղաքն այդպես էլ չկարողացավ գրավել նրա սիրտը, որը միշտ բարբախց գլուղական կյանքի և բնության կարոտով ու սիրով»²⁴,— նկատել է Միսաք Մեծարենցի կյանքի ու ստեղծագործության լավագույն մեկնաբաններից մեկը՝ Էդվարդ Զրաշչյանը:

Հակոբ Մնձուրու պարագան թերևս մի քիչ տարբեր էր: Քաղաքային տեսարանները նրա գրականությունը նույն մատակարարիցին, մեծ քաղաքը ջանաց գրավել նրա սիրտը, բայց... այդ նույն, որ մշակեց Մնձուրին («Ստամբուլը տվի»), չհասավ երբեք այն մյուսի բարձրությանը («Արմատներ»), հանդիսացավ միջանկյալ միացն, երկրորդական արվեստի արտահայտություն ու միայն որոշ հանգստի պահեր պարզեց նրան: Այո՛, Հակոբ Մնձուրու սիրտը, հակառակ քաղաքի հետ տնեցած երկար տատանումներին մտերմության, «միշտ բարբախց գլուղական կյանքի ու բնության կարոտով ու սիրով»: Այդտեղ էր Հակոբ Մնձուրին: Այդտեղ էր նրա մեծության գագաթները:

Մի ալլ հանդամանք ես, որ նույնպես էլ. Զրաշչյանն է նկատել Մեծարենցի մոտ. «Բնության փրկիստփայությունը թափանցում է նրա ամբողջ հասարակական ու գեղարվեստական մտածողության մեջ, դառնում է երկվույթների պատկերման և գեղագիտական գնահատման հիմնական չափանիշներից մեկը: Մեծարենցի ստեղծագործության գեղարվեստական շատ դժեր, նրա հումանիզմը, որ բանաստեղծի աշխարհայացքի հիմնական բովանդակությունն է կազմում, լրիվ չեն կարող հասկացվել, առանց նկատի առնելու բնության քնկալման յուրահատկությունները»²⁵:

«Մեծարենցր—իր ստեղծագործական կյանքի երկրորդ՝ «գիտակից ու ինքնասպասած» շրջանը—այդ շրջանի հիմնական նորություններից ու նվաճումներից մեկը առհասարակ էր մարդկային զգացմունքների և բնությունից առարարների օրդանական միասնությունից հասնելու մեջ»²⁶:

Վերջինից մեծերն ամբողջությամբ կարելի է կրկնել և Հակոբ Մանուկյանի վերաբերյալ: Բայց մի՞թե միայն Մանուկյանն ու միայն նրա, այլև, առհասարակ, Ռուբեն Զարգարյանի և հայ գրականության շատ ուրիշ ներկայացուցիչները մասին և... հայ միջնադարից մինչև... ինչո՞ւ, չէ, մինչև ֆրանսիական, ռուսական դասական դրամատիկայի խոշորագույն ներկայացուցիչները: Բայց հետաքրքիր է Մեծարենցը—Մանուկյանի զուգահեռը, մասնավորապես Սյուրբերդի: Հեռավոր, չհամընկած՝ «Տապի նոսրաները», որտեղից ինչպե՞ս նմանություններ ևն առկա Մանուկյանի գրականության հետ:

Նույն խորը, ծանր ծոցն է գլուխահարը փոխած:

Տարածություն, հեղափոխական տրոփի մը ձևերով:

Մտքի խորությունը խորհրդով մեղմ ընթացած:

Սա Մեծարենցի «Աղբերակից» է: Ահա Մանուկյան «Արտաշեսի աղբիներից»՝ «Աղառմաներ ևն: Մեղք, ամենամեծը կատարյալ վազրի մը կնժառնի, որ բնական բաշխում է: Վարեն ալ կապտաշուշն կերևա, քովը կհասնիս, որ խորագույն է»²⁷:

Մի՞թե նմանություն թաքցնում եղբոր շինյա Մեծարենցի «Գետափի երազանքի» և Մանուկյան «Գետանկարի» միջև, որը կարծես Մեծարենցի աստիճանի «Դուրսիցի» է ձև առնում:

Գյուղն իմաստ էր մերտիկ ծոցն արևոտ ժայռերուն,

Տիվանդորրի սլաքն ըմպած է մեղկ հեշտություն մը սյուրբ:

Որ «տիվանդ» վրա կը ցանկ զինավի գեղն իր լիրեսուն,

Գետն իմաստ էր մը երազով գետի ափերն կը թերի:

Գետակերպ ծառաստաններ, միջօրեայի ալս պահուն,

Ինձ անձանքի թափառանքն էր խրկեն Բուրն հեշտանքի:

Որ իմաստ էր ծաղիկի ծաղիկներն այն լիրեսուն,

Աստիճան անդին առաքողությամբ՝ որոնց հեղին կը ցամաքի:

Իսկ Մեծարենցի «Հաստած», նրա «Դուրսիցի» տակ թաքցնում է. «Գետակերպի մոռնիները պատմում են ազգի պես կաշիներ ևն: Իրենց մեծերուն պես մինչև կրունկները փնջում են: Գետը շուտ-շուտ կվերցնեն իրենց փնջերը (Գետըն համարյա մը երազով գետի ափերն կը թերի)», կխաղա առհասարակ, իրենք ալ ազգին ուղեր, կամենան, ամոթ է, մինչև ծունկներին կծնին գետին մեջ, աղբիկներու պես վար կբաշեն, որ մարդ չտեսնեն»²⁸:

եղ հիմն Մեծարենցի մի այլ բանաստեղծությունում հովիւ շնչավորված է, ինչպես վերևում մոշինները՝ մարգարացած և դարձած շարահանի աղջիկ, ապա Մեծուրու մոտ մոշիններն են աղջիկները, այն տարրերով լի, որ առաջինի համար «հանդուգն» աղջիկը, որ շարահանի խաղի է կամ բանաստեղծի հոգու հետ, Մեծուրու մոտ ամոթխած է ու «վար կթաշն» «փեշերը» գետի հանդըգնությամբ: Չհավանում, որ վերի բանաստեղծությունում և նրան զուգահեռվող արձակում գետերը շնչավորված ու մարգարացած են, համբույրի կարոտ, առաջինում՝ պատիվ, երկրորդում՝ ակտիվ գերում...

Նմանությունները, սրտից քանակը կարելի է հեշտությամբ կրկնապատկել, քառապատկել, տասնապատկել, ներառնելով և շատ ուրիշների, ասենք, անմիջականորեն նաև Դանիել Վարուժանին, երբևէ չեն խոսում, բնագծանապես, այս կամ այն հեղինակից, թեկուզ խոշորագույն, կրած ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցությունների մասին, այլ հաստատում են այն ճշմարտությունը, որի որոշիչը այն մեծ սիրտ շափ ու կշիռն է, որ ծնունդ է առնում անհատի հոգու ու սրտի մեջ իր երկրի հոգի նկատմամբ: Եվ երբ այդ նմանությունները ոչ թե եզակի են, ինչպես Լրկոնտը գրելիքի «Միջոց» և Մեծարենցի «Տապի նոպաների» դեպքում, այլ շատ են՝ հիշեցնում Մեծուրու—Մեծարենցի կամ Մեծուրի—Վարուժանի՝ հատկապես «Հացին երգը» շարքում գուցե հենկում, դա բացատրվում է նրանով, որ նրանք, մասնավորապես Մեծարենցն ու Մեծուրին, նույն զավառից են և, ինչպես ասել ենք, նույն աշխույժ ու սքստով են նայել նույն հոգին, մարդկանց ու բնությունը, տառապանքի նույն, կարոտի նույն հորձանատում, որ նույնպես շատ հատկանշական է և կարևոր:

Եվ ի՞նչը կարող էր տարբեր լինել այդ նախնիներում... Թերևս միայն այն, որ եղել է, ու եթե մեկի համար գլուխահարը հիշեցրել է «արծվի մը ձեռքը», երկրորդի համար մի այլ գիշատիչ՝ «փաղրի մը կնամանի» և, վերջապես, հենց «Տապի նոպաներում»,

Զրաշողին գետին վրայեն ամպանման կը բարձրանա,

Կը փոզիփոզին լազվարդ դույներ ճամփան ի վար կապույտ գարին,

Շինականներ արևահար, ծերունի մը գլուխակ տարին,

Արեգակի բորբ ընձյուղներ կայրեն ամեն իր անխելոս:

Բայց չէ՞ որ այդ «կապույտ գարը» հենց Մեծուրու «կապին գարը» սլառ-մրվածքի մեղ հայտնի այն լեռն է կամ նրա նմանը, որի տակ, երկրորդ դեպքում շինականները, հենց նույն շինականները թերևս, ոչ թե արևահարված «ծերունի մը գլուխակ տարին», այլ հենց Մեծուրու մորը, Տեմուրճենցի հարսին, որ «կապին գարը հոգին տակ մնաց»: Եթե «կապին գարը» «կապույտ գարը» չէ, ուրեմն դա հենց այն է, որ Մեծուրին խորագրեց իր սլառ-մրվածքների առաջին՝ «կապույտ լույս» ժողովածուն (1958 թ.), իր հայրենի՝ «կապույտ լույս» լեռան անունով:

«Մեր բուն լեռը «Կապույտ լույսն» է, հոն որ գալու րլլաւ՝ մեր Արմատան-
ները կեկեան», — ասել է Մնծուրին:

Երբ ծանոթանում ես Հակոբ Մնծուրու ստեղծագործութեանը, թվում է,
թե ծանոթ դիրք ես կարգում, դիտելիք, ինչ-որ տեղից ճանաչում էիր նրան:
Նույնիսկ քեզ անհայտ ու անծանոթ Արմատանը հարազատ է թվում: Դա ար-
դյունքն է, առաջին հերթին, այն ջերմ շունչ ու պատմեկաձևի, որ իրենն է
միայն, բացառապես իր, բայց և այնպես, մեր անցյալի գյուղիներ, որ ար-
յան ճանապարհով անցել է քեզ, եթե դու նույնիսկ երբեք չես ապրել գյու-
ղում եւ երբեք չես կարոտել նրան ու չես էլ կարոտում: Հակոբ Մնծուրու գրա-
կանության ակունքները մեկը՝ այդ գլխագիր կառուր, նրա գրականութեան
նր ծանոթանալուց հետո անցնում է նաեւ քեզ, նույնիսկ եթե դու չիմենա հայ:
Նրանում է նրա մեծությունը ու համամարդկային հեղեղությունը:

Մնծուրու գրականության մեջ գլուղացին իր անասունի հետ խոսում է
հարազատի նման, նրա հասցեին շռայլում նույն կամ նույնիսկ ավելի քրքր-
շանքի ու սիրտ այն բռնեբր, ինչպես, ասենք, պիտի տեսնես իր գաղափարն
զնոքը, ու դու չես դարձնում կամ ծիծաղում, եթե երբեք գլուղի գավակ էլ
չես եղել, որովհետեւ դիտես, լսել կամ կարդացել ես, որ անասունը գլուղա-
ցու առաջին օժանդակն է եղել, հարազատը: Մնծուրի կարգալով միայն առա-
վել լավ ես բմբռնում մեծ Կոմիտասին և չես կարող չհուզվել այն ժողովրդի
զգացական խորության նկատմամբ, որ քոնն է եղել, եթե դու հայ ես, որ
երգել է հորովել ու եղանն ասել... «ախպեր ջան»:

Մի՞թե եղանք «ախպեր ջան» ասող գլուղացու հոգվուն մեջ չկա դարե-
բայ եկող մեր ժողովրդի առաքինության ու իրեն ձեռք մեկնողին վարձահա-
տույց լինելու լավագույն հատկանիշներից մեկը, իր բնույթով եթե երբեք չես
կուզ կենդանու հետ «եղբայրանալու» մի խորին ինքնամոռացում, որ միայն
կարող է մտածել տալ: Այստեղ կա և հայ գլուղացու խոր հումանիզմը, մեծ
սերը, այսպես ասած՝ «աստծու» ստեղծած բոլոր շնչավերների նկատմամբ,
լինեն նրանք մարդ, թե անասուն, ծառ, թե ծաղիկ:

Մնծուրու հերոսները մայրենի ու հայերեն են իր գլուղի (ի դեպ, Մն-
ծուրու բարբառում հարձիկ տեսնով պիտի հասկանալ մտքը, իսկ մտքը հա-
կացողության տակ տեսնել մեծ մտքը՝ տատին), որոնք «ինչեր որ քաշեցին
տնոք», սուրբերը չբաշեցին: «Հոփսիմենները, Գալանները ավելի չարա-
վեցան սուրբ րլլալու համար» («Մեծ մայրերը»): Այլերը, որոնք մինչև ծե-
րանալը մեծ մասամբ զարհուրելու են գնում և չորս-հինգ տարին մեկ, այն
էլ լավագույն գեպքում, վերադառնում գլուղ՝ կրկին գնալու համար, կարոտ
իրենց հարազատներին, կանանց և հաճախ ու միշտ՝ իրենց բացակայությամբ
մեծացած որդիներին («Նազար», «Ըստամբուլ», «Սիլա»):

Մնձուրու գյուղում խոր արմատներ ունեն անահափառությունը, կրոնական մոլեռանդությունը, որոնցից միայն վնասվում է ծիծաղելի կացությունների, հաճախ աղետ ու ողբերգությունների մեջ են բնկնում, այսպես սասած նվիրյալներն ու հավատացյալները («Այերուն հարսնիքը», «Էյմա կիպի բեյվադը Էմեդը, էհո...», «Քոկիլի բաղարջ»):

Իհարկե, զործող գլխավոր հերոսներից են նաև դուռի ազան կամ աղաները, վաշխառուները, որոնք անհոգի են, անխիղճ ու անտարբեր խեղճի ու իշխառի կարիքների հանդեպ, որոնք կարող են խոսել, հարբել ու սոված թողնել իրենց իսկ աչքի առաջ, իրենց իսկ ծառայող համազգայությանը և, ավելին, նույնիսկ ձեռք առնել նրանք («Կուզիկ», «Քենր»), անարդար են, անկուշտ («Տուրսուն էֆենդին», «Մարտ»)։ Այդ բոլոր աղաները, կամ զրեթ մեծ մասը նրանց, անբարո են, հարգալից հետաքրքրություն չեն պահում նույնիսկ իրենց ծանոթ, նույն դասակարգի մարդու կնոջ նկատմամբ, իսկ անտեր ու անօգնական կանանց հանդեպ ցինիկ են ու հանդուգն, և եթև «հոգատար» են իրենց իսկ հղիացրած աղօթքին աղջկա կամ կնոջ հանդեպ, ապա նրա համար, որ այս վերջինին ամուսնացնելով մի խեղճ գյուղացու հետ, ծածկեն իրենց իսկ անբարությունը («Երկաչն թեկսով նշանը»)։

Գյուղական այդ կյանքում ղեռնա մեծ է տեղն ու դերը սեռական առողջ, չբողբարկված պոռթկուն բնազդների, որ հետաքրքրում է, կամ նրանով ապրում են ոչ միայն աղաները, ամուրի երիտասարդները, ամուսնացած մարդիկ, այլև պատանիները, որոնք կամ մղվում են անբարո արտաբների, կամ լավագույն դեպքում, իրենց տարիքին ոչ սաղակա՛ն, թաքուն, աշխույժ խոռակցությունների։ Ի դեպ, դա գյուղական, այն էլ իր ազամարդկանց գեռ նոր ամուսնացրած կամ ամուրի, զարբերության աղբակող, տղամարդկանցից դատարկված դավաճանների տխրական ցավն ու ողբերգությունն է։ Եվ այդ նաև նրա համար, որ մշակութային կյանքից, գրեթե արև հասարակական հետաքրքրությունից հեռու կանգնած այդ գավառ ու գյուղերում, մասնավորապես ձմռան անաշխատ օրերին, առաջ է քաշվում սեռականը, սրպես հոգեկան ապրումների միակ ու առաջնային զործոն։ Մնձուրին չի կուսափել նաև ամսապրոլմից և իր ստեղծագործության մեջ, բողբարկված կամ օտառաշատ, խոսել ու գրել է այդ մասին, և նրա մոտ այդ թեման մեծ տեղ է զբաղում, քանի որ հենց թեման ինքը գյուղական կյանքում մեծ տեղ է զբաղել։ Մնձուրին թերևս միակ գրողն է սփյուռքահայ և արևմտահայ դրականությունում, որ ամենից շատ և բարձր արվեստով, առանց զոհակացնելու իր նյութը, անդրադարձել է կյանքի հիմքերից մեկը կազմող այդ նյութին, մի բան, որ գրեթե լրիվ բացակայում է իր մեծ ժամանակակից՝ Համաստեղի արձուկում («Բոսպիկ ոտքերով Միլոտիչը», «Հաց ուղելու պես», «Էյուպ աղան», «Երեկ ուր էիր», «Գարնան ճամփով», «Համը», «Յորնիկին Գրիգորը», «Քե-

սիին տունը», «Զիմառու աստված, վար եկուր», «Երկայն բեխերով Ազիկը», «Երկայն թևերով նշանը», «Փյուզի տղայություն», «Աղաճան Ամուրն էլմա-սը», «Ավետենց աղջիկը», «Փշատին ծաղիկը» և այլն)։

Հակոբ Մնձուրին իր ստեղծագործություններում նկարագրել է նաև դա-վառում տարածված մանր ու մեծ գողություններն ու կաղամակերազված երու-զակությունները (այս վերջինների հերոսները մեծ մասամբ հարևան ալլ-ազգի գյուղերից են)։ Եվ ոչ-... և այդ գողերն ու երուզակները, սարսափի, ահի միջոցառում էին ստեղծում զա-լառում և շրջակայքում («Մախսո», «Աղա-լին. տղան», «Անոթությունը», «Տղաբք», «Բիրիտեսեցի Տիմիթը», «Թանիկ ականջներով ալծը», «Ոսկիները» և այլն)։

Մնձուրու հերոսների մեջ մեծ կշիռ ու տեղ ունի նախնական, նախնա-դարյան մարդու հոգեվիճակը, բնագրն ու վարքը։ Եվ այդ ամենը բավակա-նին մտալ երանդներով։ Բայց ահա պարմանալին ու տարօրինակը, այդ բո-լորից հետո, այդ բոլորով հանդերձ, քո մեջ այդ բոլորի հետ չփոխույց հետո էլ մնացող... կարտաք։ Որովհետև գեղի բացասական հակմոց այդ ամենի էողքին գրականի նմարը և հեղինակի՝ Հակոբ Մնձուրու, այդ վերջինների հետ, նրանց կողքին լինելու փաստը։ Իսկ ամենաեականը հեղինակի այն մեծ էարդությունն ու կարեկրությունը, որ ատակ է բեղ, հիասթափված ընթեր-լողից, ցույց տալ այդ ամենամատ, բացասական կերպարի մեջ եղած լավը, թեկուց չնշին լավը, գրականը, մարդկայինը՝ ասելու, պնդելու, փաստելու, հաստատելու համար, որ գեղես ամեն ինչ չէ, որ կորած է մարդու մեջ վաղ-վա համար, որ կարելի է չհասթափվել ամենամատ մարդուց էլ, եթե նրա մեջ, ինչ-որ տեղ գոյություն ունի, ատկա է լավը, մարդկայինի սողմը, մտա-լիկը։ Մի հանգամանք, որ չի կարող գոյություն չունենալ, չլինել... Այստե-րից Հակոբ Մնձուրու ասողը հայրենասիրության, նրա գյուղագրության գրա-կանը, նրա գրականության ստեղծագործ ակունքը։

Իհարկե, բացասականի, վատի, ալլատերման գեղմ պայքարողների թիվը ալլապում է, չկան նրա գրականության մեջ (այստեղ արդեն միայն իրակա-նությունն է, բացակայում է երեակալությունը), բայց եթե նկատի ունենանք այն միջավայրը, այն ժամանակաշրջանը, որ և որի ընթացքում ստեղծա-ործել է Հակոբ Մնձուրին, և եթե գանք շատենք նաև գրողի խառնվածքը, ոչ իրենն է՝ Մնձուրունը, ապա նրանից սպասել այս վերջինների էլ գոյու-նությունը, անկարելի կլինի։ Թեպետ դրանք եղել են ու կան։ Բայց պիտի չմո-տանալ նաև, ինչպես ինքն է ասում, թե ևս զեղծ եմ անկաթե գրականություն-ը, կողմ բռնող գրականության մը», ապա արդեն պարզ կլինի և բավ է հասկանալու համար, որ Հակոբ Մնձուրու գրականության մեջ կողմը՝ արդա-ռ։ Իսկ մարդիկն են, ինչ գյուղի, գավառի բառի, պարզ, հասկանալի ու արի, շարժա, աշխատավոր մարդիկ, որոնք, ալլապանեանիվ, ենշող մեծամաս-

նուրբյում: ԵՆ կազմում և այսպիսով ծանազնում, քեմում նմարի քեր իրենց կողմը: Եվ նրանց տածած անխարդախ, սրտաբաց, անմիջական հավատն է մարդու նկատմամբ, թեկուզ պատսխիլ առեկուխյունը շահագործողների հաս-
ցեին (որ ինքնին զսպված պաշարարի արտահայտությունն է) և բնավզումը եր-
բեմն աշն «աստծո» դեմ, որ իբր գերագույն արդարությունն է («Սուրբ Գե-
վորգ»): Մենք դրականի նմարը ծանրացնող ու հատկանշող, այլ վերջիննե-
րը բնութագրող պատմվածքների խորագրերը շենը նշում, դրանք շատ են,
իսկ դրանց հերոսները խորհրդանշվում են, առաջին հերթին, ոչ միայն այդ
պատմվածքները գրի առնող հեղինակի անուն-ծածկանունով, այլ հենց այդ
պատմվածքների գործող գլխավոր հերոսով, որ կոչվում է Հակոբ Մնձուր:

Բազմազգ են նաև Հակոբ Մնձուրու գրականության գլխավոր անձերը՝
թուրք, բուրգ, զգրլալաշ, ասորի, հույն, և բազմապիսի նրանց կյանքի ու
բարքերի, ավանդությունների, բարիգրացիության նկարագրությունները:
որոնց նվիրված պատմվածքները («Տիվրիկցի Միտարը», «Աստր կյուպեր»,
«Ղոսի... դոսի տե դոսի», «Ղառիսա պուրնու շարուխ», «Եգնները», «Զիմնիխն
մի, դրդ-շիմնիխմ յա՛», «էլմա կիպի բելվազը եմկզբի, էհո.է.է», «Աղալին
աղան», «Հիկիառան», «էլիֆ», «Անոթությունը», «Աննան», «էլուպ աղան»,
«Բիրիտեռեյի Տիմիթը», «Տաղուհենց Մարոն», «Ղուռուշայինները», «Ես կը-
սեմ՝ այս մարդը հայ չէ», «Թանիկ ականդներով ալմը», «Նոնիկ մամային
աղուն խանութը», «էլ աղալի վի կյունտի նը՝ մրնե», «Ոսկի տեղաց ելրակ-
յանի հարսնիքին», «Հարեն», «Բստամբուր», «Թեֆթայի դրմրը», «Շապան
Ալի», «Մե պեմե Մինաս աղա Մինաս Չորպաճը», «Սի փարա հոթուպ փարա»
և այլն) պարզ ու հստակ են դարձնում ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի
կայն ու հարաբերությունների բնույթը ավելի ազդությունների հետ: Բարի
մարդիկ անասարկույս կան և այլ բազմազգ հերոսների մեջ. եթե մերթ ընդ
մերթ բախումների մեջ են, շատ անգամ էլ եղբայր մեկմեկու, եղբայր են
հողից բարիքներ քաղելու, խաղաղ ապրելու գործում, և եթե միայն հաս-
կանան, որ թշնամության սերմերը դալիս են այլ տեղերից, մեծ ու պզտոր
ակունքներից և ոչ բիշ անգամ շար նախանձից, որի հիմնական պատճառ-
ներից մեկը եթե ծալությունն ու սպիտակությունն է, նաև ազգային ավանդու-
թյունների ծուռ գրեթե ամենին են, ավարտությունը ու ելուզակությունը
ապրելու հեշտ ու գլուխին ճանապարհը. հեղին կապված շինելը, որից հետո
են եղել հայ ժողովուրդն ու պուղապին իր ծագման օրից:

Հակոբ Մնձուրու գրականությունը օգնում, նաև մեծ, անդնահատելի
նպաստ է բերում հայ ազգագրությանը: Ուշագրավ է և կարևոր, թե արդեն
անցյալի գիրկն անցած այդ գլուղերում գլուղայինները ի՞նչ կհագնեին («Մենք
ինչ կհագնեինք»), ինչպե՞ս կհագնեին, ի՞նչ կուտեին («Մենք ինչ կուտեինք»),
ինչպե՞ս կուտեին, ի՞նչ բանի կհավատալին, ի՞նչ ձեռք, ինչպե՞ս («Մեր ժա-

մը»), ինչպե՞ս կտոնենին հարսանիքները («Ոսկի տեղաց Ելբակյանի հարս-
նիքին», «Էմիրկյանի փուռը փնայց»), տոները, ծննդյան ու մահվան արարո-
ղությունները, ծնակը ինչպե՞ս տեղի կունենային (թաղման, յոթի, քա-
ռասուկքի), դպրոցում ինչպե՞ս կսովորենին, ինչպիսի՞ն էին ընտանեկան բար-
քերը, հարս-սկեսուր, հարս-անիքհայր հարաբերությունները, վերջ է վերջը,
նիստուկացր, քնել-վերկենալը, ո՞ր ժամին, ինչպե՞ս, ի՞նչ էին անում կա-
լերում, ալդիներում, ի՞նչ ծառեր, բույսեր, ծաղիկներ կային, սուգի և ուրա-
խության երգերը ի՞նչ թափ ու եղանակով ու բառերով, ինչպիսի՞ն էին բա-
նահյուսությունը, օրորները, դարիբություն, սիրո, վշտի երգն ու բանաս-
տեղծությունը (խաղ, հարեն, մանի), բնականը, ինքնուրաք: Այդ բոլորը վերը՝
փակագծերում նշված պատմվածքներում և Մնձուրու գրեթե յուրաքանչյուր
պատմվածքում, առանձին մանրամասներով առկան են, մի բան, որ նման
տարրգություն, ճշգրտություն, մանրամասնություն և զրական բարձր
ճաշակով, գեղարվեստական մակարդակի հասցված, գոյություն չի ունեցել
մեր գրականության մեջ և չի եղել նույնիսկ երբեք: Ինչ որ ասացինք հա-
յազագրություն: համար, գրեթե կարելի է կրկնել նաև Մնձուրու՝ այլ ազգու-
թյունների կյանքից վերցրած պատմվածքների վերաբերյալ, մասնավորա-
պես՝ քրդական ազգագրության համար: Նրա գրականության մեջ քիչ չեն
և քանակ են կաղմում նաև թուրք, զրգրյալ գլուզացիության կյանքին, ապ-
բեյակերպին, արտաքինին, նիստուկային, սովորություններին նվիրված էջե-
րը, որոնք միաժամանակ բերում են մի այլ պարզություն ևս, նպաստում և
տոմկել շոշափելի դարձնում հայ գլուզացու տեղն ու վերքը, մակարդակը
այս վերջինների նկատմամբ:

Մնձուրու ստեղծագործության առանցքը հենց Արմատան է, նրա բնու-
թյունը, տեղը, դիրքը, աշխարհագրությունը, մասամբ և՛ պատմությունը:
Բայց Արմատանը իր հետ գրականության է բերել ոչ միայն արմատացուն, ալ-
լև կամացուն, զիմառցուն, բեկցուն, լճացուն, հասանօվացուն, թեղուտցուն,
ապուշտացուն, շաֆախցուն և այլն, այսինքն՝ հարևան մոտ ու հեռու գյու-
ղերն ու նրանց հերոս-հերոսուհիներին՝ նույնպես իրենց աճքողջության մեջ:
Արմատանի հետ ունեցած նմանություններով, ինչ որ բնական է, բայց նաև
աարբերություններով, առանձնահատկություններով:

Եթե Հակոբ Մնձուրու գրականության գլխավոր հերոսներն են մարդը (ըր-
բոլոր սանդղամատերով և պատկանելությամբ), բնորյալներ (իր բոլոր ման-
լամաքներով) և անասուններ (իրենց բնատնի ու վայրի տեսակներով,
դեռևս թռչուններով, սողուններով ու միջատներով), կարևոր տեղ են զբա-
ղում նաև մարդու գործը, աշխատանքը: Որովհետև նրա ստեղծագործությու-
ններում այդ աշխատանքի գեղեցկությունն է հիմնականը, շարժիչ ուժը,
նմաստավորողը ալ՝ էլ՝ ալ՝ հերոսին, հողային աշխատանքի օրհնյալ գե-

դեցկութիւնը, որ հասակ է դարձնում ու բացառելի, թե որտեղ են գտնվում մեր բազմաշարձար ու բազմիցս ջարդ ու կոտորած տեսած ժողովրդի գոյատևման տկն ու գաղանիքը:

Միայն աշխատանքը, այդ «վերին» հերոսին, այդ ձևով սիրող, այդ ձևով աչն իր գրականութիւն մեջ և կյանքում արվեստի վերածած ազգի երեւի կարող էր յուրաքանչիւր յաթաղանից հետո կրկին փարել իր ժայռոտ ու քարքարոտ հողերին, ապրել ու գոյատևել... Հակոբ Մնձուրու էջերը ընթերցողի մեջ այդ ճշմարտութիւնը մի անգամ ևս վեր հանող և ազգի գոյատևման նպաստող, նրան լավատես դարձնող գրականութիւն էջերից են:

Աշխատանքը, որ, իր պատմութիւն տարրեր հանգրվաններում կորցնելուց հետո պատմական հայրենիքի տառնչակ հազարավոր կիլոմետրեր, հայ ժողովուրդը խաղցրեց իր վերածնված հայրենիքի երեսուն հազար կիլոմետրում, որպեսզի նրանով վրեժ լուծի իր դաժան անցյալից: Այո, շենացնելով երեսուն հազար կիլոմետր քարքարոտ հողատարածութիւնները, սկսելով անկել... խաղցրի վաղ ու սերմանել ցորեն, «չորացնելով ճահճները և ջրանցքներ բանալով», ինչպես երազել էր Շահան Շահնուրի «Նահանջ առանց երգի» վեպի հերոսներից մեկը՝ Լոխումը: Որովհետեւ, ինչպես Հակոբ Մնձուրին էր գրել իր «Ըստամբուլ» պատմվածքում, ի՞նչ աներ ուրիշ, երբ դա էր միակ «վաթանը», հայրենիքը, միակը և անփոխարինելին: Վերջին հուշան ու մեկնակետը, սրից պետք է սկսեր... շենանով՝ նոր և ապագայի հայրենին:

Հայրենիք, որ գրականութիւն, փյուռքահալ գրականութիւն բերեց. հաւկապես հետպատերազմյան տարիներին, մի հիմնական միտում, որ կոչվեց հին կարոտին փոխարինած «նոր կարոտի գրականութիւն», վերհաշի գրականութիւն տեղ՝ տեղան, շաշափելին: Սփյուռքի անծալրածի հորիզոնականներում ցրված որդիների սերը, երախտիքը: Եվ, ի վերջո, այն կարոտի նորը, որ հենց այդ նույն անականով վերանվանեց նաև անցյալի Սերաստիան, Այնթապը, Մարաշը և Արևմտահայաստանի այլ տառնչակ ու տառնչակ բնակավայրեր, հայրենի հողում՝ որպես նոր Սերաստիա, նոր Հաճըն. նոր Մարաշ և այլն, և նուե... նոր Արմատան:

ՆՈՐ ԿԱՐՈՏԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սփյուռքահայ դրականության կազմավորման տարիներին մասնավորապես և հետագա տասնամյակներում ընդհանրապես, իսկ հետագա տարիներին, ինչպես տեսանք նախորդ գլխում, այսինքն՝ ավելի բան մի ամբողջ վաթսուհամյակ, խնդրո առարկա գրականության հիմնական միտումներից «կարոտի գրականությունը» հանդիսացավ կորուսյալ արևմտահայ գյուղի, նրա բարբերի ու սովորույթների, կենցաղի ու բնության, մի խոսքով՝ մարդ ու անասունի, ծառ ու քարի, բառ ու բանի պատկերում: Միտում, որ նպատակամղվել էր՝ անցյալի վկայակոչումով, սերունդը ներկայի ալլասերումից ու ուժացումից փրկելու, նրան հայ պահելու գլխավոր մասհոգսն էր: Միտում, վերջապես, որ, ինչքան էլ հաջողված ստեղծագործություններով ու գրողներով (Վազգեն Շուշանյան, Համաստեղ, Վահ Հալի, Բենիամին Նուրիկյան, Արամ Հալիպազ, Հակոբ Ասատուրյան, Հակոբ Մնձուրի և այլքն), հանդիսացավ նշված գրականության, իր մասնակալը քանի է, Հակոբ Մնձուրիով հատկապես, հետագալի լավագույն արտահայտություններից և նաև ազդու օգտակներից մեկը, որը, համենայն դեպս, գաղափարով և վերջակիսման թեկուզ հենց այն պատճառով, որ նրա վկայագրողներն էին անհետանալու հրապարակից, և նաև նրանով, որ արված գրականությունը ինչքանով էլ լիներ մեծ, այն ի վերջո, անցնող տարիներին հեռ, հիմնական պատմաբան չէր կարող լինել՝ հասակ առնող նոր սերունդների համար: Մի խոսքով՝ կանգնել կամ կանգնելու էր անելի առաջ, եթե չլիներ կորուսյալի տեղ սփյուռքահայ գանգվածների հոգու ու մարքի մեջ հառնող նորը, որ գուցե էր վերագարթնող, առկա, նորող հայրենի հողից, անշուշտփելիից ու իրականից:

Հայրենի իրականության փոստը կար և եղել էր սփյուռքահայ գրականության կազմավորման օրերից (Լուիզա Ասլանյան, Սիրան Սեդա, Շահան Շահնուր, Վազգեն Շուշանյան, Լևոն Զ. Սյուրմեկյան, Միսաք Մանուչյան, Գեղամ Աթմաճյան և այլքն), եղել էր վեպերում, պատմվածքներում, բանաստեղծություններում, որոնց մասին մանրամասն խոսվել է մեր «Ուրվագծերի» (1920—1945 թթ.) առաջին մասում, բայց նրա նկատմամբ առնանքի կատարի դեղարվեստական մարմնավորումը իրականացնել վիճակվեց հետագա-

տերազմյան սերնդին կամ նրանց, ովքեր, լինելով միջին կամ առաջին սերնդի գրողներ, առավել բեղմնավոր դարձան հետպատերազմյան տարիներին՝ 1945—1985 թթ., և փոխառնելով արեւմտահայ գրականության լավագույն ավանդներով հաղեցած փորձը, հին կարոտին ավելցին առավել խորը, նոր ուղղվածություն:

Որտե՞ղ էինք, ո՞ր հասանք և ի՞նչ ենք լինելու, ի՞նչ հիմքի վրա, ինչպիսի՞ր ակունքների հենվելով... Հարցականներ, այդ հարցականներին տրված պատասխաններով հատկանշվող ուղի, որին սատարեցին, ինչպես տեսանք մեր «Ներածություն» բաժնում, պարզացող և զնալով հորացող Հայրենիք—Սփյուռք փոխադարձ կապերը:

Այսպիսով, հետպատերազմյան տարիներին նոր կարոտի գրականության լավագույն ներկայացուցիչներն էին արձակում. Վահրամ Մավյանը, Արմեն Գալյանը, Սաբգիս Վահագը, Հագուրյուն Զառկին, Արմեն Շիրակը, Սրմբատ Փանոսյանը, Միհրան Տեր-Ստեփանյանը, Տիգրան Վաթապետյանը, Սիմոն Սիմոնյանը, Հակոբ Ասատուրյանը, Ավետիս Ալիբաբյանը և շատ ուրիշներ, իսկ Վանն Հայկը, Բենիամին Նուրիկյանը՝ մասնավորապես, որպես առավել ավագներից, իրենց իսկ «Հին» կարոտին ավելցին նոր միտման ուղղվածությունը: Հետաքրքիր են Բենիամին Նուրիկյանի՝ իր իսկ կենսագրությունից քաղված հետևյալ տողերը. «Գրական գործունեությանս առաջին տարիներուն՝ հոգն ու միջնորոտը հնարավորամ էին իմ հին, բայց մեռած գյուղիս խորունկ կարոտեն քամելով: Բայց շատ չանցած, մեր նոր Հայաստանին արևոտ իրականությունը՝ կարծես հրաշքով մը եկավ ծաղկեց այդ կարոտին առջև, և նոր խանդավառությունը ու նոր հույսերով, նոր հավատով ուղողեց իմ պանդխտ հողիս»:

ՀԳՄ V111 համաշուրջում է. Ջրրաշյանը ձիշտ է նկատել հատկապես Վահն Հայկի անցած ուղին. «Վահն Հայկը հրատարակեց իր «Հայրենի ծխանի» հերթական հատորները, որոնցից վերջինը՝ հինգերորդը լույս տեսավ 1970-ին: Ուզիլ քառասուն տարի է բաժանում «Հայրենի ծխանի» առաջին և վերջին գրքերը, և այսօր մենք կարող ենք տեսնել, որ վաստակաշատ գրողը տասնամյակների ընթացքում կերակրեց մի հավաքական ստեղծագործություն՝ հայ ժողովրդի բնաշխարհի ու նրա բեկորների մասին: Իսկ հայրենի ծխանի պատկերն աստիճանաբար իր շրջանակներն ընդլայնեց՝ խաբրերդյան գյուղից հասնելով մինչև բովանդակ հայության կյանքի սահմանները՝ սփյուռք տարրեր ծալքերից մինչև Սովետական Հայաստան: Եվ եթե երեսնական թթ. Վ. Հայկի ստեղծագործության մեջ ափրապետող էր հայրենի տան կորստյան թախիծը, ապա վերջին գրքերում հաճախ է ծագում նաև մայր հայրենիքի պատկերը, որը դառնում է խաբխախ ու հենարան, հավատի ու անկունության աղբյուր: Այդ մասին իր վերջին գրքերից մեկում նա գրել է այսպիսի ներ-

չնչված տողեր. «Մեր սիրական ու թանկագին հայրենիքն է ան, մեր հոգիին տունը, որ շարունակ իր գուռը բաց պահեց. թևերը երկարեց սիրով ու ժպիտով, աննման հոգատարությամբ ու նվիրումով: Անոր համար չկան «գուր-սիններ ու ներսիններ», երկուքն ալ են հարազատ եղբայրներ և կը կազմեն անբաժանելի միություն:

Ուր որ ալ ըլլան, անցյալի մերթիւր ար որ նետած ըլլա զիրենք, անոնք կապրին Հայ աշխարհի լայնատարած երկիրքին տակ, հոգիով և սրտով կապված Արարատի հովիտեանկան հովանիին ներքե վերածաղկած Հայաստանին և հայ ժողովուրդին»¹:

«Հայրենի տան կորստան թախիծ», Կրանով բնորոշվող հին կարոտ և «Մայր հայրենիքի պատկերը, որպէս խաբխիս ու հեռարան, որպէս հովատի և տոկունության ազդուր», այսինքն՝ արդեն նրանով սկիզբ առնող նոր կարոտ:

Նման ալրոզ կարոտ է բովանդակում նաև Բենիամին Նուրիկյանի հետպատերազմիան գրականութունը, որի էջերից մեկը պարունակում է նաև նրա կտակը, որտեղ տալիս է. «Երանի, հազար անգամ երանի անոնց, որ իրենց աչքերը կփակեն առհասկա՝ անոնց մեջ ծրարած Արարատի անմահական պատկերը:

Իմ վերջին բաղձանքս է, որ կյանքիս գոնէ վերջալուստ անցրեմ իմ պաշտելի հայրենիքի մեջ. Արարատի հայրենական աչքին տակ և հոն, Հայաստանի մեջ թաղվին իմ աճյուններս: Ու եթէ ալ բախտը չեւենեմ և օտար հողի վրա, օտար երկնքի տակ ընդմիջա փակվին աչքերս, կտակս է, որ իմ պանդուխտի աճյուններս տարվին Հայաստան և թաղվին հոն՝ աշխիւքն հանգչի հայրենի հողին ծոցը... ուր, կհանգչին աճյուններն ու հողիները Մեսրոպին և Աբովյանին»²:

Պատահական չէր, որ մենք մեր նախորդ ուսումնասիրության մեջ վաճէ Հայկի և Բենիամին Նուրիկյանի ստեղծագործությունները քննարկել ենք գուրահեռաբար: Եվ պատահական չէ նաև, որ ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանը անվան գրականության ինստիտուտում, «Սփյուռքահայ գրողներ» մասնաշաքով, առաջինը ուսումնասիրվել են հենց նրանք՝ Բենիամին Նուրիկյանն ու վաճէ Հայկը³: «Կարոտի դրականության» ալը երկվորակները, որոնք «նոր դիրք»-ական սերնդից էին, գրական իրենց ուղին անցան և՛ թեմատիկ, և՛ սճային նույնանման առանձնահատկություններով, նույնիսկ, կարելի է ասել, նաև՝ ներքին նրբերանգային միասնականությամբ: Դրա պատճառը, երևի, ծնընդավայրի, հողի, ճակատագրի նմանությունն էր, և նաև նրանց երկուսին էլ «կանխորոշված» հետադա, գրեթէ միասնական ուղին՝ սփյուռքահայ կյանքի բառուղիներում: Այս՝ և՛ գրական, և՛ հասարակական միջավայր ու մթնոլորտում: Դրա մեջ պիտի փնտրել նաև «կարոտի գրականության» առաջին հա-

մաստեղութիւնից հենց այդ երկուսի, այսպէս ասած, «շրջադարձ» գեպի նոր կարտաի գրականութիւն: Եվ, վերջապէս, երկուսին էլ վերաբերող այն միասնական գրական բնութագիրը, որը կարելի է ամփոփել հետևյալ սեղմ տողերում. գրականութիւն, որի զլխավոր հերոսը հայ պանդուխտն է, ամեն-րիկահայը, որ հայրենի եփրատի ափերից մինչև Ամերիկա, դաժան ու շար-քաշ կյանքով ապրելով, իր հոգու մեջ տաքար վառ է պահել հարադատ օջախի կարտարն, ի վերջո, հանգել այն միան ու հիմա եզրակացութեան, որ «ամենեւնի փտտահելի ու ամենեւնի շիտակ ճամփան» հայրենի հողի գիրկն է, Հայաստանը: Այդ պաղտաբարն է անցիկ սկզբից մինչև վերջ նաև «Նոր դիր» գրական հանդեսում, որի հիմնադիրն էր Բենիամին Նուրիկյանը, այսինքն՝ ամերիկահայ գրականութեան զեկավարն է մզիչ ուժերի լավագոյններից մեկը, իսկ Վառն Հայկը իր հերթին՝ շարժման զլխավորն է կաշուն անգամը կամ անգամներից մեկը: Մեկի՝ Վառն Հայկի գրական գործունեութիւնը առավել ծավալուն է. հակառակ, որ մահացում 1985 թվականին, մշտաբար հարա-րերաբար համեատ: Բայց ինչ որ նրանք ավել են կարտաի նոր գրականու-թեանը, եզել է ուղեւորութեան, թեպէտ քանակական իմաստով տրված բերքը նույնպէս չի համաարվել հետադարձագոյն անմիջական սերնդի պոռթկ-մանը: Բայց կրկնենք՝ ուղեւորութեան նաև սփռութեան հայ գրականութեան նոր միտումների, նրա իսկական գերի հետ տանջող կենսական այլ հարցերում: Հարցեր, թեմաներ, որոնց տրված պատասխաններն ու իրազարմումները էական նշանակալիւն ունեն գրական հետադարձութեանը տրգարացման համար: Բայց ինչ էլ լինեն այդ «հետադարձութեան», այնուամենայնիվ, տա-ջինը այն հենքով, որ նրանցն էր, վեր էր ամեն գնահատականից: Չէ՞ որ հենց այն վերջին տպագրելի վրա հիմնվեց ն՝ ազգայահայանումը սփռու-թում, ն՝ ի վերջո, սփռութեան հայ գրականութեան հարատեւումը:

«Փառք բեզ, Հայաստան, երկիր՝ գրախտալար, հպարտ անգամ փառք բեզ... հիմակ այլևս մեր անթաղ սկորները կրնան հանգել հետադարձութեանը և անապատներու անանուն խորշերուն մեջ...»⁴:

«Ներկի գրախտալար» խորագրված պատմութեան վերադարձը եզրա-փակիչ տողերը, որ Վահն Հայկինն են, հեղինակային, երեի, կասկին ծնող-ները այն գեատի գոյգերի, որոնք, ինչպէս պատմութեանը է նկարագր-ված, անցնելով հայ Գողգոթայի անտակի ճանապարհներով, առանձին-առանձին, անտեղյակ իրարից, հայրենադարձութեան են, գտնում իրար ու ամուսնանում: Այս տողերը խորհրդանշական են ոչ միայն նրանց համար, այլ ամում են այն մնացորդացի շրթներից, որոնք, մագապում հողոպրած անապատներից, տեսան իրենց գազակների երջանկութիւնը, որովհետեւ կար հայրենին, վերագորթնած հողը, պետականութիւնը:

Մի ուրիշ պատմվածքում՝ «Երկու մալք, մեկ գալթակ», կրկին իր հեքստի միջոցով Վահե Հաչիկը ասում է. «Այլ Հայաստան ազատագրված է, ո՛չ բրիտանյա Նվրոպայի դավերը, ո՛չ ալ դարավար թշնամին կրնան անոր փորրիկ մնաս մը հասցնել»:

Ան ալլես կյանքինն է, ան ալլես փառքինն է:

Ապահով եղբր ալլես, խաղաղություննն ու ապահովությունը անորն են: Վերածնունդի առավար բացված է...»⁵:

Թվում է՝ զեկլարատիվ են, լրացրալին, բայց արդյունք են հաստատ հաջողմունքի, կորակացություններ են դասն ու դաման փորձությունների, հաստատված իրողություններ՝ մի ամբողջ ժողովրդի ապրած ողբերգություններ: Պատգամներ են մեծերի կողմից՝ նոր սերունդներին ուղղված, մի խոսքով՝ ուղեւորական են: Ինչ անեւ, որ «փրավոր» են զեղարվեստորեն, բայց կյանքինն են:

Բենիամին Նուրիկյանի նոր կարոտի գրականության էջերը վերցված են առավել պարզ գեպը ու իրադրություններից, ուղղակի ասորչալից, թեպետ աշանդ եւ երկխոսությանը արված է զեկլարատիվ լինելով. «Ընկեր, ներե՛, ետ հարցում մը եւ քնեմ, քանի քնացած չես ե քանի միտքս է,—բռավ Գառնիկ,—կրեսն թե Հայաստան մաստ մը տեղ միտը բռներ է քարտեղի վրա: Իբրե՛վ են:

— Իրե՛վ են,—բռավ Արմեն:—Ներկայիս հողով պղտիկ, բայց հողիով ու գործով աշնան մեծ են մեր երկիրին սահմանները, որ ամբողջ աշխարհք մը կըրկեն, ու աշխարհն իսկ պղտիկ կուզա ալլ սահմաններուն: Ձե՛ս գիտեր, Գառնիկ, ամեն հալ, ուր որ ալ երթա, Հայաստան մը ունի իր սիրտին մեջ, ոսկեղեն թելով մը կապված իրական Հայաստանին»⁶:

Պատասխան խոսքերը «վեպի» հերոս Արմենինն են: «Վեպը», որ կազմված է փոքր պատմվածքներից, գրված է Արմեն-հեղինակի կյանքի հիշողություններից կազմված ասանձին պատումների միացումով: Սակցածագործություն, որի էջերով անցնում է հաճախ անասանելի ոսկեղեն այն թելը, որ յուրաքանչյուր հալ պանդուխտի սիրտը կապում է իրական Հայաստանին: Եվ ինչ որ կարեւորն է աշտեկ՝ իրական բռն է, որ, միանալով Հայաստանին, հին հողին նոր բովանդակություն ու հին կարոտին նոր ուղղվածություն է ապրիս:

Այս անգամ արդեն հարսանիքում սովորարար խմում են՝ «Հայաստանի կենացը»:

Բայց կրկին շեշտված, հասակ հասցն ունեցող «այն Հայաստանին, որ Արարատի գրացնության մեջ կծագելի, ե անոր, զոր սա բաղմությունը իր սիրտին մեջ ծրարած, իր սիրտին հետ շագած՝ առեր մինչեւ Ամերիկա բերեւ է ու կապրեցնեւ»⁷:

Վահե Հայկի և Բենիամին Նուրիկյանի գլխավոր արժանիքն այն է, որ «սա քաղաքությունը»՝ դադլմական հայությունը, իր մեծամասնությունը, ալդ իրական Հայաստանի սերը «իր սիրտին մեջ ծրարած, իր սիրտին հետ շաղած՝ առեր մինչև Ամերիկա բերեր է...»:

Ինչպես ասացինք՝ այդ սիրտ առաջին, մեծ ու ավանդական կրողներն էին Վահե Հայկը, Բենիամին Նուրիկյանը և շատ ուրիշներ: Եւ՛ իմե այդ սերը առաջին արտահայտողները ԱՄՆ-ում դարձան նրանք՝ արձակուրդ բաղականին արագ նպատակամղվելով, ապա սփյուռքահայ գրականությունում նշված իրական Հայաստանի ձգող կարոտի առավել զեղարվեստական լիիրավ մարմնավորմանը հասան ուրիշներ, և այս՝ նաև ԱՄՆ-ում:

Հետագա տասնամյակներին, առավելաբար 1960—1985 թվականներին. այդ միաման լավագույն «տարեկրողներից» մեկը դառնալ վիճակվելը Վահեում Սավլանիֆ: Վահեում Մավյանը, պաշտոնի բերմամբ որպես Պորտուգալիայում (Լիսաբոն) Գալուստ Կյուպենկյան հաստատության մեջ հաշվական բաժնի վարիչ, ամբողջ երկու տասնամյակ ձեռք է բերել Սփյուռքն ու սփյուռքահայությունը առավել խոր ճանաչելու, նրա վշտերն ու ուրախությունները, հոգսերը բազմակիորեն կիսելու, գրողի համար բացառապես կենսական կարևորություն: Հերիաթի նման է հնչում արձակագրի ման եկած աշխարհադրական տարածքը, որի սահմանները՝ Պարսկաստանից Արաբական արևելքի գրեթե բոլոր պետությունները, Թուրքիան ու Կիպրոսը հատելով, անցնում են իսպանական հայտնի ու անհայտ բազաքներով, Իտալիա, Ֆրանսիա, Հոլանդիա, Բելգիա, Շվեյցարիա, Անգլիա, Իռլանդիա՝ այնտեղից հասնելու համար Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներ, Կանադա և այլն: Մի խոսքով՝ շրջել-անցնելով այն բոլոր վալրերով, որտեղ եղել են ու կան «հայտ բեկորներ», իսկ եթե չկան էլ... մնացել են ինչ-որ պատմական հետքեր, մի գիրք կամ գիր ու գրիչ, մի խաչ կամ խաչքար:

Չէ՞ որ մեր ժողովուրդին ազերակներն անգամ պանդուխտ են տեղադր: Իհարկե, ինչ-որ տեղ, մանավանդ մեզ՝ հայերիս համար, հերիաթը դառը երանդ ունեցող այս տարածքը հասել է նաև լուսավոր կետերի և, այն էլ հաճախ, գրողի համար՝ իր մեջ բնդգրկելով նաև հայրենի հողն ու նրա գլխավոր քաղաքները, բայց այդ ամենը, երկու դեպքում էլ, գեոսո բաղաբար չեն եղել, որ մի ժամանակ Կիպրոսից Իռլանդիա ժամանած գրողին (չեն էլ իմացել, որ գրող է և... հայ լինելով կարող է տեսած չլինել հայրենին), մարդիկ մի տեսակ տարակուսանքով նայեն ու մտածեն, թե «ի՞նչ տեսակ արարած է ասիկա, որ Կիպրոսեն կուգա՝ կիպրացի չէ, ծնած է նրուտաղեն, բայց ոչ հրեա է, ոչ արաբ, հայ է, սակայն անձանսթ իր հայրենիքին»¹⁰: Մենք կավելացնենք. գրող է, բայց ամաչում է հայտնել նաև ալդ մասին: Իսկ տարիներ անց, Լենինականում արդեն, երբ Պորտուգալիայից

«ժամանած՝ դրողից ինքնագիր ստանալու խնդրանքով, մոտեցել են տասնչաթամյա երեք երիտասարդներ (երեկ միանգամից զլխի չեն րնկել, որ եվրոպական նման արտաքինով ու հասակով մարդը հայ կարող է լինել, իհնչ դործ ունի հայ գրողը, այն էլ հայ գաղութից զուրկ Պորտուգալիացում), ի տես նրա հայերեն խոսք ու գրին, գարմանքով հարկւ. «Խոսում ա, հայերեն խոսում ա, էլի, հայերեն գրում էլ ա...»¹¹:

Հեքիաթ է, նաե... ծիծաղելի ու ուրախ «հեքիաթ», բայց երկու զեպքում էլ՝ դառը:

Հալ ժողովրդի համար պատմական բացառիկ, աչգ եզակի ու դառը իրականությունից էլ ծնվել են սերնդի և նրանց մեջ նաե, առավելաբար՝ վա՛հրամ Մավյանի կարոտի երգերը, նոր կարոտի գրականությունը, որի կրողը հայերենի հողում գտնված կարճ օրերի րնթացքում էլ (որպես հրավիրյալ կամ զբոսաշրջիկ), կարոտել է հայերենին և ի տես անպատմիկ երջանկություն՝ օավելի պանդխտացած» զգացել իրեն:

Վա՛հրամ Մավյանը «Հայու բեկորներ» և «Անկապ օրագիր» զբերոով ներկայացրավ իբրե իր ուրույն ոճն ու վեմատիկան ունեցող հեղինակ: Առաջին վերնագիրը որոշ շափով ցույց է տալիս աչգ յուրահասակությունը: Մավյանն իրոք ձգտել է պատկերել մեր ժողովրդի բեկորները՝ Լոնդոնից և Դուբլինից մինչև Լիսաբոն և Զիբրաթյաթ, Կիպրոս ու Բելյուսթ, Թավրիզ և Արատան: Մայր հայերենից կտրված մարդիկ՝ իրենց ազգային զեմքը հոարտովյամբ պահպանող կամ ամոթխածորեն թաքցնող, հարուստ կամ աղքատ, շահամոլ կամ առատաձեռն, շատախոս կամ ծածկամիտ, խնեթավուն կամ լուրջ, բայց միշտ, էություն խորքում հայկական «դեները» կրող մարդիկ¹²:

Մի խոսքով, եթե րնդհանրապես պահպուխտի ու պանդխտության գրականույուն է եղել մեր գրականությունը, համենայն դեպս, Հայաստանի կազմավորումից հետո արաերկրում, սփյուռքահայ իրականությունում, այն մնում է մասնավորապես աչգպիսին՝ վերջին տասնամյակներում միայն նոք որակ ու երանդ ստանալով, նվ եթե «միշտ էություն խորքում հայկական դեները» կրող մարդիկ շարունակում են գոյատևել, աչգ շնորհիվ նաե աչգ գրականության նոր որակ ու երանդ պարգևող կարոտի ակունքին:

Սփյուռքահայ գրականության կազմավորման տարիներին՝ Շահան Շահնուրի «Նահանջ առանց երգի» վեպը, վերե նշված միտմանը զուգահեռ, արգարացնելով առավել ես իր գոյություն՝ որպես դիր ու գրականության հիմնավորման փաստը, հնչեց որպես ազգու ահագանդ ուծուցման ու ալլասերման վտանգի զեմ: Վտանգ, որ կապիտալիստական աշխարհում անբավարար էր գարծնում՝ անցյալի վեկուղ մաքրամաքուր ավանդներով կորուսյալ գյուղի բարք ու հիշողություններով տարվող գրականությունը, աճող

սերունդների համար ազգապահպանման հուսալիությունը: Որովհետև հակառակ առկա ճիգերին՝ «կնահանջեն ծնողք, որդի, քույր, փեսա, կնահանջեն բարք, բմբռնում, բարոյական, սեր», իսկ ամենաահարկուն՝ «կնահանջել լեզուն, կնահանջել լեզուն, կնահանջել լեզուն»: Եվ Շահնուրը գոչում էր. «Մեղա՛, մեղա՛ Արարատին»: Բայց նահանջելով ինք էս մայրենի լեզվից (երկար տարիներ) և իր դրիչը նվիրաբերելով ֆրանսիական լեզվին ու գրականությանը: Այսօր, վերջին տասնամյակներում, սերունդի և մասնավորապես Մավյանի գրականությունը նույն շահնուրյան ոճ ու տաղանդով բնութագրում են դեռևս շարունակվող վտանգը: Նահանջը, և լեզվի նահանջը մտնամանդ, բայց և այնպես ո՛չ շահնուրյան «ծխաական» դիրքերից, ո՛չ միայն «առանց երգի», այլ նաև երգով:

«Ամեն անգամ, որ քեզմե հեռու մնամ այսպես երկար ատեն, կը սուսկամ, մտածելով, թե կրնաս օտարանալ հետգհատե, թե կրնաք օր մի վերջս ալ գտնալ խորթ իրարու... Քու ներկայությունդ բավական է, որ մոռնամ աշխարհը ամբողջ ու դովերգեմ քեզ միայն, քեզ որ սիրո սլուր աս ու կանչ կարուտի... քեզ՝ իմ աննման, համբուրելի լեզու մայրենի»¹³:

Այո, երգով ու մաքառումամբ: Մաքառում, պալքար, որի համար հիմք է դարձել հայրենի իրականությունը, Արարատը և այն խոր գիտակցությունը, որ քանի կա նա՝ Արարատի ստորոտում Հայաստանը, կա և կլինի նաև հայ Սփյուռքը:

Իսկ ինչո՞վ է առանձնանում Վահրամ Մավյանը իր սերնդակիցներից, ո՞րն է նրա մշակած գրականության առանձնահատուկը, որ բանաստեղծությունների մեկ՝ «Համեցող վերադարձ», և արձակի երեք ժողովածուներ է պարզեցրել հայ գրականությանը («Հայտ բեկորներ», «Անկապ արագիր», «Ամեն անգ հայ կա»):

Առաջին. փաստական հարուստ տվյալների, կյանքի խոր ճանաչողություն և այդ փաստականն ու ճանաչողականը ղեղարկատական բարձր մակարդակով արտահայտելու կարողանալու վարպետությունը:

Նվիրուդ. հեղինակին հատուկ այն՝ դուստ ու թաքուն հումորը, ո՞ր՞ ոճը դարձնում է գրավիչ ու բացառապես ինքնեկ: Հումոր, որ ամենաթանձր ուղբերգություններն էլ շրջանակելով իր ազդու բողով, ստիպում է Լուսապվել, քան հուսալովել:

ՆՐԵՐԳ. Դիտակցական. այն հայրենասիրությունը, որ հեղինակի և գրականությունում, և՛ փաստական կյանքում դուգահեռ են ընթանում:

Դժբախտաբար, լինում են և հակասական երևույթներ ու փաստեր: Այսօր, այն հայրենասիրության որակով, որ գործ են և ոչ թե խոսք, որ չեն ճշում, չեն ճանաչում, ալ գործում են և գրանով էլ ներազդում են մարդկա-

ավելցին տառվել ինքնեկ զիմաղիծ, ինչ-որ տեղ գատարողեցին իր անձն ու զործը: Զատարողեցին թեկուզ նրանով, որ Վահրամ Մավլանը ավելի հստակ ու պարզ կարողացավ քնկարել սովորականի մեջ... Հերոսականը և զիտցավ արժանին հատուցել հաշտագահական մահար Սփյուռքում տարված թեկուզ աննշան, թեկուզ առաջին ակնարկից «արհամարհելի, անկարևոր» թվացող փոստին, իսկ զա, տեսին ավելորդ է, վարակիչ էր, հոգեպնդող և բացառապես գրական՝ կատարվածի, բայց Ֆանավանի՝ կատարելիի հաշվին:

Փարիզի չափական ճաշարաններից մեկում հարց են տալիս տարբին «ոտոմ մատուցողին».

«Ի՞նչ ես արել զոյսթյունդ արդարացիելու համար...»:

Հաջորդում է առաջին ակնարկից պարզ, անսպասելի պատասխանը.

«Ի՞նչ բրած եմ մի... յոթանասուն տարի չարչարված եմ, յոթանասուն տարի եայ եղած եմ (քնդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.), աչքանը չի՞ բավեր սպրտած բլլալս արդարացիելու համար: Ի՞նչ կուզեք քի բրած բլլալի սահմանը»:

«Ի՞նչ կուզեք քի բրած բլլալի սահման», աշխնքն՝ էլ ուրիշ ի՞նչ էիք գուժ (սահման—թուրքերեն՝ «ուրիշ», «գրանից բացի» իմաստով): Եսխ, ինարկել, գարժանում ես նման պարզ ու միամիտ, նույնիսկ ծիծաղելի պատասխանի վրա, բայց հետո մտածում... Փարիզում, յոթանասուն տարի, այն էլ որպես մատուցող, մի՞թե հեշտ էր հայ մնալը, սոսկ եայ մնալը, հայ մնացած լինելու գիտակցությունը: Ինչպիսի՞ ողբերգություն, ամենահապականի նման հարցականի առջև դրվելը, չէ՞ որ իսկապես զժվարին էր Զրանսխայում այդ ամենարեակառնի ու բանականի պահպանումը, ինչ-որ տեղ պաշարըր գրա համար: Եվ զայիս ես այն եղրակացություն, որ նշված պատասխանի մեջ շատ բան կա ուսանելի, վարակիչ և, երեի, նույնիսկ ենչ-որ տեղ հերոսական: Եվ անմիջապես մտաբերում ես Շահան Շահնուրեն, նրա «Նահանջը սոսանց երգի» վեպի հետևյալ սուղերը. «Եղան հայեր, ոտոնը իրենց մորթը փրկելու համար վճարեցին սկիլ, եղան ուրիշներ, որոնք ավին հավատը, կուտովան... Եղան չհո վաթեր, որ ուրացան ազգ ու լեզու: Իսկ մեկն, կվնաբեկ իրեն վերջին վրկագին այն, որ պիտի զա» (քնդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.): Աշխնքն նրանց, այն սերունդներին, որոնք «կրնային մեծնալ, ապագայի սերունդներ, որոնք մեզմե վերջ պիտի զային»: Իսկ նրանք հայ պիտի չլինեն ալլես, որովհետե մենք արդեն վերածվել ենք Զրանսխայիների, ամերիկացիների և ալլն, և ալլն: Զէ՞, «յոթանասուն տարի հայ եղած լինելու արդարացում է երեի... Սփյուռքում: Զատարանալը, իք ուզգուրությունը չկարգնելը... Զէ՞ որ Շահնուրն, հասնեալն զեսո, իրավացի էր, Սփյուռքը վճարեց նաև ալլ... փրկագինը: Իսկ Մավլանի «հերոսից»... «Ի՞նչ կուզեք քի բրած բլլալի սահման»: Թափական է հայ մնալը սոսկ, թեկուզ

Հայ մնալիք հանուն վաղվա, դալիք օրվա: Պաշարի համար առաջարկված ծրագրի նվազագույնն է սա: Ինչ անոնց նման զխտակցության պահպանման, էյ ի՛նչ ապագա, ապագայի պայքար ու հույս: Իսկ պայքարը... Բայց նախ՝ մի ուրիշը, ոգրեղգականը արգեն:

Պորտուգալահայ գորգավաճառ Երամյանը ամուսնացնում է ֆրանսուհի կնոջից ծնված որդուն: Հասուր տեղացի բարձրատիճան մի զինվորականի աղջիկն է: Հրամիրքայնեբր, պարզ է, բոլորն էլ օտար են, նաև ալն պատճառով, որ Պորտուգալիայում հայ ծանոթ բնականիք էլ չկա բնդհանրապես: Ներկա միակ հայը՝ նախկին իզմիրցի ալզ գորգավաճառին ծանոթ մեր հեղինակն է՝ Վահրամ Մամլյանը: Այն էլ ինչպիսի ծանոթ՝ սփյուռքահայ գրականության ներկայացուցիչներից մեկը: Երեկ գորգավաճառը ալ էլ չգիտի: Տխուր է Երամյանը, միջավայրն ու հարաանեկան միևուրս խեղդում են նրան, գլուխ է ցցում անիմանալի կարոտը, գլխադիր կարոտ: մի խոսքով, գլուխ են ցցում... «գենեբր», ու միանգամից, երբ հարսն փեսան պատրաստվում են արծաթյա զանակը սահեցնել հարսանեկան: կա: կանգակի կակո դ կոզն ի վար, «մեկը» գոռում է:

«—Վիվ լե Պորթուգալ» («Կեցցե՛ք Պորտուգալիան» —Գ. Ս.)

Բնդպասող ծափեր: Հետո երկրորդ կեցցեն.

«—Վիվ լա Ֆրանս» («Կեցցե՛ք Ֆրանսիան» —Գ. Ս.)

Նորոգվում են ծափերը: Իսկ հետո պայթում է միանգամից.

«—Վիվ լ'Արմենի» («Կեցցե՛ք Հայաստանը» —Գ. Ս.)

Այս անգամ արգեն՝ «մի բանի կաթիլից ծափեր միայն»:

Որովհետև ներկաները չեն հասկանում, թե ո՞ւմ էր ուղղված ալզ կ: րորդ, ամենաբարձրագույն կեցցեն, ալզ անծանոթ վիվ լա...-ն: Քիչ անց Մամլյանին է մոտենում գորգավաճառը և ասում.

— Կա՛մ չըրի՞, բսե՛:

— Կա՛մ էր, շատ լավ... հավնեցա՛ մանավանդ առաջին երկու «կեցցե ներուդ քաղաքականությունը:

— Ի՛նչ կարծեցիր հապա, խերն և՛ անեծեր բեռնց, և՛ տո առաջի. երկուքը բսի՛՝ սրպեսդի վերջը «Կեցցե՛ք Հայաստանը» կարենում բսել: Ըն՛՛ լավ չըրի՞...»¹⁶:

Այստեղ ևս միամիտ ալս արարքը ինչքա՛ն ծիծաղելիորեն ողբերգական է, ինչքա՛ն տխուր է ալզ «զվառնագիտական» չառու. համայնության արժանացած «համընթած»... ինքնախաբեկանքը: Բայց եթե գորգավաճառ մեծահարուստ պարոն Երամյանի տեղ լինեի փարիզեցի մատուցողը, կասեի. երևի. «Ի՛նչ կուզեիր քի բրած բլլայի տահա...» և կլինեի... իրավացի: Սա ևս նախկին իզմիրցի հայ մարզու էության խորքում հայկական «գենեբր»:

գեոնես անձնատուր շեղող, շարունակել համառող, հայ մնալու պալքարի մի-
տումն է։ Մանավանդ որ մենք հեղինակի նախորդ գրքից՝ «Հայի բեկորնե-
րից» («Կոփեցե՛ք, աղե՛ք... կոփեցե՛ք քաջ-քաջ...») պատմվածքից) գիտենք, որ
պարսն նրամյանը, իր օտարության զգացումը իր իսկ սեփական քնտանի-
քում քողարկելու համար, անընդհատ նվազել է իր ունեցած հայերեն ձայ-
նադնակը՝ «Որքան ցանկացա ես մեկին սիրել»։ Նվազել է այն միամիտ
շատուկերացմամբ նաեւ, որ ամեն օր գործից տուն վերադառնալուց հետո,
արդեն խոսուելու ձանձրացնելու աստիճան անտանելի դարձող այդ նվազը
կարող է իր սրդիների մեջ ինչ-որ հաշկտկան զգացում արթնացնել, պատ-
կերացում, որ հանգել է... «արւամարանական» եզրահանգման։ Հայտնիու-
նիլը լրիվ օտարացած զավակները, արդեն զգված, դավադրաբար ֆարսիկ են
հայրիկի՝ ալլես... «հոգս պատճառող» ձայնադնակը և իշր բանից անտեղ-
յակ, դրել նախիրն տեղը։ Տխուր վախճան, իհարկե, կրկնակի դաժան։ Բայց
գորդավաճառը շարունակում է իր պալքարը, իր տխուր գիվանդությունում
հաղեցում... հայ մնալու պալքարը, երբ կորսված է ամեն ինչ... երբ նույ-
նիսկ վճարված է «խբի վերջին փրկագինն ալն, որ պիտի գտ»։ Այո՛, շա-
րունակվում է պալքարը։ Վահրամ Մովսեսը, այս անգամ արդեն կոնգո-
նում, նրա ամենաերկար փողոցներից մեկում, բազարի տեղեկատու գրքից
կամ թերթերից կարդացած լինելով, երևի, փնտրում է 790 համարի շեն-
քը, սրտեղ պետք է լինի Անդրիսյում գործող միակ Անդրո-Հայ ակումբը
(«Ինչպիշ-Արմինիրն դարբ»):

Բայց կրկին դարձանալորեն պարզվում է, որ այդ ակումբ անվանա-
ւոր ոչ ավել, ոչ պակաս կոշկակարի մի խզճուկ կրպակ է, որի տերը՝ Նույն-
բան խզճուկ մի հեակարկատ, «խնքնագործունեությունը», նաև ակումբ է կո-
չել իր խանութը և «գոտն ապակիին վրա փակցված՝ հազիվ հարսանեկան
հրավերի մը գույք թեքումն մեծությունը սնեցող թղթի կտորի մը վրա
տպել է անդերեն լեզվով.—«Ինչպիշ-Արմինիրն դարբ» և իրեն նշանակել
ակումբի «գիրեկտոր»:

Իսկ գործունեությունը... իր հասկացած և, ալտեղ ևս, ինչպես փա-
րիկելի մատուցողի գեղքում, շատ ծիծաղելի ձևով ստատարել... ազգապահ-
պաշտանը։ Բայց... ինչպե՞ս.

«Յոթնակ, անձամբ ներկա եղած և՛ Արամ Խաչատուրյանի՝ կոնգոնի մեջ
տված նվագահանդեսին։ Հետո ներկայացած և՛ իրեն՝ բեմին ետև, նկարված
միատին և նկարները հաջորդ կիրակի բաժնած ժողովուրդին, եկեղեցիքն
բակին մեջ, պատարապի արարողությունեն ետք»¹⁷։ Եվ նման բաներ։

Իսկ հետո.

«Եկտեղ նստած իր աթոռին ետևեն, խավարարտերու զեղի մը տակեն
դուռ կրերն երկար, կարմիր գիծերով կազմված աետրակ մը, որ Արեւելքի

մեջ կոշկակարները կգործածեն սովորաբար՝ ապսպրված կոշիկներուն չափը առնելու համար, կտարածե զայն առջև ու կխնդրե, որ զրեմ ալցելու՛ն տպավորութիւններս աշխտեզ»¹⁸։ Չմոռանալով ասել, իհարկե, որ մկնար- ժանտաբար ես եմ հիմնադիրը Գլարին և նպատակս եղած է հալ ժողովուրդը ծանոթացնել օտարներուն՝ անդիացիներուն մասնավորապես։ Մնալուն ան- համներ չունինք աւելույա, բայց տեղական թերթներուն տված հայտարարու- թիւններուս շնորհիւ կունենանք գանազան ալցելուներ աշխարհի չորս կող- մերեն»¹⁹։

Մի՞թե խենթ է այս մարդը, հոգեկան հիվանդ է արդար, մտածում ես ակամա և, Վահրամ Մամկանի զրականութիւն փաստերից էլ շտաբակու- սելով երբեք, որ այս պատմվածքը բացառապես փաստագրական է, որ այդ պարտն Պասմանը՝ կոշկակար հնակարկատը, իրապես զոյւթիւն ունեցող «հերոս» է և ոչ երևակայածին զրական կերպար, խորհրդածում, որ չիլինի՝ վախճանական թվականներին պարտնչանական նոր տիպի «ազգային բա- նասեղծներ» են հրապարակ ելել... Սփյուռքում և այս անգամ ոչ միայն մեծամտանութիւնը մեզ են խաչատուկում մեր աչքին, այլևս նաև անդ- լիացիներուն մասնավորապես։ Բայց քիչ անց ներում, փոխվում և և հան- զում այն եզրակացութիւն, որ այդ «մեծամտականի», այդ դառը «սգրե- ղականի» մեջ նույնպես ինչ-որ վտեմ ու վեհ մղում կա, զարծյալ «զեների» ինչ-որ անխմանալի ներքին հոսք, որ այդ հնակարկատին մղում է տվել, թեկուզ իր սեփական խնայողութիւններից, որոնք հանգիստ կարող էր ծա- ռալնել իր ու ընտանիքի կարիքներին, հայտարարութիւններ տալ տե- ղական անդլիական թերթներին, զեռես դնալ ու ներկա լինել Աջամ խաչա- տըրյանի լոնդոնի մեջ տված նվազահանդեսներին, զեռես լուսանկարվել էլ նրա հետ և, ամենահուղիչը՝ նկարները հաջորդ կիրակի, զարծյալ իր խնա- յողութիւնների հաշվին բազմացնելով, կնոջից էլ զաղանի, չէ՞ որ այս վեր- ջինը, ի գեպ՝ անգլուհի է, Եկեղեցիին բակին մեջ պատարապի արտոնգութե- նեն ետք», որտեղ ներկա են լինում հավանաբար գաղութի հալ մեծամաս- նութիւնը, բաժանել բոլորին։

Մեծամտութիւն, խրհա՛տվանութիւն պոխղործո՞ց է սա, թե՛ ան- պատասխանատու, անբանաձեւի արարք...։ Նրեի ոչ մեկը, ալ մութը։ «Տանա ի՛նչ կուգիլի Բի բրած բլլար» այդ հնակարկատը։ Չէ՞ որ այդ նկա- րի մեջ, ում ձեռքը որ անցնելու է Եկեղեցու բակում, ժպտալու է... Արատ խաչատուրյանը, թեկուզ Պասմանի կողքին։ Չէ՞ որ այդպիսով անաղակ- ները պիտի իմանան, որ կա այդպիսի մի մեծութիւն, որ, հալ լինելու՛մ Լոնդոնի ամենաշքեղ սրահներից մեկում նվազահանդեսներ է տալիս և զե- կավարում Լոնդոնի սիմֆոնիկ նվագախումբը։ Մի մարդ, վերջապես, որի զոյւթիւնը սոսկ, կարող էր հպարտանալ աշխարհում ուղածդ ազգի ներ-

կայացուցիչը: Սա մի նկար-մատուցը է, որ, պահվելով որևէ բաճկոնի ներքին գրպանում, կարող է նոր արշուն մառախարակ սրտին, թևկույ մի քիչ, թևկույ մի կարճ տևողությամբ:

Չէ՛, եթև ծիծաղ է տոթթում արարքը, եթև «երդեական», տանը, նույնիսկ թանձր երանդ ունի պատմվածքը, նրանից նաև եթև պարունյանական ինչ-որ տպավորություն է ստացվում, աչք ծիծաղը, աշնուամենայնիվ, իր մեջ լաց ունի, և ո՞վ կարող է պնդել, որ Սփյուռքում տարված ազգապահպանման սրբազան պաշարում աչք հնակարկատը նաև այն մարդկանցից չէ, որ կոչվում են... սրբազան խենթեր: Համենաչաղեպ... «խենթեր»: Եվ, ի վերջո, չէ՛ որ աչքանից է սկսվում պաշարի, մաքսուման միանմալը: Հենց աչքանից հասնելու համար այն մյուս «խենթերին», ովքեր իրականացրին մարտիմալ ծրագիրը՝ հանուն հայրենիքի, հանուն ազգապահպանման նախառնկվելով պաշարի մենազաժան պատնշների վրա և կոչվեցին Միտար մանուշաններ ու Լուիզա տալանյաններ... Ո՛չ Պասմանն է եղել միակը, ո՛չ էլ վերջինները, հարյուրամորեն եղան ու կան և՛ առաջիններից, և՛ վերջիններից: Պիտի շոտոնեալ նաև, որ Պասմանը, անգեա աչք հայ հնակարկատը, մեկն է եղել այն հայերից, այն տասնյակ հազարներից, որ, հեղինակի իսկ վկայագրությամբ՝ «շուրջ երեսունհինգ տարիներ առաջ վանք մտած է եկեղեցական ըլլալու: նպատակով: Հետո՞ հացի կոնվ, ափելի վերջ՝ պատերազմ, բանակ, թափառում երկր երկիր և այժմ, մշուշոտ այս երկրներին տակ, համանաբար կրկին փոք մը հացը ափելի ապահով շահելու համար, կծկած է ազգանունն ալ՝ Պասմաճյանը վերածելու համար Պասմանի»: Տխուր է, չէ՛ որ աչքանից հետո իսկապես տխուր է նման «մեծամբատությունը», որ վեճեր է հարուցում նաև կնոջ հետ, որ անգլուհի լինելով չի նախանում նման խեղադարձությունը: Հարց է առաջանում՝ արդեն ո՞ր երբորը տնդամ, ա՛խր... հանուն ինչի՞... Եվ պատասխանը մեկ է. վանքից մինչև պատերազմ ու բռնակ, աչքանից մինչև անհանգրվան թափառումները, մինչև Անգլիա, Լոնդոն, իր հետ քարշ եկող, հագին մաշող հանուն այն կարոտի, որ կոչվում է հայ մարդու զխաղի կարոտ հողի, հայրենիքի: Վաճառ Մամլանի գրականությունը հասցեագրված է աշխարհում ցրվել եկած «հայ բեկորների» սրտում աչքող, գաղանի մրկող, կարոտախաղի հասած աչք կարոտին: Կարոտ, որի ախուները եթև «Ինգլիշ-Արմինիոն գլարում» Արամ Խաչատրյանով խորհրդանշվող Հայաստանն ու հայրենիքն է, համենայն դեպս տասնյակ աչք պատմվածքներում հանդես է գալիս իր իսկական անուն ու կոչումով, անմիջնորդ ու առանց սիմվոլների:

Վաճառ Մամլանի արձակում, ինչպես տեսանք, արտադրվող օտար ամուսնությունների պատճառած քիչ կամ շատ, հաճախ ողբերգության հասնող «փաստագրումը»՝ իհարկե, միշտ էլ արտահայտված բարձր գեղարվեստ-

տականությամբ, աշտակ էլ ոչ քիչ անգամ շնորհում է շահնարան «նահանգից» և երա գլխավոր հերոս Պետրոս-Պիեռի վարքագծից: Շեղվում է և «հերոսներին» մղում թեկուզ ուշացած ըմբոստացումների, և այդ ամենը մասնավորապես, երբ հոգու մեջ սկսում է խլրալ հայրենի գոյության, աշտակ: ծնող, հասակ առնող սերունդների հալածարի ապրելու փառար: Այդպես էլ «Անառակը» պատմվածքի հերոսը Մանչեստրում խոստովանում է հեղինակին: Ի միջի աչոց պիտի ասել, որ վահրամ Մամլանի գրականությունը մեջ հեղինակալին ակնհայտ միջամտություններ, իր ներկայությունը, շատ անգամ որպես առաջին դեմքի և նաև հերոսների ոչ քիչ անգամ թափանցի: Ընկալականությունը, ճանաչելի լինելը, չեն խախտում գեղարվեստական որակը, պատմվածքը չեն վերածում ակնարկի, բնահավասար, սակայն դուրս ծուխանը հաղորդելով շոշափելիություն և համաստիություն՝ դառնում են յուրօրինակ, մի տեսակ գրական սեփական ուժ, որ բարձր է կանգնած ակնարկայինից ու հրապարակախոսայինից: Երևույթ, որ նույնպես տանձնահաստակ է սերնդակիցների մեջ:

«— Թերեւրի մեջ իրարու միտ կուտենք աշնան անկարեւոր հարցերու համար: Որքան անկարեւոր ու անիմաստ կերպին այդ վեճերը, երբ կգիտե՞ս այս հեռավորութենէն, այս պայմաններու մեջէն, երբ կտեսնես, թէ շատ ավելի կենսական խնդիրներու գլխաց կդանվինք որպէս համաքաղաքականութիւն, մեր գոյութեան հարցականին առջեւ, ինչպէս ըսած է, չեմ գիտեր ով: Համաքաղական մեր մտահոգութեան առարկա կրնն՞ոյր երբեք Ափոնիոն: Երբեք: Ի՞նչ պիտի բլտն անոնք որպէս հալ տակն տար, ըստն, երբ տուն տարի վերջ, մտածած ես երբեք: Տուն պետք է վերադառնանք, տուն: Երբիչ հար չկա: Եթէ փոր մը հացն է ամբողջ կշանքի մը նպատակը, ես խեղճ եմ անիծել այդ կշանքին: Մերը չունի կշանք է պարզապէս այս օտարութեան մեջ: (Իմա՞ առաջիկ սակավաթիւ հայ գաղութներին, ներկա գեղքում՝ Անդրիային—Գ. Ս.): Անցյալը անքան քաղցրացած է հիմա, չես կրնար երեւակայել: Ափսոսնա պարզան արդեն կմտահոգեւ գիտ: Մեզ մը որ սկսի աշտակ դարձող երթալ, ձեռք կելլեւ ալլա: Օր առաջ պետք է գինք հայրենիք հասցենեմ: Հասկնայի է, որ Քեթրինը զեմ կենա քնտանութիւն գաղութիւն դադարարի մը: Եթէ որիչ լուծում կարելի չբլլա դստեղ, համարտ, հանձն պիտի տանեմ նույնիսկ ձգել զինք ետ իր ծնողքին ու ազգականներուն մոտ: Մանչեստրի այս ծուխն մեջ և մարս ու Ափսոսն հետ անցնիլ Հալապտան: Երբեք մեր հոգին, նույն հոգին վրա, մեկը խաղաղութեն փակեւ, իսկ մյուսը բանա իր աշքերը»²⁰:

Մտածում ես կրկին, որպէսզի օտարությունը, օտար հողը վերջնականապէս չկլանի ձեզ, որպէսզի թեկուզ մեկը՝ մայրը կարողանա խաղաղութեն փակել իր աշքերը, իսկ մյուսը՝ որդին, թողը կարողանա բանալ իր աշքերը

խաղաղորեն, սրպես նալ մարդ, «օտարության աչս ծուխին մեջ» մի կըր է մնում... Հայրենին: Այս՛, հայրենն ապրել կարենալու, և ի՛նչ դաժան իրաւանություն, նուշիսկ հայրենն մեռնել կարողանալու համար: Իսկ աչգ իրականութեանը հասու ևս դառնում, երբ կշանքը դիտում ևս «այս հետ-
փորութենէն, այս պայմաններու մեջէն»: Ըմբոսացում, երբեմն նուշիսկ սեր ու բնականիք քաջակու գնով: Իսկ երբեմն էլ ինչպիսի՛ դաժան «համա-
կերպում»: Չէ՞ որ կարսաախար խանձում է մարդկային հոգիները, հուշում, որ դեռիս շահված զոյարները ու ֆրանկները, դառնդ առջև սպասող «քա-
տիլակները» (ամերիկայի համանուն ամառգործարաններէից արտադրված ամառմեքենա—Գ. Ա.) ոչինչ արժեն, եթէ կան ու գործում են «գեները» և յանդիստ չեն տալիս քեզ, մանավանդ երբ բնկել ևս օտար քաղաք և ոչ մեկ հալ կա մտող: Բայց չէ՞ որ «կկարծենք թէ արքայութեան կուգանք, փողոցներէն տալիս հովաքիւր: Այլպէս էր Ամերիկայի հմայքը աչս օրե-
րուս երկրին մեջ: Սենթ մը շահալու համար թափակիք ահով քրտինքիս խոսքը բնող շկար սակալն, ոչ ոքի միտքեն կանցներ: Այս՛, շարաթական արս տալերս»²¹:

Իսկ հիմա ի՞նչ անել կարստյան դառապարտված հայութեան հետ. «եղ օր մըն ալ պաղապարը ունեցա շուն մը բերելու տուն: Փոքրիկ, հազիվ քա-
ւի մը ամսվան թոնթոշիկ շնիկ մը, սրպեսզի տան մեջ մեկը ունենամ հե-
տը հայերեն խոսելու համար:

Կհամաաա՛ս, եթէ բսեմ, թէ քունի մը ամիսն հայերեն սորվեցուցի աչգ տնրան անասունին: Կպատասխանէր միայն հայերենով եղած կան-
չերուն: Ինչ ալ ըլլա կենդանի ներկայութեան մըն էր տունին մեջ:

Օր մըն ալ խելքիս փշեց և ելա ևս ինձի նամակ մը գրեցի: Տեսնելիք
բան էր Եւրասիայութեանս, երբ դաչն ստացա երկու օր վերջ: Հայերեն նամակ,
երեւակայե...»²²:

Թվում է՝ ալստեղ է, որ ասվում է՝ մեկնարանութեաններն ամելորդ են: Իսկ ի՛նչ է պատահում նրանց հետ, ովքեր ապրում են հարաբերաբար հա-
յահած դաղութներում կամ շրջաններում...

Պարսկաստանի Նոր Զուղայի շրջաններէի մեկը այցելութեան ժամա-
նակ (միշտ պաշտոնի բերմամբ—Գ. Ա.) վս. հրաւ Մալլանը հանդիպում է
Ժալ-Ժալ կաշի գարձած մորթով մի ծերունու: Պարզվում է՝ հայրլուր երկու
տարեկան է ծերուկը:

— Էլ էս տարի կգնա...,—կատակում է ներկաներից մեկը:

— Մի տեղ էլ չեմ գնա, իմանո՞ւմ ես, մի տեղ էլ չեմ գնա,—գոռում է
ծերունին դավազանով սպառնալով.—Մի տեղ էլ չեմ գնա՝ մինչև հայրենիք
չգնամ»²³:

Կարոտախոր խանձում է հոգիները և այս հավասարապես, առանց նկատի ունենալու աշխարհագրական տարածքների հեռու կամ մոտ լինելը, առանց հաշվի առնելու տարիքն ու դիրքը, լինի դա մեծահարուստ հայ տոկորական Ամերիկայում, թե աղքատ, հարյուրերկուամյա շինական, հաց-րենի հողից «մի քայլ» հեռու՝ Պայակաստանի նոր Զուլայում:

Բայց և այնպես, «կամա թե ակամա, գիտությունը կամ անգիտություն», շարունակվում է «նահանջը»: Շարունակվում է թեկուզ երգով, թեկուզ ծանր պայքարի գնով: Վահրամ Մավյանը պատմում է, և ոչ քիչ, նաև ալգ մասին, միտելով սփյուռքահայ զանգվածներին արթուն ու զգաստ պաշնե՝ անշուշտ, միշտ հավատարիմ մնալով «փաստագրողի», «վկայագրողի» իր կոչումին և զեղարվեստական վարպետության:

Պաուլոս հեղինակի նախկին բնկերներից մեկն է. ոչ այն է, ոչ այս, երբեմնի Պողոսը: Վ. Մավյանը նրան հանդիպում է Ամատերգամում: Այս վերջինը ամուսնացած է հուլանդացի Մարկարիկի հետ, ինչպես երևում է, արդեն վաղուց Պաուլոս է դարձած և այժմ բնակվում է մայրաքաղաքից չորս յոթմյա ճանապարհի վրա, հուլանդական հեռավոր կղզիներից մեկում: Ճիշտ է, «փոխված գրեթե ոչինչ կար իր վրա, եթե նկատի չառնվեն մի քանի կնճիռները, որոնք բավական խորունկ ակոսներ բացած էին հիմա գեո աշխարհն իբրեւ ճակատին վրա»:

Բայց հարցը արտաքինը չէ: Հանդիպելով նույնպես իր նախկին բնկերոջը, Պաուլոս՝ Պողոսը, այժմ խնդրում է նրանից, որ իր հետ անպայման դիժներ անցկացնի ոչ թե Ամատերգամում, որի ն՝ կարելիությունը կը, ն՝ գյուրությունը, այլ իր տանը, որպեսզի, — կրկին սրբեքական է, — իր կնոջն ու գամակներին ցույց տա իր բնկերոջը, որը հաչ մառդ է, այսինքն ուզում է «խենհեղին» ցույց տալ ներկայանալի մի հայ մարդու նմուշ, որպեսզի նրանք կարողանան փոխել իրենց քարացած այն կարծիքը, թե հայերը րնդ-հանքապես «խեղճ ու թշվառ» բնկերներ են՝ զրգամ աշխարհով մեկ:

« — Քեզ այսօր միասին տանելով կուզեմ քանդել սխալ ազդեցությունները, — համոզում է Պաուլոս Մավյանին:

Հուրանդիալի հեռավոր այս կղզյակ գյուղը մի ամի տներ ուներ միայն, որոնք գտնվում են կենտրոնում, իսկ սահմանները տեսանելի են նույնիսկ անդեն աչքերով: Վերջապես հասնելով տուն՝ Պաուլոս մեծ ուրախությամբ բացականչում է կնոջը:

« — Ահա՛ քեզի հայ մը, չէիր հավատար, աչքովդ տես, և տակավին ասոր նման և ասկե լավ քանի մը միլիոն... »:

Հաջորդ առավոտ, կիրակի, հեղինակի ու Պաուլոսի ընտանիքը միասնաբար հնում են գյուղի եկեղեցին: Այնտեղ է «զաղութը»: Արարողության ավարտին գյուղացիք հավաքվում են նրանց շուրջ՝ իրենց կիրականությա

դգևասաների մեջ ու ժպտագին: Բոլորն էլ հոլանդացի գյուղացիներ են: Իսկ Մավյա՞նը...

«Կամադուրկ «նմուշ» մը պարզապես, կկենամ մեջանկը՝ խելոք, մատաղցու ոչխարի մը պես: Հեռավոր այն անկյունի օտար գյուղացիներուն աչքին հայ ժողովուրդը ներկայացնողի իմ հանգամանքս կարեկի չըլլար հեռացնել միտքես, և այս դիտակցութիւնը ամեն վաղրկցան տնհանգիտս կընէ զիս:

Երեկոյան գյուղացիներուն կարգին, գյուղին պողոտային վրա ճամկու կելկէնք նաեւ մենք: Պղտիկներուն լեզուն հասկնալու և անոնցմէ հասկցվելու փորձերս դժբախտաբար կմնան ապարդշուն ու կրնեն զիս բիշ մը արտում ափելի: Ես ու Պողոսին, մե՛ր Պողոսին զավակներ չենք հասկնալ գիրար»²⁴ (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.): Այո՛, Պաոլո-Պողոսի արտաբնիւտ ոչինչ կա փոխված, բայց ահա Պողոսի երբեմնի հայ բնկերը ալլես հասարակաց լեզու չի կարողանում գտնել նրա զավակների հետ, որպեսզի կարողանա պարզապես... խոսել: Պողոսը ևս կորած է, կա միայն Պաոլո: Եվ ախուրն ավելանում է նրանով, որ պառնկերը նույնպէս շատանում են, հավելագրվում են շահնորքան Պետրոս-պիկերներին: Բայց մի՞թէ այդ ուծացումն ու ալլասերումը արգիլակող տղաքները չեն լինելու: Մի՞թէ չկա որեւէ գեղ ու դարման: Մի՞թէ նրանք, այդ բոլորը կորած զինվորներ են... Զինվորներ՝ «ողջ կամ մեռած, պատերազմի մը բնթացքին՝ որ մեր թրերունն է, պատերազմի մը՝ որ անուն չունի, ուր ուումը ու հրետանիներ չկան, պատերազմ մը՝ որուն բնթացքին մեռնողները կմնան անծանոթ, և ողջ մնացողներուն, զիմացողներուն հետզհետ ցանցառող թիվը սակայն կրլա ախուր վկայութիւնը անոնց կորուստին»²⁵:

Բայց պատահում է՝ լինում է և անսպասելին, «նահատակվածը» հանկարծ հարութլուն է առնում, հարութլունից իսպառ կորած նկատվածը վերագտնում է իր ակին: Վերագտնում է հաճախ անսպասելի, պատահական զիպվածով, և այստեղ ևս շնորհիվ այն «գեների», որոնք թվում էին, որ մահացել են, բայց պարզվում է, որ միայն ու միայն սառած են եղել, քնած: Նման զեպր է պատահում նաեւ կարոններից մեկի հետ, Վ. Մավյանին վաղուց ծանոթ մի առեարականի, Հանովեր քաղաքի միջազգային տոնավաճառում: Այն կարոններից մեկի, որ «գրած էր, որ չըլլա թէ նորագէտ հայերեն գրական ամսաթերթի մը բաժանորդագրութիւնը, որովհետեւ, ինչ մեղքս պահեմ, թերթը եկածին պես կմնա, վրան նայելու ո՛չ ծամանակ կունենամ, ո՛չ տրամադրութիւն...»: Այո՛, վերջ տալ բաժանորդագրութիւն, որի փողն անգամ ինքը չի վճարելու, պարզապէս ուղարկողի, Վ. Մավյանի համար... «Մեղը է փարայիդ»²⁶:

Բայց, այնուամենայնիվ, կատարվում է հրաշքը՝ և... այգյախոհների հետ: Հանովերի տոնավաճառ է այցելում Ա. Միկոյանը՝ Գերմանիայի նախարարների և պաշտոնատար այլ անձանց ընկերակցությամբ: Պատահաբար այդ նույն օրը, նույն ժամին այնտեղ է գտնվում նաև հայերեն գրական մի ամսաթերթի ձրի բաժանորդագրությունից անգամ հրաժարված տնտրական Կարոն, որ եկել է տոնավաճառ՝ պարզասկես տնտրական գործարքներ կնքելու: Տեսնելով անսովոր շքախումբը և տոնավաճառի ամբողջ տարածքը խուռնկերամ լցված բազմութունը, հետաքրքրվում է կատարվածի մասին և տեղեկանում, որ այդ բոլորը ի պատիվ բարձրաստիճան հյուրի՝ Անաստաս Միկոյանի:

Մնացյալի մասին խոսում է ինքը՝ Կարոն.

« — Ընդհանուր այդ մթնոլորտը, հառաջացող յուրաքանչյուր վայրկյանի հետ իմ մեջ հետզհետե արթնացուց կարծես տարիներն ի վեր թմրած, զծղունած հայություն: Տարիներ ետք, առաջին անգամ ըլլալով, անգրագրված նորեն հավաքականության մե պատկանած ըլլալու դիտակցությանս. հավաքականության մը՝ որուն մեկ մասնիկը, աննշան մասնիկը անգամ եղած ըլլալս կբավեր հպարտությունով լեցնելու համար դիս հիմա: Եվ ճիշտ այն պահուն, երբ շքախումբը դուրս կելլեր տաղավադին, ու ինձմե քանի մը քալլ անդին կտեսնեի պիսավոր, հայկական դիմագիծով մեծ հայր, ամբողջ էությունովս վերածվեցա կարծես «խտացած հայություն», ամբողջ հայությունը եղա հոն պահ մը՝ իմ ապրումիս, հպարտությանս մեջ: Անոր հանգեպ ցույց տրված ամեն հիացում ու հարգանք՝ մտքիս մեջ փոխադրվեցան մեր ժողովրդին, ամբողջ հայության, այո, ինձի, ինձի՝ որ հայ էի: Ու հայությունը պահ մը այնքան լեցուց դիս, այնքան շատցավ իմ մեջ, որ կարեյի չեղավ ինքզինքս զսպել այլևս: Ու ես՝ որ գիտես թե որքան ամաչկոտ եմ ու վերապահ, մանավանդ հրապարակալիս առիթներու, քաղաքակրթված այդ հավաքականության, անոնց հարգալիր այդ լուծության մեջ՝ պոռաքի հանկարծ, հայերեն, ես այլ չեմ դիտեր ինչպես.

— Կեցցե՛ր րնկեր Միկոյանը...»²⁷:

Եզրահանգումը այդ բոլորի.

«Նույն Կարոն էր հիմա, երբ ավարտեց իր պատմությունը, նույն տաքերով, նույն ձայնով ու նույն հոգիով մանավանդ, հին օրերուն Կարոն»²⁸: Այսինքն՝ «որանչևի տղա մը»... հայ ժողովրդի համար:

Ինչքան խոսուր և նաև ուրախ վկայագրություններով հարուստ են վահրամ Մավյանի ժողովածուները: Տխուր ու դառը փաստեր, որոնց ոչ քիչ տոկոսում պոռվում են նաև վեհն ու աղնիվը: Վերջապես փաստեր, որոնք մերթ, եթե կարդացվում են՝ մտածել ստիպող թախիծով — այո, ոչինչ ավելին չէին կարող անել նրանք և ինչ արել են՝ ուրախալի է... լաց լինելու առ-

տիճան՝ եթե կարգացվում են ցավով, որովհետև զգում ես, որ այդ փաստերից շատերը դառնում են սոսկ անփերականգնելի կորուստների վկայագրություններ: Բայց Վաշրամ Մավյանի մաս կան ե այնպիսի փաստեր, որոնք ստիպում են քեզ ամբապնդվել և լցվել հարգանքով, որովհետև այս վերջիններում հանգես եկող պաշրարի առաջամարտիկները իրենց զորքը առնում են անսակարկ նվիրումով, բեկյալն, պարտքի խոր պիտակցությունը և շատ սովորական, պարզ մի կարգախոս իրենց հոգում միշտ վառ պահած.

«— Մեր պարտականությունն է առիկա»,— այսինքն, պարտքը՝ հանուն հայրենիքի, հանուն նոր կարողի, հանուն վաղվա, հանուն Ափյուռում ազգապահպանման:

Վաշրամ Մավյանի արժանիքը, արժանիքներից զխառնարը, և այս մասնավորապես, նաև նման փաստերի ժամանակագրորդ լինելու մեջ է: Փաստեր, որոնք նահանջը իրավամբ դարձնում են... երբով: Երա ստեղծագործությունները, պատմվածքները ու, մանավանդ, «Անկապ օրացիրը», կարելի է կոչել նաև, ինչ-որ տեղ, արձակ բանաստեղծությունն է, մի այլ տեղ՝ պատմվածք-հուշագրություններ, այնուամենայնիվ, ամբողջը, ինչպես Հակոբ Մնձուրու դեպքում, կազմում է մի վեպ, որ թվում է ունի առանձին դրամներ, ինչպես այդ փաստացիորեն ես երևում է նույն հերոսներին նվիրված ու տարբեր ժողովածուներում տեղադրված որոշ պատմվածքներից կամ «Անկապ օրացիր» օրացրային որոշ էջերից: Մի ամբողջական վեպ՝ իր բազմազան երանգներով, իր մղձավանջային քառույթներով և նաև պաշտածու, բուսավոր խաղերակներով: Մի վեպ, որ ինչպես Շահան Շահնուրն էր ենթադրաբար իր «նահանջը տառնց երգի» վեպը ժամանակին, կարելի է առավել արդարացիորեն ենթադրանքով «պատկերազարդ պատմություն հայոց» կամ ալիքի բնութագրող՝ «պատկերազարդ պատմություն սփյուռքահայության»: Իսկ նման միտք հուշող ստեղծագործությունների համար նման «խորագիրն» իսկ փոքր արժանիք ու զնահատական չէ նրա հեղինակի համար:

Հայաստանի գրողների VIII համագումարում ՀԳՍՍ ակադեմիկոս էղվարդ Զրբաշյանը, սփյուռքահայ գրականությանը նվիրված իր զեկույցման մեջ, անդրադառնալով անուղղակիորեն մեր նշած «նոր կարոտի գրականությանը», այդ հիմնական միտումը ձևակերպել է այսպես.

«Սփյուռքահայ գրողը, ինչ նյութի ու հարցի էլ որ ղիմի, վաղ թև ուշ, ուղղակի թև անուղղակի տեսք է անդրադառնա մայր հայրենիքին՝ Հայաստանին, նրա անցյալին, ներկային և ապագայի հեռանկարներին: Սփյուռքի գրականությունն առնաստիճանի շի կառելի պատկերացնել առանց հայրենիքի նկատմամբ վերաբեմունքի, որն այդ գրականության բոլոր որոնումների և մտորումների կենտրոնաձիգ ուժն է, ոչ միայն նրա հասարակական-հաղա-

Բական, այլև բարոյական ու ղեկավարական գնահատականների բաժնա-
 ցույցն շափանիչը»²⁹. (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.): Նույն ղեկույցման մեջ նաև
 ասվել է. «Գերասկզբին Վաճան Տերչանն իր հայտնի ղեկույցման մեջ «հայ
 գրականության իշխող գաղափարն» ու «հիմնական առաջնիկն ուժը» հա-
 մարում էր «ազգային գոյություն», «ազգային անկախության գաղափարը»,
 իսկ Դանիել Վարուժանը Սիամանթոյի կապակցությամբ ասում էր, որ «հայ
 բանաստեղծության ոգին կարոտախոն է», հայրենիքի այլուղ սերն ու աան-
 չող կարոտը: Այս բնութագրումներն առավել մեծ իրազեկումով կարելի է
 կրկնել սփյուռքահայ գրողների՝ հայրենի հողից կտրված, բայց ամբողջ
 էությամբ նրան ձգտող ու նրանով ոգեշնչվող ստեղծագործության մասին:
 Իհարկե, «սփյուռք-հայրենիք» հոգևոր և ստեղծագործական կապերը տար-
 բեր գրողների կողմից հաճախ էսպես տարբեր ստեղծագործական իմաս-
 տավորում են ստանում: Հասարակական և գեղարվեստական գանազան
 մտայնությունների ասկալության պայմաններում դա անխուսափելի է: Սա-
 կայն բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ արդիական սերն ու նվիրվածությունը
 հայրենիքին, նրա կարոտն ու խնդիրման եղանակները, այսպես կամ այն-
 պես, բնորոշ են սփյուռքի բոլոր ազնիվ արքեստագնաներին, ելին նույնիսկ
 իրենց քաղաքական բմբռնումներով նրանք հետո են սուցիալական գաղա-
 փարախոսությունից»³⁰:

Բայց, ինչ խոսք, հայրենիքին հոգեպես կապվելու և միաձուլվելու երա-
 ղանքը առավել բնորոշ էր, հատկապես գրականության մեջ, նոր սերնդի
 ներկայացուցիչներին: Իսկ արդ սերնդի ներկայացուցիչների ամենաաչա-
 ոու, ազգանդավոր լեզվիականներից էր Արմեն Գարսևը³¹, որի ստեղծագոր-
 ծության մեջ նոր կարտաի միտումը նույնպես տոկոս կազմեց՝ անցնելով
 գրեթե՝ նրա բոլոր էջերի ազգատակերից, բայց հատկապես շեշտվելով նրա
 «կարոտ» և «նարիսխեն հետո» խորագրված պատմվածքներում: Պատմը-
 վածքներ, որոնք հաստատում են մի անգամ ևս հայրենի հողի նկատմամբ
 կարոտն ու հանդիպման երազանքը: Բայց նախ՝ երկարորդի մասին:

Արմեն Գարսևի հանդիպումը հայրենի հողի հետ փաստորեն կալա-
 ցավ 1962 թ. մայիսին (մանրամասնությունները տե՛ս կենսագրական փաս-
 տերում): և

«Հայաստանի մեջ ապրեցավ տանովից օր, այլ այլ օրերուն քննացին
 փերադրեցավ Սևարույան տանովից դարձր: Տանությունորդ օրը մտածեց,
 թե այս բոլորը երազ էր...»³²:

Տանովից «երազ օրերի» պատմություն է Արմեն Գարսևի «Տանովից
 օր, տանովից դար» գեղարվեստական հուշ-պատումը՝ գրված գունեղ ու վա-
 րակիչ սճով, հղացված ու գրված ինքնեկ ձևադրով:

«Ու երազեց լավ բաներու մասին, որովհետև աչք բոլոր բաներու սկիզբն ու վախճանը, կանանչ, վարդապուշն այն երկիրն է, որ կար, որ կա, որ պիտի մնա հոն՝ Արարածներուս ստորտար: Մասիններուն զիմաց: Ու հանկարծ երկ մը թրթռաց սրտին մեջ, ելավ, բարձրացավ, հասեցավ երակներուն մեջ, հասավ մարմնին բոլոր բջիջներուն: Հին, շատ հին երկ մը, որ նոր, բոլորովին նոր ու խորունկ իմաստ ուներ իրեն համար...

Հայաստան, երկիր՝ զրախտավաչր...

Ու հստակ բառերուն հետ, շրթունքներուն վրա ծաղկող խլիար լայնցյով, ու անհուն ուրախությամբ, անպարզիժ ցնծությամբ է որ պոռաց, օտար երկրի մը, օտար քաղաքին մեջ գտնվող հայր, որ ինքն է.

Ի քեզ, ի քեզ հուսամ, հույս իմ

Միայն, Հայաստան...

Կալիֆոռնիո նահանգապետներուն մեջ չես գտն, Հոլանդալի մարգադեպներուն մեջ չես գտն, Զվիցերիո սարալանջերուն վրա չես գտն: Դուն հո՞ն ես: Հո՞ն է, ու ծան քեզ մեր պապերը, ու դուն մեծցար հոն՝ տառապանքներուն, արցունքներուն և ավերակներուն բնգմեջեն, միշտ կառչած մնալով աչք հողերուն, աչք ծառերուն, աչք ապաստաններուն, քրտինքովդ ու արջունովդ ծաղկեցելով անգամ քարերը: Ու դուն հո՞ն ես, ու ի՞նչ լավ է, որ միայն հո՞ն՝ Արարածներուն ստորտար, Մասիններուն զիմաց, իմ մեկ հառիկ: Ու ես հայ, ես՝ գաղթական, ես՝ սփյուռք, կպսոսամ ահա բոլոր ուժերովս.

— Քեզմե դուրս չիք փրկություն...»³³:

Այո՛, խառցած է տմեն ինչ, սովորական, բնիպիկ հուշագրություն չէ ուս. «Քեզմե դուրս չիք փրկություն», այսինքն՝ կնշանակե նաև սփյուռքը կա, ինչքան դու կաս... Դու՛ Հայրենիք: Եվ կա՛... կարոտը:

Այս պարզ ու մեկին ճշմարտությունը Արմեն Գարյանը հաստատում է արդեն որերորդ անգամ, հանդիպման տասնմեկ օրերի յուրաքանչյուր բույսին: Իսկ նախքան աչք հանդիպումը նա աչք կարոտի մասին խոսել է իր «Մեր հացը» պատմվածքների ժողովածուում, նույնինքն «Կարոտ» խորագրով՝ պատմվածքում՝ Հրաչյա Քոչարին ուղղված «նամակում»: Աչք «նամակ»՝ մի ողբերգության պատմություն է, անսովոր՝ օտարի համար, բայց «սովորական»՝ սփյուռքահայ գրող գրչի տակ:

«Շատ սիրելի Քոչար, դո՛ւր, որ մտիկ բիրբ անկապ, կցկտուր և ապերջանիկ այս պատմությունը, բու՛ք, ալ ի՞նչ հիշե այս աղան «սիրով ու կարոտով», ալ ի՞նչ հիշե, երբ որեւէ հիշատակ չունի հայրենի գյուղեն ու քաղաքեն: Զե՛» որ բան մը հիշելու համար պետք է նախ տեսած ըլլալ: Իրեն տրված է տրամությունը հիշել միայն սահմանամերձ այն գյուղը, ուր իմացյով, թե ինչպես անասունի նման պայտեցին իր հայրիկը... Որբանոցին

արևոտ պատը, որուն տակ հասակ առավ աննկեցուկ թուփի պես, և օտար ու բազմամիտի աչի մալթերը, որոնց վրա պատուցուց իր անխաբիսխ մինակությունը...

Գուր, որ հզամ եք Մոսկվա, Լենինգրադ, Խարկով, Միդա, Վիլնյուս, Կալինինգրադ և Թավրիդ, ու միշտ փոքրիկ գուգերնիդ տարած եք ձեզի հետ, տարօրինակ մի գտնեք, եթե ինք իր կորսված մանկություն, իր շտեմած ֆայրենի Երկրին կառուր միայն տաճած բլլա ԲաղաՄե ԲաղաՄ (Բնդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.), ինք, որ հայրենիքը ճանչցավ չոր ու ցամաք քարտեզի մը վրա, դարմանալի մի գտնեք, որ ու՛ր օր անրնդհատ ներկա հզամ բլլա «Հայրենի երկիր» ժապավենին և հուզումով լեցված՝ ամեն մեկ քար ու ծառի պատկերին դիմաց»³⁴:

Տխուր, անրացատրելի ու անսովոր են, ինտրիկ, ոչ հայ մարդու համար աչս նամակ-պատմվածքի մեջբերված տողերը: Անրացատրելի, մանավանդ, արևմաչան լավագույն կինոժապավեններով սղոզված բեկբություն կինո-արահներին մեկու՛մ մի հայ մարդու, ու՛ր օր շարունակ, աչն էլ երկրորդական կինոարահներին մեկու՛մ, աչն էլ միջակություն մակարդակին՝ չաղիվ հասնող մի ֆիլմի—թեկուզ հայրենական—տրնդ հատ գիտարկումը ո՛չ ափել, ո՛չ պակաս... հուզումով լցված: Հուզում, տարօրինակ է, ի տես ամեն մեկ քար ու ծառի պատկերին: Այո՛, ծիծաղելիություն հասնող դաժան դրամալին հասու լինելու համար բավարար չեն միայն կոզմետիկ փաստերը, որոնք, ինչ խոսք, նույնքան դաժն ու դաժան են:

Այդ ներքին ողբերգության բանալիները չեն բաց անում հարցի Լույնությունը գիտողի ազդեցվածք նաե, եթե խորամուխ չլինենք, որ ալզ ամենը գալիս են նշված հայ անհատի, իր իսկ խաբիսից չեռու ապրելու դատապարտվածությունից, որ ոչ իր կամքով է հոշվում սփյուռքահայ և ոչ էլ իր ցանկությունով է շարունակում մնալ ալզպիսին: Կհասկանա՞ դա օտարը... Երբե՛ք: Իսկ կհասկանա՞ արդյոք նույնիսկ... հայրենիքում ծնված ու մեծացած, աչնաեղ ապրող հայը: Ինտրիկ, պարտավոր է հասկանալ, բայց պարտավորությունը մի բիշ աչլ երանդ ունի... երբի հասկանաք միայն՝ «Հրաշա Քոչար»:

«Խաբիսիսին հեռու» ժողովածուի նույնանուն խորագիրը կրող պատմվածքում, որպես ստեղծագործության եզրափակիչ և ամփոփիչ խոսք, Արմեն Կարյանը, խաբիսիս քնդուելով Առարատը, գտնում է, որ նրանից՝ մայր հայրենիքից հեռու հայ մարդու բաժինը, որպես անեծք, սփյուռքահայ լինելն է՝ իր տարած «գրկանք ու ստորացումներով»: Աչս պատմվածքում վերցվել են բաղմամթիվ հերոսներ և հարցերը քննարկելով տարբեր գիտակետերից՝ ի վերջո տարբեր ուղիներին հասնելու համաը նույն ու միակ աղուներին.

«Գուցի Իտալիա, ալցելեցի Ֆիրենցե, հետաքրքրութիւն համար մտա հնարժեք ապրանքներու կրպակ մը, և հանկարծ, հնամաշ թուղթերու և նկարներու գեղի մը տակ, տնականկալութեն հանդիպեցա Արարատին:

Ես երբեք չեմ տեսած Արարատը, բայց կճանչնամ իմ ծնունդեւ առաջ: Կարոտով գրկեցի զինք ու նաչելով իր դժգունած դեմքին, հարցուցի.

— Ի՞նչ գործ ունիս հոս, խարխսխեղ աչքա՞ն հեռու...

Ես լսեցի իր կարոտաբաղձ ու հուզումնաբեկ ձայնը, որ արձագոնեբեց ինձմէ ներս.

— Ի՞նչ գործ ունիս հոս, խարխսխեղ աչքա՞ն հեռու...»³⁵:

Հարչուր հաղարավոր սփյուռքահայ հերոսներից միայն մեկը, մեկը՝ որպէս խորհրդանշել: Վարդան, Գրիգոր կամ Հովհաննէս, ասեւք Հովհաննէս, Հովհիկ, որ Ֆիրենցեում, հնարժեք ապրանքների վաճառող մի կրպակի հնամաշ թուղթ ու նկարների գեղերի մեջ հանդիպում է... Արարատին: Լեւո, որին ճանաչում է... «Իր ծնունդից էլ առաջ», արշան գծով, «գեների», ու ինչ-որ տեղ «մեղադրական» հարց է տալիս ու անմիջապէս լսում հարցի արձագանքը, որպէս ձեռակերպված «մեղադրական» հարց իրեն՝... հարցատիրոջը, — իսկ դու, դու՛ ինչ գործ ունես Ֆիրենցեում:

Երկու պատասխաններն էլ պարզ են ու բարդ նաեւ, պատմականորեն եղակի, անբացատրելի՝ անողոք լինելով երկուստեք, փոխադարձաբար: Չհաշված, որ ալը լեւո ալժմ լեւոն է ուրիշի և պաշտօնապէս Արարատ էլ չի կոչվում, ալ՝ Աղբը: Բայց ալը լեւոն ցավ է իսկապէս, ցավ իր արշան մեջ, հոգու, սրտի: Երեւի սա ալն մարդն է, ալն վաբղանը, Գրիգորը կամ Հովհաննէսը, որ, եթէ հիշում եք, «գալիս էր Կիպրոսից, բայց կիպրացի չէր, ծնվել էր Երուսաղեմում, բայց ոչ հօսեա էր և ոչ՝ արար...», արդէնք նա՞ է: Պարզապէս նա է, վաճառմ Բազմաշի մոտ մի ալլ անվամբ, Արմեն Դարչանի՝ մտա՝ մի ուրիշ: Եվ եթէ չլինէր նա՞ այդ Նույն հայը, որ, ի վերջո, մի անուն ունի կամ միանման ազգանուն և կոչվում է սփյուռքահայ, որտեղից կարող էր ինչ համար Արարատը հատուկ անուն դարձնել, սեփական անվան փերածել:

«Ինչն՞, ճապոնի մեջ չգտա մեկ հատ հապոնացի, որ կռվեր Յուդիյամա, Հնդկաստանի մեջ՝ մեկ հատ հնդկի, որ կռվեր Հիմալայա, մեկ հատ աֆրիկացի, որ կռվեր Քիլիմանջարո, մեկ հատ եվրոպացի, որ կռվեր Մոնթրան, մեկ հատ ամերիկացի, որ կռվեր Արքանզասում...»³⁶:

Իսկ Արարատ, ինչքան ուղեհար, Արաբական արեւելքի երկրներից... մինչև հեռավոր Հյուսիսային ու Հարավային Ամերիկաներ, ալժմ, վերջին հնգամյակում, նաեւ Աֆրիկայից մինչև Ավստրալիա: Ամեն տեղ՝ Արարատ:

«— Տղա՛ս, աղա՛ս, լեզվիդ տակ պետք է գնես հատիկ մը՝ մեր Արա-
տաթի հսկեն...»³⁷ կարտաի աչդ հսկեն..., որ զատնաս «հիվանդ» կարտ-
աթախտով: Գրա մեջ է բո փրկությունը:

Արմեն Դարձանին հաջողվել է հաճախ մի հատիկ բառով պատկերել
առողջական, աղողական կյանքի մի ամբողջ դրամա, հասնել ընդհանրացման:
Վեփական ինքնատիպ ոճ ստեղծել, մի խոսքով՝ հասնելով վրձինի այնպիսի
շիպունկ Լրանդահարվածների, սրտնք ձեռք բերեն խորհրդանիշ-պատկերների
ս. ժղունվյուն, հաճախ զրքի ամբողջ մի տպագիր էջը զարձնելով գիր-նկար-
ների: Եվ այս ամենը՝ ոչ հանուն օրիգինալության և մոդեռնիզմի, հեռու ձե-
լ փրկությունից:

Ծնած՝

Սասուն

Ա.

Համաշխարհային պատերազմին

Մեռած՝

Թանանարիվ

Բ.

Համաշխարհային պատերազմին...³⁸:

Կյսքանը մի ամբողջ էջի վրա:

Գրեցի ինչ որ պատմեց կոշիկ մը:

Գրեցի ինչ որ պատմեց թիկնի մը:

Բայց չկրցա գրել ինչ որ պատմեց հայու տապանաբար մը,

որովհետե հաստ տապանաբար մը պատմեց...³⁹:

Իսկ ի՞նչ պատմեց հայու տապանաբարը. Տանձակ հագարովոր տա-
պանաբարդեբիդ էրեխ մենք: Պատմեց այն, ինչ նշել ենք վերևում: Սա պա-
տում չէ ի հարկե «պատմենահանում» է պարզապես, բայց ինչքան խառց-
րած դաժան կյանքի պատմություն է, վնաս՝ հայ մարդու մասին, սոսկ մի
այլ սարկու, որ Ա. աշխարհամարտի ընթացքում ծնվել է Սասունում և Բ.
աշխարհամարտի ընթացքում վախճանվել է... Թանանարիվում: Մի կարճ
կյանքի ընթացքում ապրելով համաշխարհային երկու պատերազմ: Եվ, վեր-
հասկես, ի՞նչ պործ է ունեցել, կյանքի ի՞նչ հակասական ու զարտուղի ուղի՝
մատուցում ծնված մարդը աֆրիկյան Թանանարիվում: Միայն բացելու հա-
մար այս սեղմ տապանաբարի բովանդակությունը՝ ինչքան թանաք ու էջ է
հարկավոր մրոտել, ինչքան երկար գրել է պետք՝ պատմելու համար երկու
սողով ոչ թե նշվածը, այլ... ներքին բովանդակությունը սողների: Նոսքի
շնորհարարության» նման ձգտումը Արմեն Դարձանի մոտ արդյունք է ոչ թե

ասելիքի սակավութիւնն, այլ առատութեան հոսքը արդեւակելու, աչք իր ամենաազդեցիկ ու զուտ անքորով, ամենախիտ ձեով մատուցելու ձգտում միտում, որ նույնպէս ոչ թե ձեռքերովի է, այլ ցավի, տառապանքի ուժգնութեանը լարչ ու լուս, անարցունք ասելու և զրոտելու ներքին բնական մղում, որ կյանքն է սովորեցնում մարդուն, սովորեցրել է հատկապէս այլ մարդուն: Գրանից էլ Արմեն Գաբրիելի առանձնահատուկ ոճը սփյուռքահայ հիւուն-վաթսուհակաւնների արձակում, որը ինչպէս խորքալին, աչնպէս յարտաքին ձևի զրոտումներով որակ է հատկանշում:

50—60ականների արձակագիրներէից է Սարգիս Վահագներ¹⁰, որի նպատարը «Նոր կարտի գրականութեանը» պարզում է միտումը առավել խոր և ընդգրկուն բնկալելու կարելիութիւնը:

«Անապահով տօքլա, լեցուն անտեսական մամուլներով և ժամանակի անհաշիվ վատնում ի պին համեստ ապրումաբ: Գրել այս ամենքէն գոգչրված ժամերուն, հաճախ առանց կեղրոնանալու»: Այս աղերքը նույնպէս կենսագրական տվյալներում մեջբերված համակից են, որոնք սփյուռքահայ գրողին հատուկ, շատ հետաքրքիր հոգեբանական շերտեր են բաց անում: Բացահայտելով նաև մեր քննարկված միտման ակունքները:

«Բայց անկարելի է հաս չգրել,— շարունակում է Սարգիս Վահագներ,— որովհետեւ գրելը ոչ ֆանիազի է մեզի համար և ոչ ալ ժամանց: Այլ՝ պաշտքի ձև մը, բնկվում մը մեզ շրջապատող տղեղութեաններուն և անարգարութեաններուն դեմ: Տակալին կհավատամ զրելով հայրենասիրութեան ակտ մը կատարած րլալ, ուժերիս ներած չափով սատարել մեր սեղեղենիկ լեզվի պահպանման ու տարածման: Ի՞նչ փութի, թե բիշ է թիվը մեր բնիւր-ցողներուն: Բայց գտնե տնինի՛ ալն հավատմը, քե ունինի՛ հալւենի՛ մը, որ կհասկնա մեր կացութիւնը և մեր կողին է միշտ» (բնդգծումները մեզն են՝ Գ. Ս.):

Բազմազան է Սարգիս Վահագնի երանգապնակը, դառնել ու ալլազան են նրա հերոսները: Ընդհանուր դժերով իր գրականութեան հերոսները քաժանվում են երկու խմբի՝ այս աշխարհի «սեծերի» ու «փոքրերի»: Ստալին Վահագներ փոքրերի կողմն է, այն փոքրերի, ովքեր այս մեծ աշխարհում հաճախ չեն գտնում իրենց տեղը: Ովքեր անում են ստորագուցիչ ամեն տեսակի աշխատանք հանուն ապրումաի նվազագույնի, բայց և այնպէս, այլ բոլորից հետո, մնում են զժրախտ «մարդուկներ»: Փոքր մարդիկ՝ չուրովի զժրախտ ու հոգեպէս աղճատված:

Նման հերոսների շարքում մեծ է թիվը նաև հայ մարդկանց: Հայեր, հայրենազուրկ մարդիկ, որ հենց զրանով էլ կրկնակի են զժրախտ: Ապրում են ողբերգական կյանքով: Մեծերի այն օրերի ու «կարգ ու կանոնի» տակ, որ անգիր է թեև, բայց ունի մի անուն՝ կապիտալիստական: Ինչպէս Արմեն

Դարյանը, Սարգիս Վահագնը նույնպես իր գրականություն մեջ մեծ տեղ է հատկացրել այդ աշխարհի փառք մարդկանց հույսում և կապիտալիստական իրավակարգի գործած ավերին: Նրանց երիցս զժրախտալիքանք: (Այդ բույրի մասին կիսոսենք նույնպես համապատասխան գլխում): Գծրախտալիքանք, որի մեջ եֆե կզել է ինչ-որ օազիս, ինչ-որ մի հեղբավածք, եղել է միայն այն, որ կոչվեց կառուս և նրա կանչը զեպի հայրենին: Եվ եթե Սարգիս Վահագնի և սերնդակից գրագետների կերտած հերոսները կարողացել են տակալ, այդ նրա համար, որ, Սարգիս Վահագնի բառերով իսկ ասած՝ «համախանք գործած խղճի խալթը» հատկապես չի լրել այդ հերոսները կերտած հեղինակներին և նաև նրա համար մասնավորապես, որ այդ բոլորի հիմքում կզել է ու շարունակում է լինել հայրենիքն ու նրա գլխագիրը Խիլներ: Գաղափար: Այդ խղճի ու գաղափարի հայկանակը, մի բի՛ւր ամենուրեք, ամբողջ աշխարհի տարրեր հորիզոնականներում: «Ունինք հայրենիք մը, որ կ'առնենա մեր կացությունը», — գրել է Սարգիս Վահագնը: Բայց ասովել է անհանր այն է, որ «ունինք հայրենիք»: Այս զիտակցությունն է կականը:

Այստեղ ուզում ենք մի փակագիծ բաց անել: Մենք մեր «Ուրվագծերի» և առաջին, ե՛ր ներկա հատորը գրելիս, որպես յուրովի չափանիշ, հեղինակներին դատադատելիս միակ ենք հիմք բնական այդ զիտակցությունը, որը Սփյուռքում, որոշ գրողատների կողմից, առարկություն է կենսակից ու պեզվել է, որ «հայրենասիրությունը» չի կարող որակի չափանիշ նկատվել: Իհարկե, դա հասկանալի է, և արդարացի են նրանք, ովքեր զանում են, ու առաջնայինը գրական սեպագործության համար, նրա որակի համար, արվեստն է: Եվ գեղարվեստական մակարդակն է որոշում հիմնականում ասվածի որակը: Բայց մեր հայրենասիրությունը, հատկապես Սփյուռքում, չի կարող ունենալ այն նույն գույաշեւը, ինչը այս վերջին հարցում վերաբերում է անդլիացուն, ֆրանսիացուն կամ մի այլ ազգի գրականության ներկայացուցչին: Մենք, որպես հայ, շեշտում ենք, հատկապես, որպես սփյուռքահայ, պետք է ունենանք մեր պրոբլեմները և ունենք: Որովհետեւ նախ ոչ մի ալլոգի գրող Արեմուտքում չի մտածի, որ գրելով, ինչպես Սարգիս Վահագն է ասում՝ «կնավատում հայրենասիրության ակե մը կատարած քլլալ»: Որովհետեւ այդ ալլոգի գրողը, լինի անգլիացի, թե ֆրանսիացի, հեղինակելով ինչ-որ պատմվածք, վիպակ կամ վեպ, մաքրից չի էլ անցկացնի, որ «լեզվի պահպանման ու տարածման է ծառայում»: Այսինքն, ինչ որ հասակ չի նշել կամ չի բնդհանրացրել Սարգիս Վահագնը իր նամակում՝ ծառայում է ազգապահպանմանը Սփյուռքում: Չհաշված, որ անգլիացու կամ ֆրանսիացու համար Սփյուռք հասկացությունն այնպես, ինչպես մենք ենք հասկանում ու մերն է, առհասարակ գոյություն չունի: Մեր սփյուռքահայ «հատվածի» համար, մասնավորապես գրականությունը՝

«սպայնաբի ձև մը, բնդվզում մըն է շրջապատող տգեղություններուն և անհարաւոր յարաւրյուններուն դեմ»: Գեոսես մի կողմ տգեղութիւններն ու անհարաւոր-
թյունները, ալս գրականութեան սոսկ իր կարտաի կանչով. իր նօր կարտա-
գրականութեամբ առաջնային ու Էական Լ ազգապահպանման համար: Այս
այդ չի կարող շնահատել ոչ ալսօրվա և ոչ Էլ գալիքի, վազվա հայ պատ-
մարանը նշված գրականութեան էջերը թերթիկիս: Այստեղից Էլ այն կարե-
վորումը, որ մենք բնծալում ենք այդ միտմանը, ինչ խոսք, մեկնելով նրա
գեղարվեստական բարկից, և դանում ենք, որ դրա մեջ Է, այդ միտման մե-
է սփյուռահայ գրողի արժանիքներից ամենակենսականն ու առաջնայինը.
նվ ի՞նչ դրան հասուկ, ծավալուն գլուխ ենք առանձնացնում, որ գոյց տար-
օրինակ թվար մի օտարազգի, մեր ցավ ու հոգսերին անհաղորդ ու անծա-
նոթ գրողի ու տեսաբանի, այնուամենայնիվ, գտնում ենք. որ զա մեկ հա-
մար, մեր սփյուռահայ գրականութեան համար հատկապես, բոլոր մի-
տումներից ամենաթանկն էր ու մնում է այդպիսին: Այստեղից Էլ պարզ է
որ, համարաբար, անհասկանալի է օտարազգի հեղինակի համար Սարգիս
Վահագնի՝ «Հյուրընկալուհին և ուխտավորը» պատմվածքի հերոսը՝ Տիգրան
Կրտիկյան կոչեցյալ հայր, որը առաջին անգամ ԱՄՆ-ից Հայրենիք այցե-
լութեան բնթացքում, իր օգտնավի բարձունքից դիտելով ամպի ծվենները
հետեւյալ խորհրդածութիւններն է ունենում.

«Աչքով կրնեմ ամպի այդ ծվեններուն: Կերեի ճամփորդ են ինձի պես:
Ու մեկեն կնախանձիմ ես ամպերուն: Գտնե անհոգ են անոնք: Արեւի խոր-
ձեր շարված անոնք գեպի դիմացի լեռներ կերթան: Ինչո՞ւ ես ալ անոնց
պես չըլլամ անհոգ ու թեթեւ: Զէ՞ որ ես ալ խոշոր ուրախութիւն որ շար-
կած կերթամ գեպի իմ լեռս: Ընչա է, երկուքս ալ կերթանք գեպի մեր լեռ-
ները: Բայց կա պղտիկ «բայց» մը հոս: Այդ «բայցը» հոմանիշ է հայ բո-
լորու: Ամպին համար բնավ ալ հարց չէ, թե ո՞ր լեռան գլխուն հանդէլու
կերթա ինք, Արցախն եղեր է, թե Կարպատյան, տարրերութիւն չունի: Բայց
հայուն համար տարրերութիւն կրնի: Հայր ուր ալ որ բլրա, ով ալ բլրա,
ունի մեկ լեռ միայն՝ Արարա՛տը: Մեկ ձգտում միայն՝ միշտ ու հարձաւ:
Արարա՛տը: Ու ես կերթամ տեսնելու Արարա՛տը»³¹:

Ամպած է պարզ ու խոստոված: Պարզ, բայց անհասկանալի, ինչպես
«ամպերի», նույնպես նաեւ ոչ հայ մարդու համար: Իսկ այդ անհասկանա-
լին, միայն ու միայն մի «պղտիկ բայցի» հաշվին: Որովհետեւ այդ «բայցը»
հոմանիշ է հայ բլրալու:

Այս, այդ «բայցն» է շափանիշը, կարտաի այդ նորոգ կանչը, որ ասում
է, թե «կա մի հավատք՝ Արարա՛տը, մի երջանկություն՝ Արարա՛տը, մի
ձգտում միայն՝ միշտ ու հարձալ Արարա՛տը»:

եմ սփյուռքահայ գրականություն, գրողի աշխատանքը չարաբարված ու խաչ-
քամ ճաշակաստիքով մի շափանիչ՝ միշտ ու գարձյալ Արարատով խոր-
հրդանշվող հայրենի կարոտը, որ սեպ է, որ ունի անուն ու հասցե:

Անհատի, անանուն նույն խորհրդանիշի տակ ամեն ինչ միաստեղծ է,
կերթանարար և ցեցե է այն զգացուն կառույցի տակ գրված, որ ազգայահ-
պանում է կոչվում Սփյուռքում...

Մի խոսքով, որովհետև ազգային պանծան համար մնում է մի հիմք
հենք՝ հայրենիք ունենալու դիտակցությունը: Եվ ներկա գեղարվեստ
ազգայնության ոչ ճառագիտ, այլ գեղարվեստական թեկուզ պատշաճ մարմ-
նավորումը:

Այո՛, այդ «բայցը» որ Ֆրանսիայում որևէ քաղաքական հոսանքի
չափահանած, ոչ մի հայկական շրջապատի հետ նույնիսկ չի ունեցած
Բարսեղ Ըղենավորչան կոչելու մի այլ հերոսի, որը Ֆրանսուսի կին ունի
և դավակ, որը պատրաստվում է կնոջ հպատակությունը բնորոշել և ազգ-
պիսով ապրել առավել բարձր ու ազատ կյանքով, ստիպում է հրաժար-
վել բնական կարելիությունից: Հրաժարվել միմիայն այն հիմքը պնդման
համար, որ Ֆրանսիական «բրեքիթիստիզմ» բարձրաստիճանի պաշտոն-
յան, այն էլ Պատվո լեգեոնի շքանշանով, Ֆրանսիական հպատակության
հաստատագիրը հանդիսացող անձնագրային գրքուկում առաջարկում է՝ իր
համար անհատական լիազորագր Բարսեղ Ըղենավորչան անուն-ազգանունը
ազգայական «թարգմանի» ֆրանսերենի, զարձնելով... Վասիլ Զեմբրի:
Մի խոսքով՝ Բարսեղի տեղ Վասիլ, ըղենավորի փոխարեն՝ Զեմբրի և վերջ...
ազատվել կանք ու բարեկեցություն: «Բայց» այսպես էլ բավական է լի-
նում, որ տարիներ շարունակ այդ միակ երազով ապրող օտարացած մար-
դը արդեն մի քանի քննադատող գիտակցի իր հայությունը, երևի կրկին
նստում են գեները, ու «զարձնի կոնակը Պատվո լեգեոնի պատմանշանով
բռնեին և քայլի գուրս, բրեքիթիստիզմի կրկին գեպի... «անորոշություն»,
սոսկև օանհայրենիք օտարական»⁴²:

Այո՛, պարզապես այդ «բայցը»: «Բայց», որի հիմքը այստեղ ևս հո-
մանիչ է «հայ քյալա»:

Ակամա կրկին հիշում եմ Վահրամ Մամլանին ու նրա հերոսին, Փարի-
զի հայկական ճաշարաններից մեկում աշխատող հայ յոթնամասնամյա
նախնադիրն:

«— Ի՞նչ բրած եմ մի՛... յոթնամասուն տարի հայ եղած եմ, այդքանը
չե՛մ լավեր ու պրած բլլալ տրդարացնելու համար»: Արդարացում է, իհար-
եհ, մանավանդ երբ զայր շարժարանքն ու հոգսերը աչք առած, մնում ես
Խոստեղ Ըղենավորչան որպես, Փարիզում, Ֆրանսուսի կնոջ ու դավակի հետ:
Համասները գեպի այդ վերադարձը հսկիչ է, ինչ խոսք: Սարգիս Վահագ-

ներ դեպի արմատները ալլ վերադարձը հասցնում է առավել խորացման ու ավարտին իր «Տալ վառն արսնման և գուլնի» լավագույն պատմվածքներից մեկում, որ սփյուռքահայ նոր կարտաի գրականություն չիմնավորված գրականություններից մեկն է, և ինչ-որ տեղ նաև գիտատարական տարրեր է պարունակում իր մեջ։ Սա պատմվածք է ինքնորոշման ճանապարհին գտնվող երիտասարդ նկարչի մասին, որը Փարիզում, Լոնդոնում, Համբուրգում, գուլնի ու լուլսի իր սեփական ոճը գտնելու ապարդյուն փորձերից հետո գալիս է հայրենիք և նոր հասկանում, որ հայրենի հողն ու ալլ նորի գիտակցումն է միայն, որ արվեստագետին կարող է պարզեկ առավել խոր ու կաշուն սեփական ոճ ու ինքնությունություն։ «Գառ», վարպետ, փորձածըս գառ ես...», հչում է հերոսը և, կանգնած Մատենադարանի սանդղատատերին, գզում է, որ իր վաղվա կապը արդեն կենդանություն է ստնում և ցարք անհույս իմացող գուլները ստանում են նոր իմաստ։

«Էս էրը գուրս կեկլին Մատենադարանեն, բարձրագլի սանդղատատերուն վրա կանդ ստավ ևերման։ Առջեր, մայրամուտի ոսկեփռչիներուն, մեջ կողար նոր երևանը։ Իսկ երևանին վրա ահա իր տեսիլն էր, իր վաղվա լուզանկար մեծ պատասար։ Կարմիրը մեր հալթ պարերուն ալլանն էր, հապույտը մեր անմեա երազինն էր, ոսկին՝ մեր հասկերունը, կանաչը մեր կարթններուն զալարն էր, ու վարդապույնը մեր ամսթիւսած հարսներուն ալլատերունն էր։ Իսկ գիծերը, ձեւերը... Գմբեթը սլացքն էր Արարատին, սպիտակ մազերը ձյուններն էին Արագածին, ձախի տկուսը հերկն էր հայրենի, հադուտաի ծալքը՝ ուղիները մեր թափառումներուն, մոմն ու մոմակալը սրտիանքը սեր բարգիներուն։ Ու լոյսըր նոք, նոք ու կատաղի, ինչպես արեր հայրենի...»¹⁵

Սա արդեն հստակ, պարզ ու մեկին մոտեցում է ահուքներին։ Պատասխանը այն նարցի, թե որտեղ հարկ է որոնել արվեստի ու գրականության համար՝ սփյուռքահայ բողիկն, նկարչին, արվեստագետին անհրաժեշտ հույր։ Հող, առանց որի ոչ մի իսկական արվեստ գծվար թե կաշանա և ալլ՝ նաև տնկախ մեր վերը նշած սեփական պրոբլեմներից։

Հետադառերագման տարիների սիջադդալին քաղաքական պիման, ինչպես ասել ենք, Հայրենիք—Սփյուռք փոխադարձ կապերը սփյուռքահայ գրողների, արվեստագետների համար ընձեռեցին հողը՝ հայրենին նաև առձամբ տեսնելու, գզալու կարելիությունը։ Իսկ ալլ կարելիության նպատար ուղղակի անշափելի էր։ Անշափելի և նույնիսկ... «գարմանալի»։ Գտնվեցին արվեստագետներ, ուրբեր մինչ ալլ ոչ համակիր, թերահամալ, նույնիսկ, կարելի է ասել, խոր հակառական պիրքերում էին գտնվում, խոսել ենք նաև ալլ մասին, բայց կրկենք, հենց այս վերջինների հոգում կատարվեց նաև... «անուպատելին»։ Ասում ենք՝ անուպատելին և չտեղեկելով, որովհետեւ հայ-

քննիչ հոգի սեփական զգացողության հրաշքը չէր կարող անսպասելի լինել, եթե նրան մոտեցողի հոգում զեթ մի նշույլ ազնվություն կար, ավելի ձիշտ՝ եթե կային մեզ ծանոթ այն «զենները», զենես լմբած, զենես սառած վիճակում: Փաստ է, որ տաղանդը, գրողի տաղանդը, եթե կա, եթե նա իսկական գոռչ է, անազնիվ լինել չի կարող: Անազնիվ կարող են լինել իրենց հիմքից տաղանդավոր պատկերասցանող միջակությունները, փառքի ձուռող, քաղց հիմքից գուրկ հավակնոտները և մեկ էլ ամենավատը... կաշիքերիստները, այսինքն նրանք, ովքեր երբեմն զործ չպետք է ունենան հատկապես արժեքներ: ու գրականության հետ: Ահա՛ հեռավորագրության վերջին տասնամյակների հետաքրքիր արձակագիրներից ես մեկի փաստը, որը լիովին հաստատում է մեր ասածները:

Այդ արձակագիրը, որը ստեղծագործում է ԱՄՆ-ում, ժող կարապետան է, գրական անվամբ՝ Հակոբ Կալապեղյան:

1981 թ. Վաշինգտոնում լույս բնծալված նրա «Միջնաբերդ» ժողովածուի ծանուցիկը պատմվածքներում խոսվում է բնջհանրապետ մեծ քաղաքների, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ի մաքսակույ քաղաքների՝ մարդուն առանձնություն, մեկություն ու արտքի զատապարտող դուր կյանքի մասին: Դժբախտ այն հոգեվիճակի ողբերգություն մասին, որտեղ մարդ անհատար միլիոնանոց բաղմամբարդ ուտաններում ինքն իրեն լիովյված ու անօդանական է զգում: Երբում է հասարակայ այն անտարբերության մասին, որ վերջապես մարդու անհատըրդ է լիովնում, սոխպում չեղոք գիրք բանել չբջապատի նկատմամբ, երբ նույնիսկ բո աչքի տուտջ... մարդ են սպանում: Անտարբերություն, որ տարածվում է նույնիսկ սեփական կնտջ, զավակների, սեփական հարստության ու ինչքի, զենես զործի ու սեփական կյանքի վրա: Ավելին, ինչպես «Այսօր մի մարդ այսնենցին այլում» պատմվածքում է, նույնիսկ քաղաքային անտարբերության, ու ի նալա է դալիս, թեկույ մի բան արած լինելու համար, իր տունը հրկիզելու անկարողությունը: Գենես սիրուհու ու նրա հետ սիրտրանելու զեպքում զգացվող... ձանձրություն: Եվ այս բոլորն այն պատճառով, որ չկա իղեալ, որովհետե կյանքը պարզապես դատարկված է և չկա, չի լինելու ոչ վաղվա նոր օր և դալքի էքսել նալա: Սա ԱՄՆ-ն է, իսկ վիշալգրողը՝ ոչ ուլ որ, բան նրա «բարիքների» երբեմնի պրոպագանդիսար, կապիտալիստական աշխարհի, այն էլ նրա միջնաբերդի, երբեմնի ծառայողը... Շատ է ողբերգական:

«— Դժբախտ եղավ մեր սերունդը,— քանում է ստեղծված կացություն ինչ-որ արգարացում գտնել «կրքոք» պատմվածքի հերոսուհին՝ Դարիան:— Բնկանք երկու աշխարհների արանքում: Զկարողացանք հանգստիկ հինը, ետն նորը կերակուլու համարձակություն չունեցանք. Մի տեսակ արտրլալ՝ մե՛ն առն մեջ, մեր չոգինների մեջ:

— Մենա՞հ,— պատասխանում է նրան Ֆրեդ Խոբերատտերը,— Բայց մենակ են բոլորը, ամեն տեղ»⁴⁵։

«Միջնարարը» այդ մենակությունից «վերան» է, իսկ այդ ֆոնի վրա բացառապես ուժգին է հնչում «Հինգ նոգի Կուրնհալայում» պատմվածքը, որտեղ հեղինակը միտում է հաստատել, որ մարդու և մարդկանց համար մեքան անելը, շարի դեմ կանգնելը հ այս՝ թեկուզ մահ ստանալով, այն միայն երջանկությունն է, որ կյանքն ու ապրելը գեղեցիկ է դարձնում, նպատակ ու իդեալ պարզեցնում կյանքի համար։ Որ, ինչ խոսք, հարկ է «մարդու ներսից բխի»։ Սա հեղինակի եզրակացությունն է։ Եվ այս բոլորը ամփած այնպիսի պատմվածքների ու այնպիսի հերոսների «բեմականացումով», որ զգում ես, որ զործ ունես ե՞ քան, ե՞ ասելիքի լավագույն միասնության հասած, առաջանդաշտ մի գրողի հետ։ Ժողովածուն ունի և համամարդկայնացավ ու հոգսերի հնչեղություն։ Առանձնության պրոբլեմը ներկա կապիտալիստական աշխարհում, այդ շարիքի դեմ «մաքում ենք սից բխող» պայքարը թեման, թեպետ հասկանալիորեն պակասավոր, բայց շատ է աշխատանքի տեղը, ինչպես նշել ենք ծանոթագրությունում, հայտնվեց հայրենիքում շփվեց հարազատ հոգի հետ և, թվում է, կրկնվեց Սարգիս Վահագնի «հայ վասն որոնման և գույնի» պատմվածքի խորքային միտումը, կապիտալ հանգիստը, կարոտի կանչը օգնեց որոնմանը և գույնների հատկեցմանը։ Հակոբ Կարապետյանի «Հաղորդություն» խորհրդապատկերագրով պատմվածքի հերոսուհի նոնան դռավ իր ապրելու, կյանքի նպատակը, հատկապես հայ մարդու նպատակը։

«Նոնան» նույնպես առավոտին և հիշեց մյուս առավոտները, բազում աշխատանքների այն առավոտները և բոլոր առավոտների կարավանի սեղ հիշեց Երևանի առավոտը, որը առավոտ չէր, այլ պատարագ, երկնառաք սաղմոս ու լույսի մի վիթխարի առվան, որի կապույտ հովանու տակ արթնանում էին Հայոց Աշխարհի հին ու նոր բոլոր առավածները՝ հրախն ու ոսկեբերան, գոփելու հայրենի հողը և հողի տերոցը հնագույն կերպելու նոր, ու հավերժակոտը։ Նրանի առավոտը դիցերգություն է, խաղաղություն օժիտ, թեմ հացի բույր, նորահարսի ժպիտ ու բեռնատար ինքնաշարժը, վաղահաս խելագարություն։ Թարի լույս։ Ու՛նենք, չունենք, մի Հայաստան ունենք։ Եղիցի լույս։ Եվ այն, չէր լավ է, մեք է, տուն է, օջախ է, ազգ ու միություն է։ Փառք Աստծո։ Թող եվ ինչ ուզում է ասի, նայն այսօր ապահով է (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.)։ Նախ հեղգրած երանգապար է, բուրավոր պանդերի զոգանջ և լույսերի անասելի գույքը։ Առաքատը բռնում արևի առաջին շողը և ցանում աշխարհի վրա։ Կտորներին ծուխ է բարձրանում։ Գոների ձայնը, առաջին անցորդների բայերի առակկատուն, հակական պողոտաների լուրահատուկ բուրմունքը, պատերի ու դարպասները։

հոբանջը, նոր շրջված հողի համը, շաբաշարված փեճի շաբունակությունը, խաշմերուկներում հետզհետե խտացող հայերի հոսանքը, ինքնաշարժերի պիրկ արշավը, դրքի հոսը, սոսիկանի սուլիչի ճիչը, մեծ համերգի նախերգանքը, Երևանի առավոտը⁴⁰:

Այո՛, ունենք, չունենք մի Հայաստան ունենք: Եվ այն՝ որ է, լավ է, մեքն է, տուն է, օջախ է, ազգ ու միություն է: Թո՛ղ ով ինչ ուզում է ստի, հայն այսօր ապահով է:

Այս տողերը գրվել են 1978 թվականի գեկտեմբեր ամսին, Վաչինգաու-նում: Այստեղ էականն այն է, որ միացնակության զգացումը չբացել է, մարդու (թեկույ սեփական) հոգու վրա հասած թախծին փոխարինել է մի այլ լուսավոր թախծ, որ կարող է կոչվում, որը բարերար է, բանդի, արդեն 1979 թվականին, նույն ժողովածուում գեկտեմբեր ամի այլ պատմվածքում, գրված Քրիսթիերթում՝ «Եվ ևս խաղաղության գտեր աղաչեցում» խո-րագրով, Հակոբ Կարապենցի հերոսներից մի ուրիշը՝ Արան, իսկ յուրա-քանչյուր հերոսի մեջ միշտ կա ու եղել է հեղինակը, հանդել է այն եզրա-կացություն, որ «իր շարքը հավաքված բազմության նաչեց և սրտչեց, որ Բաղդադում է գտնվում, հետո միաբ. փոխեց, անցավ Աթենք, ապա Լոն-դոն, ապա Մադրիդ ու Սան-Ֆրանցիսկո և ամենուրեք հայերի հոնգիսեց, սակայն միայն երևանում էր, ոչ հալոսյան մեջ աղեց, զգաց ժողովրդի սիրար, այլ սեմանչի կայեր...»⁴¹ (ընդգծումը մեքն է—Գ. Ս.):

«Մենակ եմ, բալց մենակ են բոլորը, ամեն տեղ...» տակ էր Ֆրեյ Ռու-բերտսոնը, իսկ Արան իր համար հայտնագործեց, որ «Միայն երևանում էր, որ հայության մեջ ապրեց, զգաց ժողովրդի սիրար...»: Հայրենիք գտավ, ժողովուրդ, մարդկային հարապատ բազմություններ, սրտակից, կարեկից մարդիկ, որ մենակ չէ այլևս, ինչպես բոլորը այն մյուս երկնամասում: Նման եզրակացության երբ գալիս է նման հեղինակը, այդ գեպում միայն ու միայն առավել արժեքավորվում է նոր կարտի գրականության նմարի ծանրությունը, չհաշված նաև ծանրության սրականում արժեքը:

Պարզ ու մեկին այդ ճշմարտության հասնել, այնուամենայնիվ, այն-քան էլ հեշտ չեղավ սփյուռքահայ գրականության որոշ մշակների համար: Գանդիցին նաև աշխարհի, որոնք կամավոր կույր մնացին, նույնիսկ հա-բենիքի հետ տնձամբ շփվելուց հետո էլ... Գեոնս դիրքավորվեցին պատմա-կան անառակելի իրականության ու աննախընթաց փաստերի առաջ: Իսկ գրանցից ամենազգլխավորը, հենց կարտի գրականության ամենատեսանե-լի ու անկշռնադարձելի լվականոր հանդիսացող հապատերազմյան առա-ջին զանգվածային հայտնագործության տարիներն էին: Ինչպես հայտնի է, այս լվականներին էր, որ հատկապես առավել հատկացան զաղափա-րական խրամատավորումները: Հայրենասիրության բուռն պոռթկման պու-

զահեստ, նույն ուժգնությունը պոռթկաց նաև մաղձն ու առերևութունը հայ-բենիքի հասցեին: Եվ այս պարմանալիորեն իր մեջ բնդգրկեց որոշ շնորհա-բիների՝ ապաշնորհ աչն բազմությունների քովն ի վեր, որոնց կյանքի առե-դությունը սպասվեց սեփական թույնի պաշարի հետ: Բայց մենք այստեղ ուզում ենք բերել մի օրինակ միայն և այն էլ ոչ թե այս վերջինների զա-տակարգից, պարզապես նրա համար, որ առավել հստակ ուրվագծվի տխուր աչն հակասությունը, որ առկա է նույն զազափարախոսական գիրքերում գտնվող երկու գրողների միջև... Հակասություն, որի ակերբ, երեխ, կորոշի բնթերցողը: Առաջինը՝ Հակոբ Կարապենյն է, իր կյանքը անցկացրած ԱՄՆ-ում, երկրորդը՝ Էզովարդ Բոյաջյանը (1915—1966), ամբողջ մի կյանք անցկացրած Լիբանանում: Այս վերջինն էր, որ իր «Հողը» պատմվածքների ժողովածուում գրեց Հայաստանի մասին.

«Ինչ կոճակի որ կոխես, կծայրեր թշվառություն, և ծանր, և համբ-բան մը»⁴⁸:

Այս վերջինի համար գեոես 1946 թվականով նշանադրված հայրենա-դարձի վիթխարի շարժումը «Մեռելն է այս ներգաղթի» և հարց է. «Ազա-տություն»-ն, թե մեծ ստամոքս մը այս ներգաղթին նշանաբանը»⁴⁹:

Գեոես անարգելով սփյուռքա հայ մարդու ամենամիթրական երազի իրականացումը.

«Գաղթական հայր, թարգմանածս հաջերու կողմն քարոզված, էլեկտրա-կան կոճակներու աշխարհի մը համար զնաց Հայաստան»⁵⁰:

Բայց հանուն ինչի՞ աչս մաղձը: Երեխ նրա համար, որ զրի՝ գեոես Ամերիկա իսկ շտեսած, Ամերիկայի մասին հետևյալը. «Ամերիկան ամենեն հեռավոր տեղն է աշխարհի, և ամենեն լավը, հոն տասը արև կծաղի, հար-լուր արև, չաղար արև: Ամերիկայի աստղերը խոշոր կրլլան, նոր կրլլան, փայլուն կրլլան: Լուսինն ալ, ծաղիկներն ալ, ամեն ինչ»⁵¹:

Երկու գրող, զազափարական նույն խրամատներից, առաջինի մոտ Ամերիկայում ապրած մարդու Ամերիկան և տասնամյակներ աչնտեղ ապ-բելուց հետո հայրենիքի հետ ժամանակավոր հաղորդակցումից ձևված կա-րոտի կանչը... Երկրորդի մոտ՝ Ամերիկան իսկ շտեսած «Ամերիկան» և թու-նոտ պոռթկումը:

Երկու գրող, մեկի Ամերիկան աչնքան շոշափելի, երկրորդինը՝ վատ տոտասելի... «Ամերիկայի աստղերը խոշոր կրլլան, նոր կրլլան, փայլուն կրլլան»: Եվ աչն, և աչն... Ժրժաղելի պարզապես: Իսկ որտեղ են աչս թանձր հակասության ակերբ: Երեխ աչն հակասության մեջ, որ կողմում է ազնվություն և հակառակը՝ կեղծիք ու, պարզ առած, անազնվություն: Աչ-սինքն՝ աչնքան ազնվություն ու տումարած տաղանդ, որ կարող է անել աչն, ինչ պարտավոր է անել գրողը: Պարզապես իրերը կոշել իրենց իսկ անուն-

ներսով: Հաճախ կանգնելով իր իսկ հնթաղրածի ու կարծածի գեմ՝ հանուն ճշմարտության ու արդարի: Եվ, ի պատիվ սիլուսրահայ գրականության, նման գիրքերի վրա կանգնեցին շատ սրտզներ:

Եվ քանի խոսեցինք ներգաղթի շարժման մասին և նշեցինք էզվարդ Բուլաջյանի դիրքորոշումը պատմական այդ մեծ եղելության տանջումներ, անհրաժեշտ է երևի նշել նաև այն հեղինակներին, ովքեր առավելաբար աչքի բնկան՝ նոր կարտի գրականության մեծ պոսթիման սկիզբը հանդիսացող հայրենագարծության լեմաներով և այս վերջինի առաջագրած միասնական տարբեր մեկնաբանություններով: Հարկ է առել, որ նման լեմաներն ու միասնանքը բավականին մեծ ծախյալ կազմեցին հետադարձագրած հատկապես սրտզին երկու տասնամյակներում՝ ի հայտ բերելով սիլուսրահայ բազմաքանակ շնորհաշատ արձակագիրների և բանաստեղծների: Գրանցից մեկն էր Միհրան Տեր-Ստեփանյանը⁵²: Նրա բազմաժանր ու բազմաքանակ ստեղծագործություններից միայն մի փոքր տոկոսը ամփոփող «Հայտի խառուկներ» պատմվածքների ժողովածուն բացառապես հետաքրքիր է՝ սփյուռքահայ գրականության հայրենասիրական սյուրիզման խորքային չեղանքը բմբռնելու ահա՛նկյունից: Տեսանկյուն, որտեղ բացահայտվում է սփյուռքահայ մարդու, ընդհանրապես, և Սիրիա—Լիբանանի հայության, մասնավորապես, հոգեկան սուր ավալառնքները՝ դեռևս նախքան ներգաղթը: Հայրենական մեծ պատերազմի դժնդակ տարիներից: Նշված ժողովածուի «Նրավ մը» պատմվածքը բացվում է հետևյալ առեկրով.

«Թվականներ կան, որոնք պատմության կանցնին ատրաշակ տառերով: Գարազյուխ կիսակեն, գարազյուխ կրանան: Աստղած է 1941 հունիս 22-ը»:

Պարզ է, դաժանորեն ծանոթ է թվականը: Հիսուսրան հարցանքի՝ նորըրդային Միության վրա կատարած ուխտագրած հարձակման ասեթիվն ու օրն է դա: Որտեղ «մարդկությունը ամբողջ իր անցյալ շրեղ նվաճումներով ու վաղվան անհուն կարելիություններով նմարի մեջ գրվեցավ»: Այսինքն մտին ու մտայր սպառնացին լուսին ու հուլին: «Հայուն Հայրենիքը լուսին կազմն է...: Հաստի գիրքորոշվում է Միհրան Տեր-Ստեփանյանը: Բայց «ամեն օր, ամեն ժամ գլուխը հակած թերթին և առեր բացած քարտեզի մը» անցնող օրերը լավ բան չէ, որ խոտաանում էին: Ահա՛նք է ամենուրեք, անսպասելի նահանջ, իսկ այդ նահանջը «սիրտ է տված» ամեն ձևի ու գույնի նախասների և նրանց մանկավրիկներին նաև... «աքաբական աշխարհում»: Ամենուրեք խոտում են, քարոզում «Գերմանիայի, վերմախտի անպարտելիության և աստվածային առաքելության մասին»: Միայն հայ մարդն է, շատ չնչին բացառություններով, որ գիտե, թե ի՞նչ է նշանակում ֆաշիզմ: Գիտե, որովհետև տեսել ու ապրել է 1915 թվականը, որովհետև այժմ եթե գաղթական է, սփյուռք, այդ հենց արդյունքն է

Ֆաշիզմը կոչվածի տառաջնակին, որը երթախորհրդի կողմից ի կատար ածվեց՝ այս նույն գերմանական ֆաշիզմի մի այլ տարրերակի հովանավորության մեջ ու «օրհնության»։ Իսկ այժմ մի երկրորդը տնօնար է, այս անգամ պետք է, անհրաժեշտ է, որ հաղթանակի լույսը և չի կարող չհաղթանակել, և ի՞նչ է այժմ ֆաշիզմի ժամանակավոր հաղթանակներ ևն, ապա զինադադար, նրա ջախջախման տկար, պետք է կնքվի Քեռլինում։ Այստեղից էլ, այս անկողարում հավատից էլ ծալը առնող... «Գրավը»։ Զինադադարը Բեռլինում, թե Մոսկվայում...։ Գրավ բռնող կողմերը՝ մի հայ մարդ ու մուրթված մի արար։ Իսկ թե ո՞վ շահեց գրավը, պարզ է. պատմությունը արձանագրել է, առավել ևս Բեռլին մտած Թամանյան զորաբանակներով։ Զորաբանակներ, որոնք ինչ-որ տեղ նաև վրիժառու եղան արևմտահայության կրած անցյալի ահավոր սղերկության համար։ Գեղարվեստական կատարելությունը թերևս իր լրումին չհասած, թերևս որպես պատմվածք էլ խոցելի Միհրան Տեր-Ստեփանյանի «Գրավը», աչնումենելիով, աչքի էր բնկնում հավատքի վավերականությամբ և վավերագրությամբ, և այս՝ զեռես պատերազմի տառաջին ծանր օտերից։

Այստեղից նաև՝ սփյուռքահայ արձակում 1915 թվականի կապը Ֆաշիզմի ջախջախման պատճառած տնօնի հրճմանի հետ։ Հաղթանակի պարզեցած հավատքը կյանքում արգարի հաղթանակի նկատմամբ։

Զարմանալի ու անսովոր չէ, ոչ կապի առկայությունը նաև ներգաղթյին՝ հայրենադարձությանը նվիրված գրականության մեջ, որովհետև «1915—Հաշրենական պատերազմ—Ներգաղթ» իրար լրացնող տրամաբանական եղանակներն էին այն եռանկյունու, որ եղավ մեր՝ սղերկականորեն սկսված և տնօնից ցնծություն վերջակիրված երեսնամյա պատմությունը։

Միհրան Տեր-Ստեփանյանի «Պժուխքի ճամփան» պատմվածքը, որ նույնպես նվիրված է ջարդ ու արքայների եղբայրություններին, հեղինակի լավագույն պատմվածքներից մեկն է և ունի բավական հատկանշական եզրակացություններ՝ ուղղված մասնավորապես վերոնշյալներին։

«Կխորհիմ հիմա, թե հայր ազգայնացնելու և մարդկայնացնելու համար նման տղաներ պե՞տք էին արդյոք պարբերաբար։ Բայց ո՞չ, կարոտ րմբոստ ձայն մը ներսես։ Ո՛չ, հայր կորսնցույց իր առաքինություններն տարբեր, երբ խղիկցավ իր հոգեն և շփման հեղձ իր հոգեկան կառուցին խորթ աշխարհներու հետ։ Գարծուր զինը իր կլիմային և զիր զայն իր անարատ մնացած ձգտումներուն հավատարիմ սեփական կառավարության մը հովանիին տակ, և հայր պիտի վերադառն իր հոգին։ Ահա թե ինչու կհավատամ ես, թե 1946-ով սկսած հայրենադարձ «ղեկի ազդուրը լույսին» շատ ապաված թվական մըն էր մեզի համար։ Ու գալույթի կրեանառ բոլոր տնոնց հանգեպ, որոնք տեսած ու լսած ըլլալով հանդերձ 1914—1918-ը,

կծարհին հիմարորեն սեցնել լուսավոր աշխարհը մեր կյանքին: Հայր պապ, կերթա ու պիտի երթա՝ «Մտկար»ներու «ցեխոտ արեխը» անութին տակ, խաչակնքելով մանկու համար իր պատերուն զրախտ-հայրենիքը: Քաղկաթին ուզած և պատրաստակ հաջողած «կոշիկ ներկողները» մեր ժողովուրդին, թող մնան հալմաթլուղ պողոտաներու վրա կամ վեհաժողովի տնտեսներուն մեջ և լիզեն ուղածնուն չափ փաշուն կաշի արեմտյան կոշիկներուն փոշիներն ու աղտերը, մինչև որ կշտանան ու կշտացնեն իրենց հոգիներուն կաբանները Գանաչան»⁵²:

Նույն պատմվածքում մի այլ տեղ.

«Բարեբախտաբար, մեծ ոճիրին վրաշեն կես դար մը շահցած, վահագնաշունչ մեր աղաքը, Ստալինգրադին մինչև Բեռլին իրենց խոյանքով, շփիկ-բզիկ բրին պատմութեան մեջ խորանոց այդ էջը և չարտեցին դաշն մեզ վրա դամբանական կարգացողներուն երեսին: Եթե հաշվեհարկար տակավին լման չէ, կուգա աղոր ալ ժամանակը»⁵³:

Բայց հակառակ աչս արտամարանական զգոտ կոշերին, խոհեմ, իրապաշտ եզրակացութուններին, տեղ-տեղ պղտորվեցին ջրերը և լարեցին դավակին՝ հոր, եղբորը՝ եղբոր դեմ, չվարանելով բաժանել սիրահար սրտերը և սփյուռբահայ կյանքում պատճառ հանդիսացան բազում ողբերգություններ՝ հրահրելով բազաքական կրքերը: Սփյուռբահայ գրականութեանը արձագանքեց նաև նման փաստերին, որը հանուն պատմութեան ուզում էր ուրվագծել աչս էջերում: Արմեն Շիրակի (Նիովա Պետյան) հատկապես «Անի» ամսագրում լույս բնծալած պատմվածքներից մեկում՝ «Հայրենիքի կանչը» պատմվածքի հերոս Վահեն, սիրում է իր ամենասերտ բարեկամ Էդվարդի բրորը՝ Անահիտին: Բայց «հայրենիքի կանչը» խափանում է այդ սերը:

«Նախ Վահեն հուսաց համոզել իր բարեկամը: Բայց վեճերը ծառայեցին միայն իրար վիրավորելու: Հետո որոշեց չխոսել այդ մասին: Հույսը դնելով գալիք զեպքերու վրա, որոնք պիտի խոսեն ավելի հստակ ու պերճ: Այս որոշումն վերջ իրենց խոսակցությունները եղան կեղծ, բռնազրոսիկ: Ամեն նյութ կթվեր ըլլալ անշահական, բռնի: Երբ կրածնվեին իրարմ, խոսունկ, լալն շունչ կառնեին: Օր մըն ալ տեսան, որ կփախչին իրարու ներկայութենեն: Խզված էր ամեն կապ»⁵⁴:

Դեպքերի ծավալումը, ինչ խոսք, հստակեցնում է ամեն ինչ: Ինչ էլ լինի, նույնիսկ իր ամենսիրածից բաժանվելու գնով, Վահեն գնալու է հայրենիք: Աղջիկը, սակայն, ընկել է երկրնարանքի մեջ: Ի՞նչ անել, աչսպիտի օրեր են, որ բորբոքվել են կրքերը, նույնիսկ արարներն են խառնվել վեճերին.

«Խե՞նթ են, ի՞նչ են,—կըսեր մեկը արաբերեն լեզվով իր ընկերոջը:— Ո՞ւր կերթան այս հայերը: Այսքան հանդիստ են հոս... գործի, տունի ու շատերն ալ կալվածքի տեր... Ձդեր են ամեն ինչ ու կերթան: Խե՞նթ են ասոնք:

— Ինչո՞ւ խենթ ըլլան,—կպատասխաներ մյուսը,—եթե մենք ըլլալի՞նք իրենց աւելը, պիտի բնեխնք նույնը: Կերթան «վաթան», իրենց բուն «վաթանը»⁵⁶:

Վա՛նն ալ «խենթերից» է, ավելին՝ նաև վճռած է բաժանվել սիրածից ու ասում է քրոջը. «Քույրիկ ջան, շուտով մենք ալ կերթանք հայրենիք՝ «Սովետական ազատ աշխարհ» Հայաստան»:

Ողբերգական է, իհարկե, նման բաժանումը սիրածից, բայց կա նաև դավալի ու հոր անհամաձայնությունը: Նույն հեղինակի «Ոստիկանապետին ազգիկը» պատմվածքը ալ է փաստագրում՝ կրկին «Անի» ամսագրում:

Հայ հայրը ոստիկանապետ է, բարձր պաշտոնյա արաբական աշխարհում ու խստիվ դեմ է իր ազգկա ներգաղթելու որոշմանը: Բայց այս վերջինը նույնպես վճռական է իր որոշման մեջ:

«Շորս հետ խզվեցանք վերջնականապես: Տարիւ մը ի վեր կաշխատիմ համոզել զինք, որ անհատնում իր հարստությունը հետ մեր ուժն ու կարողությունը երթանք տրամադրել հայրենիքին: Նույնքան ժամանակ ի վեր կաշխատի ինքն ալ համոզել զիս, որ ետ կենամ հայրենիք մեկնելու իմ որոշումս: Երկուքիս ջանքերն ալ մնացին սպարդյուն: Իբր վերջին միջոց՝ սպառնաց զրկել զիս ամբողջ ժառանգությունս: Երբ տեսավ, քի միմիայն կծիծաղեի այդ սպառնալիքին վրա, հուսահատեցավ: Շտաբն մը ի վեր կփորձե ուրիշ միջոցներ, կսպառնա կառավարական միջամտությամբ ետ կեցնել զիս ծրագրիս: Վատահ եմ՝ չի հաջողիր... առաջին իսկ կարամանով կմեկնիմ հայրենիք: Զիս հրապուրող ոչինչ ունիմ հոս»⁵⁷:

Այս՝ մի կողմից անվճռական Անահիտը, մյուս կողմից հաստատահան ոստիկանապետի ազգիկը, և որանք հարյուրավորներն մեջ միայն երկուսը: Այստեղ, բերելով մի օրինակ ևս շնորհաշատ մի ալ հեղինակից, ուղում ենք հղրափակել նման միամտի զրոհությունները, որոնք ստվար էջեր են գրավել ժամանակահատվածի գրական մամուլում: Խոսքը՝ Հարություն Զատիկի մասին է, որը ստորագրել է նաև Հ. ԳՅՂ, իր իսկական անուն ազգանունով՝ Հարություն Չորրդենյանը: Այս վերջինի «Անավարտ սեր» պատմվածքը և նրա հերոսներ Արփիենն ու Գրիգորը նույնպես բացառիկ երևույթներ չեն հուղումնահորդ ալլ ամիսներին:

Արփիենն հայրենասեր ընտանիքի գավակ է: Ընտանիք, որ լինելով հայրենասեր, պարզ է, խանդավառ է սկսված ներգաղթի շարժումով և պատրաստ է անմիջապես մեկնելու հայրենիք: Արփիկը սիրում է Գրիգորին, որի

Հայրը, սակայն, ձիշտ հակապատկերը առաջին բնատանիքի հոր, լինելով նաև կապիտալիստական աշխարհի բնորոշ ներկայացուցիչը, հայրենիք հասկացության մեջ տեսնում է միայն իր սեփական... ստամոքսը: Որտեղ հաց, այնտեղ էլ հայրենիք: «Հացին դանված տեղն է հայրենիքն ալ, մայրենիքն ալ»,—գատում ու փրկափաշտում է միշտ: Այստեղից էլ «Անավարտ սեր» պատմվածքի ժոնֆրիկալը: Մեկի համար հայրենի տունը իմաստազուրկ հասկացություն է, մյուսի համար «Տուն կերթանք»՝ ամեն ինչ:

Որքա՞ն հազում, որքա՞ն կրապ, որքա՞ն սպասում կա այդ փոքր, սակալ: աշխարհի ամենաբնորոշ նախադասության մեջ. «Մենք տուն կերթանք»: Հասնում է մեկնման պահ: Արփիների սիրած տղան՝ Գրիգորը, եկել է ճանապարհելու իր սիրած էակին ու հիմա նախանգասում լքված է ու մենակ աշխարհում: Նավի սուլլի հետ քարափում հավաքվածների ու ներգաղթողների սրտերը... «Կուտի՛ն, կուտի՛ն, 600 տարիներու սմբած սիրտերը կուտի՛ն...»: Կորոտա հզոր, հազվական կանչը՝ «Հուսո՞ւ...», որ նույնպես լիմում է 600 տարիների բնդերքից ժայթքած որոտ է: Նավը դանդաղ սկսում է շարժվել քարափից՝ «Ես այն առեն կլսեմ,—գրում է հեղինակը,—փախած տղուն պատմությունը: Հակառակ խիստ հսկողություն՝ նավին կողեն հանկարծ ներս սողացած տղուն պատմությունը»: Ինչ խոսք, իզուր են անցնում ստաիկանական հետաքննումներն ու փնտրատքները նավի վրա: Գրիգորը՝ կապիտալիստ այդ հոր սրդին, լքելով հոր պարզեկիք ամեն տեսակի բարեկեցություն ու արհամարհելով նրա սկզբունքներն ու փրկափաշտությունը, միացել է իր սիրածին և նրա... երազներին: Պիտի ասել, որ այս պատմվածքը նույնպես իրապաշտ և փաստագրական է և ոչ միակը: Գրիգորը, ինչպես Արմեն Շիրակի հերոս ու հերոսուհիները, ունեցել են իրենց նմանակները, որոնք վերջին բուպին հազվաճարելով ներքին վեճերը և հոգու մեջ հարուցված հակասական զգացումները, կողմնորոշվել են, և հաճախ ոչ սովորական, ոչ օրինավոր ճանապարհներով, միացել են մեկնող կարավաններին, ումանք նավի կողերի փոքր պատուհաններից ներս սողոսկելով, ումանք հանկարծակի իրենց զցելով շարժվող նավի տախտակամածին, իսկ ներսում միշտ էլ թաքցրել են նրանց ու ապահով տեղ հասցրել: Այս, որքան Շաքեներ ու Արփիկներ, որքան Գրիգորներ հանձն են տակ հեռանալ նույնիսկ իրենց հոգու ու սրտի տիրակալներից՝ հանուն այն գերադույն տիրակալի, որ Հայրենիքն է հանդիսացել, նրա կանչը: Այդ կանչը նաև բանի-քանի «Անավարտ սերեր» է հասցրել իր լրտմին: Հարություն Զատիկին այդ բոլորի և այլ «կարոտի» զբաղությունների մասին գրել է հատկապես «Անի» ամսագրում և այդ պատմվածքները ամփոփել «Կրակի շաղկիկն մեջ» ժողովածուում՝ ստորագրելով նաև «Վերջին արարը», «Սկիզբն երկանց», «Կուտի և սիրո կանչով» շխալակները և այլ ստեղծագործություններ: Իսկ այդպիսի հեղինակները բազ-

մաթիվ են: Մենք կխոսենք լավագույններից երկուսի մասին՝ բացահայտելու համար միտման կարևոր մանրամասները: Այժմ, շարունակելով մեր ուսումնասիրությունն ընթացքը՝ «նոր կարոտի գրականության» ենթադրույթը, շենք կարող չխոսել այդ միտման մեջ նաև իրենց կարևոր ներդրումն ունեցող այլ տաղանդաշատ հեղինակների մասին, որոնցից առաջինը Սմբատ Փափուսյանն է⁵⁸, որի դերը, ինչպես նաև հաջորդներին, մեծ է եղել հետպատերազմյան սփյուռքահայ արձակուրդ ընդհանրապես Սմբատ Փանոսյանի «Անի» ամսագրում ստորագրած առաջին պատմվածքի առիթով խմբագիր Վահե-Վահյանը նշել է:

«Թափանցումը» ունի աստղանիշ մը, որը կհայտնեն, թե պարապայակալ խորագիրով մը տրված այս հատվածը ուղարկած է մեզի հեղինակը՝ իր անտիպ վեպեն՝ «Գեղին վարդը», որուն գլխավոր հերոսն է Ռուբեն Սևերյան հայրը՝ հայ, մայրը՝ արաբ: Գեպի ամբողջական օտարացում ընթացող իր կյանքի զահավեժին եղերքը՝ ճակատագրական դեր մը կունենա իր հանգիստումը խումբ մը տղոց հետ, որոնք կարթնցնեն իր մեջ տղյունի ծայրը, վեպին վերջավորության այլասեղիչ իր կապերեն ազատագրված ու խորխտ Սևերյան կպատրաստեն իրեղենները՝ սպառելով նավին, որ պիտի տանի զինք հայրենիք»⁵⁹:

Այս առերևի մեջբերումը, որոնք առանձնապես չեն կարևորվում՝ նկատի ունենալով, որ հայտնի չէ «Գեղին վարդի» ճակատագիրը, այնուամենայնիս մնում են ուշադրով: Գրա պատճառը այն է, որ դեռևս 1945 թվականից, տասինքն հաջրհնադարծություն, ներկայիցի շարժման գրեթե առաջին օրերի հեղինակին գրադեցրել են նման թեմաները, որոնք գրեթե մի ամբողջ տասնամյակ և ավելի չեն լրել նրան՝ հրապարակ բերելով միտումն արտահայտող պատմվածքներ և վերջապես նաև ծավալուն մի վեպ՝ «Որ մերկավ էին զատված»: Մի խոսքով՝ հայրենիքի ու հայրենագարծության թեման Սմբատ Փանոսյանի գրականության մեջ կազմել է նրա ստեղծագործության առանձնաչափն միտումներից մեկը՝ իր ու իր հերոսների մեջ բացահայտելով «կարոտի» նորը:

Այս ուղեությունը շատ հեռավորքից է նրա «Անտրծագանք բայեր» ժողովածուի լավագույն գործերից մեկը՝ «Բնդրինք ողջ-ողջ խորովեց» պատմվածքը: Սա երեի սփյուռքահայ գրականության եղանկի պատմվածքներից է՝ որ վերևում նշված, ի մասնավորի, Հարություն Զատիկի և Արմեն Շիրակի՝ ընտանեկան հակասությունները պատկերող, մարդկանց մեջ փոխադարձ հոգեկան տվյալանքները երևան բերող պատմվածքների շարքում, միտումն առավել խոր բացահայտել նույն անձի մեջ իսկ երևան եկած ներքին հակասություններից ծնունդ առնող սգերնությունները: Ողբերգություններ, որոնք դառնում են տվյալ անձի մեջ իսկ դեռևս չփառակցված նստվածքների ար-

ըշտւոնք՝ մինչ աչգ պահ՝ աներեակայելի, զարմանահարուցց գործողութիւնների հետեանք։ Ողբերգութիւններ, վերջապէս, որոնք, ինչպէս մարդկային բոլոր ցոյցածածկված, իր անձի համար իսկ թաքուն համոզմունքներն ու կրքերը, երևան են գալիս ճակատագրական պահերին՝ մեծ ու բացառական կենսական կարերու որոշումներ կայացնելու։

Այդպիսի պահեր կամ պահ էր հայրենադարձի շարժման նկատմամբ շիրջորոշվելը ոչ բշերի համար։ Եվ այն՝ կապված ոչ քաղաքական համոզմունքների հետ, որանով էլ առավել բարդ, բայց նաև մարդկային և տոգմել խոր սղերեցական։ Բայց նախքան աչգ, աչտեղ հարկ է նշել, որ, ինչպէս սփյուռքահայ առաջադիմական գրողների, ասլնպէս և Սմբատ Փանոսյանի համար, մի մարդու, որ տեսել էր կոտորած ու երբութիւն և ապրում ապրել էր կարմիր ջարդից հետո սպիտակ ջարդի սղջ ստորափր, երանել էր սերնդին՝ «գեպի ամբողջական օտարացում րնթացող գահավեժը», կար փրկութիւն մի պաշտան՝ «գեպի հայրենիք» սպասման և իրականացած երթը Այստեղից էլ՝ միտման աշնեղ նպատակամղվածութիւնը ձեռք առնված բոլոր թեմաներում։ Այստեղից էլ՝ բոլոր նման սոսկօսագործութիւնների վերջակի տումը՝ հայրենիք մեկնելով։ Իսկ ինչո՞ւ առանձնացավ Բերդիւք սղջ-սղջ խորովեց» պատմվածքը։ Առաջինք՝ ոչ թէ շրջապատի, աչ իս իսկ սղծի մեծ սնսպասկիորեն ծագած հակասութիւն բացահայտումով։

Քնտապի (Սիրիա) հյուսիս-արեւելքում գտնվող Աեաղբշուր գյուղում աչտեղ ապրում էին մի քանի տներից բաղկացած մի փոքր շրջապատում, կար նաև մի գյուղացի՝ Քերուր Վեպոն։ Իսկ բերքն առտու էր աչլ տարի, սղջորականից էլ շատ։

«Մինչդեռ վաղը աղամամութիւն, երբ սկեղեցիին գաաղը հնէր, աչլ պիտի բլլար վերջակեալ բոլոր ծուռումուռ ասածումներուն։ Բերքը, որուն ստատութիւնը ոչինչ բաժ էր մեկնողներուն, պիտի գաղբեր փարձի։ Դանցիտանալ։ Զղվեր ան իր բախտին ու մնացողներուն։ Վերջին անգամ արեր պիտի ելներ։ Աեաղբշուրեն, ինար գողը գլուցին, ուրկի կարաւանը ճամփա պիտի ելներ։ Աեաղ՝ ձգված արեւելքին արեմուտը, մինչև ծովուն կապույտ ջուրերը պիտի ծածկվեր մանիշակով, ոսկիով ու անթիւնի շիշատակներով, բայց աչլ երկններեւթը պիտի տներ ծամ մի միայն։ Երբ վերջին բնանաալ մեղենաւ, մեկներ և վրան նստողները ետեկին «Քշի բու ճամփան» (ծագողըսղջաւ երդ) հորինված ներդաղթի տարիներին Սիրիա—Լիբանանի հայութիւն մեղ—Գ. Ս.), ալ ամեն բան վերջացած պիտի բլլար։ Գլուցի տեալը պալատ բլլալն գաղբերն պիտի ու հիշատակը լալ օրերուն՝ արթնացնելով աղմկեր գողեն մեկնողներուն սիրտին մեղ։ Այդպէս պիտի բլլար վաղը առավաւ։ Բայց նախորդող գիշերին մեղ հիշատակներն արթնացած, պիտի չձգեին, որ մարդ աչքերը փակեր, կարտան ու հույսը կաալց կաուցի եկած գղմբան, սիրելի»

դուրեց զիրար, որմն ամենուն զիտցած երգը պիտի բարձրանար, գլուղերու գլխուն նստեր «կարոտել եմ հայրենիքիս, քունս չի տանիր...» (նույն ժող. երգից—Գ. Ս.):

Բայց պիտի ձգե՞ին իրավ աչս հոգը, որուն վրա ապրեր էին անհիշատակ ժամանակներն ի վեր»⁶⁰:

Հասա՛լ ու հասկանալի է պատմվածքի մթնոլորտը: Ներգաղթի լուրը հասած ու շոշափելի դորձողության է վերածված Քասապի հյուսիս-արևելքում գտնվող հոբեր, մի քանի հալաբնակ աներից բաղկացած Սեաղբլուր գյուղում: Գլուխն իր մեծամասնությունը մեկնումի պատրաստության մեջ է: Բերբը, որ բացառապես առատ է աչս ատրի, զեռես չի հավաքված, բայց սչեղով չի հեռաբերբում սեկեռներին և պարզ է. հարկ է մնա, թողլիք իրախի քմահաճույթին, կամ... մնացողներին: Մեկնողների մեջ է նաև Քեբուր Պեպուն, իր կնոջ ու զավակների հետ: Որոշված է, պիտի գնա, բայց... «իրա՞վ պիտի ձգեին աչս հոգը: Հոգը, որի վրա ապրել են անհիշատակ ժամանակներին ի վեր, որի վրա արնել են, արյուն ու քրտինք թափել ու հիմա, ա՛յն առատ բերբը՝ փաստակած արդար արեանքով, մնալու է զրացիին, որ չի գնալու և տեր է գանալու Քեբուր Պեպունի սեփական հոգերին, աչն էլ անաշխատ, անարդար կարգով: Մի կողմից հայրենիք, իսկ մյուս կողմից գլուղացու համար ամեն ինչ հանգիսացող սեփական հոգ՝ առատ, զեռես չբաղված բերբ ու հարստություն: Բայց, ի վերջո, ի՞նչ հայրենիք, ոչ էլ ծնրն-դավալը, աչք երկուսը խել է թշնամին, իսկ աշնտեղ, ուր գնալու են, նորն է. որտեղ ամեն ինչ հարկ է սկսել զրոյից, աշնտեղ ապահովություն է, աչն, որ իր սիրտը մնալու է աշնտեղ՝ վերջ ի վերջո օտար, բայց հարազատ դորձած հոգերի վրա, որոշ է, իսկ իր սրդիների, իր թոռների համար նորը պիտի գտնես վերջնականը, ապահովը, իսկականը: Բայց «իրա՞վ պիտի ձգեն աչս հոգը: Հեշտ չէ մի օրից մյուսը, միանգամից վճիռ կալացնելը: Բնական չէ, նաև մարդկային չէ: Հարկ է հասկանալ, գլուղացի մարդ է ու որոշել է քամուն առավ ամեն ինչ ոչ թե հայրենիքի, այլ հայրենիք հասկացություն համար: Եվ որոշել է գնալ: Հայրենասեր մարդ է, կասկած չկա, բայց հոգում ծառանում է երկփեղկվածությունը, սկեսո՛ւ է պալքարը՝ ո՞ւմ են թողնում հոգերը, հոգը... սիրածը, սրդին, իր ամեն ինչը...»

Սմբատ Փանոսյանը իրապաշտ ու խորը հոգերանական պատկերումով տվել է աչք նշականալի ներքին ոգրերգություն ողջ աշագնությունը: Դատապարտելի՞ է նման վեճը գլուղացու հոգում, աչն էլ հայրենի նոր իրակախություն: Գեմ հանդիման... Դժվար թե լինի դատապարտելի, մանավանդ որ աչք «վեճը» ծագում է ոչ թե որոշում անելիս, այլ որոշումից հետո՝ աչն իրազորակիս սեմին, փաստի առաջ, դաժան իրականության, միանգամից ծառացած փաստի առաջ: Վերջին բույնին սրդու հետ բարձր-սձայն դարձած

այդ երկվությունը նույնպես ոչինչ է փոխում ներքին պայքարից: Հիմա արդեն կողմեր կան, մի կողմում՝ հարազատները, մյուս կողմում՝ ինքր... չե՞ս պիտի գնալ, բայց ինչպե՞ս գնալ... ու վեճը լուծվում է վրա հասած... Պոմպիանով: Քերոք Պեպոլենց այրած ցախերի միջից շունը դիակ է քաշքշում... մե՞նք է այդ դիակը: Պարզ է... Քերոք Պեպոլենց ողջ-ողջ խոքորվել է իրեն՝ վերջին լուսնին չկարողանալով լսածել իր խել հոգու խոռովքը: Իսկ պատմվածք... աչն վերջանում է գյուղացիների մեծ մասի գեպի հայրենիք մեկնումով, մեկնում են նաև Քերոք Պեպոլի հարազատները... թողնելով հարազատ ամուսնու, հոր, պապի գիակը... մեկնում են նման գին վճարելով: Հարցը այստեղ նաև խորհրդանշական է, որովհետև հայրենադարձների ոչ բիշ առկուս մեկնեց նաև նման գին վճարելով, մեկնեց ոչ թե առավելություններ, հանգիստ ու ապահով կյանքի ակնկալիքով, այլ մեկնեց թողնելով տուն ու քնտանիք, հող ու հարստություն, սիրած ու սիրված լինելով մեկնեց առանձին, և այս՝ քաջ գիտակցելով, որ զմեզին է լինելու կյանքը այնտեղ, որ հայրենիքը դեռևս նոր է գուրս եկել ա՜նկ պատերազմից, որ վերքեր ունի դարձանելու և հեշտ չի լինի ամեն ինչ... մեկնեց, որովհետև հարկ էր մեկնել, որովհետև Հայրենիք էր գնալու, ամբի ճիշտ՝ երկար պայքարներից հետո, Հայրենիք էր ձեռք բերելու... հայրենի հողում երկար ապրելուց հետո...:

Ժիշտ են հասկացել այն գրականագետները, ովքեր նաև պահպանություն են տեսնում հայրենադարձված զանգվածների մեջ՝ հանուն հայրենիքի ու հայրենասիրության: Սա առավել է արժեքավորում պատմական եզակի այդ շարժման տարողությունը: Եվ պատահական չէ, որ «Անի» ամսագիրն էր նշված պատմվածքի հրատարակիչը: Նշված միտմանը տրված ծանրակշիռ լուծա էր նաև, իր թերություններով հանդերձ, Սմբատ Փանոսյանի ծավալուն մի այլ ստեղծագործությունը՝ «Ու մերկավ էին զառված...» վեպը:

Նկատի ունենալով, որ վեպը սիրիական անապատներ արսորված հայերի տառապանքների մասին է պատմում, մի խոսքով՝ 1915 թվականի ջարդ ու արսորների հետևանքներին է անդրադառնում, հարց կարող է առաջանալ, թե այդ կամ նման միտումներով, թեմաներով գրված պատմական գեպերի վավերագրական կամ գեղարվեստական ստեղծագործությունները ի՞նչ չափով են առնչվում նոր կարոտի գրականությանը: Ասենք անմիջապես, ինչպես շեշտել ենք մեք «Սփյուռքահայ գրականությունը պատմության ուրվագծեր (1920—1945 թթ.)»-ի Ա հատուրում, որ սփյուռքահայ գրողներին, մասնավորապես սփյուռքահայ արձակագիրներին, լիովին հաջողվեց կամ առհասարակ չհաջողվեց սույլ հաշկական Գողգոթան: Տրվածները հանդիսացան մասնակի անդրադարձերը միայն:

Իսկ, ինչպես ասել ենք վերևում, հայրենադարձության շարժումը առիթ ընծայեց կրկին անդրադառնալ այդ թեմային: Նոր, ուժեղ կարոտը ակամա-

լից հիշեցրեց, իրար զոգեց անցյալի ողբերգությունն ու ներկայի ցնծությունը՝ նրան ավելի հիմնական խորք պարզեցրեց:

ԶԼ՝ որ «Անապատի սերունդի» աղաները, 1915-ի որբերը, կարող էին խնայվել հասկանալ, թե ի՞նչ է նշանակում 1945 թվականը և նրան հաջորդող հայրենադարձության 1946-ը:

Ամբաստան Փանոսյանը հենց այդ սերնդի ներկայացուցիչն էր, ինչպես տեսանք: Իսկ նրա վեպը այդ սերնդի ողբ, առանամչակներ անիրավված նրա Ես-ի անգուստ պոթիկումը: Եվ հետաքրքիր է, որ ինչ-որ տեղ ձախողված այդ վեպը՝ իս խորքով, աշխարհային, եղբայր հաս աղքատ ստեղծագործություն՝ իր առաջագրած նպատակամղվածությամբ: Եվ կարծում ենք, որ վեպում առկա զգալի թեմատիկաները հենց նշված սերնդի աղճատված հոգու էնթադիանոսիկայի մեջ պարտադրված բարդությունների վարպետ մարմնավորումն են, թեկուզ սերնդի հետ կապ չունեցող, ոչ աչքառն էլ սովորական իրավիճակների մեջ դրված, նրա ղյուղաբնակ հերոսի՝ Մուրադի կերպարով: Մարի է ավելացնել, որ «Որ մրկում էին դառնում»-ը Մուրադի անցյալ ու սերկա կյանքի վիպումով և նրա հայրենիք ներգաղթելու եղբայրանգումով, էթիկ, ինչպես տեսնենք, միտում էր իր լուսնուն մոծկալ նոր կարտի դրահանությունը՝ ընդգծելով մի անգամ էս, որ նույնիսկ հակառակորդներն պարտադիր օտարացման հասկացությամբ բռնած հայրերի մեջ հեռվում հայրենիք ունենալու պաղամարը արթնացրեց բնած արկան ձայնը, դարերից անցնող զենքերի ճիւղը: Աշխարհային, վեպը առավել ուշադրով էր նախ նրանով, որ այդ ամենը զրկել է արտական տնայապանների մեջ ապրող բնական զգալանքների կյանքից և առավել էս ալս վերջինների կյանք ու բարք ու սովորությունների զգույն պատկերումն է, բան, տեսնենք, դարակզրի երիտասարդների զենքից փրկված հայության որոշ տոկոսի անցկացրած դառն օտանամչակների փաստացի նկարագրությունը:

Պիտի ընդգծել նաև, որ Ամբաստան Փանոսյանի բնարած Մուրադը, որպես վեպում գործող առաջնային կերպար, իր հակասական, դրական ու բացասական կողմերով, մի խոսքով՝ որպես մարդ, երեխ հակառակ հեղինակի լանկություն, չէ աշխարհին, կամ դուռ չի եկել աշխարհին, ինչպիսին հարկ էր լինել հայ մարդուն նշված իրադրություններում:

Ի վերջո, դրականության ղյուղաբնակ առաջագրանքներից մեկն էլ ոչ թե իրականության մերկապարանոց նկարագրությունն է, այլ այդ իրականություն, կյանքի, մերկ իրականության «սրբազանում» ալս առավել զեղեցիկ ու զեղեցիկ լինելով էլ առավել համարտի գործնելու համար: Վերջ ի վերջո, չէ՞ որ կյանքն ավելի է անհամարտի իր փաստերով և դրականության պարանքն է ալս զենկ համարտի սահմանների մեջ:

Ինչպիսին է վեպի միտությունը:

«1915-ի ամառը սկսող օրերուն մեջ իրիկուն մը: Մեկը այն իրիկուննե-
րեն, որոնք անզգայաբար կուզային և անտարբերությամբ կհասնին սուրիա-
կան բեղարձակ անապատի մեջ, ուր Շեյխ Խալաֆին պատկանող աշխրեթին
հարչուրավոր մեծ ու պզտիկ վրանները զրաժ էին սեպուռն արտաներու նմա-
նող իրենց ստվերը»:

Գեպերը անցնում են՝ Շեյխ Խալաֆի աշխրեթում Մուրադի հայանվի-
յով: Մուրադը հայ երիտասարդ է, որ մաղսպուրժ հոգսալրած թուրքա-
յաթաղանից, բախտի խաղով իր ապաստանն է գտնում բեղերինների մոտ: Յե-
ղախումբը՝ իր առաջնորդով, իր վեղիրով և քնդհանրապես, կրում է հակա-
թուրք զգացումներ, այնպես որ հողը բացառապես նպաստավոր է: Այս
պատճառով էլ Մուրադը, որ սկզբում Շեյխ Խալաֆի համբավյալ սպիտակ
ձիով՝ Մարջանի պահոն էր, կամաց-կամաց մուտք գործելով ցեղախմբի
առաջնորդների հոգու մեջ, սկսում է բարձրանալ: Բարձրանալ, նոր դիրքի:
զբավել, սրովհետև լինելով գեղեցիկ աղամարդ, նաև աշխատասեր է ու
խելացի:

Շեյխ Խալաֆի վեղիր Հասանն է առաջին բարեկամություն ցույց ավո-
ղը, որը հետագայում պետք է հասնի այն աստիճանի եղբայրացման, ու
Հասանը սիրտի թույլ տա Մուրադին, որպեսզի նա էլ քնի նույն վրանի տակ՝
իր երկու պետառի կանանց՝ բառահիշգրգամյա Սալամի և հագրիվ տասնյոթամ-
յա Խալիֆեի կողքին: Հայ մարդու պատվի զգացողություն և պարկեշտություն
կա այստեղ, ավելի ճիշտ՝ մարդ էակին վստահված դերագույն պատվի հարց:
Մուրադը տերն է իր ծառանգած գեներլի և, հակառակ ամեն զիջելի իր իսկ
աչքի առջև կատարվող սիրտ պահերի, հակառակ, որ չորսքանչուր զիջելի
Հասանը կանանցից մեկն ունի իր կողքին, մնում է ազնիվ ու պարկեշտ:
Մուրադի նման հավատարմությունն ու պարկեշտությունը, ցեղախմբի առաջ-
նորդ իր կատարած դերը, նաև աշխատասերում ներմտածած նորարարություն-
ներն ու բարեփոխությունները պատճառ են դառնում, որ թուրք ոստիկան-
ներից հայաժական ու մահվան դատապարտված մի հայ կարավան փրկե-
լի Շեյխ Խալաֆի մարդկանց կողմից ու նույնիսկ թուրք ոստիկանները
թրառվեն Հասանի գինակիրների ձեռամբ: Գեո ավելին: Հուլիսում բեղերի
հետ կապված արքա Քալեթ աղալի հայերի դեմ լարած սպառնալիքը, որ
հղի էին հայ վրանաբեհակների մահվան ու չարդի սպառնալիքներով, չկո-
րացվում են: Մի խոսքով, ամեն ինչում Շեյխ Խալաֆն ու Հասանը, մեկնած
Մուրադից, կողմն են ու պաշտպանը հայերի: Իսկ Մուրադը՝ աշխրեթի առա-
ջը, սիրելին: Հետագայում, երբ թուրքական բանակների հետ քնդհանրապես
ժամանակ մահանում է Հասանը, Մուրադը պետք է դառնա Շեյխի վեղիրը:

Վեղում լավ են պատկերված ցեղախմբի բարքերը, թափառական կյան-
քի ռոմանտիկան, անապատային օրենքներով ապրող կիսավայրենի մարդ-

կանց սերերն աւ կրքերը: Կան նաև ջարդ ու կոտորածների նկարագրութիւններ երկրորդական պլանում, Մուրադին վերապահված զերմաբղկային խելքըն աւ ուժը, որ նշագտակ ունեն նրան մղելու առաջին դիրքերի վրա՝ շատ անգամ նույնիսկ ցեղախմբի աւ նրա մարդկանց միամտութեան հաշվին: Բայց արտասովորը այդ բոլորը չեն:

Մերժելին ալն է, ու պնդում, Էստորալիզմի հասնող սիրային նկարագրութիւնների կողքին, Մուրադը վերջում կապում է իրեն վատահամ սրբութիւնների հետ, նախ Հասանի առաջին կնոջ՝ Սալամի, որից ծնվում է մի արտ: գովակ և այդ պատճառով էլ Հասանը սպանում է կնոջը, բայց զարմաշալիորեն ներում Մուրադին և, ալելին՝ իր ցեղախմբի ապագան վատահամ նրան: Իսկ Հասանի մահից հետո Մուրադը արդեն սիրում է Եսթիֆանի և այս վերջինից էլ տննեում մի աղջիկ զովակ: Վնդում, իհարկե, այս անսովոր զեղումներն ունեն համոզող հոգեբանական ազդակներ և իրենց ամբողջ սրտովամբ չեն հասնում միանգամից, բայց եզրակացութիւնը մեկն է. Հայ մարդուն վերապահված առավելութիւնների թշուր բմբռնումը, նրա «տնդիմադրելիութեան» բնոգծումը՝ առկա մարդկային ամենամեծ առաքինութիւնների կորուստով, վրիպումը այս հարցում, այսինքն՝ վնդի դիտմամբ հնրասի վրիպումով բնոգծված մշտա հերոսների առավելութեանն ու ասպետականութիւնը, որ ցեղախմբինն է, ներկա դեպքում՝ բեղերինները:

Ինչ խոսք, բացառապես վատ ու դունեղ են կերտված Հասանի, նաև երկու կանանց և Շելխու խալաֆի կերպարները: Ստեղծագործութիւնը, այնուամենայնիւ, կարող էր և փաստագրական շատ մանրամասներ ունենալ և ունի անկասկած, բայց ինչ որ կականն է, այս բոլորից առաջ ու հետո—իսկ վնդը գրվել է առաջինը հենց նրա համար—նրա վերջամիւրութիւնն է: Մուրադը, մի խոսքով, աստղը, սկզբավարը աշխրիքի, որ ցրելի մերվել է իր հոր կշանքին, որ սիրված է ու սիրում է, մի օր իմանում է, թի կա, ստեղծված է, արդեն մի քանի տասնամյակ, հայ պետականութիւնն ու հայ մարդու համար հայրենիք: Անապատի ավազներում իր կշանքը աշխարհից անտեղտիկ, նախահազարան կշանքով ապրած մարդու հոգում դուրիւնում է անբացատրելին.

« — Ի՞նչ... Հայաստան: Սենք Հայաստան ունի՞նք որ... »:

Տխուր ու զածան է այդ հարցը, բայց պատասխանն էլ լցնան զածան... արդեն նրանց համար, ովքեր հայ այդ երբեմնի վաճառատնէրին սնվականն են համարում և մոռացել են, որ իրենց «վնդիրք» երբեմնի հայ է: Նթն Հայաստան տնենք, որեմն... պիտի գնալ: Մանավանդ, երբ նա է կանչում, բայց ի՞նչ կասի Շելխը, կարտոնի՞...

Շելխու խալաֆը իհարկե գիտի, թե մեծ, շատ մեծ բան է կորցնելու հայերի մեկնումով, բայց գիտի նաև, թե ինչ է նշանակում հայրենիք ունենալը, ալնտեղ վերադառնալը՝ տասնամյակների պարտադիր, դաժան դաղթակա-

նությանից հետո... և արտոնում է, ավելին, բնծաներ տալիս յարարածը յորին: Բացառապես հուզիչ են նկարագրված բաժանման բուզենները, որոնք նույնքան հուզիչ են մարդկային հոգու մեջ ծնվող երախտադատական այն զգացումներով, որոնք հասցեագրվում են անապատների մեջ ապրող այդ հևաամնաց, կիսավայրերի ցեղախմբերին: Հասկանում են, հաշիվ չեն պահահանում և ճանապարհ գնում սիրով: Այդ զգացումների արթնացումն իսկ նրանց բնագծումը, վեպի դիսպոսիտի արժանիքն է, երախտադատության աստվածը նրանց, սվքեր փրկվեցին անապատներում և հայրենիք վերադարձան և, զմեքխառաբար, քիչ չէր նրանց թիվը:

«Որ մերկավ էին դառված» վեպը, իր նշված թերություններով հանգրծմանում է Հայրենիքի, Հայաստանի նկատմամբ կարոտի, ակտիվ կարոտի ուշադրով ձեռքբերումներից մեկը: Կարոտ, որ հոգեկան խոր ու անդամալի տեղաշարժեր առաջ բերեց սփյուռքահայ հոգիներում: Այդ տեղաշարժերը զերարվեստական բարձր մակարդակով պատկերող հեղինակներից է նաև Սիմոն Սիմոնյանը⁹¹:

Նա սփյուռքահայ կարոտի նոր գրականությունը բերեց տառվեպագության: Հայրենակիցներին՝ սասունցիների գունեղ կերպարներ, որոնք տարագրված իրենց բնօրրաններից, ծննդավայրից, հողից, այժմ պարտադիր իրենց կյանքն էին քարշ տալիս օտար, խորթ հորիզոնականներում:

Մարգիկ, որոնք դարձել էին կյանքի լուսանցքից գրեթե զուրա բնածններ, մասնազրկությունը հաճախ փռատան, մի խոսքով՝ շատ վայրերում որդեա երկրորդական, երրորդական գործերով զբաղվողներ, անվերջ քաղաքացի կարոտ իրենց հոգում, իրենց ողբերգական անկման մեջ իսկ, անուամենայնիվ, հպարտ խլակներ որպես, միշտ ավանդապահ, ինչ-որ տեղ նույնիսկ զերի սրբազան ավանդներին, սասունցիական յուրօրինակ պարկեշտ, ազնիվ ու հաե միամիտ նկարագրին: Մարգիկ, հերոսներ, վերջապես, որ կյանքի խոր սպասելի ու անսպասելի հարվածներին դիմադրում են սերբին անբաշտաեկի արժանապատվությամբ և աշխատում են՝ ինչ էլ լինի, պահել իրենց հոգու, նկարագրի անապատությունը: Նվ պահել ոչ միայն ներքին, այլ նաև արտաքին հասկանիչները՝ հարուստ ու կապուստը, պեխն ու սորուրը: Հեղտներ, ի վերջո, որոնք անասելի կարոտ ունեն գեպի կորուստը: Բայց նաև խամբող համատով են հալում դավիք օրվան, և դա որպես յարտադրի վերտին տիրանալու հանգրվան և այդ հանգրվանի ճանապարհին երազում են ներգաղթի հայրենիք, աչն, որ կա, աչն, որ տուկա միայն հիմքն է և գովանք:

Մարգիկ, որ մերկում են... կարոտով, կարոտախտով և դիտակցում ավելին, քան իմաստուն ու բանիմաց թվացող որոշ քաղաքական հայ գործիչներ Սփյուռքում: Որովհետե լինելով պարզ, անուս մարդիկ, համենայնդեպս,

Պափանցել են պատմութեան սարքած դավերի մեջ, հասկացել են ինչ է ահագին ունեցել և ունենում, և այս՝ միայն ու միայն տպավինած իրենց իսկ կյանքի դաժան փորձին և փորձառութեանը:

«Հայրս մեր կոտորածին համար օսմանցու շափ հանցալոր կգտնե նաև էմենտիները՝ Նվորպաղիները (Էմենտի—էմենտի—օտար (Վնուրը.)—Գ. Ս.). զորս կատե իր լեռնականի բովանդակ կատաղութեամբ:

Այլևս այ հորս պես կատե գտնոնք: Երկուրն այ սակալն խաբունկ սիրով ու երկնադածով թշուար կսիրեն ուսուր, զոր կկոչեն Մոսկով, իրենց համար Մոսկովը Էմենտի չէ, այլ՝

— Մըր ճրնտեն, Հայկի մեծ աղբերն է...

Մոսկովը հիմա մեր կռնակն է...»⁶²:

Դարդ ու սովորական, ժողովրդի ծոցից ծնած, ժողովրդանվեր, հայրենաշունկեր այդ մարդիկ երկուդածութեամբ են սիրում ուսու ժողովրդին, Մոսկովին, որովհետև նա «մեր ճրնտեն է», մեր «կռնակն է»:

Ուսան է նրանց հույսը, վաղվա նրանց հավատքին հիմք ու ուղղութեան ամրուր, մեծ աղբերը Հայաստան աշխարհի: Իսկ առանց այդ աշխարհին, առանց Հայաստանին ալլան չի լինի նաև Սասունը, եթե լինելու է մի օր: Եվ կլինի:

Եվ ի՞նչ է մնում այդ մարդկանց, որ օր օրի վրա մաշվում են՝ իրենց բարբերին ու կենցաղին օտար, անհաղորդ Արաբական արեւլքի, թեկուզ հայրենկալ, քառուղիներում: Ի՞նչ է մնում ամեն ժամ ու ամեն րոպե իրենց հայրենի հողին ու ջրին կարոտով մղկտացող այդ լեռնականների մնացորդացին, եթե ոչ հայրենի երազը և ալլ երազին նոր մարմնացումը...

Սիմոն Սիմոնյանին լիովին հաջողվել է հավաստի դարձնել օտարութեան մեջ տվալուց այդ մարդկանց, եթեմն նույնիսկ միամիտ թվացող, բացառիկ, հույզի հավատքը: Այդպիսի մի ատեղծապործութեան է այն, որ կրում է «Ասածու ամբն է» խորագիրը. որը, նախքան «Լեռ և ճակատադիր» ժողովածուի մեջ տեղ գտնելը, լույս է տեսել առաջին անգամ «Անի» ամսագրում, որի աշխատակիցներից է եղել նաև Սիմոն Սիմոնյանը:

«Երբ երկին (բարձրահասակ) Արթին լոթներոցը անդամուն ալ աղջիկ ունեցավ և փորձ իսկ չըրավ ոչ ինքզինը և ոչ իր կինը սպանելու, իր բոլոր հայրենակիցները պահ մը լուրջ տարակուսանք ունեցան անոր հարազատ Սասունցի քալուսն վրա»:

Ողբերգական է, իհարկե, սասունցի մարդու համար լոթներոց անդամ տղջիկ գավիկ հայր դառնալը, ինչի՞ց է արդյոք նման ողբերգութեան պատճառը: Միթե նրանից չէ, որ «Երկրի ջուր ուրիշ էր... Երկրի ջուր որձ է, հուգա (ալլատեղ) էս երկրի ջրու մեջ կնկա նեֆես (շունչ) էկանն (կա)...»:

Երևի «դրանից» է, որ «երկեն Արթին» միշտ աղջիկ զավակ է ունենում... Այնուամենայնիվ, եթե չկա երկիրը, եթե չի լինելու նրա ջուրը, կա Մարտիկը, երկեն Արթինի դրացու մեծ տղան, որ լուրեր կտա Արթինին նոր երկրի, նոր հայրենի հողի, նոր կարոտի մասին:

«Մեր երկրին մեջ,—ասում է Մարտիկը,—Արթին ամի, աղջիկներու և մանչերու միջև տարբերություն չկա: Աղջիկներն ալ կաշխատին մանչերու պես, աղջիկներն ալ կնային իրենց ծնողներուն, մանչերու պես: Աղջիկները մանչերու պես կտրիճներ են: Կեցիր քեզի ցույց տամ: Աղջիկներ,—դարձավ երկեն Արթինի զավակներուն,—երեք այդ թերթերը և ձեր հոր ցույց տվեք պատկերները...

Հայաստանյան մեծածավալ ամսաթերթի մը էջերը բացվեցան և երկեն Արթինի աղջիկները նաիրյան թախիժով պատմեցին.

— Պապա՛, այս աղջիկը տնօրենն է այս ֆաբրիկային:

— Պապա՛, այս աղջիկները մեքենաներով հոնձ կընեն:

— Պապա՛, այս աղջիկները բամբակ կհավաքեն:

— Պապա՛, այս կինը տասնչորս հատ զինվոր թողնիկ ունի:

— Պապա՛, այս աղջիկը օդանավ կքշե:

— Պապա՛, այս կինը «վնդիր» է...

Էջերը դարձան և աղջիկները շարունակեցին Հայաստանի մեջ բաներ ունիլ, հրամայեցին հողին ու ջուրին, մեքենաներուն ու սիրտերուն, բայց չկրցին երկեն Արթինի յոթներորդ աղջիկը մանչ դարձնիլ:

Էջերը ավարտեցան: Մեղմ ժպիտ մը եկավ երկեն Արթինի դեմքին վրա»:

Ի վերջո սկսվում է հայրենադարձի շարժումը, երկեն Արթին վճռում է.

«— Պայծա՛ռ, Աստու ամբն (հրաման) է: Ըմ վախտ անցավ: Կերթրնք մըր երկիր, պելքե (թերևս) հոնի տղա զավակ կունենք...»⁶³:

Այո՛, հայրենիքն ուրիշ է, այնտեղ աղջիկը տնօրեն է դորժարանում, և՛ յգալու է, և՛ նաև նախարար, չհաշված, որ բանվորուհի է և կարող է լինիլ նաև տատիկ՝... տասնչորս զինվոր թողնիկ:

Բայց ամենակարևորն այն է, որ «երկրի ջուր ուրիշ էր», եթե հայրենիքում էլ չուրն «ուրիշ է» և «կերթրնք մեր երկիր» ու «հոնի տղա զավակ կունենք»... ինպես ալլես... «Ըմ վախտ անցավ»:

Ինչպի՛սի հրաշքներ կարելի է սպասել հայրենի հողից:

Հուզիչ է պատմվածքը և նման հուզիչ, սրտաշարժ, հերոսներով առատ ու հարուստ է Սիմոն Սիմոնյանի ստեղծած ու «նոր կարոտի» միտման նպատակաուղղված գրականությունը: Հերոսներ, որոնք հանդես են գալիս իրենց երկրի բառ ու բանով, համ ու հոտով, գունեղ, շքեղ ու վառ հայրենասիրությամբ: Այդպիսին էր ինքը նաև՝ Սիմոն Սիմոնյանը: Զուսպ՝ որպես պրոդ ու

գրականագետ, մանկավարժ ու խմբավար ու նաև ծուռ՝ որպես մարդ ու սակզմագործող:

Սիմոն Սիմոնյանը իր սակզմագործություն մեջ մինչև հին կարոտից նոր կարոտին անցնելը ավել է նաև նահատակություն, կոտորածների, տարագրության լքեր պատկերող պատմվածքներ, ինչպես Մմրատ Փանոսյանն ու այդ կարևոր օգակի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Հակոբ Ասատուրյանը և ուրիշներ: Բայց Սիմոն Սիմոնյանը, նշված պատմվածքներում քննդծելով խոզազույնը, եղբայրության կարոտ, ի ցույց է գրել աշխատասեր ու բացեղաշու մի ժողովրդի նահատակությունը, մանավանդ շեշտելով Սասնո երեք ապստամբություններին՝ 1894, 1904, 1915, դաժան ու ճակատագրալիկ անցքերը: Ապստամբներ, որոնք հովիվ էին, մեղավարված, ռանչպար, որոնք սակայն կորցրին հայր, մայր, քույր ու եղբայր, որոնք, լինելով պատվախնդիր ու ազնիվ, բռնաբարվեցին ահագնորեն, խենկշալին ձեռով, որպեսզի հետագայում այդ ահապարստ ողբալիներին մոզապարծ գառնան, լավագույն գեղբու՝ փոռապաններ, ու հայ մատակարարեն և կամ վերածվեն թափառական խլիպների քնդհանրապես: Նկարագրելով այդ բոլորը, Սիմոն Սիմոնյանը իր հերոսներին կերպավորել է որպես զլխավոր մարդիկ, որոնք, հակառակ այդ անօրինակ խղճությունների, կյանքի այդ դաժան փորձությունների, եթե աշխանդակվել էլ են արտաքինով, եթե նրանց մարմնի վրա մնացել են «հաշ եղենդի ավերների ու շարժարանների» հետքերը, այնուամենայնիվ պահել են իրենց ներքին անխարդախ հոգին, պահել են հայությունը և մանավանդ անխարդախ սատուցիությունը: Եվ այն՝ նույնիսկ ամուր պահելով ու մնալով օտար քաղաքների պերճանքի մեջ ժիծաղելի իրենց հայաբույր բարբառով ու հայաբույր տարազով: Եվ նաև առաջին հերթին երազելով, ցանկանալով դալ, ներդադթել Հայրենիք: Եվ ներդադթել են մի խոշոր տոկոսով: Իսկ նրանցից առավել բախտավորները, ավեր կարողացել են այդ բանն անել նախքան 1946-ը, այո, այդ տարիներից նաև ոչ քչերը, Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտին, խորհրդային բանակի հետ, հասել են մինչև... Բեռլին:

Մի խոսքով՝ Սասունից... Բեռլին, որպես խորհրդանիշ, ինչ-որ սեղ լուծված արդար վրեժի:

Սփյուռքահայ գրականության նոր կարոտի միտման մեջ, նրա հին կարոտից նորի անցման ճանապարհին, 1945 թվականի Բեռլինը մի օգակ է նաև, որի մասին Սիմոն Սիմոնյանը արձանագրել է նույնպես: Հայ մարդու հպարտության փաստը կա այդտեղ, հաղթանակի բերկրանքը՝ ձեռք բերված շատ երկար տարիների տառապանքով, Սասունից Տեր-էլ-Ձոր, Տեր-էլ-Ձորից մինչև ֆաշիզմի՝ երիտթուրքերի ռեսուցիչների մայրաքաղաքը: Իհարկե, նման էջերի քանակը, նրա հաջողված սակզմագործությունների թիվը նույն-

պես քիչ չէ, բայց այդ բոլորին անդրադառնալ անհնար է մեր ուրվագծային սահմաններում: Այնուամենայնիվ, չի կարելի զանց առնել մի այլ զրոշի, որ Տիգրան Վարժապետյանն է⁶⁴:

Նրա գրականության թևածանրը բազմազան են՝ առնչված իր կյանքի բազմամյա փորձ ու փորձառությունների հետ. տարագրության նստապարհներ, որրանոցային կյանք, ամերիկյան բարքեր, նոր սերունդների ուժացում, հետքեր երազների և հույսերի փլուզում, ծնողների ու որդիների խզում, մի խոսքով՝ կապիտալիստական աշխարհի անխնա մերկացում, ռասիզմի խորը, փաստացի դատապարտում: Թեմաներ, որոնք կենտրոնացված հետազոտություններում, իսկ ինչ որ ներկա՝ նոր կարոտի գրականության հետ է առնչվում, հարկ է խոստովանել, որ Տիգրան Վարժապետյանի լուծման ալտերնատիվներն ուղարկվել են և կարեւոր: Այն համընկնում է նրա ստեղծագործությունների նկատմամբ, մասնավորաբար «Անի» ամսադրի, նրա խմբագիր Վահե-Վահյանի ցուցաբերած հոգատարության շրջանին և զրոշի հասունացման և ղեկավարական խոսքի կատարելագործման տարիներին, այսինքն՝ հիմնական իմպակտների վերջերին, երբ Տիգրան Վարժապետյանի արձակուրդի հասնել, մանավանդ՝ պատմվածքի ժանրում, իր յավագույն մակարդակին: Այդ տարիներին կարոտի գրականությանը նվիրված հեղինակի պատմվածքները հաղեցած են սփյուռքահայության՝ դեպի հայրենիքը տեղեկացված սիրով ու այդ սիրով նոր, հուզառատ, հաճախ ոգրերգության մակարդակի բարձրացված, բայց ռեալ սիրով ու կարոտով: Հստակ ու ռեալ նաև այն պատճառով, որ հեղինակը, ձերբազատվելով իր նախորդ ստեղծագործություններում տիրող հայրենասիրական վերացական՝ «հայ ոգի», «հայ ցեղ», «հայ հոգի» բնութագրումներից, հասել էր իրականին ու շոշափելին: Հայրենասիրության իրապարակ կեցվածք, որ, դիտվելով առկա ժամանակահատվածի հեռավորությունից, առավել հստակ է դարձնում նշված վերացական ձեռնարկում: Գրականությանը քաղաքական դիտումնավոր դիվերսիաների հանդեպ ձգտումը, որ հետադիմությանն էր առավելապես այդ տարիներին և օգտագործվում էր շեղվելու համար զանգվածների ուղարկությունը առկա հոգից ու իրականությունից: Տիգրան Վարժապետյանը «Պատիքավոր վրա» ժողովաբանում հայրենասիրական նման մշտականությունը, որին սուրբ էր տվել սկսած իր առաջին ժողովածուում, և նոր հատորում բնոգրված «Գոհարանական խնդրք», «Վճարված պարտք», «Բաղրամյանի դիմելորդ Հայաստան կերթա», «Վերադարձ» և «Գերագույն երջանկություն» պատմվածքներով կանգնեց նոր կարոտի գրականության իսկական հիմքի վրա:

Ժողովածուի լավագույն պատմվածքներից է «Գոհարանական խնդրքը»: ԱՄՆ-ի մեծագույն նահանգներից մեկն է Մոնթանան: Մի առանձին աշխարհ, որտեղ կան միայն լեռներ, cowboy ու լռություն: Զիշու հակապատկերը Ամեն-

րիկալի բազմամբոխ կենտրոնների, որոնցից 1000—1500 մզոն հեռավորութեան վրա է ալս վերջինը: Հեղինակը առժամաւ բնակութեամբ հաստատվել է աշտուղ և օրերից մի օր տեղեկանում է, որ իր գրացի պարոն Ճանը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ... պարոն Հովհաննէսը: Նախկին մի հայ, այն էլ հին վանեցի, որ, 1895-ի կոտորածներին կորցնելով հօրը, 18 տարեկան հասակում ստիպվել է բնաւնիքի հոգսը բեռնել իր ուսերին:

Բուրբական դաժան կյանքի պայմաններում մի օր, Հովհաննէսը, բնտանեկան ապրուստի նեցուկը եզոզ տան կզները զոգացող թուրք սառհակի հետ կովի բոնովելիս, նրա իսկ մերկացրած դաշտոնից մոխրնած, ինքնապաշտպանութեան բնագոյով, գառնում է սճրագործ ու ստիպված լըում է բնտանիքը, չալրենին, փախչում ու հասնում է Ամերիկա: Մանչ ու դաժան տառապանքներից հետո, տնգարձ կորցրած հարազատներին, առանձին, լքված երիտասարդ մարդը ապաստան է գտնում Մոնթանայում: Հետո վրա է հասնում 1915 թվականը: Ամերիկացի մի բարեկամից լսելով, այն էլ պատահական թերթից բազմած, հայոց տեղահանութեան ու ջարդերի մասին, Հովհաննէսը ողբում է իր դուր ճակատագիրը, ապա և «հաշտվում» տարիների ընթացքում, ամուսնանալով կազմում է բնտանիք, դառնում հողատեր և նաև վերանվանվում ու դառնում է Ճան:

«Բայց ահա նոր հուլիսի մը կառչած կարծես, Ճանը կդառնար ինձի»,— պատմում է հեղինակը:

— Հալրենակից, կիրանանի մեջ վանեցիներ չկա՞ն...

— Վանեցիներ... մեր պապութիւն մեջ մատի վրա կհամրվին գրեթէ:

— Ուրիշ պապութիւն ո՞ւր մեջ...,— կրկին հարցուց Ճան:

— Տեղեկութիւն չունիմ,— րսի շփով ձայնով մը: Սակայն գիտեմ, թէ հալրենիքի մեջ շատ է անոնց թիվը: Վերապրողներու մեծագոյն մասը հոն է ապաստանած: Այս ուղղութեամբ՝ կարելի է հետաքրքրվիլ Հայաստանի կառավարութեան մոտ:

Ճանին՝ ինձի սեկտուն աշքերուն մեջ կար հարցանիշի վերածված մեծ դարմանք մը:

— Հալրենի՜ք, կառավարութիւն... սակայն, հալրենակից, չէ՞ որ թուրքը ջարդեց ամբողջ հայութիւնը, տեք դարձա՞վ մեր հոգիերուն:

.....

— Պրն. Ճան, դուք լուսինի՞ն վրա կապրիր, թէ Հրատ մոլորակին,— կատակել փորձեցի ես:

— Է՛հ, ճիշտ եք,— ըսավ Ճան,— Մոնթանան Միացյալ Նահանգներուն քե՛լ լուսինն է, թէ՛ Հրատը, ու մանավանդ՝ Թիարանը...»:

Ու ողևորված հեղինակը բաց է անում տարիների անորոշութեան ու իր վշտի մեջ աշխարհ ու հայութիւն մոռացած, իր բախտին քնն արած մարդու

աչերրը, խոսում է Հայրենիքից, որտեղ «ունինք կառավարություն, կաթնոշիկոս, համալսարան, գիտնականներ, գործարհներ...»:

«— Իրա՞վ կրես, հայրենակից, թե... կառակ կրնես ինձի...»⁶⁵:

Ու անցնող օրերի հետ ճանր վերագառնում է իրականությունը, վերագտնված «կերպրներին» ու «քույրերին» պատվին հեռավոր Մոնթանայի մեջ կազմակերպվում են և տոնվում «Thanks Giving»-ի օրը Հովհաննեսի: Գայլն են ամերիկացի բարեկամներ, լուրը նաև հաղորդվում է նրանց, հոսում է վիսքին և հայությունը, իր բախտին երես գարծրած, նրա հետ գծաված ճանր վերանվանվում է, «վերամկրտվում» Հովհաննեսի: Վերականգանանում է «մահացածը», գտնում է իսկական մարդ: Չէ՞ որ հիմա ինքը Հայրենիք ունի, չէ՞ որ այլևս որը չէ ինքը, գաղթական չէ այլևս: Հուզիչ է պատմվածքը և բույրառալիկ սրտաշարժ, մանավանդ հիմքեր կան ենթադրելու, որ պատմվածքի հիմքում ընկած է իրական փաստը: Այո՞, կարոտը ավելի է «ասեղ», նրբ նա տարիների սառույցի տակից լույս աշխարհ է գալիս հանկարծակի: Քի՜չ բան է, կյանքում կարտալից գրկված, նրա հիմքից անտեղյակ, առանց կարտալից ապրելը, նրա պատճառած գաղթից, թափված գրկված լինելը: Այո՞, կարոտը էրբեմն ազդակ է ապրել կարենալու, կարոտը խմտա է նաև կյանքի համար, ինչքան էլ աչրոյ լինի նա: Հայրենիքը սփյուռքահայ կյանքի գոյատևման իմաստն է, հարստեման աղբ:

Նույնպիսի շունչով է գրված նաև մի ուրիշ պատմվածք՝ «Վհարված պարտք», որի հերոս Սահակի համար այլևս աշխարհում ոչ մի սարսափելի բան չկա, նրան չեն կարող վախեցնել այլևս կապիտալիստական աշխարհը մերթնդներթ ցնցող անասական վերիփայլումներն ու ղեպրեմաները: Նա հոգի մարդ է, գծվարին ու շարքաշ աշխատանքով ապրող մարդ, ամերիկյան բանկերի սարուր գարծած հողագործ, բայց հոգս չէ այլևս, եթե աշխուղ, թեկուզ հեռվում, հոգ կա և այլ հոգը հայրենիք է կոչվում: Այսինքն՝ սեփականը: Թո՛ղ փոքր լինի այլ հոգը, բայց լինի իրենը:

Ինչ խոսք, Տիգրան Վարժապետյանի հերոսները նաև նրանք են, ովքեր «խոսքից» անցնում են գործի, երբ ներկայանում է առիթը: Հայրենագարծությունը հենց այլ առիթն էր, որը նարյուր հագարներն բերեց հայրենիք և նրանց մեջ նաև Տ. Վարժապետյանի Վերագործ, պատմվածքի հերոս Զավենին: Մի երիտասարդ, որ վերոհիշյալ պատմվածքների հերոսներից գաղտնիվում է ոչ միայն տարիքային առումով, այլ նաև կենսագրական հիմնական գծերով:

Զավենը Ամերիկայում ծնված, երկրի բարբերն ու սովորությունները յուրացրած այն երիտասարդներից է, որ երկրորդ համաշխարհային ընթացքում, սաղմաճակատներում ոչ մեկ անգամ է հիշատակության արժանացել և նյութապես էլ ապահով զիրք ունի: Բայց հայրենիքը բարձր է կանգնած և՛

օտարութեան մեջ ձեռք բերված նյութական ապահովությունից, և՛ փառքից:

Զավենք հայ ժողովրդի լավագույն գուսարերի և սրգիների ներկայացուցիչն է, որի համար հայրենի հողը սրբազան այն մագնիսն է, որի առջև ոչ մի պատվար չի կարող կանգնել: Զավենք նույնպես զալիս է հայրենիք՝ նույնիսկ լքելով մորը, եղբայրներին, զալիս է հոր հետ, կոտորակելով ընտանիքը:

Ողբերգությունն է... Իհարկե ողբերգություն է այդ կոտորակումը, բայց դրա մեղավորը ոչ թե հայրենիքն է, այլ հայրենիքն ու հայ մարդու հայրենասիրությունը վեճի նյութ դարձնող հոգեբանությունը, որ, դժբախտաբար, տվյալ ժամանակահատվածում ունեցավ և ուներ իր հայ քաղաքական պաշտպաններ... Եվ եթե ուրախալի և սրտաշարժ էր պարոն Ճան-Հովհաննեսի մեջ դործող իրական փաստը, նրա փաստադրական լինելը, երկրորդ գնալքում այդ փաստադրականը տխուր ու ճնշող է: Սփոփիչը միայն այն է, որ սփյուռքահայության ջախջախիչ մեծամասնությունը—և այս առանց ներքին ողբերգությունների, իսկ երբեմն էլ՝ տնքնական ու «անհասկանալի» ողբերգություններով—վարվեց այնպես, ինչպես կվարվեր ճշմարիտ հայրենասերը:

Վարվեց, ինչպես «Խաղաղությանի զինվորը Հայաստան կերպ» պատմեցվածքի հերոսը՝ ֆիդայի Հաջին: Ֆիդայի, որ իր տարօրինակ զինվորականի զգեստներով ներկայացաւ ներգաղթի հայաստանյան պատվիրակներին, պատմեց իր՝ հայ մարդու հերոսական ու ողբերգական կյանքի պատմությունը և ելրակացրեց.

«Էֆենդիներ, ևս տուն ունեի, տեղ ունեի, բալ-բաղլա ու սալլսրգ տալար: Ունեի ընտանիք, չոլուխ-շոնուխ, ամա թուրքը թալան բրավ, ջարդեց, չոր չուլի վրա նստեցուց զիս: Միայն ևս ու զավակս ուղտեցանք: Տասներկու տարի լեռներու վրա զենք բռնեցի, ամա: Ֆեյեկը զիս այս օրերուն ձգեց: Զավակս ամուսնացավ, մի քանի տարի ետք իշխիզուրեւեւ մենայուր եղավ լեռները երթալ փախ կարելու: Գնաց ու չվերագործավ: Հարսն այ տեղը ըրավ ու մեռավ: Քյուլֆեր մը ընտանիքեն՝ ևս ու սա թոռնիկս մնացինք: Էֆենդիներ, երեք ամիսն ի վեր, գործս ձգած, չլուխս այս քարին վարկի, այն քարին վարկի, ասոր անոր տաղտեցա, փողոցներուն մեջ պանկեցա, ամա հեշ մեկը մտիկ չըսավ: Ֆեդայի հաղուսներս հազա և կրցա մինչև հոս դալ: Քի՜նա կրեմ, մինչև դալ տարի սպառելու սապրո չունիմ: Վախնամ էր տամլա բլլամ: Միայն երկու հոգի ենք մենք: Ես կաշխատեմ, թոռնիկս ալ դարոց կերթա: Ամա եթե բսեք քի այս տարի պլաքիմ անկարելի է, պարս թոռնիկս տարեք: Թող կարդա, մարդ բլլա: Ի՛նքեմ օր մը օգտակար բլլա վարանիմ: Չեղի քեպիմ կրեմ գինք...»⁶⁶:

Դառն ու թախծալի երանդ ունեն արդեն տարիքն առած, խաբխած ֆիդայի Հաջին խոսքերը, որ հանուն հայրենիքի պատրաստ է բաժանվել նաև իր միակ հույս ու ապավենից... թոռնիկից: Զէ՛ որ նրա՝ «օր մը վաթանին»

օգտակար լինելը ավելի արժե, քան իր արդեն մահվան սեմին կանգնած պապիկին նեղուկ լինելը: Բայց ավելի քան հուզիչ է նրա վերջին պատասխանը այն հարցին, թե՛

«— Էլի՛, այս տարիքեղ եսք ի՞նչ կարող ես անել...»:

Հարցը, իհարկե, արվում է հոգատար կատակով, բայց պատասխանը մղում է լուրջ խորհրդածության.

«— Կուգեմ Բադրամյանի գինվորը բլլալ...»:

Ֆիզայի Հաջին, ինչ խոսք, ցանկանում է նաև առն շինել. «էֆենդի, ես տուն կշինեմ» ...բայց ցանկանում է նաև «գինվորը բլլալ Բադրամյանի»:

Խոսացրած մի ալ կարոտ կա նաև այստեղ: Չէ՞ որ լինում է նաև դարերով խոշտանգված, դարերով անարգված ազգաբնակչան կարոտ: Հայրենիքին, ներկայի հայրենիքին ուղղված սփյուռքահայության նոր կարտախ մեջ խտանում է նաև «կորսված արգարությունը» վերականգնելու հույսը, այդ հույսի կարտաք: Ումգնացած կարտաք: Եվ որպեսզի ավելի հասկանալի, պարզ երեար նաև այդ բաղմակի խոսացրած կարտաք, այդ միտումը սփյուռքահայ գրականության մեջ, հարկավոր էր, որ գրվեր Սփյուռքի վեպը: Սկսելով այնտեղից, երբ սփյուռքահայ արեմտահայ էր կոչվում: Այսինքն՝ այն վեպը, որ բնագրերը արեմտահայության կյանքը, նրա վատարումը իր հոգերից, այդ կորուտտի պատճառած ցավով ու կորուտտի կարտաքով և վերջապես Սփյուռքի գոյատևման հիմք տվող նոր կարտաքի ուղղվածության ողջ փաստագրումով: Այդ վեպը հաջողվեց գրել ոչ միանգամից, բայց հաջողվեց ամերիկահայ մի հեղինակի՝ Հակոբ Հ. Ասատուրյանին:

Նախքան հեղինակի ու նրա երկհատար վեպերի՝ «Հավակնիմի բոսներ» և «Հավակնիմի բոսնորդիներ» ստեղծագործությունների մասին խոսելը, հարկավոր է մի շեղում ես կատարել: Շեղում գեպի այն ուշագրավ գրսերումները, որ ի հայտ եկավ նշված կարտաքի աչախով, մարտնչող կոթյան բացահայտմամբ ու պատկերմամբ: Ավելի պարզ՝ կարտաքի այն էջերի գրսումամբ, որտեղ հերոսները ձգտում են քաղաքական, աշխարհագրական գրմվառին, անասելի բարդ խոչընդոտներ հաղթահարելով հասնել իրենց երաղների օրրանին՝ Հայրենիքին. կամ առավել եւս համան պաշարների, քնտանեկան թաքուն ողբերգությունների գնով, մի կերպ առավել մոտ կանգնել, առավել ապահով տարածությունների վրա սպասել ցանկալի կարտաքի խոսկանացմանը:

Առաջին տոթիմով մշուշապատ ու անհասկանալի թվացող տվյալ ձևակերպումները պարզ կդառնան, երբ նկատի ունենանք (սփյուռքահայ գաղթօջախներից) տասնամյակներ ամբողջ փակ քաղաքական պայմաններում գտնվող Թուրքիայում ապրող, Թուրքահայ գաղթօջախի կացությունը: Պիտի նշել, որ Թուրքիայում երեսնական թվականներից հետո, ուղիղ գծով դե-

պի հորհրդալին Հայաստան ոչ մի պաշտոնական ներգաղթ չի արձանագրվել: «Ներգաղթին» նկատմամբ Թուրքիայում փակ են գտնվել դռները նաև համատարած հայրենադարձության շարժման հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում և հետագա տասնամյակներին, և այս՝ հակառակ 1945—46 թվականներին ստամբուլահայ գաղութի ներքին, բացահայտ պոռթկմանն ու փոթորկումներին: Թուրքական իշխանությունների պրովոկացիոն քործողությունները արգելակել են կարոտի ամեն տեսակի ձգտում, առավել ևս՝ իրադրոթում: Թուրքահայոց «կարոտը» նման «փակ դռների» պայմաններում արտահայտվել է՝ սողանքի գտնելով երկրից արտահոսքով ղևպի այլ գաղութներ, մասնավորապես Արաբական արևելք՝ Սիրիա ու Լիբանան և Ֆրանսիա: Հետագայում թեկուզ այնտեղից հայրենիք մեկնել կարողանալու հույս ու հեռանկարով, որի մինչև հավանական իրականացումը, իսկ այդ հաջողվել է շատ քչերին միայն, ծագել են նոր վիշտ ու տառապանքներ, հոգսեր՝ ոչ քիչ անգամ կարոտը վերածելով տառապագին օրերի մղձավանջի, դաժան կարոտախտի Բաղասնական թվականների վերջերից, այնուամենայնիվ, Ստամբուլից հեռացող գրողներ իրենց արձակուրդում տվել են նման հոգեվիճակից հառնող խորտակված հույսերի, սպասելիքների ծանր անդրադարձումները⁶⁷:

Այդ գրողների շարքում էր գտնվում նաև Ավետիս Ալիսաբեյանը⁶⁸, որի «Անունը Մասիս դրին» ժողովածուի համանուն պատմվածքը արտահայտություն է նշված միտման: Պատմվածքի հերոսը՝ Ատմը, զարմանալիորեն հիշեցնում է Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» վեպի Լոխումին: Պարզվում է, որ քսանականների Լոխումից հետո, Ա. Ալիքսանյանի Ատմի ճակատագիրը բնթանում է մասնավորապես նույն հունով, թեպետ երկրորդում տառապանքի երանգները այլ բնույթի և առավել մեղմ են: Եվ այս՝ առաջին հերթին պատմական բարենպաստ կացություն որպես արզասիք: Լոխումը, ինչպես հայտնի է, պոլսեցի է, եկել է Ֆրանսիա և ցանկություն ունի գնալ հայրենիք, բայց... կանգնած է անկանխելիության առջև՝ իր անձնագրի պատճառով, որ... Թուրքական է: Ա. Ալիքսանյանի պատմվածքի հերոսի անձնագիրը նույնպես Թուրքական է և, ավելին՝ նրա հերոսը, որ ինքնակենսագրական բացահայտ տարրեր ունի հեղինակի հետ, ծանրաբեռնված է նաև բազմանգամ բնտանիքով՝ հայր, մայր, կին, երեք երեխա և զեռես մեկն էլ... ճանապարհին: Բազմանգամ այս բնտանիքը, եկել է Պոլսից և ձգտում հայրենի հողին, ցանկանում է ներգաղթել գոնև ալատեղից: Այս բազմանգամ բնտանիքը ոչ միայն կարոտախտ ունի հոգում, այլ նաև կեկ է օտար երկրում՝ կյանքի, առօրյա ապրուստի, բնակարանի, աշխատանք ձարելու ծանր ու մղձավանջալիկ հոգսերի տակ: Եվ ի՞նչ այդ բոլորի զխավոր պատասխանատու Ատմը Լոխումի նման չի ընկճվում և չի ընկնում ալատեռման դոհների մեջ և, ավելին՝ հակառակ որ Լոխումից ավելի դա-

ժան պայմանների մեջ է գտնվում ու դեռևս ինչ-որ ներքին լավատեսության կայծ ունի իր մեջ. ապա դրա «մեղավոր» ժամանակահատվածն է, քսանական թվականներից հիմնովին տարբերվող հիմնական թվականները, որտեղ հույս կա, որ թուրքական անձնագրերով նույնիսկ ֆրանսիական հողից կարելի է մեկնել հայրենիք, և այն, որ դեռ պահպանում է պաշտոնյաները լավ են արամադրված, բարյացակամ են:

Իսկ դեռագնատան սրահները ողողած բազմության մեջ կան նաև ոչ միայն Աստմեր, այլ նաև Իվանը, որ տաքսու վարորդ է Փայրիզում և իր ռուս կնոջ հետ ներկայացնում է կամ ներկայացուցիչն է այն մարդկանց, ովքեր պաշվեցին ռուս վտարանդիներ՝ սպիտակներ, որոնք արտասահման բնկան ոչ թե Աստմի ու նրա բնառնիքի կամ նրա հայրենակից ուրիշների նման պարտադիր կարգով, ակամա, սրպես հայրենակից հողերից անարգարորեն տեղահանված, չարդ ու կոտորածների ենթարկված սերունդների բեկորներ կամ, լավագույն դեպքում, գեհնից բարեգեղ զուգադիպություն փրկվածներ, այլ՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո, այդ հեղափոխությունից զեմ կռվելու ու պարտվելու վերջը:

Պարզվում է, որ Իվանն ու իր կինը, ի վերջո, կարողանում են ստանալ վերադարձի վիզաները, ինչ խոսք՝ նույնպես մուտք գործելու համար իրենց կարոտի երկիրը, բայց հայ Աստմի բնառնիքը, այն էլ նման ծանր վիճակում, օտար երկրում, հարկ է՝ սպասի...: Երևույթը, փաստերը, որ բացառապես իրավաշու հիմքեր ունեն, ողբերգական է... Բայց ոչ ոտեղ ևս հայրենիքը խորհրդանշող գեապանատան պաշտոնակիցներին մեղադրել չի կարելի: Այնով հանգերձ, այս ճշգրիտ արամաբանությունը կրկնակի է ողբերգական: Որովհետև, մարդու ունեցած, հայ մարդու ունեցած կարոտախոս, ոչ մի անգամ անձնադրում չեն դրանցում և չի երևում, թե ի՞նչ է թաքնված արտաքինի տակ, այն էլ նման փաստաթղթեր ներկայացնելիս: Այն էլ ֆրանսիական հողում, թուրքական անձնագրերով ու անցաթղթերով, որպես թուրքահայտակներ: Իսկ այդ հայտանական կամ անհավանական թաքնված ու թաքունը հարկ է մանրամասն ստուգել (դրա համար են նաև այդ պաշտոնյաները), ու, ինչ խոսք, նախաձեռնումով ղեկավար ու բարդ է լինում, քան սպիտակ ռուս վտարանդիների բնառնիքներին: Եվ այստեղ, շատ իրավացիորեն, գործ չունեն հայցվորի ազգությունը, հոգսերն ու գոյական գեղումները:

Աս, իսկապես, խոր չգրեցություն է, որ հաճախ է կրկնվել Սփյուռքում: Իր ապրած որոշ երկրների քաղաքական ճնշումից զուլսը կորցրած, ներսում ալրոդ կարոտով, լավատեսական հայ մարդուն թվացել է, որ հատկապես Թուրքիայից գուրս, պատահած խորհրդային գեապանություն հարկ է գրկաբաց ընդառաջի իր խնդրանքին: Անբանաձևելի միամտություն և կարողացել, չեն կարողացել ըմբռնել, որ, ի վերջո, սեփական հոգու տառապանքը

դեռ վստահության վկայագիր չէ քո դիմաց կանգնած, ամեն ինչ պետականորեն և պետական շահերից դատող պաշտոնյայի համար: Նման ոլորերգությունն անգրադարձ սփյուռքահայ զրականությունում եղել էր միայն... Առկուսմանը: Իսկ տաճարակ նման ոլորերգություններ վիճակվել են պաղոթահայության հատկապես թուրքահայ համայնքին, այդ համայնքից նման կացություն մտանված «հերոսներին»: Իսկ դա նրա համար, որ թուրքահայտուն հայը, տաճարակներ շարունակ մաքից չի էլ անցկացրել, որ թեկուզ մարդ էակի ամենաարդար իրավունքներից մեկի՝ իր սեփական, հարազատ երկիրը մեկնելու ցանկությամբ, հայ մարդը կարող է Ստամբուլում խորհրդային պետականություն ապրել: Նման այցը կապված է եղել ծանր հետադարձության հետ: Երևույթ, որ անհասկանալի է լիբանանահայի, ֆրանսահայի և երեք ուղածող այլ հայատակության հայի համար: Այնպես որ Ա. Այիրսանյանը «Անունը Մասիս գրինք» պատմվածքում Աստուրի սպայախմբներին, հուսարեկումներին հաղորդակից լինելու համար նկատի պիտի ունենայ և այդ եզրակի հանգամանքը հատկապես թուրքահայ իրականության հետ կապված:

Այսպես, Աստուրի վիճակված տառապալից բաշխչուկները և զրա հանվանքով էլ զնալով ահագնացող զովարությունները, որանցից ամենավերջինը երեք առկա երեխաների վրա սպասվող չորրորդը...

Ավետիս Այիրսանյանի նպատակն էր ցույց տալ նման ծանր պայմաններում իր հերոսի հավատքն ու սերը հայրենիքի նկատմամբ, նրա հոգում անթեղված կարոտը: Նույնիսկ անտուն ու անօթևան մնալու սղառնայիքի սուկ, շարժաչ կյանքով ապրել համառոտով, դեմ է դնում կյանքի արհամիրքներին, իր հարազատներին՝ իր իսկ հասցեին արված մեղադրանքներին և ջանում է մնալ իր հույսերի ու հավատքի պատանելի վրա... միշտ նույն կարոտով ու նույն երազին հեռավոր: Եվ այս՝ կրկնակի գաղթականացած ու անտեսված վիճակում...

Եվ այս անկորուստ սերն է հայրենիքի նկատմամբ, որ Աստուրի ու կնոջը ստիպում են իրենց ծնվելիք նորածնին, դեռևս նախքան նրա աշխարհ գալը, կոչել «Մասիս»: Եվ, իհարկե, տղա ծնվի: Բայց որոշումն իսկ ապշեցնում է հարևանության՝ ֆրանսուհի Ժանինին.

«— Օ լա՛ լա՛... սա շովիններուն նայեցեք... նոր իմացա, որ լեռներու անունով կարելի է կոչել մարդիկը...»⁷⁰, — ասում է նա (հիշենք Արմեն Դարյանի «Խաբիսին հեռու» պատմվածքը, ահա մեք աշխատ., 81 էջ), բայց, այնուամենայնիվ, նա ևս հասկանում է հայ մարդու այն հավատքի ու համոզվածության տեղը, որ շարադրվում է պատմվածքում Աստուրի կնոջ՝ Զապելի շրթներով, այն Զապելի, որ բնառնիքում «ամենադժգոհներից» մեկն էր՝ ստեղծված անկանելի կացությունից. «Մարդ իր հայրենիքին մեջ միայն կրնա երջանիկ ըլլալ»⁷¹:

Ավետիս Ալիբեյսեյանի պատմվածքը ևս միտում է այդ հիմքին. կարո-
որ միայն զգացական չէ, այն հայ մարդու համար բազմիցս հաստատված
գեղաստիքի սոփալույսն է և հենց դա է պատճառը, որ բազում հուսախա-
րույթներին, տառապանքներին, բնական կամ պատահական առաջացնող
գծավորություններից հետո, երբ ծնվում է արու գավակը, հենց Զապելը՝ ինքը,
առաջարկում է կրկին «Մասիս» գնել որդու անունը: Այստեղ այդ անունը
սակ խորհրդանշական է: ԶԷ՝ որ այդ անվան մեջ է բնառանքի վաղվա հույ-
սը, և՛ նորածնի, և՛ նրա ծնողների... ինչքան կա նա, կա և Սփյուռքը, թե-
կույ ծանր պայքարների ու կորուստների գնով:

Այժմ վերագտնակը Հակոբ Ասատուրյանի⁷² նշված երկհատոր վեպին:
Վեպ, որ լինելով վերջաբանը Լեւոնյանի (Արձակ ստեղծագործություններ),
նաև խոսքումն է շարադրված երկու առանձին բաժինների՝ «Շարունակվող
կարոտի գրականություն» և «Նոր կարոտի գրականություն»:

Մի խոսքով՝ Երեսնական թվականներին ձևավորված բանաստեղծը,
առավելաբար ռաբլե արձակագիր ու բազմակողմանի հետազոտություննե-
րով օժտված արվեստագետ, կազմավորվել է բացառապես «Նոր դիր» դրա-
կան-գեղարվեստական եռամսյա հանգիսի խմբագրության: Բարեբաղ միտո-
ստում (խմբագիր՝ Բենիամին Նուրիկյան), հասունացել անցնող տարի-
ների հետ ու սփյուռքահայ գրականություն բերել այն ավանդներն ու շունչը,
որ եղել են առավելաբար «Նոր դիր»-ականների սերնդին: Այսինքն «կա-
րոտի գրականություն» այն միտմանը, որ սկիզբ առավ քառնական թվական-
ներից՝ մեղ ծանոթ գրողների ստեղծագործություններով, և շարունակվեց
մինչև յոթանասունական թվականների վերջերը, նրա զխավոր հաջորդ-
ներից մեկի՝ Հակոբ Մնձուրու գրչով: Հակոբ Ասատուրյանը, մեկնելով «Տի-
կարոտի գրականությունից, իր գործը հասցրեց նոր կարոտի գրականության
ռազմարդին ձևաբերությունների մակարդակին, այսպիսով դառնալով այն միա-
կը, որ թեման, այսինքն՝ հենց Սփյուռքն սկզբնավորողների ու նրա որդի-
ների կյանքը լույս աշխարհ բերեց իր համապարփակ տարողությամբ, սկսե-
լով հայրերից, որոնք արևմտահայ գլուղ ու գավառի մարդիկ էին՝ «Հովա-
կիմներ», որոնք սակայն զարձան սփյուռքահայեր՝ իրենց գավառներին սկա-
նալից պարզեցնելով սփյուռքահայ լինելու ճակատագիրը՝ «Հովակիմի քոռնե-
րը», իսկ սրանք էլ իրենց հերթին այն կառնեցին իրենց սրբիներին՝ «Հովա-
կիմի քոռնորդիներին»: Հակոբ Ասատուրյանի երկհատոր վեպը ութսունամյա
մի ժամանակահատվածի վեպն է արևմտահայությունից սփյուռքահայու-
թյան վերածված ժողովրդի: Տխուր, դաժան, նաև «ուրախ» վեպը, որ զրե-
թե հանրագումարի է բերում անցյալն ու ներկան, ներառնելով և քառնա-
կան թվականների նշված գրականության միտումները և այն շրջադարձայի-
նը, որ միտումը, թեման ունեցան հետագա վաթսուամյա ճանապարհին:

Եթե «կարոտի գրականություն» առաջին սերունդը՝ Համասեղ, Ֆենրա-
մին Նուրիկյան, Վահե Հալի, Արամ Հայկազ, Վաղդեն Շուշանյան և այլն, և
նրա երկրորդ «սերունդը»՝ Վահրամ Մավյան, Արմեն Գաբյան, Սիմոն Սիմոն-
յան, Սարգիս Վահագն ու մնացյալը, որոնց մասին մենք չարագրեցինք ոչ ո-
րևի ձևով, խնդրաքան «Հին» կարոտին նոր երանգ, նոր ուղղվածու-
թյուն տվողները, Հակոբ Ասատուրյանը բավականին «աշխատմով» միացած
նշված հեղինակություններին, 1965 և 1982 թվականներին, վերահիշյալ վե-
պերով ոչ միայն լրացրեց առաջին սերնդի սփյուռքահայ գրականության բա-
րած լավատեսական բեկումը (Բ. Նուրիկյան, Վ. Հալի), այլև կամքին ուց-
կելու սերունդների առանձին-առանձին արածը և մի ծավալուն վեպի մեջ
(Երկու հատորով) ավելց միամտն անցած ողջ ուղտ պատկերազարդ պատ-
մությունը։ Սա, իհարկե, նվաճում էր, սպասելի այն ստեղծագործությունը,
որի կարիքը, իր լրիվ ընդգրկման մեջ, պզուռ էր սփյուռքահայ գրականու-
թյանը։

Նույն «Հովակիմի քոսների» մասին։ Այսինքն՝ վեպի Ա զրբի, որ սկսե-
վում է Հովակիմից և նրա սրբիներից, որոնցից մեկն է հեղինակը։ (Այս մեծ
կտավի ստեղծագործությունը, մեծ համառականությունը, նույնպես ինքնա-
կենսագրական նշանակալի տարրեր է բովանդակում)։ Վեպն սկսվում է
գեղես պատմական ժամանակաշրջան ունենալով մեր դարասկիզբը։ Միջո-
վալքը, աշխարհագրական գիրքը՝ Կապագովիկայի Չամխուլու գյուղը։ Այն-
պես, ինչպես Փերչեկն՝ Համասեղի համար, Արմատանը՝ Հակոբ Մեծուրու-
նի։ Աշխարհագրական բարեկցում իրենց նշումն իսկ չունեցող «վեպեր», որոնք,
բերվելով «կարոտի գրականություն», դարձան գլխավոր գյուղեր աշխար-
հում։ Եվ դրա պատճառներից գլխավորը, ինչպես տեսնում ենք, մասնավորապես
Համասեղի (մեր ուսումնասիրության Ա հատորում) ու Հակոբ Մեծուրու-
նի երկերը քննելիս, այն է, որ իրենց ծննդավայրերին հետահայաց աչքերով հա-
յոզ հեղինակները չեն շեղվել գոյություն ունեցող բարբերի, մարդկային հա-
րաբերությունների, սոցիալական կեցության իրապաշտ ու խոտ, մանրագին
պատկերումից՝ չհաշված այն դերագանց նկարագրումները, որոնք առնչվել
են մարդ—անասուն, մարդ—բնություն հարաբերություններին։ Սա, իհարկե,
խոսքով, մաքուր մասին մի գրականություն, որ իր բացառիկ մաքրագին
բնությամբ էլ դուրս է եկել նեղ աշխարհագրական ու ազգային սկզբնական ցամ-
ու հոգևորի սահմաններից՝ ձևեր բերելով համամարդկային հեղեղություն և
երանգավորում։

Հակոբ Ասատուրյանին վեպի Ա մասում հաջողվել է նույնպես Չամխու-
լուն կանգնեցնել Արմատանի և Փերչեկնի կողքին։ Դա, իհարկե, վերջինների
առկայությունն պայմաններում հեռու էր բացառիկ հետաքրքրականությու-
նից, այն էլ վաթսուական թվականներին։ Բայց անարգար կլինեք չնչև ու

հաստատել, որ վեպի Ա հատորի մեկ երրորդից քիչ ավելին գրավող մասում, որ նվիրված է հին գյուղին, չկան աշխարհի ենթագրություններ, որոնք նոր, հարուստ հավելումներ ու լրացումներ չբերեն «կարոտի գրականությանը»՝ մասն կողմից նոր լուսարձակների տակ վերցնելով արդեն ծանոթ լիպայուզը: Գա ձևաբերում էր: Նշված գրականության լավագույն էջերից են «Հովակիմի թոնները»²³ վեպի «Ջաղացապանի կինը» ենթագրությամբ (էջ 120—139) և նույնքան հետաքրքիր մի այլ ենթամաս՝ «Ավելի մեծ դիրքը» (էջ 139—140): Ենթագրություններ, առանձին պատմվածքներ գրեթե, որոնցից առաջինում նկարագրվում է Չ. գյուղում բացված աղջկայ վարժարանը, որ, զմարտաբար, տիրույթ ագրատության, իդուր ահագնացած բամբասանք-խոսքաբշտվաների» արեւից, գիմանում է երեք ամիս միայն ու փակվում: Տշխույթուն և բամբասանք, որի գլխավոր դորձող անձը՝ չաղացապանի կինը, գտնում է հայ գրականության մեջ նկարագրված նմանատիպ լավագույն կերպարներից մեկը՝ Երկրորդում՝ բազմապիսի պատմելիի կերպարն է՝ «Կաշեուրը», որ փոքրեկ, խեղճ ալյ գյուղում, էր. Սալանի «անզուգական» Փանջունու նման, մի առ, հակառակ գրագրված է նրանական դավանանքի գծով մարդստությունը, և կերպարը այս վերջինի դեմ ծառացող հեղինակի մօր, որ նույնպես մնում անմոռանալի՝ իր խոր հայրենասիրությամբ և ողջախոհությամբ:

Բայց այս վեպում (Ա հատորում) ամենահետաքրքիրը և նորությունը՝ կարոտի գրականությանը արված «աուրբի» 149 էջերից հետո, հաջորդող աշխ գեներալին էջերն են, որոնք պատկերում են Չ... գյուղի գլխին պալլված նամաշխարհային Ա պատերազմի տարիների սղրերգությունը: Այստեղ ևս նարկ է տակ, որ Հակոբ Առատուրյանին հաջողվել է պատկերել իր իսկ գյուղի տնտեսանությունն ու արտոր և արտորի ճանապարհներին նրա կրած անպատմելի տաժանը ու ուղանդը, մասնավորից աշխ հասցնել բնականորի, Չ... գյուղի օրինակով առկ ողջ արեւմտահայության չարդ ու արարների ստաշտարաշխությունը: Եվ այս ոչ միայն կատարված ոճի ցնցող ահափորություն նկարագրություններով, այլ նաեւ նրան ենթարկված ողջ գյուղացիություն՝ նման դաման պահերին իսկ հանդես բերած ներքին տառիկությաններն բացահայտամբ: Իսկ առավել կարեւորը՝ մասնան ուղարկվող և դուան պիտակցված ժողովրդի ներքին աշխ ուժով, որ գոյատեւման անրանաձեւելիք ձգտումն էր ու կամքը: Հետաքրքիր է աշխտեղ վեպի երկրորդ մասից մեջբերել Չ... գյուղից մինչև Հայեղ, Հայեղից մինչև Պոսեւրա՝ արարական տառանելի ալյ անապատը, և անապատից (Պոսեւրայից) մինչև Թֆիլե գյուղադադար արարված և տարագրության ճանապարհներին «փոքրիկ կապուցներին» վերածված Չ... գյուղի սղխականը պատմող էջերի «նախերգանք»՝ ուսերը որ խորագրվել է «Այս դուր բամակը»: Փոքրիկ կապուցների վերածված ուսը գյուղացիության տղրելու հույսը, որ կամաց-կամաց կծկվել էր

այդ կապոցների հետ, երևի... «Շագրենի կաշու» նման: «Եղան գրադեռնեք,—գրում է Հակոբ Ասատուրյանը,—որ պանդուխտի իրենց գառը ներկային զեպի անուշ մանկություն կամուրջ նետելու ստեն, բախականացան ու բախարաբլեցան միայն իրենց սպերակի գլուզերուն և այդ անցյալին բարքերն ու զեպքերն ողկելուով: Եղան, որ ականատեսի իրենց վկայություններով օրագրեցին «Արշունոտ Անապատը»⁷⁴, շատե՛ր պարզապես իբրեւ վաճառական պատմություն իրենց կյանքեն ու Մեծ եղեռնեն՝ որուն Պեր-Ջորն էր գարձեր մահաբեռն:

Ես ուզեցի գլուղ ու անապատ իրար բերելով վկայել, անապատի կոշտ աշխարհի՝ բաց տեքերով զեպի մահ՝ քաղող պարզունակ մարդոց աչքան Ֆիզիկական որքան և հոգեկան խաչկությունը, անպատում սղերեղությունը անոնց հոգիին: Պարզունակ մարդոց, որոնք պետք բնկած մանուկներու պես եղեռնի սե չուրեքեն քվելու առեն իսկ կշարունակեին իրենց նախաքի, քուրջն սրույրիկներուն փարիլ: Ուզեցի արձանագրել՝ «չուզը իրենց հեռանապատ փոխադրող և անապատին գիրկը իրենց ողկեան գլուղին մեջ մեռնող մարդոց հոգիի վերիվայրումներեն ձեռնող հակադիր պատկերները կյանքի: Եվ զես՝ ուզեցի արձանագրել, ապրիլ ուղող, կամ նախառակ պարագային, գոնե հաշվենիլ ուղող խոնարհ՝ հոգիներու վերջին իղձերը և հաճախ ժողովուրդի մի առնափական իմաստությունեն բխող գաղափարներն խորունկ մտորումները:

Գրեցի, վերջապես, նոր օրերու ոգիին թերեւ խորթ ու քաղաքակիրթ կոշվող համայնքներու գուցե անբմբհունի՝ արտակարգ զեպքերու մասին, որ միայն հարզը կրնար մարդուն պարտադրել:

Մարդը՝ մարդուն...»⁷⁵:

Այս՝ «քաղաքակիրթ կոշվող համայնքներու» համար գուցե անբմբհունի, արտակարգ զեպքեր, որ միայն կարող էր մարդը պարտադրել մարդուն... Մարդը միայն կարող էր իր նմանին դարձնել... պոսեյդոնական, դադիական...

«Անքառն ձեռքերը՝ որ զերեցմանուցի մը սովորական ոգիները իսկ պիտի վախնային գիշեր առեն զեմ հանդիման զայ հաշվադրականին ու տեսել արտառուց զեղեռումները անոր: Հապա ցերեկի՛ս... երբ ամբողջ մարմինով մտած կրկյար ան սատկած ուղտի մը որովայնը, անոր կամաբեռ միս պոկելու կամ ագիքներու չվանը դուրս քաշելու հետաքրքիր աշխատանքին լծված:

Պոսեյդոնական փողոցներուն մեջ պիտի տեսնեիր մանուկներ, որոնց կազմախոսությունը, երկար կարկինի մը պես կբաղկանար միայն խոշոր գլուխ մը և լայնաբաց երեքուն սրունքներն: Պիտի տեսնեիր, անձանթ խոսերու ճարակեն դարնված կիները՝ ուռած փոքերով ու ծնցվառած... Մեծ եղեռնը հավիտենական երկունքով... կամ, որ չեք տեսած մղձափանջային Պոսեյդոնական

և իր անջրդի շրջապատար, մանավանդ՝ ձեր ծարավի պահուն: Զուր և Պոսեյ-
րա, երկու ոստիկներ: Զուր ու մղձավա՜նջ զաղթականի, որ մարդկային դուրի
և արգարություն չտալի հետո էր Պոսեյրա գլուղեն»⁷⁶:

Գեղես, մարդը մարդուց խել էր իր մեռելներին իսկ թաղելու իրավունքը:
«Քանի օր առաջ էր, գլուղ մը ամբողջ կամ ինչ-որ անկե հոն կրցած էր
հասնիլ, ամփոփովեցով նախ հինգ սև վրաններու տակ, հետո՝՝ երեք տուներու
մեջ, իսկ հիմա, երեք աշտվար «տուններ» ս.բ.ս. որեն կփոխադրվին... Ահա-
րոնի հորը»⁷⁷:

Ահարոնի հոր էին կոչել հասարակաց աչն վիրապը, որ զերեզմանի վիթ-
իտարի երախն էր, որակը՝

«Ուրիշին ամօթխած կինը, անպղծարար, նեռեցինը զիրկը ուրիշ մար-
բու մը...»

Ուրիշին զիտկնացած մեկ երեխայի գանգովը, ով զիտե, գուցե վարը մոր
մը տանջահար գանգը չարզեցինք:

Բալց, ալուպես էր Մոխիարի հրամանը: Նեռեցինը:

Անդի զջ.

Թեթիս սիրտով

Առանց սուգի:

Ալուպես, ալուպես էին օրերը, օրերուն պարտադրանքը: Անգութ: Անմեկ-
նեկը»⁷⁸:

«Առանց հոգալիս, առանց խաչի ու խաչարի, երախը բաց՝ հո՛ր»⁷⁹:

«Ահարոնի հորերին» զս:՝ գնացին միլիոն ու կես հալ կանաչք, երեխա-
ներ, հայրեր... մարդիկ, որենը ծնվել էին ապրելու համար: Իսկ ապրել նրանց
համար նշանակում էր աշխատանք, աշխատանքի տուն ու սեր: Հակոբ Ասա-
տուրյանը, անկախ վերստմ մեջբերված գեղարվեստական խոցելի էջերից,
անկախ նման նատուրալիզմին տված տուրքից, որը երեխ հարկավոր էր և
արդարանալի, որպես «նախնողանք»-խոսք, վերստմ հասել է նաև բարձր
գեղարվեստական պատկերավորման՝ անհատականացնելով նաև ոչ քիչ հե-
րոսների և ախպականացնելով՝ շատ գեմբեր և եղելություններ, ալուպետով
հասնելով ցնցող արդյունքների: Ալուպետի նկարագրական էջերից են, օրի-
նակ՝ իր ամպը բրոջ հեռից որպես ազամարդ շնչմարվելու համար քառա-
վանը հեռից հեռադիզուզ փոքրիկ աղայի պատմությունը: Քույրը, որ իր
հարազատ եղբորը վախենում է քարշ տալ իր հետ, ահա, անակնկալորեն
տնում է նրա երգը, որ ամպը իրադրություն մեջ ոչ թե հերոսական արարք է,
հատկապես իր բովանդակությամբ, այլ մի կերպ փոքրիկի մոզոնած «խո-
րամանեկ» բայ՝ իր ներկայությունը քրոջը զգացնել տալու և նրան հանգրու-
տացնելու համար:

— Վերերերով չի ջան ֆետա եմ...

— Սո՛ւա, ծո լակո՞ւա...»⁸⁰:

Գաժան ողբերգություն, կոտորակված, նվագադույնի հասցված ժողովուրդ, բռնածնացված աղջիկների, կանանց տառապանքների ճանապարհները շարունակող խումբ, որ դնում է զեպի անհայտը և ահա... զրանցից մեկին, որ տանջալիքների մատնում էր իր եղբոր մասին, որպեսզի որպես ազամաբա աշխի չընկնի. հենց այդ եղբոր, փոքր աղեկի երգը, ձայնը՝ շատ հեռուներից...

«Վերերերով չի ջան ֆետա եմ...

Սա արդեն գրական վարպետություն է... Ե՛րբ է մնացել «ջան ֆետա չի», որանոց են նրանք, իսկ այդ հիմունքներ ենք... Երբում հենց այդ է... դք, զիտի՞ իմաստը, սովորե՞լ է, ա՛յժմ է սովորել, թե չի գրում, թե ինչ կատարվում աշխարհում, և ահա պատասխանը.

— Սո՛ւա, ծո լակո՞ւա...

«Լուկո՞ւա... Սա վերադարձական բանի մեջ ինչքան խանձր անբավարար, ինչպիսի գաժան ողբերգություն, իսկ եթե այդ անհայտը այդ էլ է՝ նրա լուրջ լինելն ու մարմնի և մեղքերի... Բայց ի՞նչ ունի շուրթը, ու անորոշ բախտի ու անգույն ետերանայինք գույց երկնաբարի տակ առնված, դեռևս հարե էլ չհաստի, նա է՝ սղջունել՝ «խոցառող զանաչակություն» իր տղամար...

Ողջունել... մտքը, այն էլ՝ զոհանակությունը, որ, ես չի իրենց էլ չեմ մարդ։ Սա է կաշվում եղևնը։ Իսկ այժմ եղբայրը կա, այսրում է, հեռվում է՝ բայց կա, բայցում է նույնիսկ իրենց ետերից, չի կորցրել խմբին, որոջը ու զգացնել է առիթն ինչ գոյությունը... ինչպիսի արախություն է ինչպիսի ստեղծում նաե... լակո՞ւա:

Իսկ այդ լակոնը նա է... փոքրիկ շաղկապ, դեռևս հասնիվ առաջ տարեկան, որ ինչ սնու բնեներն է սրբանոց, սուր, տառապելու է ԱՄՆ և մի չբաժանվող անոց, սուրևս շաղկապ Աստառություն, Համակրմի (Համահանկախ) խոս, որ, ու է վերջ

Վեպ, որ հասկանալի գտնել է կյանքի տառախ, երկնաբար տառախներից հետո՝ շարունակելու և առաջ համար Սփուստ կաշվող նոր լակոնականների ողբերգություններ։ Բայց այս բոլոր ողբերգություններից դուռն, անարմիտել է նաև ձևաբերված հաղթանակների պատկերմամբ, Եզեկան, Երրոյական հաղթանակների՝ տառախ հերթին։ Եվ դրանում է նրա արժանեքը։ Հին կատար, հին սարսափները, մղձավանջները փոխարինելու եկած նորը վկայագրման մեջ, այսինքն, այն իրականության մեջ, այն փառաբ գերազանման ու նրանով շարունակվող կյանքի մեջ, որ առաջ անգամ ոչ թե հեռվից լսվող երգ է աղեկի՝ «արախացնող», նաև սարսափ պատճառող, այլ հեռվ

ու գրող, հող և պետականություն, փաստություն, հավատք և... փարոս։ Բայց վեպը այս վերջինի շափ ունի նաև մի այլ հիմնական արժանիք։ Այն գրվել է նաև առկա համար, որ «եղեռնի սև ջուրերեն թշվառ առեն իսկ...» մարդիկ հավատում էին գալիք պետականության հիմնին, զգում էին, այո՛, հավատքն էր այդ ապին նրանց, և դրա փաստը հենց այն... «լավուս» էր և նրա երգը...՝ «Վերքերով լի ջան ֆետա»-ն։ Սա արվան մեջ էր, գեներն, պալիս էր դարերից և այդ տարրական ճշմարտության մասին շիմացող մարդիկ էին միայն, որ կարծում էին, թե այնպիսի ժողովուրդ, ինչպիսին մերն էր, կարող էր դառնալ... «թանգարանի նմուշ»։

Չէ՛ որ կար նաև այդ բոլորի հակափաստը դեռևս այն օրերին, աքսորի ամենազաժան քառուղիներում՝ մի տեղ տառնամյա անգիտակից Հակոբի շրթներով տրտաբերված, մի այլ տեղ նաև «Հովակիմի թոռներից» մեկի՝ պարոն Թովմասի խնդրանք-պահանջով, այն էլ մահամերձի անկողնում, որ-պեսզի փախեն իր մահճի գլխադարձի դիրքը գեպի... «Մասիսի կողմը»։ Այն եթե փակվելու են աչքերը, ուրեմն թող մի վերջին անգամ զգան, որ փակվում են այդ կողմ հատված... Գեռես Ազավին կաշվոց այն բարի ու պարզ կնոջ երազանքով, որ եթե դադրականներին ստիպում են թուրքանալ, ինքը լինելով անպրոքեա, եթե բռնի թուրքանալու էլ է, ուրեմն առաջին հերթին հարկավոր է սովորել թեկուզ հաշտեն... ալբուրենք։

Եվ ի՞նչ անուն տալ նրանց, այն անհամար ու անհաշիվ մարդկանց, որոնք եթե ապրել էին ուղում, ապա որոշել էին անխուսափելի մահվան դեպքում մեռնել գոնե... «հալ մեալով»։ Եվ պատահականություն էր միմե, վերին հրա՛շք», որ «Հովակիմի թոռներից» մի ուրիշի՝ Էդինակի, քաղերը և վեպում, և՛ իրական կյանքում, հետազայում՝ կտրելուց հետո այդ բուռն-լին ճանապարհները, տնցան նաև հայրենի փողոց ու պողոտաներով և համոզվեցին, որ նոշատեղծ հայրենիքը հենց լուրջօրինակ վերմի հայեցումն է, որ կա և՛ զաժան պատմությունից, և՛ խաղալիս ու ստոր արևմտյան գիվանդիտությունից, որ համահավատար, եթե ոչ ավելի պատասխանատվություն էր կրում հալ ժողովրդի հասցեին կատարված դարասկզբի աննախընթաց սղերերգության մեջ։ Այո՛, «Հովակիմի թոռներ» և «Հովակիմի թոռնորդները» արդյունքն են հայրենի նոր իրականության, «նոր կարտաի» միավաժությունից բնծեռած պայմաններին։ Եվ այն իրականության, որ դարասկզբի ողբերգության ծնունդ հանգիստացող Միլությունը կա և գոյաբանում է իր ոչ պակաս բարդ ու հակասական հարցականներով, պատմանդանված հայրենիքով, ապա նաև՝ իր լուրջ ցավ ու հոգսերով։ Որովհետև եթե «Հովակիմի թոռներ» ինչ-ք տեղ, ինչ-որ ժամանակ հող ունեցան իրենց ոտքերի տակ, ապա «թոռնորդները» գրվեցին նաև դրանից և ծնան, մեծացան անհաղորդ ու ստոր հորիզոնականներում՝ կանգնելով առավել բարդ՝ սպիտակ ջարդի հարցականների առաջ։

Նույնիսկ հասակ առնելով անանտական բարենպաստ պայմաններում, ապահովված ֆիզիկական շաշվհարդարներից: Պարզվեց, որ նոր «չհաշվարկված հարցականներ կան նաև «թոռների» ու «թոռնորդիների» միջև. հայրերի ու որդիների, որ առաջին «Սփյուռքից» հետո երևան է եկել մի նոր «Սփյուռք» ես: «Հնավերիմի թոռնորդիները» այդ հարցականների վերահամման և կարելիություն ունենալով արված պատասխանների ու անպատասխան թողնված հարցականների վերջին է, օրդանական շարունակությունը առաջինի: Մի խոսքով՝ վերջեր, որ Հակոբ Ասատուրյանին առաջ են մղում սփյուռքահայ գրականության ամենատառջավոր շարքերը՝ նրան դարձնելով սփյուռքահայ ներկա գրականության ամենաուշագրավ գեմբերից մեկը, ստեղծագործությունը անաչաղորդով լուրջ ու սրտացավ մտակցում: Որովհետև առաջագրվածը և՛ տառապանքի ճիշդ էր, և՛ նաև տառապանքի վերադարձնող ուղղված, նրա հենքին, նրան փրկող հենքին ուղղված կանչ: Հեղինակը համուն վաղվա օրվա, նաև՛ն գալիքի հայրենի լույսի առաջ բաց է անում իր սրբաուն կատակված դասնությունները, մտքին ու մտայն (որ Սփյուռքինն են նաև), որոնք ներքին են և գիմում է «արտաքին» համառախարություն, հասկացողություն, որ սպասվում է արդեն, նույնպես ներքին, սեփական զարգացած այն «արտաքինից», որ հայրենի լույսի աղբյուր հանդիսացող մեր պետականությունն է:

Որակող էինք, ուր հասանք և ի՞նչ ենք լինելու վաղը որպես սփյուռքահայ: Այդ հարցականներն են շաշվհարված լայնածավալ վերում, հատկապես Բ հաստորում: Շոշափվում են զեղարվեստական բացառապես իրական, առկա փաստերի հիմքի վրա, վերականգնած հերոսներով, որոնք եթև որպես բնոգրկում Նեղ են, ալսինքն՝ եթև սահմանափակում են առավելաբար ցավերի մատնանշումով, ալսուամենայնիվ, մերն են և մերք լինելով՝ և՛ ճակատագրական, և՛ հրատապ:

Առաջին գլխավոր երակացությունը... Սփյուռքը, նոր սերունդը մտանցված է, դմարին է դարձել աղգապահանություն: Ինչո՞ւ, ինչպե՞ս, ի՞նչ պետք է անել, իսկ ո՞վ պետք է անի, ինչպե՞ս պիտի անի... Կարո՞ղ է Սփյուռքը ներքին ուժեր գտնել երկարաձգելու համար այս ճղնածամը, որն անխուսափելի իր վախճանն է ունենալու վաղը, լավագույն զեղքում քառորդ դար, կես դար հետո, կամ էլ ասենք, ավելի ուշ... Թայց վախճան լինելու է: Ուրեմն կարելի՞ է փրկել որոշ տակոս... Ինչպե՞ս, ի՞նչ ուղիներ կան դրա համար: Իսկ կա՞ն բնոգնարապես ուղիներ: Ահա ոչ լրիվ հարցականները առաջին երակացություն: Հարցականներ, որոնց բնությունը և արված պատասխաններով էլ կարևորվում է ստեղծագործությունը, որ, ի զեպ, մեկնում է միայն ամերիկահայ գաղութի պատմության փաստերից: Մի գաղութ, որ սփյուռքահայ կյանքի վերջին բացառական վերիվալտումների պատճառով

այսօր դարձել է ամենահոծոր սփյուռքահայ գաղթօջախներում: Բայց, վերջի վերջո, ինչ-որ տեղ այնքան էլ չի օտարվում այլ գաղութներում առկա պայմաններին: Ավելին, եթե այստեղ կարելի է փրկել ինչ-որ բան, ուրեմն առավել հեշտ է նաև այլ գաղթօջախներում: Ձէ՞ որ խոսքը աշխարհի ամենամեծ խառնարաններից և կապիտալիստական ամենարարղ ու կոսմոպոլիտ միջավայրերից մեկի մասին է: Նրա ճիբաններն ընկած սերնդի մասին, որը լինելու է վաղվա օրը սփյուռքահայության մի մեծ առկուսի: Այսինքն՝ խոսքը լինել-չլինելու մասին է առաջին հերթին: Ահագանգը այստեղ առավել ահագնացող է, քան քսանական թվականների վերջերին Ֆրանսիայից Նիզոր, որ Շահան Շահնուրի «նահանջը առանց երգի» վկայինն էր: Որովհետև այստեղ՝ ԱՄՆ-ում, այլասերման, ուծացման ազդակները քսան-երեսնական թվականների Ֆրանսիայից բոլորովին տարբեր են, «հիմնավորված, նաև... արդարացված», այստեղ նույնիսկ ազգի ձուլումը իր «գաղափարախոսական» հենքեն ունի:

«Եվ գուցե, սիրելի՛ Շահնուր, կհասկնա՞ս թե մերինը, հոս, նահանջ է՞, այլ պահանջ. և կտեսնե՞ս թե հոս, հարսանեկան երգերով ու կապիկի պես խաղցնելով է, որ մեզ կանխին փողոցն ի վար...»⁸¹:

Այո՛, նահանջը այստեղ պահանջ է, ստիպողական, կյանքից եկող, հրամալական: Հակոբ Ասատուրյանը համոզիչ փաստերով, անցնող տարիների ընթացքում բայց առ բայց հնաեկով մի բնականիբ կյանքի պատմությունը, ավել է պարտադրված այլասերումն ու ուծացումը, որ, ինչ խոսք, հասարակաց է: Հովակիմի որդիները, երբ եկան այս երկիրը, չգիտեին տեղական լեզուն, բայց նրանք արդեն այն տարիքին չէին, որ զպրոց գնային: Նրանց առջև ծառացած էր առաջին հերթին ինչ գնով էլ լինի ապրուստի մատչողությունը: Իսկ այժմ, նոր սերունդը՝ Հովակիմի թոռնորդիները, ունեն կյանքի ապահովություն և նույնիսկ իրավունք՝ իրավահավասար պայմաններում ամերիկյան վարժարաններ հաճախելու: Սկզբում թվում է, թե ոչ մի անսովոր բան չկա դրա մեջ, բնականաբար: Բայց տեղի է ունենում անսպասելին, և այդ անսպասելիի անսպասելիությունը զգում են առաջինը ոչ թե Հովակիմի թոռնորդիները, այլ՝ թոռները: Մի օր «թոռնորդին» հորը բերում է ուսուցչուհու նամակը.

«Սիրելի պրն. Մանուսարյան. շատ հանձնարարելի է, որ ձեր տղուն հեռ՝ տանը մեզ օտար լեզվով չխոսի, որպեսզի կարելի ըլլա իր առողջանությունը մաքրել օտարոտի շեշտերե, և որպեսզի ձանր հա չմնա գասարանի մյուս աղոցմեն: Շատ պիտի գնահատեմ ձեր լիստիտ զործակցությունը ձեր գավկին իսկ օգտին համար:

Ձերդ՝ օրդ. Լենի
Ուսուցիչ Ա. դասարանի»⁸²:

Իհարկե, «սովորական» այս տպերում հարցը այն չէ, որ օրիորդ էինին՝ որդու անունը ամերիկացեկով, զարձրել է ճան, ոչ էլ այն արամաքանական պահանջը, որ տանը օտար լեզվով շխտի հայրը, եթե իհարկե աչդ օտար լեզուն, բառ ուսուցչուհի էինի, շինի... հայերենը: Այս վերջինի համար երեի նույնքան... արամաքանական:

Բայց այստեղ պրերիզականը, պատկերված այնքան իրապաշտրեն, այն է, որ տան մեջ խոսվող մայրենին, այն էլ միայն տան մեջ, զարձկ է... օտար լեզու: Եվ զարձկ է ոչ թե պարտադրվելով, վերին հրամանով, այլ պարզապես, որպես հույժ կարևոր ցանկություն, որը «պիտի գնահատվի» բացառապես որդու շահերից մեկնած, որպեսզի նա «ես շմա դասարանի մյուս տղայմեն»:

Իսկ «ես շմա դասարանի մյուս տղայմեն» նշանակում է ես շմալ գլանքից, գալիքից... ՁԼ՝ որ, ի վերջու... օտարոտի շեշտը կարող է արգելա-կել առաջխաղացումը ուսման մեջ, վաղվա պաշտոնի, առևարի և այլն... Եվ իդուր են թոռների բնագլուսները, թոռները պիտի գնան իրենց ճանապարհով, որպեսզի մի օր անխուսափելիորեն կանգնեն այն փաստի առջև, որ լա-վապուն պարտադրում ոչ թե անդերերն խոսեն օտարոտի շեշտով, այլ հա-լերենը, մայրենին՝ անդերենն առողանությունը ու շեշտով: Եվ այն՝ ամենա-լավագույն գեղքում: Իսկ մինչ աչդ.

«Տղաք մեծցան: Եթե հայերենը իսկույն ու բոլորովին շմոցան, սա-կայն երկու լեզուներուն՝ հայերենին ու անդերենին՝ իրենց տան մեջ պա-ված աթոռները փոխվեցան: Հայերենը առաջանալար տեղի տվավ անդե-րենին: Գարձով «օտար լեզու» և էլունին տան մեջ, իր կարգին ստացաժ... «օտար շեշտ»: Հայերեն բառերը ազադ բերին մեջ հեղահեղ զավկացան և ձևագերծվեցան: Եվ օր մըն աչ պատահեցավ անխուսափելին... Հայերենը տունեն դուրս ինկավ: Այնուհետև հոր կողմե արված ամեն հայերեն հար-ցում սկսավ անդերեն պատասխան ստանալ: Էտներ, չղալիացած, երբեմն խրատեց, երբեմն սաստեց, բայց իդուր: Իր ձայնեն այլևս կրացակայր ան-դիջող շեշտը հին հայրա հայուն»⁸⁷:

«Շին, հարառ հալ», որ գեոսն հիշում էր, թե ինչպես գաղթի ճանա-պարհների վրա «Հովակիմի թոռներից» մեկին՝ անգրագետ Աղավնուն, պար-տաղիր թուրքացնելու սպառնալիքի տակ չէին կարողանում արգելել, որ նա, եթե թուրքանալ է հարկավոր, ուրեմն ցանկանա նախ սովորել... հայոց աչ-բուրենը: Այն, հիշում էր, բայց «այլևս կրացակայր անդիջող շեշտը»... Իսկ ի՞նչ էր պատահել: Պատահել էր այն, որ գաղթին ու կոտորածներին հաջորդել էր խաղաղ, հանգստավետ կյանքը ԱՄՆ-ում (Իհարկե, ոչ իրենց սերնդի, այլ թուրքիների համար) և արդեն այստեղ ջարդը երանդ էր փո-խել, այն էլ՝ երգով ու պարով: Եվ դա գեոսն սկիզբն էր: Լեզվից հետո պետք

է նահանջներն, առանց զգալի լինելու, և բարբերը, հին, հայարս հայի ավան-
դութիւնները ու թոռներին պիտի տալային թոռնորդիներ ի համար հարսներ
բերել տուն՝ արդեն ԱՄՆ-ի խառնարաններում նույնպէս ձուլվող ալլ ազգերի
ներկայացուցիչներին, չկարողանալով երբեմն հակառակել նույնիսկ խափ-
շիկ հարս ու փեսայի... «ծնող» գառնալուց: Սա նույնպէս... ոչ վերջինը:
Բանը պետք է հասներ այնանգ, որ թոռներն ու թոռնորդիները, այսինքն
հայր ու որդի պիտի չհասկանային իրար, որդու ուրախութիւնը խորթ պիտի
լիներ հոր համար, հոր ախրութիւնը՝ ծիծաղի առարկա որդուն: Ու Լեոնը
(Հովակիմի թոռը) պիտի քայլեր մայիկերով մտածկոտ ու խորհրդածեր:

«Այս որքա՜ն, որքան խաթարում բարբերու և մարդերու: Այս ինչ Բա-
բելոն նկարագրի, բմբուռումի, հավատքի, կազիվ մեկ սերունդի օրով (ընդ-
գծումը մերն է—Գ. Ա.): Այս ինչ խրամատ սերունդներու միջե»⁸⁴:

Կարգալով Հակոբ Ասատուրյանի «Հովակիմի թոռնորդիները», այնտեղ
գործող հերոսների, դեպքերի միջոցով լիովին ըմբռնում ևս այդ ողբերգու-
թյան, ազգային նահանջ կոչվող ձուլումի ողջ արամբարանութիւնն ու արա-
մաբանական լինելը, և զա է, որ դառնում է գաժան ողբերգութիւնը անլուռ-
բաճալ կյանքի, այսինքն՝ այդ ձուլման անխոստփելի լինելու դիտակցութեան
գաժանութիւնը: Սարսազողցիկ նաև, երբ ուժացման օժանդակում են հալ
կոչվող կազմակերպութիւններն ու մեարդատառ լերթները իրենց անհե-
ռանկարային գործունեութեամբ՝ մեկնած քաղաքական նեղ անձնական շահ
ու մտահոգութիւններին:

«Կարգաց. Ազգահավաքի համար, նլութական օգնութիւն պիտի բնծայ-
վի բոլոր այն հայերուն, որոնք իրենց ապրած երկրեն դժգոհ, կուգեն զազ-
մել Ավստրալիա...»⁸⁵:

Այսպէս է գրում մեարդատառ թերթը, համի տշառն հաղար ինք հար-
չուր վաթսուր այսինչ թվականին: Գաղթող հալ, իր ապրած երկրից դժգոհ
և... նոր ազգահավաքման համար... Ավստրալիա, նոր Զելանդիա...

«Այդ է մեր ողջ գաղթաշխարհը, եթէ չուզենք ինքնախաբերութեամբ
օրորվի: Քանի մը սերունդ հետո, այդ է, որ պիտի մնա քո երազներեդ ու
իմ ներքին, տառապալից խաթաւփումներեն՝ ազատված հալ անուններու
տակ ապրող, բայց առհմային ինքնութենէ պարզված... մարթի»⁸⁶:

Այդ եզրակացութեանն է հանգում Հակոբ Ասատուրյանը «Հովակիմի
թոռնորդիներում» և, դժբախտաբար, նման եզրակացութեան հետ համաձայն
լինենք թի ոչ, դա, այնուամենայնիվ, փաստ է: Բայց փաստ է նաև մի ալլ
ճշմարտութիւն, որ կրկնակի հավաստիութիւն է պարզեում վերոհիշյալին
և խոսում հեղինակի ողջախոհութեան ու հավատքի մասին:

«Հայրենիք և ազատութիւն իրարմե անբաժանելի բլլալով դիւար տմ-
բողջացնող լրացուցիչներ են: Առանց մեկուն՝ երկար չապրիր մշուսը: Իր

հայրենիքը լքողին, կամ նույնն է թե՛ անկե քշվողին և օտար հորիզոններու տակ բախտ փնտրողին տունը ոչ թե հաքեն, այլ տունեն դուրս ելած առաջին մեկ օրեն է, որ կբանդվի: Այլասերումի ցեցը շուտով կմտնե անհայրենիք մարդու մորթին տակ և կծամե՛ն անոր ինքնության արգելի տարրը: Եվ դանդաղորեն, հանապազօրյա հացին հաշիվը անոր կյանքի նժարին ճնշելով, կսկսի ավելի ծա՛նր կշռել, քան ազգության զգացումը: Հացին հաշիվը արգելության հաշիվին խառնված օրե՛ն կսկսի տեղատվությունը պանդուխտ հոգիին: Գոյատևումի ուժը բացարձակապես հոգեն է, որ կուգա: Հոգն է, որ կբեր պատմությունը անհատ մարդուն ու ցեղին»⁸⁷:

Հակոբ Ասատուրյանը ճիշտ է հասկացել նաև անհայրենիք դարձած սփյուռքահայ զանգվածների հայրենիքի, հողի նոր հասցեն: Հասկացել է ի սկզբանե և թեկադրել.

«Հայրենիքը մայր երակն է բոլորիս և տեսակ մը սանտուի անհրաժեշտ և կենսական դերը կկատարե աշխարհասփյուռ գաղութներուն: Առանց հայրենիքի ավիշին, բոլո՛րս, ուշ կամ կանուխ, պիտի խամրիմք: Հոն է, տեսկանացումի զաղանիքը»⁸⁸:

Իհարկե, նման եզրահանգումները առաջին անգամ չէ, որ հնչում են Հակոբ Ասատուրյանի դրչի տակ: Սփյուռքահայ առաջադիմական մամուլն ու զրականությունը վաղուց են հանգել նման առողջ եզրակացության և երեի զժվար լինի գտնել սփյուռքահայ առաջագնձ մի գրող, որ իր խոսքը, վճռական խոսքը առած չլինի տարբեր նախադասություններով, բայց նույն բովանդակությամբ: Բայց զեղարվեստական նման լայնածավալ ստեղծագործությունում նման մաքերը առաջինը դառնում են առավել շոշափելի, առավել համոզիչ, որովհետև հնչում են վեպի ընդդրկած ժամանակաշրջանների սփյուռքահայ կյանքի ողջ տառապանքներն ու ողբերգությունները ձաշակած անմիջական մասնակիցների՝ հերոսների շրթներից, որպես նրանց փորձ ու փորձառությունների անառարկելի փաստարկներ: Ո՛չ թե խմբագրական հոգվածների շողեր ու կարգախոսներ, այլ պատկերված, ապրված կյանքի եղբրահանգումներ: Նման մարերը կարեւորվում են նաև նրանով, որ հատկապես Հակոբ Ասատուրյանի պարագայում խոսողը կամ իր հերոսներին նման եղբրակացությունների մղողը, սփյուռքահայ հասարակական կյանքում, գտնվել է գործող քաղաքական կուսակցություններից դուրս, չեղոք, անկուսակցական դիրքերում, միայն ու միայն մտածելով որպես աղնիվ հալ մարդ, վեր կանգնած նեղ անձնական կամ կուսակցական շահերից, մտածելով ու զործելով հայալվարի ու հանուն վաղվա ազգային մտահոգությունների.

«Զենք ուզեր երբեք ընդունիլ թե՛ Սփյուռքի մեջ խոլական վեճերը, միջազգային վեճերուն սա խառնիճաղանջին մեջ, զավաթի մեջ հարուցված փոթորիկ է հաղվի, ուրիշ ոչինչ: Փոխանակ դիտակցելու մեր քաղաքական

կարելիություններուն և մեր տկար ուժերը փոխանակ միասնաբար կենտրոնացնելու գաղտնիքն ինկելովյան սյունը կրժող սպիտակ մրջյունները շնորհացնելու նստատակին վրա, կկրժենք զիրար և ազանջ իսկ շնոր տար դոնե երբեմն... Շնորհալիական շնորհարի հորդորներու:

Եւ ահա, կաղաչեմ ձեզ, բոլորդ մի մտեր վեճերու և կոփմներու մեջ, աչլ ձեռնեցեք համերաշխություն և խաղաղություն»⁸⁹:

Ներսէս Շնորհալու աչա պատգամ-խորհուրդները, եթէ չարովի երկրորդվում են հեղինակի կողմից, աչն էլ սփյուռբաճաչ կչանքի վեճ ու կոփմների պատճառած դառնություններն ու անհաշվելի վնասները զգալուց հետո, ապա նաեւ նրա համար, որ հեղինակը բմբնել է, որ աչղպես է մտածում սփյուռբաճաչ գանգվածների ջախջախիչ տակոսը: Դրա վառ ու կենդանի ապացույցը հանգիստացան յիբանանահաչաչ գաղթօջախի ողբերգական պատմության 1975—1985 թվականները: Ողբերգական թվականներ, որոնց բնթացքում հաչ գաղտնիքն պատճառված վնասը, եթէ հարաբերաբար տանելի եղավ, հենց նրա համար, որ պիտակցվեց զոնե «համերաշխություն և խաղաղություն» առավելությունը կողմերի միջև, սկսած՝ սեփականից:

Հակոբ Ասատուրյանի վեպում առաջարկվող նման «զեղատոմսերը» քիչ չեն և միտում են հանուն ազգապահպանման՝ սփյուռբում անհրաժեշտ միասնական դործողությունների համար օգտակար առաջարկների թելադրմանը: Առաջարկներ, որոնց մեջ չի չբանցվում նաեւ հայրենի երկրի ու մտավորականության բաժինն էլ բնզգժելուց: ԶԼ՝ որ խոսքը Սփյուռքի լինել-չլինելու հարցի մասին անկեղծ մասհոգություններից է մեկնում: Մասհոգություններ, որ իրավունք են առլիս Հակոբ Ասատուրյանին պահանջելու նման խնդրել հայրենիքից նաեւ անհրաժեշտը: Սա նույնպես նսռուրյուն է սփյուռմանաչ վեպում, որ առաջինն է եղել նաեւ «Մեկ ժողովուրդ ու մեկ դրականություն լինելու» անգիժեղի համոզմունքից ու մեկնակեանից:

— Օրինակ, մեր պատմությունը լեցուն է զուցազնական բազմաթիվ գրվազներով,— գրում է Հակոբ Ասատուրյանը իր հերոսներից մեկի շուրթներով:— Ուսուցիկ հեռորական լեզվով ներկայացվելու փոխարեն, անոնք տրվելու են գիտա-պատմական զուսպ լեզվով, գիտված՝ Արեմուտքի մեջ դասախարակված և արեմուտյան ողիով սնած տղսց գիտանկյունեն ու իրենց լեզվով: Մեր պատմական դբախտ անցուդարձերն իսկ, կարելի է վերածել սրտագրամ գրվազներու, որոնցմե ցեղը զուրս եկած է միշտ ազամանղի կարծրությունը: Ահա թե ինչու, հին բազմաթիվ ժողովուրդներու հետ՝ պատմության խորերեն միասին ճամփա ելնելե ետք, մինչ անքնե կեւ ճամփուն մնացին պատմության գլանին տակ և կորան հավետ, մեր ժողովուրդը, միևնույն գլանին տակեն անցներե հետո, իր գլուխը կրկին ու կրկին վեր առած, զեւ կշարունակե իր երթը գեպի փաչլուն սպազա: Աչս երեւութին պատճառ-

ները կրնան եղած ըլլալ մեր դիրքը, մեր երգը, մեր եկեղեցին, մեր ավանդապաշտութիւնը: Թող այս բոլորը շնչովին բռնեն ու թերթերն, թող մեր պատմական անկումներն ու ազգային նկարագրի հոսի գիծերն իսկ շինակովին անաշատորեն քրքրվել: Բայց ըլլան ոչ թէ աղաչական խնդրարկու գեանամտութեամբ, ինչպէս եղաւ Նաբոպալի հետ մեր քաղաքական մտածողութեան մտեցումը, այլ առնական, հպարտ ձայնով, տանտիրոջ տիրական կեցիվածքով: Ահա այդ կարգի գիտակցված հայրենասիրութեամբ է որ կարելի կ'ըլլա նոր սերունդի որոշ մեկ տոկոսը գոնէ կապել մեր ազգային անընչրու կառքին: Վերջապէս, միշտ կ'որաքամակ ներկայացնել ավելի՝ տվեք անոր իրապաշտ հայրենասիրութեան մը նո՛ր պատմանդանը: Այս բոլորով հանդերձ, անշուշտ ես չեմ ակնկալեր որ նոր սերունդը բոլորովին «փրկվի» ու տեսարար կ'ապրի մեր ազգային իղձերու կառքին: Այս մեծ երկիրին կիզող աւելին ձեռն չի դիմանար երկար: Սակայն գոնէ կ'ստեղծվին ավազաններ՝ ստգին անդին վարանող ջուրերը ժամանակ մը իրենց քաշելու: Թեև փոխվի անգամ դիմագիծը ներկա գաղութին, կ'մնա գոնէ հագեկան կապ մը և ներքին ուժ մը հալ անցյալին: Այս ուղղութեամբ մեծ դեր վերապահված է ներկա Հայաստանին»²⁰:

Առաջարկված «գեղատոմար» հետաքրքիր է իհարկէ. հալ պատմութեան, մեր գրի, երգի, ամանգութիւնների, աշխնքն այն բոլոր ազգականների, որոնք մարդու մեջ արթնացնում են առողջ ազգային գիտակցութեան, մատուցում երիտասարդ սերունդներին՝ «Արեւմուտի մեջ դաստիարակված և արեւմտեան ոգիով ծնած աղոց գիտակցութեան ու իրենց լեզվով»: Այսինքն անդիներն, ֆրանսերեն, իսպաներեն և այլ լեզուներով: Մի խոսքով՝ այն գաղութների մեջ հասակ առնող սերունդների լեզվով, որտեղ մայրենին նահանջում է. նույնիսկ իսպառ կորչում: «Իսկ նման աշխատանքում մեծ դեր վերապահված է ներկա Հայաստանին»: Զէ՞ որ գաղթօջախների ներկա իրականութեան մեջ, նման յուրջ գործի ձեռքբերումը, այն էլ գիտապատմական գոյալ լեզվով և մակարդակով, կարող է առավելապէս իրագործվել մեզ մոտ: Դա անհրաժեշտ է, որ արվի և արդեն գործի նախաքաջները կան, արվում են:

Ինչքան սերտանում են Սփյուռք—Հայրենիք կապերը, փոխադարձ այցելութիւնները, օտարալեզու կամ օտարագիր հայտնողների մեջ, այդ այցելութիւններից հետո, խոսում է նաև «ընդոծին բնագոյր»: Պարզ է դատնում, որ այդ թաքնված բնագոյր երբեմն կարիք է գոյում նաև... «արտաքին» միջամտութեան:

Հակոբ Ասատուրյանը նշված բնագոյր երկու տարբեր օրինակներ է բերել վկայում.

«Անգլիագիր Սարոյանն իսկ, որ հայերեն չի գիտեր, իր շտաբորաժ ու չգիտցած հայերենով է որ կ'մտածէ: Սարոյանի Ամերիկայէ Հեմինկվի կամ

Օձևերիի Ամերիկան չէ բնավ: Ամերիկացի Վիլյամին մեջ հայ Աբրամն է, որ շարունակ կըրջի Ֆրեդոն քաղաքի փողոցներեն: Վիլյամը չի կրնար իր ապրումներեն ու մտածումի ոլորապառույտ առուններեն ջնջել Աբրամի արյունին ու անցյալին բաղկացուցիչ տարրերը: Եվ րսեմ թե՛ նուշխիսկ Մալքըր Ասրինը, հակառակ Գուլումձյանե և Հալութենե իր կապերը բոլորովին խզելու բռնե ջանքերուն. հաջողեցավ: Եվ իր մահեն քիչ հետո, այնքան ուժեղ վերադարձ մը ունեցավ... օտարածին իր զավիկին՝ մերօրյա մյուս Արլենին⁹¹ մեջ: Այս բաները չեն բացատրվիր, միայն կզգացվին...»⁹²:

Իհարկե, բերված երկու անունները, գեռես և մի քանի ուրիշներ, ասե՛ք՝ մի կամ երկու ասանյակ անուններ. «բնդոժին ընազգով» կամ «աբառքին» ազգականների ներգործությամբ վերադառնալով արմատներին, չեն լուծում հարցը: Ի վերջո, առաջարկված «գեղատոմսերի» ի կատար բաժումն էլ, նրանց լեիրավ, բարձր մակարդակով իրագործումն էլ հիմնական ու որոշիչ դեր խաղալ չեն կարող... «Այս մեծ երկիրն կիզոլ արևին ձյուն չի պիմանար երկաթ»: Եթե այդ մեծ երկիրը «Հովակիմի թոռնորդներում» ԱՄՆ-ն է, լույս չալն հասկանալի է, որ «այդ երկիրը» և «երկիրները» նաև Կանադան է. Ավստրալիան, Ֆրանսիան, Եվրոպական մալը ցամաքում ցրված հայկական ալլ գաղթօջախները և այլն, և այլն. և հետո ապագայում, ինչու չէ, նաև՝ Արաբական արևելքը և ուղածդ գաղթավաչը... ուրեմն ի՞նչ... մի՞թե հոռեա՜նական է ամեն ինչ և ալգաբե՛ս է մտածում ինքը՝ հեղինակը: Ժխտն առած, Հակոբ Ասատուրյանի վկայերը ի վերջո ահագանգում են հոռեա՜նական այդ փաստը, ընդգծում են, բայց ընդգծելով նաև շատ կարևոր մի ալլ իրողություն ևս, որ հենց ԱՄՆ-ում իսկ կան, գոյություն ունեն.

«Ընտիր կորիզ մը հայ երիտասարդություն», որոնց գոյությամբ իսկ «գեռ երկար ատեն պիտի շարունակե իր ինքնության և ազգային պատկանելության գիծը պահել ալս երկրին մեջ»: Եվ ալստեղից էլ.

«Ազգին նավը ձեր կարծածին շափ շուտ պիտի չընկղմի բարերախտաբար»⁹³:

Եվ ալստեղ նույնպես հասկանալի է, որ «այս երկիրը», «այս երկրին մեջը» նաև ավելի քան մյուս գաղթօջախներն են...

Այդ հիմնական, ինչպես ասացինք, շատ կարևոր իրողության այդ վա՛րժառեական եղրահանգման մեջ է նաև վեպի էական արժանիքներից մեկը, որ հետո է սոսկ հայտարարություն լինելուց ու ապացույցված, վավերացրված է կենդանի, երիտասարդ հերոսների դորժելակերպով ու վարքագծով:

Իսկ ի՞նչ հասկանալ «ղեռ երկաթ ատենից»: Այստեղ է, որ դեր ունեն... «գեղատոմսերը», դեր ունի նաև «ներկա Հայաստանը»: Իսկ ամենակարևորք՝ ներկա Հայաստանի նկատմամբ ցուցաբերվող... կարոտը: Այդ կարոտի հարատևումը: «Հովակիմի թոռները» և «Հովակիմի թոռնորդները» վեպերը

միտում են հենց ներկա, հասակ տոնող սերունդների, այդ «հայ երիտասար-
սությունը քնտիր կորիզի մեջ» հրահրելու կարտի հուրը: Եվ վերջապես,
նրանց ասելու, որ լավագույն լուծումը՝

«Արդ, մարդե՛ր, սիրելի հա՛յ մարդեր, ձեր խորտակված երազները զեռ
փոշի չզարձած և անհարազատ հողերու մեջ ձեր արդեն արմատախիլ կյան-
քը նորեն: Նոր ծուռ արմատ չնետած, առե՛ք, առե՛ք ձեր երազները և հա՛յ-
րենի առ՛ւն մտեր, մարդեր, հա՛յ մարդեր...»:

Որովհետև վերջ ի վերջո

«Օտար հող՝ սրտի մշակչե՛նական դո՛ղ.

Օտար հաց՝ հողի թույն ու լաց.—

Չեն հատնիր ո՛չ մեկը և ո՛չ ալ մյուսը.

Կը հատնի միայն մա՛րդը, կը հատնին իւ երազները, կը խամբին
իւ հույսերն ու հեռանկարները»⁹⁴:

Իսկ ելին «հատնին»... կարոտները:

Չէ՛, չպետք է «հատնին» կարոտները, դիտարկել կարոտը: Ինչքան կա նա, էր՝ և զեռ երկար ատեն կլինի, կզոյատևի Սփյուռքը: Հակոբ Ասատուրյանը
սուղում է «փողո՛ց իջնել, մազլլցիլ Ամերիկայի և աշխարհի բարձրագույն ուս-
ղիականներեն վեր և Հովակիմի բոլոր աշխարհացրիվ թոռներուն ու թոռ-
նորդիներուն ականջին ձայնափռել այն... հայերեն»⁹⁵:

Հայերեն և հայերին միայն հայտնի այդ... կարոտը:

Եվ այս, իհարկե, իր Ամերիկա գալու հիսունըթևորդ տարեկիցի օրը,
հոկտեմբերի 29-ին: Հակոբ Ասատուրյանը, մի խոսքով՝ «Հովակիմի թոռնոր-
դիները» վեպի Հակոբ Ասատուրյանի տարբերակներից մեկը՝ «Լեռներ»:

Այս վեպերը սփյուռքահայ ողջ կյանքի պատմության տարեգրություն են՝
չոչ. փելի, իրական, փաստական և, ինչ խոսք, ալգպիսով նաև՝ նրա կարևոր
նվաճումներից մեկը. հետպատերազմյան (1945—1985 թթ.) զեղարվեստի-
կան արձակում:

ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ... ՊԱՏՎԱՆԳԱՆՎԱԾ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՈՎ

Ազգային առանձին գրականությունների գնահատման փորձ անելիս, մեկնել միայն առկա տեսություններից ու շափանիշներից, առանց հաշվի առնելու խնդրո առարկա գրականության առանձին մամանակաշրջանների սեփական պրոբլեմները, առավել ևս նրան հատուկ քաղաքական ու բնկերա- յին հնարավորությունների գործոնները, մի խոսքով՝ առանձնահատկություն- ները, կարող է թյուր եզրակացությունների մղել հետազոտողին:

Իսկ ի՞նչ ասել նրանց մասին, թեպետ այդպիսիք քիչ են, եթե ոչ եզա- կի, ովքեր, պատկանելով հանգերձ ավյալ հավաքականության, պարտադրվել են ապրել ուշխարհով մեկ սփռված, դառնալ առկա մի ուղղի բզկաված բե- կորներ՝ հետո իրենց իսկ պատկանած երբեմնի հիմք ու հողից, ու բնթացք տալ մի գրականության, որ, լինելով եղակի երևույթ՝ պատմության մեջ, կոչ- վել է սփյուռքահայ գրականություն:

Գրականություն, որ, ծնվելով ու հասակ առնելով ուշխարհագրական, քաղաքական տարբեր հորիզոնականներում, այնուամենայնիվ, իրավունք է նվաճել մի բնդհանուր տարազի տակ, առանձին միավոր որպես, սփյուռքա- հայ կոչվելու: Եվ այս՝ առաջին հերթին նաև նրա համար, որ իր ծնդյան օրից, հակառակ մասնատվածության, չի կորցրել իր ինքնեկ զիմազիծը, չու- բահատկությունը և, ամենակականը՝ ներքին հոգեկան միասնականությունը, որ բնդհանուր առմամբ բնորոշվում է միտումների բնդհանրությամբ և աչք միտումների մեջ հիմքաչինը, նրա ալթան ու օմեղան հանդիսացող ազգա- պահպանման նկատմամբ ի հայտ բերված միասնական նպատակաուղղվա- ծությունը: Չհաշված «հալոց լեզու» կոչվող աչն գեները, որ դարձել է հոգե- կան միասնականության և նպատակաուղղվածության, սեփական զիմազի մի աչ հիմնարար ու որոշիչ հայտարար:

Այսօր բոլորի համար պարզ է, որ սփյուռքահայ գրականությունը սկսեց կազմավորվել որպես շարունակություն արևմտահայ գրականության, հենց աչս վերջինի տանուլ տված ազգային գոյության պայմաններում, կորցրած հող ու հայրենիք, զիմազի ու անձնագիր: Մի խոսքով՝ մնացորդաց կոչվող արևմտահայ բեկորների և նոր հասակ առնող «անասատի սերունդների»

գարմանալի հանդիսության և որբադան խենթության որպես արգասիք: Թվում էր, որ աշխարհով մեկ ցիրուցան արված, տնտեսական ու բարոյական հիմքերից զրկված, շվար ու շփոթ խլյակ-բեկորներից սպասել մի զրականույթյուն. որ ունենար սեփական ազգային գիմազիմ, պարզասկես ուտապիա է:

Իսկ այսօր պարզ է արդեն, որ ինչքան մոռալ էին զրականույթյան համար արտամարանքեն անհրաժեշտ լիտացող ծաղկման ու բարդավաճման ազգայինները. ինչքան զածան՝ բան-երևանքն ու լվականները, աղքատ տոտա-ձևան էր եղել կյանքը սփյուռքահայ զրականույթյան համար: Եվ զրա՛ւ ալծմ բացա՛հայտվող պատճառներից մեկն այն է, երևի հիմնավորը, որ կյանքի ալդ մղձափանջալին առաջին տասնամյակներին, նյութական ու բարոյական ազգակներից զրկված հայ բազմությունները թիթեկաշեն հովաքակտյաններում տարում էին թիկունք թիկունքի աված, մերձ ու հայավարի, իրենց ողբերգություն մեջ ու ողբերգությունը պատնեշված զրաի աշխարհից: Խրճիթների կողքին գարմանալիներեն, անհամատարկներեն կյանքի կոշկոյ՜ ոչ միայն մամուլ ու զրականույթյուն, այլ նաև եկեղեցի ու թատրոն, այն էլ կալուն կազմով ու խաղաղանկով: Այդպիսին էր լեկուզ ֆրանսաճալ գաղտնի իրականույթյան անհերքելի փաստը 20—30-ական թթ.: Այս՝ առատաձևան էր եղել կյանքը ևսև զրականույթյան և արվեստի նվիրյալների քանակական իմաստով: Քառակ, որ արձակի ու բանաստեղծության, նաև թատերգության կալվածում, մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, ապահովում էր ամենի բան երեք հարյուր ախուն և նրանց մեջ աշխարհիկները, ովքեր իրավամբ արժանացան ոչ միայն սփյուռքահայ, այլ նաև հայ զրականույթյան գաստականներ կոչվելու պատվին:

Այնուամենայնիվ, գարմանահրալ նման սկզբից հետո, պայթեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը և սփյուռքահայ զրական հորիզոնականներում պատճառ գործավ յուրջ տեղափոխությունների. և նաև պատմական նույն բան յուրջ մակընթացությունների. երբ արդեն ջախջախվել էր ֆաշիզմը: Սկզբից հայրենադարձությունը անասելիներեն հիմք դրեց ազգային գիտակցության հոր վեճելքի՝ մասնավորապես հրապարակ հանելով Մերձավոր արևելքի հալ գաղտնիներում բանաստեղծների մի հոր սերնդի, որոնցից մի մասը պիտի ներգաղթեր Հայրենիք, իսկ մնացյալները պիտի շարունակեին հայրենասիրական խոր լիցքով, դեպի Հայաստանը տածած խոր կարոտով պատնեշված հայապահպանման գործը: Առաջնություն, որ անցնող տասնամյակների հետ պետք է բախվեր ոչ քիչ դուրս պրոբլեմների և զրանց մեջ տոջինը՝ նաև լեզվի, ալդ ամենակականի տեղափոխանք: Սփյուռքահայ զրականույթյան հոր կարոտի պոեզիան, նրա աղցնող տասնամյակները (1945—1985) իրենց մեջ՝ միշտ կարոտի հիմքով, նրանով պատնեշված, ներառում են անջատ-անջատ, տոնածին ժամանակահատվածներում՝ ծառա-

ցած պրոբլեմները դրեթե միախառնված իրար: Այդ իմաստով էլ զժպար հետապետերազմյան պոեզիայում և՛ վերելքի, և՛ նահանջի տասնամյակները անջատումը, դրանք իրարից բաժանելը ինչպես արձակում, որտեղ մանրի բնձնած կարելիությունները նպաստում են թեմաների սահմանադասմանը: Պրանից էլ մեկնած, մենք ամփոփ եզերի մեջ կաշխատենք տալ պոեզիայում շերքին հոգեկան միասնականությունում մեկ հիմք հանդիսացած և երկի օտար գրականությունների համար ոչ սովորական, նույնիսկ տարօրինակ վճարող հայրենասիրական այն պոռթկումները, որոնք զժպար հասկանալի ալյուր համար, եղել են բացառապես մերը, սփյուռքահայ գրականությանը և ժառանգող պոետականությանը:

Մի հիմնական դործոն, որ առանց սեփական առանձնահատկությունների հաշվի առնելու, նույնպես առնվազն յուրահատուկ, բայց, այնուամենայնիվ, հեշտ հասկանալի չի լինի ալյուր համար, լավագույն դեպքում մնալով ազգային «նեղ» սահմաններում իրագործված նվաճումներ: Եթե մեկ համար խոսվիչ և վերին աստիճանի հուղիչ են հնչում կամ հնչել սփյուռքահայ գրականության առաջին քառորդ դարի վերջերին (26 փետրվար, 1910) վազգեն Շուշանյանի օրագրային էջերի այն տողերը, թե «...Ոչինչ ավելի թանկագին է երկրի վրա, քան հայրենի հողը: Կանցնին բոլոր փառքերն ու բոլոր սրտորնդոստ երգերը, երբ անոնք չեն բխիր հայրենի երկրին բնորոշներեն: Կանցնին բոլոր պերճանքներն ու բոլոր պալատները, երբ իրենց շուրջ չեն ձգեր հայրենի ջրերուն վրա: Կանցնին մարդիկը իրենք, հեռագնաց նավերու պես, կանցնին փոշիի ամպերու և թևի և ինքնակներու պես, եթե իրենց մազարմատներով չեն խրած երկրի բուսահողի մեջ», — այդ նրա համար, որ չեղինակը եղել է դադթական, անապատներից դուրս եկած որբ հայ տղա և ստիպված է եղել, պարտադրված՝ ապրել օտար աշխարհում, այն օտարության մեջ, որի մաս կազմողներից ոչ մեկը չի կարող բմբուլել, թե ի՞նչ մեծ իմաստ կա այս պարզ ու մեկին ճշմարտությունների մեջ: Բայց չէ՞ որ հենց այդ պարզ ճշմարտություններին անհաղորդ, մեկ վիճակված դասապարտվածությունն է եղել մեր ողբերգությունը, մեր տաղանդի շռալ սփռումը օտար մայրերին կառուցված պալատներով, մզկիթներով, եկեղեցիներով և գեոեա հազարավոր հանձարի փայլը ունեցող կառույցներով, բայց կարոտ մնալով հայրենի հողերի վրա շատրվանող մի փոքր աղբյուրի տեսքին ու նրա վրա տուշը շրթներով կռահալու տարբական իրավունքին, գրված լինելով նույնիսկ դրանից:

Այո՞, իսկապես յուրահատուկ, ողբերգական և նաեւ իր ողբերգականություն մեջ պայծառ ու լուսավոր և լույսի նման անհրաժեշտ գրականություն: Եվ դարմանալի չէ, որ սփյուռքահայ գրականության նոր կարոտի պոեզիան հետապետերազմյան շրջանում ձեռակերպվեց Շուշանյանական օրագրային

Լեյսերից քաղված վերոգրվալ տողերի մի ալլ տարբերակով, Վահե-Վահյանի «Հաւաքեալներու հաշտութիւնը» գրքի վերջաբան խոսքերով, որոնք պատգամ էին հասակ առնող սերունդներին: Գիրքը արդյունք էր հեղինակի՝ Հալապտունի գրողների II համադումարում, որպէս սփյուռքահայ պատգամավորի, քաղված հուշերի և դարձել էր դրա վերջաբանը: Վերջաբան, որ երկրորդ անգամ կրկնվեց, որպէս վերջերի՝ Վահե-Վահյանի 75-ամեակին նվիրված շքեղ «Հատընտիրում», արդեն մի քառասունամյակ անց, կրկնվեց՝ ձեռք բերած ուվելի խոր ու ավելի տարողունակ իմաստ, պատմական դաժան զեպքերի, սփյուռքահայ կյանքի ներկա ու զալիք առավել հոսեանական ու ծանր պալմաններ լույսի տակ:

Հայոց Հայրենիքն է ավազանը հայ հանձարին և ուժին,
եվ անդ ծաղեն միայն կը ցայտեն աղբյուրները
արմենազեղ տեսիլքներուն:
Հայութեան հուշի տանձնակերտ կրտսեր
կը հյուսիս անխափան՝ շողերով միայն
Արապածի արեւին:
Այդ հովութեան ամբողջին համար Արարտի դաժակներուն,
չիտ անասան ուրիշ խաշիսի, բացի կուրծքէն
հայ լեւերուն,
եվ անոնց բարձունքներուն վրա լարված կամբի աղեղն է միայն,
որ կը հաւցեն նպատակին նկար իր լուսեղեն թիւրախին:
Հայ սիրտուն ուրախութեան գինին կը բաժնի
հնձաններուն մեջ Արարտի:
Հայր տէր է և իշխան՝ իր հողին վրա միայն,
Դուստ անոր սահմաններէն՝ գերութեան է շղթայակիր,
սեկի քլան լին պողպատ՝ օղակներն անոր անտոխին:
Սիւսեյան անուն Լեւորդեան թիւ նեղոսի ամբին,
նոր Աշխարհի անասաններուն մեջ թեւ լույսի Քաղաքին»,
հնարք է, ձեռք լուրի փառքերը, ցոյցի ու փառքի,
Քանք որ լուրն Հայկուն անպատան իրեն անտոխութեան:
Քանք մը որ կը լուրն ուրիշ քանք մը վրա,
Հրապարակ անին կամ կողին Անգլիոյ,
Կարեն քանքն անտիկ ամենի՝ քան թե անպատանքերը
բաշխարարացումի օրնա:
Ուր թիւին մեջ է և իմաստավորան,
Ու թիւ է Հայկի դարմէր միայն, որ կը շնչեն հովիւր
Գեղամա տաններուն, և արեւ Արարտուն դաշտին,
եվ իմաստավորան արմեններն է անոնց, որ ցնաեն հարաշնակ
հաշտած հարաշնակ՝ անձամբներն Արարտի աղբի:
Արարտի սերունդներն Սեւրոսի ի դար է փնտրել
վարձը ու վեհութեան, արարտ հայ գրողութեան,
Ու կաժանները ցնաի անձամբներ հայ հողին՝ լույս
կ'առնեն ճահերն էջմիածնի:

Ստիկնատեթյուն էն, շնորհաղցի կազկանձ կամ դավադիր ստույթուն՝
Վարձկան բոլոր բարոյեւերը շրտի մարդարեւերուն,
որ կան ի սփյուռս, Մամոնայէն ներշնչալ ու

Մոգորին երկրպագու:

Մի՛ հավատար: Զկա հայրենիք՝ առանց հեղի, և ազգ՝
առանց հայրենիքի:

Սեղափառութիւնը՝ անդափաճան նմիրումն է սմբողջին:

Հերձված է մնացչալը, դժոխքի բաժին:

Կատալոն չն էմ ես արդարաւիշիւ և անողոր:

Եվ իմ դատաստանս է՝ անբեկանելի:

Հավատարիմ ճակատներուն՝ դաւար շյուղերը

Սոսլաց անտառին:

Հայրենազալ փառամովն՝ հրաշեկ շամփուր ու նախառնք:

Անաշխա կոշիկիմ ես, թե Վահագն հրաբոց՝

Հափերժական իմ անունս է... Պատմութիւն Հայոց2:

Վահե-Վահյանը իր Լեւիջան բոլոր մասնիկներով ունկնդիր «Հայոց պատմութիւն» անդամական ձայներին, «գործովալից ու վայրացկոտ» ձայնով միասնամտանակ սփյուռքահայ վանդավածներին ու ներկա ու գալիք սերունդներին հանձնեց ահա վերեւ մեջբերվածը: Հավատք-պատգամ, որին հավատարիմ գտնվեց պանդավոնների ջախջախիչ տակոսը և որին իրենց զբոլով արձագանքեցին բանաստեղծների նոր սերունդները քառասունականների վերջերից և հատկապես հիանալիան թվականներից սկսած՝ պատմութիւն ու պատմական անցք ու դեպքերի պարտադրանքով տալով իրենց ետեւի տարրեր լիցք ու բովանդակութիւն, բայց ձգտելով մի նպատակի, որ անդափաճան նմիրումն էր նորոյ հայրենիքին, որ հող էր առկա և միակն էր... Արարատի ստորոտին:

Ահա զեպի ալդ առկա միակ հայրենիքը՝ ներգաղթի՝ ժողովուրդներն պատմութիւն մեջ եպակի ալդ հայրենադարձութիւն երգերով էլ սկսվեց նոր կարոտի բացմահալար էջերի լույսընծալումը սփյուռքահայ պոեզիայում: Եվ դրա առաջին, լավագոյն արտահայտութիւններից մեկը նույնպէս Վահե-Վահյանն էր: Բանաստեղծ, որ առաջին հայրենադարձ հաճին ուղղված ջերմ իր տողերով («Առաջին նալն հայրենադարձ») նրա ծխանի ծխի մեռչ միայն, տեսնում էր դարերից ի վեր անարգված հայ մարդու խոցված ու վիշտալիւր արժանապատեթիւն վերականգնումը, այլ հպարտ ու ուրախ է երջանիկ էր, որովհետեւ ալդ առաջին հաճի վրա ծածանող զրոշը երգ էր ազատութիւն, «պարաններն իր կյանքուն» եղբայրութիւն բայց թեւերն էին: միախառնված, իսկ փողին սո՛ւլլը... կանչն էր հողին, հայրենի տուն ու արեւիկն: Վահե-Վահյանը դարձավ ռահվիրան և ուսուցիչը բանաստեղծների մի քանի սերունդների, նրա քաջալերանքով և նրա խմբագրած «Անի» ամսա-

գրում հասակ առան ու կազմավորվեցին հետազգայի շատ արժանավոր աշ-
ձակագիրներ ու բանաստեղծներ՝ սեփական նրա խոսքի պոեզիայի հայրենասո-
ցալական ակերից:

Այդ շրջանի երիտասարդ բանաստեղծների ամենաազնվագուններից մեկն
էր Անդրանիկ Թերզյանը³, որ 19 տարեկան հասակում արդեն, Հայկազում,
յույս էր բնծարկ իր անդրանիկ ժողովածուն՝ «Արեւելք» խորագրով: Սա էր,
որ նույն տեղն ու համապարփ երկրորդում էր Վահե-Վահյանին՝ ի տես հայ-
րենագործ հովերի առաջադրած անբանաձեւի խանդավառության:

Պետի հիմա սո՛ւրբ հանկարծ ահագնամեծ այս նավա-
նավի բեղզեւ ժայռերուն ազնվասանքով տխրողին,
եւ իւնեմբաստի մուխերու ու կանչերու մեջ անհուն,
Պետի աշխարհ: մը ամբողջ սուրա, նկավի՝ դալիբին:

Չկա, չկա՝ մեկ համար աշ մեկ պատեկչ ու կողմանք,
նշ մեկ բազուկ արգիւղի կրնա մեր երթը դինով,
երբ մեկնումի այս պահուն կը դալարվինք, կը գոռենանք
Պոսթիւմի հիշ, ազնուակ ու ծովուն դժոխ խնդի ծով:

Կա՛մերեն վար կը կախվին կարծես դարե՛րը խափար,
կարծես սոսերը բոլոր պիտի նստա ընկզմին,
երբ կը շարժի նստին ահա ու բազուկներ ան համար
կրկան բռնեցր ու հարփած վաղվան կարմիր պայթաբեկն:

Համարյա Անդրանիկ Թերզյանի սերնդակիցն էր ամենաարժանավոր
բանաստեղծներից մի ուրիշը, հետագա տասնամյակներում նաեւ մեծ հա-
նապարհ՝ անցած Պարսեհ Անդրանիկյանը⁴, որ ստեղծագործական կյանքն սկսեց
պատերազմի սփնդաղածան տարիներին, 1943 թվականին: Նրա «Ջրհեղե-
ղեն հետո» ժողովածուն ուներ խորհրդանշական իմաստ և միտում էր հաս-
տատակ այն ճշմարտությանը, որ կյանքում անվերադարձորեն փոփոխության
էին ենթարկվել շատ բաներ, և այն՝ բնդհանրապէս մարդկային կյանքի, նրա
բմբռնումների ու ամփոփությունների ծիրից ներս, մի խոսքով՝ ինչ-որ ջգր-
ւելեղի լիմնահասակ կործանել էր հինը, նրա տեղ դնելով նոր մարզը՝ իր նոր
կյանքով ու բմբռնումներով: Հայրենական մեծ պատերազմից հետո մանա-
վանդ այդ նոր ուղիները դարձել էին շաղկապի: Չարե՛ւ Մեյրնալանը իր բա-
նաստեղծական խոսքի նշված նորության հետ նաեւ դրականություն էր բերում
հուզական նոր լիցք, ուրույն ոճ ու հարստ լեզու: Ժողովածուն աչքի էր ընկ-
նում նաեւ իր հայրենասիրական առողջ թափ ու սրտեթկումներով:

Քեզ սիրեցի սիրտով, միտքով ու ամբողջ գաղթականի...
Երազներու մեջ իրական, ու կյանքիս մեջ Լուսր երա՛զ...:

Անդրադարձումը անցյալին վկայագրումն էին սերնդի կրած ողբերգություն, որտեղ հայրենիքի սերը, այն սիրելի նկատվում էր հանցավոր արարք: Որովհետև, իրավամբ արձանագրում էր բանաստեղծը,

Օտարներուն նալվածքին դեմ՝ դուն կանգնեցար փուշի մը պէս,
Ապական իմ մէջ որոտացիր աշխարհ ցնցող ուժի մը պէս:

Այո՛, փաստագրումը ճիշտ էր, օտարների հայացքի տակ փուշ էր սեփական հայրենիքը սիրելն անգամ, նա միայն երազների մեջ էր իրական, որովհետև նրանք, ովքեր դեռևս համառում էին մնալ դադութարարներ, չէին սիրում արգարության տենչն ու աղատության ձգտումը այլ ժողովուրդներին: Իսկ արարական աշխարհը հեծում էր օտարների կրունկի տակ: Ահա թե ինչու, երբ հնչեց հայրենադարձի դանդը, արարական աշխարհի իսկական տերերը, նույնքան խանդավառ ու նույնքան սիրով, հարադատի նման ճամփու դրեցին իրենց երեմնի ապաստանյալ գաղթական հայության հոծ դանդավածներին: Զարեհ Մեխրոնյանի «Զրհնդեղեն հետո»-ն նաև հայտնաբերում է այդ նոր հոգեվիճակը: Այն անասելի հոգեվիճակը, որ մարդը, հայ մարդը կարող է ունենալ նման մեծ իրադարձությունների վաղորդացին:

Վաղորդայն, որ նաև ավետաբերն էր գալիքին:

Հավերժին հետ ճամփա ելած, միայն այսօր մեզի հասնող,
Տղա՛ր, այս ինչ սարսուռ է նոր, այս ինչ պոռթկում ճաշանշատը:
Ամեն՝ բազուկ կոհակ մ'է նոր, ամեն խոշանք պայթսում ու տենդ,
Ամեն սրտի, ամեն ափեն հորդող ծովին համար այս խնին:

Ահա ջուրերն արագահոս, կանցնին անտառ, ձոր ու կղզի...
Երկիրն ամբողջ միակաուր օվկիանոսի կվերածվի...
Ջուրեշն ա՛յս կգայարվին ցնցումներով ահաշնածայն,
Բայց երբ Բաշվին հողին վրա մարգարիտե՛ն՝ ուրտի մնան:

Տղա՛ր, բերե՛ր բազուկը՝ ձեռք, բերե՛ր հողին արմենական,
Ու խառնե՛ցե՛ր անտառանի փոթորիկին այս սրբազան.
Միր-կաթիլին ճամփով շաշող՝ նետին նման Հայկ նախահօր,
Թող ըլլան շեշտ ու անպարփակ, ձև՝ ոտտամները ամեն օր:

Բող կտրակվին ամպերը մութ, աշտ՝ պետք է բալլե՛ համառ,
Փսթորիկին հետ փոթորիկի, նույնիսկ իշնալ փոթորկահար...
Տղա՛ր, պետք է տալ անպատճառ, որ կարենանք օր մ'անարդի՝
Մեր թռաներուն մատվերներով, մարգարիտներն այդ հավաքել:

Այո՛, պատմական աննախընթաց դեպքեր, վերիվայրումներ էին տեղի առնենում: Մինչ այդ թաքնված, զսպանակված զգացումները պոռթկում էին, երազի հայրենիքը դառնում էր իրական, շոշափելի, առօրյա անասելի ապրում: Սփյուռքահայ գրողը դառնում էր պատերազմի ավարտից քիչ հետո

կայացած հայ գրողների երկրորդ համագումարի պատգամափոր և նաև հայրենիք տանող նամակրի... տուգնորդ, կարավանապետ: Անտափոր, իսկապես երազային իրականություն: Նրիս գեղբւո՜ւմ էլ բնական էր երախտիքի ու շնորհակալութեան խոսքը և՛ Հայրենիքի, և՛ նաև այն երկրների հասցեին, որտե՛ր հյուրընկալել էին հայ զանգվածներին նրանց պատմութեան ամենազժրախտ ու զածան տարիներին:

Այսպես, հայ գրականութեանը հայանի անուններից մեկը՝ Գրիգոր Քեշիշյանը (1921—1980), Բելյուսից հայրենիք վերադարձող «Պորեղա» նափում, հայրենադարձ հայերի կառավանապետ որպես, իր երախտիքի խոսքն էր ուղղում՝ «Նորին Վեմութեան Լիրանանի հանրապետութեան նախադասին»: Գրեւ, որ ինքը նույնպես հայրենադարձվում էր.

«Այն պահուն երբ «Պորեղա» նափը մեզ կտանի գետի խորհրդային Հայաստան և մենք հրաժեշտ կուտանք սիրելի և ասպնջական Լիրանանին, որ անցկացրինք մեր կյանքին քսանհինգ տարիները՝ մեր արար եղբայրներուն հետ, մեր մտածումները կերթան Ձեր Վեմութեան, լիրանանեան կառավարութեան և լիրանանցի ժողովուրդին, որանց կհալոնենք մեր առկեղծ երախտագիտութեանի փոխարեն այն ասպնջականութեան, զոր գտանք լիրանանեան այս գեղեցիկ եզրին մեզ, որմն պիտի պահենք անջնջելի հիշատակներ:

Մենք կմաղթենք, որ Լիրանանը մնա միշտ երջանիկ, բարձր, ազատ և անկախ:

Կարավանապետ
Գրիգոր Քեշիշյան⁸:

Մի ուրիշը, որ զարձկ էր Հայաստանի գրողների Բ համագումարի երիտասարդ պատգամաւորներից մեկը, Ամբաս Տեռնւնյանն⁹ էր, որի երախտիքի խոսքն արդեն հասցեաղրվում էր Հայրենիքին, խոսք, որ սերունդին էր, նաև ողջ սփյուռքահայութեանը, իսկ այդ խոսքը նույնպես փաստագրումն էր անհերքելի ու իրականութեան, թե առանց Հայրենիքի չէր լինի Միջուտը, իսկ եթե չլինէր՝ պարզապես որպես մութ մահաստան, ինչպես որ կուր, որ առկ եթե մարդիկ համառեցին ապրել, տոկալ ու հաղթանակել, ի վերջո, որովհետեւ կար հեռուն Հայրենիք կոչվող հայ հողը և այդ հողերի վրա մարդը: Այս վերջինների երգերն էին, որ ամենցին սփյուռքահայ անարշույն շրթներից կշանք ու լեզու և նրա՝ աչք հայրենիքի գոյութեանն էր, որ ապահովեց մնացչալը, աչխներն՝ օտար հողերի վրա դժվարին հարատեւման ու գոյութեան փաստը: Այս, նաև այն համառութեանը, որ օտարութեան ցուրտ ու անզույն մաղթերի վրա, ամբողջ մի երեսնամյակի, թեպետ վախով ու դադունի, սփյուռքահայը շրթեց ու շնորհալի հայրենին, նրա գոյութեանը: Այդպիսին էր հակառակորդները, պարտադրվածը, բայց նաև իր ողբերգականութեան մեջ... հերոսականը.

Մենք ձեզի հետ բաղնիքներ—բեն վախով ու դադանի
ներս դուր ապրով ձեր հացեն, ձեր բազուկեն, արյունեն
կամբարնեցիք արեններ, գետեր լույսի և հույսի,
Փոթորիկին զեմ վաղվան ու զիշերին ալ զհեն...

Մահատանին մեջ այս մութ՝ ձեր հաղթ երգերը ավին
Մեր անարյուն շրթներուն՝ բառերն անուշ մեր լեզվին,
Միայն ձեզմով կառնեցանք մեր պապերուն, մեր հողին,
Ու միայն ձեր նոր կտանքով կրցանք ապրիլ տակավին...

Իմ հետավոր եղբայրներ, մեր պապերուն արյունեն
Մնած ո՞վ նոր վարդաններ, Սասունցիներ, Վահագներ,
Ձեզմով, ձեզմով եմ լեցված ու ձեզի հետ ես արդեն
Հաստատակամ կը թալեմ դեպի աշխարհն հիմա ձեր... 10:

Հայրենասիրական նման առողջ գիտակցութեան պոռթկումները, եթե
առաջին հերթին ժամանակաշրջանի արդյունքն էին, Հայրենիքի շոշափելի
դարձած փաստը, չլիտի մոռանալ նաև, որ իր ակունքներն ուներ անցյալի
մեր գրականութեան, մասնավորապես սփյուռքահայ գրականութեան առաջին
տասնամյակներին մեջ, որտեղ ապրել և ստեղծագործել էին Մանուշաններն
ու Լուիզա Ասլանյանները, Սեմաները, որոնք պատերազմի ավարտին դար-
ձել էին նահատակներ. եղել էին նաև նրանք, ովքեր ռուսփրաներն ու մեծ
դասականներն էին և որոնցից շատերն այժմ նույնպես չկային՝ իրենց բնա-
կան մահով, և այդ շարքերում առաջինը՝ Վահան Բեքեյանը: Այնուամենայ-
նիք, սփյուռքահայ գրականութեան առաջին սերնդի բնաստեղծների շա-
տերը շարունակում էին ստեղծագործել և այս վերջինների գերը նույնպես
որոշիչ դեր խաղաց ևս հասակ առնող սերունդների վրա: Արտիսից էր սփյուռքա-
հայ գրականութեան առաջնորդը՝ անհատականութիւններից մեկը՝ Գևա-
րան Տառուտյանը¹¹, որը 1946 թվականին իր «Հայրենիք» բանաստեղծոթյան
մեջ երգում էր.

Չունենալ ո՛չ մեկ բան, ընկե՛ր, բայց ունենալ հայրենիք,
Գրախառնման պարտեզներով և լիճներով հողմավար,
Շնչիդ այնպե՛ք ու ձերանալ հիշատակով երջանիկ,
Կանաչ սնաքեն և աշերին մեր հին անցյալը թշվառ,
Նայիլ ձգտել մեր դաշտերուն և արեփառ Մասիսին,
Խմել պայծառ արջուրներեն, որ երգելով կը հասնի,
Երանի՛ մեկ, որ հայրենիք ունինք այսօր շինարար:

Չունենալ ո՛չ մեկ բան, ընկե՛ր, բայց ունենալ հայրենիք,
Զյունադարակ վեհ յեռներով, արեով պար ու ծիծաղ,
Այնուպ ապրիլ և աշխատիլ ընտանիքով երջանիկ,
Գլուխդ կ'առնալ ամեն իրկուն, ելլել աշտուն մթնշաղ,

նույն թափարով, նույն խմբերգով, ազգիկ, աղա խոսանեալով,
Ու գրկաբաց ողջազուրկ ծաղոց արփին զեղածամ.
Երանի՜ մեզ, որ հայրենիք ունինք այսօր կենսութախ:

Չունենալ ո՛չ մեկ բան, բնիկ՝ բայց ունենալ հայրենիք,
Գպրոցներով ու գրատան սրտատներով փառավոր,
Այնտեղ ապրիլ ուսումնասեր նոր սերունդով երջանիկ,
Եկրբին կյանքով ծաղկիլ, աճիլ և ուսճանալ ամեն օր,
Տաճարներուն մեջ, հասնկալս, կարգալ սոկի գրարար,
Բեմերուն վրա նշեցնել Արարատեան թափ բարբառ,
Երանի՜ մեզ, որ հայրենիք ունինք այսօր լուսավոր:

Չունենալ ո՛չ մեկ բան, բնիկ՝ բայց ունենալ հայրենիք,
Բազմազան չինջ գետերով, ուր կը նավե լուսնկան,
Բազարջ հացով հասաղներուն հետ հոն ապրիլ երջանիկ,
Երգել խամբով, ներսաներուն ձոնած երգեր զովական,
Արթրնցնել մեր սուրբ Վարդանն հին դարերեն իր մթին,
Եվ առլ համբույր, ջերմ արցունքով, բաջ Սասունցի Գավիթին.
Երանի՜ մեզ, որ հայրենիք ունինք այսօր հաղթական¹²:

Պատմական ժամանակաշրջանը, հայրենասիրտության առողջ գիտակցությունը արեց իր գործը՝ շատերին զնելով առաջավոր դիրքերի վրա: Նրանցից Անդրանիկ Մանուկյանը, 1945 թվականին, արդեն հրապարակել էր իր նշանավոր «Թուղթ առ Երևանը»¹³: Սա պատմական այն ժամանակաշրջանն էր, որ տաղանդավոր գրողին, բանաստեղծին ստիպում էր աուրբ չտալ ուրիշ նեղմիտ զգացումների, հատվածական կամ զաղափարախոսական շահերի: Բանաստեղծը իր նորոգ հայրենիքի հետ միացել էր զեմ առ զեմ, այն հայրենիքի, որ «շինարար էր, կենսութախ, լուսավոր ու հաղթական»: Եվ, ամենակարևորը՝ զգամ էր, որ «հայրենիք ունի աչսօր», և զա ամեն ինչ է, զերիվեր մնացյալ ամեն ինչից և արժի նույնիսկ աշխարհում չունենալ «ո՛չ մեկ բան, բայց... հայրենիքից»: Եվ ալժմ կար ալո հայրենին: Չի կարելի ասել, որ հայրենասիրական ալո գիտակցությունը համբնդհանուր էր, շուներ ձեղրվածքներ, բայց ալո ձեղրվածքները զարմանալիորեն բաժին էին բնկնում միջակություններին, ոչ բանաստեղծներին: Ու պատմությունը մի անգամ ևս հաստատեց անժխտելի մի իրականություն, որ տաղանդավոր, իսկական տաղանդավոր մարդը հակահայրենասեր չի կարող լինել: Կար, ևղել էր կառուար, ևղել էր՝ զսպանակված, թաքուն, պատնեղված շատ անգամ, ու հիմա ահա վրա էր հասել հոգու անզուսպ ձախրանքը: Հիսուն-վաթսունական թվականներին էր, որ սփյուռքահայ հայրենասիրական պոեզիան ապրեց իր ոսկեդարը և հատկապես այդ պոեզիան իր լրումին հասավ Արաբական արեւ-վելբում: Քանի որ Արաբական արեւիքն էր, որ զարձալ հայություն կենտրոն,

հայ մշակույթի օջախ՝ նպաստավորված նաև Հայրենիք--Սփյուռք հզորացող կապերով: Հին կարոտը փոխակերպվեց հայրենիքին ուղղված նորով, գլխադիրը նոր կարոտով: Այդ կարոտի մի ալլ պոռթկում էր նաև սփյուռքահայ գրականության բանաստեղծական կալվածի, հետապնդում նաև արձակի և թատերերգության նշանավոր դեմքերից մեկին՝ Մուշեղ Իշխանի¹⁴ «Հայաստան» պոեմը:

Իմ ի՞նչ եմ ես առանց րեզի, Հայաստան,
— Պատեն ինկած դաս տերեւ,
ժամանակին խզված անդարձ ակնթարթի,
Թռիչքներու սլաքաին մեջ րեկչալ թև,
Վերջապույտի հառապով...
Քեզմով է միշտ օր կը հանչեաւ ամեն օր
Տակախ շնորհին ու անունիս փառքն անհայտ,
Ձի ես հաճանչ մըն եմ լսի
Էս հեռավոր աշգրտցումեղ աւարանջատ
Եզ կշանքս իմ հերն է շնին
Կարեն անցնող փոխարկաւ լույզ բո շունին:
Բո՛ւն եմ առնոր թև արթնալ,
Հայրենի հող, բո՛ւ ծոցիդ մեջ, թև հետուն
Կը հասի ց'ար կշանթիս,
Կարծես վաղուց մենք կը շռենք միասին,
Կարծես զաղձած է հողիս...
Քու երազով կը շանամ տչբոս լույսին,
Բու հաւաքով ես կը խնկեմ՝ զարն կեկիտ,
Կը բարձր հաս, կը շոջիմ հոն ես սակալն,
Կըմպեմ ուշադր, կ'արբեշեմ շին ամեն օր
Իմ ամենաբոտնելով քու համբախ
Կը գտնեմ տ'ան մոլորակ:

Մեր ուսումնասիրության օտաջին հասարակ (1926—1945 թթ.) ուղարկիր քննարկողոր պիտի նկատեի հրեան, որ ներկա աշխատանքում ավելի պնդի մասին մեր դիրքորոշման մեջ օտաջինը հետ համեմատված առկա են մեկնաբանման որոշ հակասություններ: Հակասություններ, որոնք հետևածին են եղել սեռ կողմից ոչ լուրջ ու խոր մեկնաբանման, արդյունք՝ առավելապես կանխակալ արամադրվածության և նաև, ինչ-որ տեղ, պոեմի որոշ համավածների քողարկվածություն և մշուշալիտության՝ հեղինակի իսկ «մեղքով»: Անցնող տարիները և վերքնթերցումը, և այս ոչ միայն ներկա պոեմի, այլ Մուշեղ Իշխանի ողջ գրականության, պարզեցին, որ նա միշտ հավասարի ու երկչուղած սեր է ունեցել Հայրենիքի նկատմամբ և այս վերջինի թաքուն կարոտով մերկիղ ու մոխրացող բանաստեղծ է, որի ողբերգությունը եղել է վեհազույնը և նաև դեղեցիկը՝ բարոյապես, և այս հակառակ իր դիրքորոշման,

քաղաքական պատկանելության՝ պարտադիր ինչ որ տեղ շարունակվող արտաքինին:

Բայց ճնշող դա էլ ողբերգությունն է՝ հայրենիքի նկատմամբ այրող սիրով մոխրացած բանաստեղծի թանձր ու թարուն տառապանքի, որ իր պոեզիայում զրսեւորվել է, այն էլ հաճախ, անկումային ու հոռետեսական տրամադրություններով, հատկապես կյանքի նկատմամբ, որը պարտադրում է գրաքննադատությանը՝ նրա ստեղծագործությանը չմոտենալ սովորական կշռաբարեբալ: Դա արդեն մեր հաստատ համոզումն է և, համոզում լինելուց անկախ, բացա՛նալու մի բարդ իրականություն սփյուռքահայ գրականությունում: Անունների մի այնպիսի համաստեղություն բացահայտում, որոնք եթև կոչվեցին Վաղգեն Շուշանյան և Կոստան Զարյան, Անդրանիկ Մատուկյան և ուրիշներ՝ նշելու համար տաղանդավորներին, որոնք սակայն ուժ գտան իրենց մեջ ոչ ասելու երբեմնի իրենց դավանանքին, ապա եղան ուրիշներ, նույնպես տաղանդավորներից, որոնք չկարողացան ասել այդ ո՛չը: Համաստեղ էին կոչվում նրանք և այժմ կոչվում են Մուշեղ Իշխան:

Բայց մի՞թե կարևոր էր այդ «ոչը» գրականության համար: Երեւի կարևոր է. բայց Համաստեղը չհասցրեց հասնել այդ պահին, Իշխանը նույնպես: Իսկ ուղբերգությունը. չէ՞ որ չ' Համաստեղի, և՛ Իշխանի ողբ ստեղծագործության մեջ կյանքի ու նրա տիրիխոփայության մասին հոռետեսական տրամադրությունները արգելանքն էին այդ ոչը ասել չկարողանալու: Մա արդեն բոլորովին այլ տեսակետն է, անկումայինը սովորական կշռաբարեբալ անկումային հոշկեր, ներկա ընկերում, զոհերի մոտեցում է և՛ կյանքին, և՛ մարդուն, որ զրոյ է ամեն բանից առաջ: Իսկ մի՞թե նման անկումայնություն բացահայտման մեջ չկա զենդեցիկի ու արգաթի հաղթանակը: Իհարկե՛ն՝ կանոնով ինչպե՛ս կարող է չլինել: Գրականությանը մարդու թաքուն նեխաշխարհի բարեկարգումն է՝ երբեմն նույննակ անգամ զրա ստեղծողի էությունից ու նպատակաւորումից:

Մոխրներեն հառնող իմ նոր հայրենիք,
Գեղակրա՛ լին ու ոստան,
Սակցմաբար բազմակնքու բեղուն ձեզ,
Սուրճի եփու, բաժնի դոռ՝ հաղթական,
Հասերու գանձ, ջուռքի ցանց հարածն
Ու ծխաշունչ գոծորսուն,
Նեղշունչ տնտեսական խոր երկիր,
Լուսի բա՛ղակ ու մտայան
Եվ իր հողին նվաճածով Էջանիկ
Սկրունքի վառ առաջդան...16:

Դաժան են այս տողերի մեջ թաքնված իմաստներն ու հոգևիճականներ և անիմաստ միանգամից շրջանցելը մարդու նման ողբերգությունը, որ իս-

կապես հանդուգն ու խիզախ, հերոսական որակի հայրենասիրություն է. «քու հրազով կը բանամ աչքս լույսին, քու հրազով ես կը փակեմ զայն կրկին», «կբալեմ հոս»՝ ալսինքն օտարություն մայթերում, բայց «կը շրջիմ հոս ես սակայն», ալսինքն՝ Հայաստան կաշվող հող ու հայրենիքում: Չի՞ տրված անունը, բայց մի՞թե չի տրված, բայց կա՞ ուրիշ, այլ հայրենիք, բացի Հայաստանից, որ «մոխիրներեն հառնող իմ նար հայրենիքն է»: Եթե է՞լ՝ «գեղա-կերտ շեն ու ստանով», «մութնի նվագով, բահի հայրենական գրոհով» և այլլն... ամէկին նաեւ՝ «...սերունդի վառ ապագայով» և «ապրելու միակ իմաստըն է պայծառ»¹⁷: Ապրելու միակ իմաստը, որը սակայն պիտի բողբոլէր, որովհետեւ ասոված չէ... Աչք: Պիտի քողարկել ու շարունակել այն ապանիշ առօրյան, որը կեղծիքն է քո իսկ անձի ու հոգու գեմ: Եվ նաեւ այն բացառիկ անկեղծություն՝ Աչքը, որ կլանրի մայրամուտին գրեթէ՝ անհաշիվ բանաստեղծին:

Գոեկը հայուն և հայրենական
 փակ են եմ գիմացի:
 Ես անտէր գիմացի եմ քու անտէր հող,
 ես բնաբանիքս բախտող գիմացի,
 Փակ փեղկերու մեծ
 Ամեն տապալ
 Կերպեմ՝ ապագան իմ սիրտը քո հոգուն:

Սփյուռքային, ստեղծագործներէն միտքը, բայց այնուամենայնիւմ հայտ հետաքրքիր, նոր կազմով բանաստեղծության նման Էսերիք հետո այն բացառապէս արդաստնութեայ ալի հարուստ շերտով, որը առջնող տարիների հետ նպաստօգտութեւմ էր նաեւ պարզների, բանաստեղծների փոխադրեցություններով, սփյուռքային բանաստեղծների՝ արդեն ոչ ին վերացական, այլ շոշափելի դարձած ապագաություններ, գեղարմենների պատկերումներով: Այլ բանաստեղծների շարքում էր Յըիմաչըրը¹⁸: Բանաստեղծ, որ երգել է երեւմանային պոզոստներն ու շրտաբանները, հայրենիքը՝ աշխարհ խառնելով իր նոր կարգի պոզիվումները:

Ոստանն է ան նպակաստուղ՝
 ժողովուրդին իմ նշրափառ,
 Աւայուններէն, բբոխներէն
 Մարմին տառծ,
 Ժամանակին դեմ անասան,
 Ոստանն է ան,
 Մեր հույսերուն, մեր հրապին
 Չայլ աշտանակ,
 Կանթնդն անմար՝ ճամփուն վրա
 Զավկըներուն տարաճալած,

Գրախան անուշ՝
Փոխան հազար գրախաներու
Մեզի չեկած20:

«Գրախանն անուշ՝ փոխան հազար գրախաներու մեզի չեկած»: Կղերական բարձր պաշտոնատարի գրչից դուրս եկած այս նոր գրախտը, ինչ խոսք, նոր երանդ էր սփյուռքահայ պոեզիայում: Գրախտ, որի տարածքի մեջ բանաստեղծի կրած ապավստումը խոնարհում էին նոր կարտի մղումը: Ահա Աբովյան փողոցը, որի վրա Աբովյանը պահակն է կենդանի, անութին տակ դեռևս չբուժված... «Վերք Հայաստանին», իսկ՝

Գեղ արեկը
Սրինգ ինչպե՞ս՝ աշուղի մը ձեռքին ինկած.
Կոպրզովի
Փողոցն անվուն Շահումյանի,
Եզրին անոր, քողցր ու խաղաղ
Արձանն է իր.
Ժայռն ընծա՝ հերոս մ'երբե
Հին օրերու.
Որ մեզի հետ կապի կրկին:
Բռնչրին մեջ իր բարաջառ
Արծվի նման.
Չես գիտեր, թե ուր կը նստի.
Արարատի՞ն,
Դե շենքերու սլունաշարքին,
Որ կը բանտ անտառն անհուն
Մեր աստանին21:

Եվ աչտպես շարունակվում են փողոցները, պուրակները, իսկ Եզրական ջությունը... ակնարկելով Վ. Մանուկյանի «Թուղթ առ Երևանին», գրում է Գանասանդը.

«Հեյ հա՛ն, Երևան»
Կանչեր է օր մը գրասան մ'անհոքող.
Ջա՛ն, ջա՛ն, Երևան,
Կրակն էս այսօր շրթներովն անոնց
Որոնք դարեկար օրն այս հոռացին
Ստաբ աստղերո: տակ անհոքրնիկայ,
Տունի մը հրազն իրենց աչերուն,
Որոնք՝ շունեղան հանդիսան իսկ մահվան,
Ստաբ հոգերու ներքին ու վերան22:

Այո՛, ջա՛ն, ջա՛ն Երևան, բոլոր նրանց համար, ովքեր հանձնեցին շեմե-
րին օտար «կուսովյունն իրենց», դեռևս նրանց, ովքեր «օտար ջութերուն

Քափեցին անուշ հալվածքն իրենց սուրբ» և նրանց հասն, ուրեր իրենց ար-
թունսր գրեցին «Երգն ազամանդյա» և երթը «գալիք օրերուն»: Եվ այդքան
ցամաք ու տառապանքից հետո երևանն ու հայրենիքը դարձրին՝

Ան՝ վերջին կուտան,
Սառ բազմատերև ու հաղթահասակ,
Որուն հալանին վալեկելու գան,
Հեռու և մոտիկ գավակներդ ամեն՝
Հաշտված ու խոտագ,
Հաղիմներուն դեմ մեր բախտին դամոս²³:

Եղիվարդի բանաստեղծություններում լեզու առան հասն «Հրազդանը»,
«Սեանը» որպես «անհուն կարոտ», «կապույտ երազ» ու «կարմիր ձայն»:
Մի խոսքով՝ հող հայրենին:

Հող հայրենի
Անհուն մութ հակ
Երազներին մեր դարավոր
Որուն համար
Հազար մա հով ենք մեռեր,
Մեռելով միշտ սակայն անմեռ՝
Թուռնին պես հերթաթային՝
Ժամանակին ալիքին դեմ,
Քու սիրույց մեջ
Վերածնելով հավերժարար²³:

Այդպիսին էր եզրահանգումը, մեկնակետն ու վերջակետը բա-
նաստեղծությունների, որոնք, ինչպես ասացինք, բնագրվում էին տարբեր դա-
վանանքի, տարբեր պաշտպանախոսությունների և տարբեր տարիքի բա-
նաստեղծների սերունդներ՝ սկսած սփյուռքահայ բանաստեղծությունը
ակզբնավորողներից մինչև ժամանակահատվածիներ և հետագային, որոնց
մեջ էին հատկապես, հետպատերազմյան ժամանակահատվածում, վերահիշ-
յալներից բացի, հասն Արսեն Երկաթը (Շամշյան)՝ 1893—1969 թթ., Կարո-
պետ Սիապը (Շահինյան)՝ 1891—1972 թթ., Դեր (Մարգարե Ղարաբեկյան)՝
1901—1976 թթ., Բյուզանդ Թոփալյանը՝ 1902—1970 թթ., Տ. Սևարյու Ճա-
նաշյանը՝ 1908—1974 թթ., Հակոբ Գույումճյանը՝ 1904—1961 թթ., Դալուստ
Խանենցը (Խանյան)՝ ծն. 1916 թ., Արամայիս Սրապյանը՝ 1910—1980, Մա-
ռի Աթմաճյանը (Ա. Սեմայի քույրը)՝ ծնվ. 1913 թ., Զորայր Միրզայանը՝
1916—1964 թ., Մկրտիչ Հաճյանը՝ 1915—1985 թթ., Վարուժան Պետիկյանը՝
ծնվ. 1927 թ., Պեպո Սիմոնյանը (Պետրոս Գալաշյան)՝ ծնվ. 1937 թ., Հա-
րություն Մաթյանը՝ ծնվ. 1931 թ., Ալեք Գլըճյանը՝ ծնվ. 1900 թ., Մանվել
Ազատյանը՝ ծնվ. 1937 թ., Վահանուշ Թեքլյանը՝ ծնվ. 1948 թ., Կարիկ Պա-
մաճյանը՝ ծնվ. 1947 թ. և շատ ուրիշներ:

Մի խոսքով՝ սփյուռքահայ գրականության նոր կարտաի պոեզիան, հաս-
ցեագրված լինելով հայրենիքին, կատարում էր նույն կարևոր մի դեր, ոչ
զլխավորն էր և կենսականը՝ հայրենիքով պատմանդիկ Սփյուռքը և գրանով էլ
ծառայել ազգապահպանմանը, որ վաթսուհանյան թվականներից սկսած,
հատկապես վերջին տասնամյակներին, առավել անհրաժեշտ ու հրամայա-
կան երանդ ստացավ: Երանդ, որ առավել գունեղ ու տարրույունակ դարձրեց
նոր կարտաի պոեզիան, տալով նրան ոչ միայն գոանալու սիրտ ու եռախա-
րի, հեացումի ու նվիրման խոսք ղեպի հայրենին, այլ կենսական դեղ Սփյուռ-
քում գոյության պայքարի համար:

Պայքարի հիմնական պրոբլեմներից առաջինն ու կենսականորեն իրա-
մայականը քսանական թվականներից իսկ շարունակվող ու շահնուրյան «եռ-
հանջի» հիմնական ու հիմքալին ուղղության միտումն էր, այն նպատակա-
մղվածությունը, որից կախված էր նաև զաղթօջախների լինել-չլինելու շար-
ցը: Լինել ուծացման ու ալլտերման գեմ պայքարի խրամատներում, թե՛
հանձնել ազգապահպանման ղենքերը՝ «բարք, բմբռնում, բարոյական և,
իհարկե, ալլ բուբբի հիմքը հանդիսացող՝ լեզուն: Մեարոպատուր: «եռ-
հանջը» իր էական մղվածությամբ հենց ալլ անձնատվության գեմ տհա-
յանգման, գապաեակման վեպն է: Պատկերելով ձուլման, չլինելու ամբողջ
արհալիքը, հաստատելով շարիքի ամբողջ ահադնությունն ու սղբերգակա-
նությունը՝ Ծահնուրը կողմն էր լինելու ազգապահպանման, և նա, ահաշուշու,
միտելը չէր սփյուռքահայ գրականությունում, թեպետ հանգիստացավ ամենա-
առադանգավորը: Երա վեպին հաջորդեցին ալլ ստեղծագործություններ՝
Վ. Շուշանյանից, Զ. Որբունուց, Հ. Զարգարյանից, Ի. Փոյաղյանից և շատ
արիշներից սփյուռքահայ գրականության գրեթե բոլոր տասնամյակներում,
որոնց մասին կխոսենք «Բնդգեմ և հանուն հայապահպանման» զլխում: Հա-
ջորդեցին, որովհետև շահնուրյան քսանականների միտման կարեարությունը
երբեք ղկորցրեց իր ալլմեակաեությունը: Դմբախտաբար ոչ միայն ղկորց-
րեց, այլև որոշ գաղտնիքում՝ Կանադա, Ամստրալիա, Հարավային Ամե-
րիկա, Էվրոպական նոր տարածություններ՝ Գերմանիա, Շվեյցարիա, Շվե-
դիա, Հոլանդիա և այլն, որոնք առավելաբար ստեղծվեցին հիսուհականների
վերջերից կամ ղզալիորեն համալրվեցին հետագայում Թուրքահայ, եզիպ-
տահայ, պարսկահայ, կիպրահայ, լիբանանահայ, սիրիահայ և ալլ գաղտնի-
քների հաղվին, ուծացման վտանգը ղարձավ ղամոկլյան սուր, ահադնացավ՝
նրան տալով նոր բովանդակություն:

Ստացվեց այնպես, որ 60—70-ական թվականներին, նորահաս սե-
յունղը, մանավանդ նոր ղաղթօջախներում, կանդեց նույնանման այն կա-
ցություն առաջ, ինչ վիճակվել էր կարմիր ջարդին հաջորդող տարիներին
Ձրանսիայի ու Ամերիկայի ճոխ ու պերճ աստաններում: Տխուր է հաստատել,

որ պատմությունը կրկնվեց նվազ դաժան, բայց նույնանման բովանդակությամբ: Առաջին համաշխարհայինից հետո հայեցի շունչ ու բույրով ծնված սերունդներ՝ կորցնելով հայ հողը ոսթերի տակից, բնկել էին հոգու անապատներ՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, իսկ հիմա, այս վերջինները դեռևս օաղիսների զվերածված, քնդունում էին հարաբերաբար հայ կյանքի օաղիսներ համարված կամ բազում ու անասելի ճիգերի ու զոհաբերությունների գնով օաղիսների վերածված հայաստան, կարևորի և ասել նաև՝ հայաբույր գաղութներից նոր սերունդներին նույն իրենց հայակալ մեքենաների տակ և այդ մեքենաների բազմապատկված քանակով, որ կոչվեցին Կանադա, Ավստրալիա, Բրազիլիա և այլն, մի խոսքով՝ հոգու նորօրյա նույն անապատներում: Առաջինում անապատներից աքսորված հայերն էին, այժմ՝ կամավոր տարագրված նույն հայրերի որդիներն ու թոռները: Միայն հիմնական այն տարբերությունը, որ կար, տկա էր, մեծ մասամբ զիտակցվում էր չարիքի ահագնությունը: Կար թևկալ հայրերի փորձը, նրանց պայքարի ոչ նվազ կարևոր անցյալը և, ամենաէականը՝ այդ փորձի, պայքարի հիմք հանդիսացող, քառական թվականների հետ անհամեմատելի առնականացած, հզորացած և ամենահաս հայրենի իրականությունը: Այսինքն՝ գրականության մեջ նոր կարոտը, որ այժմ պետք է առավել նոր ուղղվածություն ձևեր բերել նահանգը իրենով պատենդելու համար և հատկապես բանաստեղծական խոսքը դարձնելու ոչ միայն գովք ու երախտիքի խոսք, այլ հայրենի իրականություն, նոր կարոտով, նրա շարունակությամբ հզորացած գոյություն ազգակ, Ափյուռ-Լում լինելու նշանակում: Եվ պատահական չէ, որ ինչպես իր ժամանակին «Նահանգը առանց Էրզրոն» գրվեց Ֆրանսիայում, այնպես էլ նոր ժամանակների նահանգի նոր գաղափարացի «Երզր» լույս աշխարհ բերվեց, այն էլ հանդիսավոր խոսքով, Ավստրալիայի Մելբուռն քաղաքից ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիայում լույս աշխարհ բերվեց, որ ինչ նահանգի նման հաստատելու ձուլման փորձը, այլ սան լշկու համար նոր կարոտով պատկանդանված էլքի ուղին:

Այս նոր պոեմը, «Վիպերդը», մոտ հինգ հարյուր էջի սահմաններում, Մեղինակի իսկ բնորոշմամբ՝ «հայալեզու», վիպերդ էլ հասնություն նպատակաուղղվածություն և գրված էլ հասնություն կիրք ու ալյուրով՝ իր մեջ ամփոփելով բազմաբնույթ շարժումներ, հեղինակի՝ ժաղ Հակոբյանի՝ իսկ ձևակերպմամբ, քառանկար առանձին «գրքեր» իրար հետ՝ վնայ առանձին գլուխների նման սերտ կապի մեջ: Իհարկե, ալյուրը չկան նահանգի և ենթաթեմաները, և հերոսների խճճված բարդ հոգեբանական վերլուծությունները, չկա նաև գործող անձերի բազմազանությունը: Ամեն ինչ պարզ է միանգամայն: Կա մի հայ մանուկ, որ, իր կամքից անկախ, կանգնած է մայրենին սովորել չկարողանալու, հայ գաղաց հաճախել չկարողանալու, իր կողմից իսկ չլիտակցը-

ված, կրկնակի վասնզի առաջ, և կա հայրը, որ խորապես գիտակցում է իր սրգիներին և նրանցից մասնավորապես ամենափոքրի (իմա՝ նաև սերնդի) գլխին կախված սրբերգությունը: Որդու ձևին այլբենարան, մեսրոպատառ գիրք ապալու և իր գիտելիքները, առանձնապես հայեցի գիտելիքները նրան փոխանցելու մեկուսի և զմիարին աշխատանքի, այդ ձգտման մեջ է հայրը տեսնում սրգու փրկությունը:

Վիպերգը հենց այդ պայքարի առանձին փուլերի մեկնաբանումն է, որ տխար մղվի «գրքից գիրք» կամ գլխից գլուխ՝ սրգու մաքրի ու հոգու մեջ հայ տառերի ուսուցման հետ միաժամանակ, հայ անցյալից փշուրներ ներարկելու, նրան իր պապերի պատմության քառուղիներից առաջնորդելով՝ հայ լինելով ապրելու հպարտություն պարգևելու համար: Հպարտություն, որ բացառապես անհրաժեշտ է հայակույ միջավայրում հայ սարքել կարենալու համար:

Առաջինը, որ «հերոսների» բազմադանություն չկա վիպերգում, երևի, իհարկե, սրգու ուսուցման ճանապարհին, նրա հոգու ու մաքրի կոփման պայքարում հոր լուրավի դասավանդած հայոց այբուբենը, գրերի գլուխը, այդ գլուխի պաշտելի հերոսներից մինչև մերօրյա պատմության քառուղիների անցքերի ու ղեպքերի և ղեմքերի առանձին ու հավաքական, թեկուզ երբեմն ազնաւոված, բայց նաև հաճախ ինքնամոռաց ուրվագծումը չեն հաստատում վիպերգում մեր առածի հակապատկերը:

Հաստատում են, իհարկե, և այլ՝ հակառակ այն խոդություն, որ նշված ու չնշված հերոսները և գլխավոր երկուսը մանավանդ՝ հայոց այբուբենն ու մանավորապես հայոց պատմությունը մանրամասների մեջ, հաճախ սրնվում են ոչ առողջ ակերից և պատմաբանության ոչ ճիշտ մեկնաբանմամբ են ներարկվում սրգու ուղեղում... հիսնական թվականներից կրոնախոսով ծանրաբեռնված բանաստեղծի հոգին և նաև մոտ անցյալի հայ ժողովրդի պատմական ու քաղաքական կյանքի մասին թլուր նգրահայտություններով բեռնավոր նրա ուղեղը ոչ հաճախ է վիպերգում բնթանում առողջ ու հաստատված ուղիով: Այդ ուղին, իհարկե, խոցում է վիպերգի արժանիքները, բայց մի այլ տեսանկյունից, երևի, հենց այդ խոցելի կողմնով, այնուամենայնիվ, այդ արտաների միջից, «Հայտարարքը» չի կարողանալու խառնաձուլ ալի բացահայտ ճշմարտությունից, որ հայրենի իրականությունն է, նրա ներշնչած նոր կարոտը: Այդ իրականության քննադատ թեթևագումբ, նրանով պատնեշվելու, պատվանդանվելու առավելությունը, նրա կշիռը, գերը կյանքի իրական, սփյուռքահայ մարդու ճակատագրական հոգսերը լուծելու հարցում:

Նվ ի՞նչ, այն, որ իր սրգու հոգում ինքնապաշտպանություն, հայ լինելով ապրելու հպարտության որպես կռվաններ, պատմության կողմից իսկ շարդարացված ազդակներ, դրոշներ ու խաչ պարզելուց հետո կամ առաջ,

Հայրը, հակառակ քաղաքական կանխատրամադրվածության և կրոնախափ հասցված աստվածապաշտության, չի կարողանում խուսանալի ալն լույսից, որ հայրենի հողին է, նրա ճշմարտությունը: Սա ալն ճեղքվածքն է, և քիչ չէն նման ճեղքվածքները վիպերգում, որ արժեքավորում են ստեղծագործությունը և նաև ավելի բան ալն ճշմարտությունը, որ առանց հայրենի գոյություն: Նրա փաստի, ալն ցանկալի լինի, թե ոչ, բնությունը, թե ոչ, բայց է Սփյուռքում հայապահպանման պայքարը, և Սփյուռքը կգոյատևի, ինչքան չորս կլիկի Հայրենիքը: Առանց Հայրենիքի, և այս նաև անկախ հայրենի խաղաղությունը կամքից ու ցանկությունից, Սփյուռք չի լինի, չէր լինի վաղուց ..

Այդ անխաղաղությանը բնությունում է սփյուռքահայ մարդու համար, ինչ համայնության ու գաղափարների էլ պատկանի նա, հայրենասիրության ալֆան, ինչպես Ա. Խաչատուրյանի հայրենի անալիզն ու միակը:

Բաժանական իմաստների վերջերին ճահան ճանաչողը, բնագծերով նահանգը, որպես գերագույն գաղափարի դիմում էր հայ մարդկության խորհրդանշին: Հայ հանգում, որված էր ալսպես.

«Կնա հանգնե ծնողը, որդի, քեռի, փեսա, կնահանգնե բարը, բմրանում, բառույական, սեր: Կնահանգն լեզուն, կնահանգն լեզուն, կնահանգն լեզուն: Եվ գեո մենք կնահանգներ բանիմ ու գործով, կամա և ալկամա, ցիտությունը և աշխատությունը, մեղա, մեղա Արարատին»²⁶:

Ժող Հակոբյանը կարիք չունի մեղանշման և գաղափարի, նա պարզապես բնագծում է անխոստափելի փաստը: Բնագծում էր լուսնաստեղծական քննականներին: Փաստ, որ մինչև վերջնականապես գիտակցվեց սփյուռքահայ գանդվածների ջախջախիչ մեծամտանությունը կողմից, երևի, հարկ էս, որ լինելը նաև երկրորդը՝ կամավոր գաղթը և այդ գաղթի ճանապարհներին՝ շաղափելիությունը գիմահար կանգնած... սպիտակ ջարդը:

Տգր. 9.

Ֆրաստարտուն, ամալարուն

Քարեկոն աշտ

Մախի կողմն արեմայան,

Սրուն մուկին ու ցարաին դեմ

Եվ փուշերուն,

Փաշ քերթուն գեմ ժանապետ,

Արեկյան կողմն Արարի,

Գերեզմանն հանած հրաշք՝

Կարաստան մը կը պղպղա

Շափրակ, շափրակ,

Ար հարաշխարհն է այս օրվա,

Տիղմէ հանժամ հրաշալիք՝
 Աղամանդ մը կը սլաղողաքի
 Հէրիա՞թ, Նէրիա՞թ,
 Որ աշօթքան երեսնն է,
 Հպարտ զեռ մը կը կտրեկուէ,
 Որ ազդե է հայ27:

Գործոններ, որոնք Սիլվուսի օրհասական պայքարի ամենահիմնական կռվաններն են՝ հեքիաթի հառնող բարի ու հսկա հերոսներին նման: Հեքիաթի հերոսներ, որոնց հուժկու բազուկները երկարում ու հասնում են Մեկբուսն ու Բասադենա: Եվ զի աշխարհը կոտորած է,

Հայն Ապրիլ ամսուն՝
 Պատու էր հասուն:
 Այլ հա՛րկ էր քաղիլ,
 Զայն բնդմիշտ թաղիլ:
 Պետք է մսխանար,
 Ի սպառ հողանար...
 Բայց մոխիրներէն,
 Փռչիէն հաղար
 Կանգնած կենսավառ՝
 Ահա զո՛ւն է ե՛տ,
 Հինգ միլիոն մեկ պետ...
 Կազմին հաշկապան
 Կրկին բնձնուզված՝
 Խոր սպուզ կու տա
 Իր հողին վրա28:

Հարց է առաջանում. ճշմարտության այս ֆունի վրա, ալսինքն՝ մոխրա-նալու պատառաքարավածությունից, «հինգ միլիոն մեկ պետ» հաշկի մասին լսելուց հետո, իմանալի ետք հաշկախարհի մասին, որ հառնել է... գերեզմա-նից և նման է հրաշքի, Երեսնի մասին, որ ազամանդ է... ցեխից նանված լեռագալուստ հաղարած որդին չի՝ տարակուսի հոր նման «զաւսերին» նա-խորդած կամ հաղորդած այլ սգառերը՝ մտաբերելով, թե ինչու էր հայրը Հայաստանն ու հայ ժողովրդին նման վիճակի դատապարտած, նրան ան-դունդի կզրին կանգնեցրած անցյալի, այն էլ շատ մոտ, հենց նման հրաշ-քին նախորդած անցյալի շրտահառաքանված ու շարդարացված զովքը հյուս-սում և ոչ միայն զովքը հյուսեցելով է բախարարվում, այլ նաև հավանում գառնալ այդ նույն անցյալի զրոշակակիրը: Կտարակուսի, երևի, նման արա-մաբանություն վրա, մանավանդ որ հոր արամաբանությունը բացառապես պայծառ է դառնում, երբ իր կերպարները վերցնում է ուրվագծելու համար մեր անցյալի հավաքական ու առանձին աշխարհի հերոսներին, որոնք պատկանում

աւ պատկանելի ևն մեր պատմութեան բոլոր ժամանակներին և, ինչո՞ւ չէ, նաև հրաշքին նախորդած մոտ անցյալի ժամանակներին: Նման էջերով հարուստ «Հայատրոփի» այդ մասերը նուէնպէս ճեղքվածքներ են լույսի, և դրանց մէջ առանձնակի ուշադրով և երբորդ գրքում գետնգլած «Ապրիլավկայ» են-
թախորտերի աւել մեր մալրերը ուրվագծող բաժինը.

Ո՞ր մեր մայրենի առօրէ՛նի,
Որ փափկասուն էջն քէն,
Բայց զիտէին կռօ՞ւի՛ւ նաև
կարծի՛ իբրե՛ւ՝
Իրենց կարի՛ն մարդուն կողքին
Պապնակաւ հողին համար,
Մենկիլ նաև
Կոնկուսկով խորոյկ-կփրատ
Քէ խորխորատ,
Ձի փափկագուն էին քէն,
Բայց կռնացի մորթին ներքե
Ունէին և Հայկի հողի,
Վագրի ոգիւ
Հա՛յ մա՛ր էին,
Պարկէտութեան պատնէ՛շ էին,
Ձոր ո՛չ մեկ զէնք կրնար պատուել,
Ու պատիփի դրան էին,
Ձոր լի՛կ մա՛ն էր կարող փշրել...
Մեր մարտիրոս մայրերն էին...
Երբ ժպտէին՝
Երկիրն օրպէս քէ վա՛րդ շողար
Ու վարդ շողար,
Իսկ երբ լա՛լին՝
Կարծես իրենց ամբողջ հողին
Դռնար-դռնար
Կը գլղար
Երկիրն ի վար...23:

«Հայատրոփում» վիպերգի ԺԳ՝ գրքերը՝ նաև իրենց ենթաբաժանումնե-
ռով րնդհանրապես լինելով ձոնեղր հայ լեզվին ու գրին, նրա պատմութեան,
տրամաբանորեն երբեմն պատնու՛մ են նաև ձագկման տողեր՝ լեզուն գիտակ-
ցարար կամ ախմա՛մ մոռացողներին, ազգը ու նրա անցյալը ուրացողներին
հասցէին, և չեն վարանում արձանագրել փաստը իր նորօրէա անվանումով.

Ո՞ր ո՛չ հայ են
(Կր բողբոջն)
Տեսեր, կրտես լեզվովն իրենց,
Թէնք հա՛յ ենք, բայց ֆրանսաշի՞,

Մենք հալ ենք, բայց կանաչացի՝

Որ թարգմանի զժրատառար՝

ես հալ եմ, բայց...

Հայու մահա՞զդ:

ես հալ եմ, բայց...

Հալ հոգիի տաղանարտ՝³⁰

Մի խոսքով՝ «նահանջի» այն հերոսներից զլիաւորի, որ Պետրոսն էր ու դարձաւ Պիեր: Ընդհանրապես, ժաղ Հակոբյանին նախորդած քառականներին սերունդը և, ի մասնավորի՝ Վազգեն Շուշանյանը, Հրաչ Զարգարյանը, Փալլակ Միքայելյանը և այլն, այլասերման ողբերգութիւն, չարդ ու կոտորածներին մեղավորները փնտրելիս, չմոռանալով, անշուշտ, այդ մեղավորներին զլիաւորին, զարմանալիորեն համակարծիք էին նաեւ մեղադրելու այդ զլիաւորի դեմ, նրա հայակալ քաղաքականութեան հանդէպ միամիտ կրօնավարականութեան քուցաբերած իրենց իսկ... հայրերին. երևի այդ մեղադրանքը տվելով թվականներին, նկատի ունենալով վերքի թարմութիւնն ու նաեւ կատարվածի անբանականութիւնն ու ամսթիւն, ինչ-որ տեղ հասկանալի էր դառնում, մասնավորապէս՝ ցուցադրված, ինչպէս տուայինք, զարմանալի կրավորականութեան պատճառով (հակառակ որոշ օջախներում տեղի ունեցած հերոսական պաշխոյնի): Մի խոսքով՝ հասկանալի, բայց ոչ... արդարանալի ու արդար: Ժաղ Հակոբյանը հայրերի դեմ չպատճառարանված այդ ամսթիւնըր ուղղում է «Հայաստանի»՝ ուղղելով նաեւ պատմական տեարդարութիւնը նրանց վերագրված վարքագծի: Այսինքն նրանց՝ մեր հայրերի.

Որոնք դիտցան

Ու մտնումանց կրցան խիղախ՝

Բռնախն դեմ ալ, շանթին դեմ ալ,

Սուտին դեմ ալ, հորին դեմ ալ,

Հազար տնգամ բակ «ու»

Եվ միշտ մնալ

Կացնի կանգուն ու կենսատոջ:

Եթէ հայրերդ անոնք Եզան,

«Ոչի» իրոս,

Ալ դուն ինչպե՞ս, աղստ սփյուռ,

Հպարտութիւնդ ազամանդա

Ու հատակովդ հաղարամա,

Ալ դուն ինչպե՞ս շարարատփա

Այլասերման

Հնգադուխ Լեզեղին դեմ

Աշխարհաւալաւ

Եվ բա՛նք իրթիդ՝ Զենով Ոհան,

Զոգէ՛ւն՝ «Ոչ»:

«Ո՛ր», հագար ո՛չ, անո՛ր, անո՛ր,
 Որ չունի գներ, բայց ունի նեղ,
 Որ չունի ձև՝ բայց ունի գեմբ,
 Որ չունի գույն՝ ունի անուն
 Իննագորուն,
 Եվ որ առանց արդունարու
 մարդ բլլալու,
 Ունի խմաստ քարզի՝
 Զուրում...31:

Շահնուրչան վեպից ուղիղ չորս տասնամյակ անց, այս վերջինի տառջ-
 նային միտումը՝ ձուլման վտանգը, հնչում է նույն ուժղնություն, բայց նաև
 նրանից մի բայլ առաջ անցնելով՝ զգոտություն իր բնական ու բանական
 եզրահանգումով նաև, և նաև արդար ու անարդար մեղադրանքով իրենց կամ-
 քովն ու մեղքովն իսկ թափառական դարձած նոր սերունդներին հասցեին:

Նոր սերունդներ, որ որջիններն են «ոչ»-ի հերոս հալքերի...

Զյա ի՞նչ ոտերե,
 Որ կը մրցին գաղբուհի նեղ,
 Որ չեն գիտեր
 Խելքը գառնալ լեռներուն գեմ,
 Ու ծովերուն,
 Գառնալ բմբոսա՝ բարերուն գեմ,
 Որ չեն գիտեր
 Իրձանանալ ձառերուն պես,
 Որ չեն գիտեր
 Հոգնիլ, մանկ ոչ՝ երդիրի
 Մը տակ անգոյր ու օրհնարեր,
 Որ կը կոչվի
 Հալքերի,
 Որ կը կոչվի՝ անուն սակի,
 Ինուշ, անմոռ, անմե՛ռ անուն
 Հալքերի տուն...32:

Եվ նաև նգով՝ կարգավով այս վերջինների դեմ.

Գնչու գարձած ոտերե չալուն,
 Ոտերե անբուն
 Եվ անհատնում...
 Ժանդառին, որ չբալին
 Ոտե ի ծագ,
 Կոտրատեին, առնեին կանգ
 Հավերժորեն,
 Եվ մաշին, որ չարթին
 Իսկ ի ավճա՞:

Բայց «Հայաստանում» էականը, որ վիպերգը հիմնովին գանազանում է շահութայան վալից, այն լավատեսությունն է, որ հնչում է նրա վերջին տեղանքներում: Այնտեղ՝ իր ամենօրյա տերունական աղոթքը՝ «Հայր մեր», ցավ ու դավերի հորձանուտում մոռացած, իր սեփական լեզվով իսկ այն կրկնելու անկարող ու անձար, միայն իր ֆրանսիացի ծանոթ հերոսի հուշումով, նրա միջնորդությամբ ֆրանսերենով արտաբերող, հայության և հայ ժողովրդի հետ կապը գրեթե վերջնականապես խզած է: Ինչո՞ւ, ասե՞ղ՝ կա պարբերական, իր հայության ապագայի, հայ ժողովրդի վաղվա նշանամամբ լավատես հերոսը, այն էլ Մելքունից Բասաղենա, հետավոր օվկիանոսների արանքում թափառական, «գնչու» դարձած հայ հերոսը:

Բացահայտ հակադիր այս դիրքը, ինչ խոսք, ինչ-որ տեղ հուշում է այն միտքը, որ «նահանջը առանց երգին» սփյուռքահայ ապագայի նկատմամբ ժամանակին, իր միտական կեցվածքով հանդերձ, համենայն դեպս, զրական դեր է կատարել:

Շահութայան ահագնորդ, դատառության կոչը տեղ է հասել. միտումը խփել է թիրախը:

Չուրմբ՝ աչդ անդեն, բայց նենդ լնեամին, աչդ անձե, բայց ուրուն զիմացի՝ ունեցող անագորայ՝ ջարդարարը, ինչքան էլ ցամաքեցնի, անջրդի դարձնի Սփյուռքը ու փոքրացնի այն, չէ՞ որ «Արեւելյան կողմն Արարսի, գեթ կզմանե հասնած Եփեսոս՝ բուբառառն մը կը պղպջա», որո համար էլ՝

Դաշտ եւր պղպիկ, բայց կանաչ է եր.

Դեռ կը ծագէինք

կակա՞ն, կակա՞ն...

Ասող եւր աղաթիկ՝ բայց հաճաչ ենք.

Դեռ կը վտռենք

էփէֆէնք, էփէֆէնք...

Պզտիկ ալիք՝ բայց կաթկա՞ն ենք.

Ախր կը լսենք

զէտա՞կ, գետա՞կ...ՅԱ

Եւ վերջապես, հարկ է ասել, որ հակառակ խոսքի յուրջ վերապահումների, այնուամենայնիվ, «Հայաստանում» նաև վերջին տասնամյակների ձևի արականան նվաճումներից է սփյուռքահայ պոեզիայում, այն էլ վիպերգի յանրում, որի լավագույն արտահայտություններից մեկը գաղթաշխարհում ելի Առաքան Զարյանի «Տառարգումի հարսը» վիպերգն էր³⁵, խորհրդահայ գրականությունում հանդիսացավ Պարույր Սեակի «Անլուրի դանդաղատուներ», որից «Հայաստանում», թվում է, և՛ ներքին, և՛ մանավանդ, արտաքին, ոճային խոր ու բարերար ազդեցություններ է կրել:

Այո, հետաքրքիր է հաստատումը այն փաստի, որ ցավ ու հոգսերի քրտնեղական բնույթ ստանալուն դուգաՆեռ, երբ սպասվածի նման զաղթօջախներում նյութական ու բարոյական գործոնների բարելավում արձանագրվեց, երբ ստեղծվեցին համեմատաբար հոգեկան կաշուն ազդակներ և յուրացվեցին օտար միջավայրն ու լեզուները, հրապարակ իջան որոշվյալից ազատագրված, անապատի սերունդ կոչվելուց ձերբազատվածները, զազուխներում դավաճանեց տրամաբանությունը:

Հայրենիք—Սփյուռք փոխադարձ կապերով՝ հատկապես որոշ զաղութներում վերածնված հայկական ղզացումն ու նոր վերելք ապրող լեզուն դարձան հայոց լեզվի և գրականության նկատմամբ գործադրվող ճիգեր, և կրրկին լահադանդեց ու փաստվեց շահնուրյան վեպի հերոսներից Սուրենի կանխատեսումը՝ նահանջը լեզվի ու բարոյականի, գործի ու բանի: Եվ այս Արարական արեւելքի, այն էլ հատուկենա զաղութներից գուրս, մնացած գրեթե բոլոր զաղթօջախներում: Սաացվեց այնպես, որ այսօր զաղթօջախներում մեր դեմ հանում է և՛ կյանքում, և՛ գրականության մեջ բացառապես ախուր, բայց, այնուամենայնիվ, հույժ կարեւոր ու յուրք մի երեսույթ՝ ազգային համախմբվածության գիտակցության պակասը, իսկ գրականության՝ գնալով օտարագիր զանալու փաստը: (Դրա ճիշն էր Ժազ Հակոբյանի «Հայատրուիր»):

Որոշ մի հաշվեկշիռ ցույց է տալիս առաջին տասնամյակների երեք տուկոսի հարաբերության դեմ, այսօր գրեթե հիսուն տուկոս և ավելի, հայոց լեզվի, որպես հիմնական հայտարարի, նահանջի ակնհայտ իրողությունը, որ ՏՕ-ական թվականների սկզբին Հիլդա Գալֆայանը³⁶ փաստագրել է աշուպես. իհարկե, ստեղծված այս վիճակից առաջ ու հետո էլ հայրենասիրական առողջ, խոր ղզացումներով զեպի հայրենին, շատ հարուստ է եղել սփյուռքահայ պոեզիան: Միայն խոսել ալզ ծավալուն բանաստեղծության հազարավոր էջերի մասին պարզապես անհնար է և նաև «անտեղի»: Իսկ տե՛ս նորը, պոեզիայում նորը, երթաւհաւում, անկասկած, լինելով եռյնհաւ հայրենասիրական, եղել է նաև պրոբլեմալին, աշխինքն ազգային հոգս ու ցավերի գրսեռում՝ հանուն հայրենասիրության: Եվ առաջին հերթին, ինչպես Ժազ Հակոբյանի, նաև մյուսների մաս՝ լեզվի հոգսերով տարված, որովհետեւ ինչպես նշվեց՝ բանաստեղծութին է վկայել իր Մեծասահանքում...

Այո իմ լեզուս է.

Ձոր գավակներս կը խոսին դեռ.

Բոռներս կը հասկանան հազիվ,

Իսկ Թուռն Թուռներս

—աշխարհարադարացի

Փխի բարենն հիսարանը

Պուցազաբաններուն մեջ թաղորաննեռու

Արեւմտյան կողմն աշխարհի³⁷:

Այս՝ հայրենաբերություն, ոճալին ու քնկարման հոր որակ: Հայրենասիրություն, որակզ հողի տեղակ, հողի հավասարազոր լեզուն է գրված: Քալց, երեկ, առավել հետաքրքիր կլինի, ալզ հորորչա հայրենասիրություն մասին խոսքը տալ հենց իրեն՝ Հիլզա Գալփալունին, բաղզած մեղ իսկ հզած մի համակիրը:

«6. 8. 1981. Փարիզ.

Երկու գլխալոր, հիմնական հարցեր կան, որոնք կալեկոծեն սփլուռքահայություն սիրտը և կլանքը (հատկապես երիտասարդություն): Ատոնցմե մեկը ինքնուրալան վեհաալուի հաբցն է, անհատականության երկվությունը քնգմեշեն, որուն նվիրված է «Կալիլ մը» գրքը: Այսինքն արմատախիլ մարդուն բախումը՝ խորթ, անհարազատ պալմաններու և ալզ բախումեն առաջացած հոգեկան տաղնապն ու խաղաղություն գտնելու ճիղերը, որոնք գինը կը մղեն հարցադրության գնելու իր ինքնությունը, իր անցյալը, իր ներկան, իր ապագան, իր կրկնակի պատկանելությունը (անձնագրով՝ օտար, ծագումով՝ հայ): Հիշենք ժաղ Հակոբչանին.

Տես՝ բ. կրտեն լեղվալն իտենց.

Մենք հայ ենք, բալց ֆրանսալքի՝

Մենք հայ ենք, բալց կանադալքի՝

«Իր անհատականության երկվությունը (գլխալցությունը, թե ալլես ոչ յրիվ հայ է ինք, ոչ ալ յրիվ օտար, ալլ ըիշ մը հայ և ըիշ մը օտար, անսրոշ տոկոսներով):

Ալզ ինքնության փնտրատուրը, արմատներու ալս փնտրատուրը յուրաքանչյուր անձը կը կատարե ինքն իր մեջ, ինքն իր միջոցներով և կը հանգի տարբեր արզություններու, հեաեարար, և տարբեր գիրքսրոշումներու: Ուրկե տիպարներու առաջացումը Սփլուռքի մեջ և ալզ ախպարներեն որոշներուն ներկայությունը «Կալիլ մը» գրքիս մեջ: Այս պատճառով է, որ գրքի «Սփլուռք» բաժնի յուրաքանչյուր գրվածքը շակերաններու մեջ առնված է, բանի որ անձեր են, ախպարներ են, որ կը խոսին, կը պատմեն իրենք իրենց մասին: Այս պատճառով ալ երբեմն հակասական նկարադրություններ կը գտնենք ալս բաժնին մեջ: Օրինակ հուստհատը և հուսալիցը, պալքարոզը և պալքարկիլ գաղրած «աշխարհաբաղալքին» և ալլն:

Երկրորդ հարցը, որ հուլնալիս կալեկոծե հոգիները և գանոնը կը մղե ինքնորոշման, լեղվի հաբցն է: Այսինքն երկլեզու բլլալու պարագան ոմանց համար, կամ բոլորովին հայերեն չգիտնալու պարագան՝ ուրիշներու, որ շատ մը հարցադրություններու գուտ կը բանա. ի՞նչ չափով մարզ հայ է, երբ կանգիտանա հայերենը: Զգալը բալսկա՞ն է, երբ լեզուն կը պալսի: Սա-

կայն չէ՞ որ ամեն լեզու ունի իր լեզվամտածողությունը, հետևաբար ուրիշ լեզվով դատտիարակված անձ մը այդ օտար լեզվին մտածողությունը կը կրէ և հայտ մը պէս չի կրնար մտածել ու զգալ: Սակայն լեզուն միայն հաղորդակցութեան միջոց չէ, ոչ ալ միայն մտածողութեան կամ մշակութիւնի փոխադրամիջոց: Նաեւ պատմութեան է: Եւ որպէս ամբողջական վկայութեան իր ժողովուրդի բովանդակ պատմութեան ու ճակատագրին, լեզուն պատահականաբար է այդ ճակատագրի: Առաջին կը պահանջվի իրմէ, որ ստանձնէ իր պատասխանատվութեան այդ ճակատագրին հանդէպ, ժողովուրդի ապագային հանդէպ, նորոգի ինքզինք, փերածննդի ինքզինք նոր ձեւերով, նոր կառույցներով ու նոր մտածողութեամբ և այդպիսով ազատէ ժողովուրդը այն անբնական կացութենէն, ուր կը գտնվի ան այսօր աղբովին: Կը պահանջվի ուրեմն, որ ան գառնա գերագույն լեզու մը, լեզվէն անդին, լեզվի մը սովորական պարտաւորութենէն անդին (հաղորդակցական միջոց բլախ անդին) պարտաւորութեան մը ստանձնող և կատարյալ Գերագույն լեզու մը:

Ուստի այս պիտի միայն լեզվի հանդէպ ներքող մը չէ: Այլ վերահիշյալ բոլոր հարցերը ներգրաւող և անոնցմէ անդին անցնող դիմում մըն է լեզվին՝ որպէս գերագույն միավորը ժողովուրդի հոգեւոր գոյութեան, խոսակցութեան մըն է անոր հետ, խնդրանք, աղերս, պահանջ մանավանդ, նաեւ փառարանութեան (ընդգծումները մերն են—Գ. Ս.): Ճիշտ, ինչպէս աղոթքի պրոցեսն է, կամ ինչպէս ժամանակին ժողովուրդը վարդան Մամիկոնյանին դիմեց, որպէս գերագույն ուժ, որ կրնար փրկել ազգը: Այս բոլորն անդին կուգա փերջնական փուլը, ուր լեզուն կը ստանձնէ իր պարտաւորութեան և անհատներու փոխարէն այս անգամ լեզուն է, որ կը նվիրվի ինքնութեան փնտրտութիւն աշխատանքին, որ միտմամանակ բնականոն և ընդունելի ապագայի մը փնտրտութիւն է ազգին համար: Այսպէս, ուրեմն լեզուն կը քննէ, կը պնդէ ինքզինք, իր արմատները, իր բաղադրիչները, ամանցման մասնիկներէն կը պատէ իրարմէ (օրինակ՝ տար-տ-գիր, բան-ա-ստեղծութեան և այլն), այդ միավորներով նոր, մոռացված, ոչ ակներև իմաստներ կը հառաջացնէ, կը թելադրէ, բացահայտ կը դարձնէ, կը բազմացնէ, կը զարգացնէ ինքզինք, նոր երանդներ կը գրենու, նոր կառույցներ կը կազմէ, երբեմն ալ կը մերկանա սրտը իմաստներէ, կը պարզանա, միջոցի (էջի) տարածութեան նոր ձեւերով կը դրավէ: Մեկ խոսքով՝ լեզվական տարրալուծարանի մը, աշխատանոցի մը մեջ լեզուն կրնէ փնտրտութիւն, կը տարբաւորէ կամ կը բազմապնէ ինքզինք և իր միջոցներով կը պաշարի կայունացման, անշարժացման, մահացման գեմ և իր միջոցներով կը ջանա ուրվագծել գեմքը ապագայի (թե՛ իր և թե՛ ժողովուրդին):

Եթէ բանաստեղծը իր ժամանակաշրջանի վկայութեանը պիտի բերէ, այս երկու դրերը (իմա՝ «կաթիլ մը» և «Լեզվին անդին»—Գ. Ս.) կխոսին

մեր ժամանակաշրջանի սփյուռքահայությունը հուզող աչս հիմնական հար-
ցերուն մասին և մեր ժամանակի լեզվով, որ արդիական է (առանց շափի-
հանգի կաշկանդումներու)»:

Սփյուռքահայությունը հուզող հիմնական հարցը, իհարկե, ազգայապա-
սլանումն է՝ հանուն հայրենիքի և պատվանդանված հայրենիքով, և աչս.
առաջին հերթին՝ լեզվով:

Կարոտներևս պարավոր ու իղձերեք

Զավակ մը ծնա

Անունն օտար դրի

Քանի կարոտն ինչ է չի գիտեր

Խախնիքներուս վերքերեն ու արշունեն

Զավակ մը ծնա

Անունը ցավ դրի

Քանի Խախնիքն ու է չի ճանչնար

Հայրենի ծագերե բերված շնչով

Զավակ մը ծնա

Անունն անբախտ դրի

Քանի հայրենիքն ինչ է չի գիտեր

Մեարդատառ բռնեբով հրաշալի երկերով

Զավակ մը ծնա

Անունը որդի դրի

Քանի հայ գիրն ինչ է չի ճանչնար

Վերագարթնումի բյուր փոքձերևս

Զավակ մը ծնա

Անունը դո՛ւ դրի

Քանի ամեն վերհանումին հարված կերպով սմբեցավ

Ախ, գավակ մը ծնա

Որ հավատքն ինչ է պայքարն ինչ է

Գոյատևումն ինչ է չի գիտեր»:

Աչս բանաստեղծությունը և ոչ միայն աչս, հայրենասիրության աչն նոր
որակն է, որ ոչ թե նվիրված է «փառաբանություն»-ի, աչլ շահնության նըշ-
ղըրակն է՝ մեկնած խոր ու զգաստ հայրենասիրությունից, որ ցավն ու վերքն
է մատնանշում և կոշում է զգաստության, գոյատևման պայքարի:

Որովհետև նահանջը փաստ է՝ գաղթօջախներից մի մասում ակնհայտ
ու տեսանելի, մի աչլ մասում՝ դեռևս ներքին ուժերի համառող զիմարու-
թյամբ: Բայց, աչնուամենայնիվ, նահանջ, որ որոշ գաղութներում խփում է
նաև ազգապահպանման հիմքերից հիմնավոր մի երկրորդին, հայ ժողովրդի

Համար պետականությունից զրկված դարաշրջանների և սփյուռքահայ կյանքի անցնող տասնամյակների համար կռվան հանդիսացած... հայոց եկեղեցուն, որ ավելի շատ ազգային, քան կրոնական հաստատություն է եղել: Այժմ ԱՄՆ-ում ապրող բանաստեղծ Զարեհ Մեյրանյանն է հաստատել:

Վերադարձրեք ունի եկեղեցին.

1

եվ ազդեցնեցով հճեա

Քահանա մը գիրուկ՝ որ հայտ կոկորդ ունի՝

Ս. գիրքը կերպե անդերեն՝ մոլոցոֆ հայկական...39:

Բանաստեղծություն, որ չի կարող դառնա փոստանքով շփոխեցնել 20-ապական թթ. դրված համանուն խորագրով այն մյուս բանաստեղծության մասին, որ մնացորդաց սերնդից Վահան Թևրեյանին էր.

եկեղեցին հայկական ծովուն գիմաց ալկոն

նավահանդիսա մ է խաղաղ, ցարտ գիշերին հուր ու բոց,

նո տոթակեզ ցերեկին անտառ մբն է սովերա...

Անցել է ուղիղ մի վաթսուներեք տարի և հիմա արամարանություն հակառակ է ամեն ինչ:

Վարդապետ մը արդիական.

Որ պապական է պապեն ավելի՝

Անդերենով կը կմկմա իր բարս՝ զր խեղճուկ...

Կրդանդաչե եկեղեցին հայկական,

Մերունի մը կը նվազի՝ խոնկին օտար հոտեն...40:

Պարզապես ոչ միայն ախուր է, այլև լրջորեն անհանգստացնող:

Տեղատվության պատճառների մեջ փնտրել նաև սփյուռքահայ կյանքի զնալով խորացող նյութականացման պրոցեսը՝ սխալ չի լինի, իհարկե: Սխալ չի լինի կարծել նաև, որ օտար միջավայրերի ու մշակույթների ազդեցությունները դիմադրող հիմք են հայ գիր ու գրականության նկատմամբ օտարացումի ու զրանց դոմարած նաև այն, որ հատկապես վերջին տասնամյակներին, ինչպես ասել ենք, քաղաքական որոշ հանրահայտ ազդակներ հաշմեցին մեր որոշ, բայց առավելաբար հայաբույր գաղթօջախները, ի մասնավորի Լիբանանի՝ պատճառ հանդիսանալով անհոանկարալին և կորստաբեր մեծ տեղաշարժերի, զգալիորեն բնդլայնելով Սփյուռքի տարածքները: Այո՛, այս բոլորը հաշվի առնել սխալ չի լինի, իհարկե: Մի բան, որ ենթադրում է արտաքին ազդակների պատճառած ներքին փոփոխման հետևանքներ, ինչը նույնպես իրականություն է: Այդ իրականության բաղմբառն է երեսներ մասին լավագույնս է հանդես եկել Մուշեղ Իշխանը, հանդես է եկել հայ-

ըննասիրական խոր անդամով, որտեղ առավել շոշափելի է գառնում գաղթ-
օջախները ճարակող ողբերգությունը, նահանջը՝ «բանիվ և գործով»:

Կար և չկար
Մանչուկ մը կար հայրդդի,
Կար վարժատուն մը խոնարհ,
Ուր կը հնչեր լեզուին Սահակ-Մարտոյի,
Հիմա օտար անդամներ
Եվ մանուկներ վաղ կտրված մոր կաթին,
Հիմա իրանս, փիեյչոյի...41:

* * *

Ես ամեն ժամ և ամեն օր
Հուզարկալոր
Հողիններուն հանգուցելոց
Մեր հայ տղոց,
Որ դեռ կապրին ու ժպտադին
Քովկոյ կանցնին,
Հայու դեմքով, բայց շրթներով
Օտարախոս42:

Իսկ հիմքը ալդ բոլորի սլարդ ու մեկին թղթին է հանձնել տաղանդա-
շատ բանաստեղծը: Որովհետև,

Հողին վրա ուրիշին
Տունը որ դուն շինեցիր
Քար է միայն, հող ու կիր:

Հողին վրա ուրիշին
Մառը որ դուն տնկեցիր
Չի տար կյանքի հովանին:

Հողին վրա ուրիշին
Կույրը որ դուն վառեցիր
Ցնորք է լուկ ոսկեծիր:

Հողին վրա ուրիշին
Սերը որ դուն դրկեցիր
Չի տաքցնեք քու հոգին:

Եվ հողին մեջ ուրիշին
Քու ոսկորները անտեք
Ցուրտեն հավետ կը մսին...43:

Դաժան է իրականության նման փաստագրումն ու եզրահանգումը, բայց
նաև՝ ճիշտ ու իրական: Այս բոլորը, Հիլդա Գալֆալանից մինչև Մուշեղ Իշ-

խան, հաստատում են, թեկուզ՝ անդատակալին, ազգապահպանման իսկական ակունքների տեղն ու դերը և այլն, որ անհրաժեշտ է դաժան իրականություն զեմ նույնքան ծանր ու դաժան պայքարը: Մի խոսքով՝ Գառնիկ Աղ-ղաբախյան⁴⁴ բանաստեղծի զեռ մի քսանամյակ առաջ կանխատեսած և եղևոնից ամբողջ մի հիսնամյակ անց հաստատած փոխուրբա՜յալ կյանքը անուն-սանկի, բայց «Մուսա լեռ» գաղթնելու անխուսափելիությունը, որտեղ՝ Նարեկ է սլալքար հանուն լեզվի, հալ կյանքի, քնդզեմ արտագաղթի, և այլն: Ես հունի ազգապահպանման:

Մուսա լեռ, որտեղ զեռեն՝

Ասվ է հաճախ ու էրաջար

Մարտինի ք կան բազմա՜նգար:

Մե՜ն է, հաճախ ու խափարի

Ձգեցե՛կն ք կան մահադոմկան,

Գաղաթման սրգոսկումներ կան տակավին,

Եվ վառուժյան խաղանդումներ զեռ դավադիրն:

Իսկ այդ բոլորից այն կողմ՝ «Ծովն է», «Խորկն կրե՛ան դալ նավերը ողորմության, կրնան չբալ գուցե բնավ»:

Մի խոսքով՝ պայքար լինել- չլինելու:

Այդ լինել, թե չլինելու հարցականների մեջ է տառվելապես ամբողջովի վերջին տասնամյակների փոխուրբա՜յալ բանաստեղծությունների պիսափոր տառնձ-նահատկությունը, որ բացահայտ լավատես չլինելով հանդերձ, ունեցել է մի պատասխան, ասել ու ասում է՝ չլինել: Այսինքն կանգնելով ու մնալով պայքարի պատենշի վրա Մուսա լեռան, նոր այն լեռան, որ լինելով փոխարե-րական նմանակը պայքարի ու կալի, «Միջուռ լեռ» է կոչվում հիմա: Ահա հենց այդ ֆոնի վրա էլ առավել արժեքավորվում է հատկապես Գառնիկ Աղ-ղաբախյանի անձը և զործը որպես բանաստեղծի, մասնավորապես կարոտի նոր ողջվածության հարցում:

Գառնիկ Աղղաբախյանը, ինչպես շատերը իր սերնդակիցներից, հայրենա-սիրական պոեզիան սկսեց այնպես, ինչպես ժամանակաշրջանի հոգեբանու-թյունն էր. բացվել էր կապույտ երկինք՝ անամպ ու ջինջ, մեծ էր ու համբզ-հանուր խանդավառությունն ու ազգային հպարտությունը, և արգելակող աղդակներ չկային. կամ գրեթե չկային, ու ավ իմանում էր գրելու արհեստը, կամ գրեթե իմանում էր, գրում էր հայրենասիրական պոեզիան երգեր, և դա բնական էր, իսկ ամենակարևորը՝ նաև անկեղծ: Այդպես էլ լինում է պատ-մական որոշ ժամանակաշրջաններում՝ ոչ թե տասնամյակների, այլ դարերի բռնացումից հետո: Ժամանակաշրջանը գրական արհեստավորների հոժ շար-քում ավելի նաև արվեստագետներ, իսկական բանաստեղծներ, որոնց մասին նշեցինք: Գառնիկ Աղղաբախյանը այս վերջինների շարքում էր:

Ամեն, ամեն ճամփայն քեզի կուգամ վերստին,
Ամեն, ամեն ճանապարհ գիտ կը տանն միշտ քեզի.
Լուսամուտներն հողիկս՝ հիմա քեզի կը նային,
Եվ անոնցմէ դարձայն դուն հողիկս մեջ կը հոսիս՝

Բանաստեղծութիւնը խորագրված էր «Ես կը քայլեմ հաղթական» խո-
սուի խորագրով և ձեռնագրով խորհրդային Հայաստանին: Առաջնությունը Ադ-
ր: Ուր: Ի ներանում էր, որ նրա հայրենասիրության աչք պտտվումը ի հայտ
էր բերում առավել խոր երանդներ:

Հայաստան... հիմա ես եթէն մեջ մտքդկութեան
կը գտնեմ հաղթական մտքդկութեան իմ անմեղ
Այդպիսին ավետեղ համերգին մեջ վազված
կը լսեմ Մեսրոպեան սակերտս խոսքը մերհ:

«Պատանշին վրա» հատորի «հայրենական» բաժինը կազմող բանաս-
տեղծությունները, բոլորն էլ գրված բանաստեղծի գրչով, եթէ մանավանդ
բանաստեղծը առաջադիմական էր, պարզ է, որ պիտի գրեցորդին աշխատե-
լինչպէս գրեցորդիցին շրջանի բոլոր ալ բանաստեղծների լավագույն ար-
տահայտություններում, իհարկե՝ տարբեր երանդներով: Բայց ինչ-որ
տեղ՝ առավել կամ նվազ նույն խորք ու խորությունը: Սա կարոտի
պտտվումն էր՝ նորին, Հայաստանին ուղղված, նոր կարոտի պտտվու-
մը, որտեղ լինել, թէ չլինելու հարցը դեռու հիշար: Դաժան ժամանակ-
ները ուրվագծվեցին հետադաշտում, ուրվագծվեցին, այն էլ դանդաղ, ու ի
հայտ եկան... «միտնգամից»: Վերջին տասնամյակների «անսպասելի»
քաղաքական վերվալությունների որակա հետևանք: Ու ստացվեց, որ
կոխվ է հարկավոր, որ «կը կոխինք մենք շարունակ Սփյուռք լեռան վրա
անձայր»: Եվ հարց է դեռու, բանաստեղծուհու՝ Հիլդա Գալֆայանի բառե-
րով առած՝ «կհաղթանակի՞մալ պայքարը, թէ թոռները կդառնան աշխար-
հարազաքացիներ ու հայաց լեզվի բառերը կդիտեն ցուցադարաններուն մեջ
թանգարաններուն»: Կլինի՞ «լինել», թէ՞ «ակամա գեները վալը կըրվեն: Զէ՞»
որ «Ամեն, ամեն ճամփայն քեզի կուգամ վերստին» փոխարեն, ժամանակ-
ները արել են աշխատե, որ աշխ «մովն է ետին»: Ե՞վ «խեղդվել» կա, ե՞ կա
սլլասերում, ուժացում՝ առավել ահագնացած: Ահա հենց աչք ալլասերման
և ուժացման դեմ բարձրացված պատանշն է, որ վերածվեց ու նոր երանդ
տվեց նոր կարոտի բանաստեղծությանը՝ այն գնելով իր տրամաբանական
հունի մեջ, իր իրապաշտ ընթացքի մեջ, բանաստեղծությանը տալով իր ար-
ժանի տեղն ու գիրքը, հետո վարդապույն, խարկանքի քաղաքականությու-
նից, պարզեցնելով նրան արի կեցվածք ու քաղաքացիականություն: Մի խոս-
քով՝ նոր կարոտին հաղորդելով գեներ ու կապար, և այն՝ անմար ու վառ պա-

Հելու համար հենց կարոտը: Գառնիկ Աղդարյանը իր «Մատյան ցավի և հատուցման» պոեմը նվիրեց աչդ նպատակադրման⁴⁸:

Սփյուռն ամբողջ՝ Մուսա լեռ է հիմա, տղա՛ս,
Մուսա լեռ մը՝ իշուցադնական
Ու ես ու դուն՝
Բեկորները մեծ եղևնին,
Կանգնած ենք միշտ լեռան վրա մեր գոյություն,
Կանգնած ենք մենք հիսուն տարվան,
Հիսուն վերքի տպանհրուն վրա դաժան,
Ու կը կռվենք:

Կրնա մե՛կը հիմա աշնտեղ,
Կը մնա մե՛կն հիմա անթաղ,
Բայց կը կռվի՛նք մենք շարունակ՝
Մուսա լեռան վրա անծայր⁴⁹:

Այո՛, ոչ միայն խոսք ու զեհում, քաղցրախոսություն ու ձոներդ, այլ՝ կոխիվ: Բայց աշնայիսի կռիվ, մի տարօրինակ, ողբերգական աշնայիսի կոխիվ, որ իր ետին «ծովն» ունենալով հանդերձ, հասանելի ու տեսանելի տափեր ունի նաև, որովհետև.

Մո՛վն է ետին
Բայց այս անգամ
Ո՛չ թե ծովը անորոշին,
Ուրկե կրնան դալ նավերը ողորմության,
Կրնան չգալ զուցե բնավ,
Այլ հարազատ՝
Մովն հայրենի
Որո՛ն ամեն շատաչը կա՛նչ մրն է ծավի,
Որոն ամեն ալիքը ձե՛ռը մրն է բարի,
Որ ինքն ամբողջ՝
Վերագործի նավ մրն է նոր ու վեթիւր⁵⁰:

Այո՛, ծովն է ետին, բայց չէ՞ որ այս անգամ ոչ թե ծովն է անորոշին, ինչպես «Մուսա լեռան» պալքարի օրերին, «Այլ հարազատ Մովն հայրենի»: Բայց ի՞նչ է պատահել, կարող է հարց տալ «անտեղիակ» ընթերցողը, հայրենասիրության այս ողբերգական երա՞նգն է միթե նոր կարոտի տարբերակը, ի՞նչ է պատահել հիսունական թվականներից այս կողմ, չէ՞ որ նահանջը կար դեռևս երեսնական թվականներին. Շահան Շահնուրը վկա: Բայց այժմ արգեն փաստ է, որ երեսնականներին Շահնուրը տեսնում էր հիսնականները, սոսկ երկրորդ համաշխարհայինը այդ կանխատեսումը երկարաձգեց, իսկ փաթտականների վերջերին Գառնիկ Աղդարյանը արգեն փաստ

տապրում էր այդ: Շահնուրի ժամանակաշրջանում «նահանջը» ապագայի, գալիքի ահադանգն էր, Լեզգարյանի ժամանակահատվածում այն արդեն իրականություն է:

Բայց հեռու կրնար
Հիմա կրկին
Հանգարտորեն նախի կյանքին
Որովհետև:

Հարցը հենց այդ «որովհետև» մեջ է.

Կոիմը մեր պիտի գտնե օր մը վառճան՝
Կոմպոզիտու շղջություն հետևանքով,
Երգը պիտի տակավ մարի շուրվիղ վրա՝
Լեկանջներու խլացումին՝ հետևանքով,
Գիրքը պիտի օր մը ինչու տեղեւորով՝
Լեզբին բնգմիշտ հարապումին՝ հետևանքով,
Պուխը պիտի խեղդե Լեզբի ու ապարանք՝
Լեզուներու համբալցումին՝ հետևանքով,
Ճուրքը պիտի խեղդե Լեզբի ու ապարանք՝
Մենեկությունը ավերումին՝ հետևանքով,
Սոխիքները պիտի ծածկեն սիրտ ու Լեզու
Բոխրամանի վերջինին՝ հետևանքով,
Նավը պիտի հանկարծ խոր ավալին մեջ՝
Նավապետի խեղագարման հետևանքով,
Ու ապա մալա՝
Պիտի ույրե հա՛վը ամբողջ՝
Լեզգակին գտնանություն հետևանքով,
Ու մեր կյանքը՝

Բայց խորին մեջ
Հողեվորը է լուկ ու նավոր,
Ձոր կը փորձենք մենք Լեզգակի տե՛ն զնով,
Լեզուն մեր է գոխալին՝
Բաղված հետոն տարի առաջ,
Որ կը պալվի՝ տանե բոլոր՝
Որ անպարտաճարաբար հաղթանք:

Ուրեմն ալիս ի՞նչ... «Օմով հայրենին»: Բայց հենց այդ գոման իրականություն, այդ անխուսափելի ողբերգական փաստի առաջ է կարևորվում, օղի, ջրի նման կենսական ու միակ փրկության խարիսխն է գառնում հենց նա՝ հայրենին: Եվ ոչ մի ուրիշ փրկություն հեռանկար ու խարիսխ: Սա է, այդ անվերջ, որ հատկապես վերջին տասնամյակներին եկել է փոխարինելու ավարտահաս զրոյանություն, հատկապես՝ պոեզիային, ներքին ամբողջ-

կարոտի» մասին է խոսում ողջ սփյուռքահայ առաջադիմական սյուզիան, որ, պիտի տեսի, արդեն վերջին տասնամյակներում երբեմնի այն ճիշտ եղբայրացիությունը, թե՛ «Սփյուռքի բանաստեղծական ստեղծագործությունը, արձակի համեմատությամբ, ավելի քան նվազ չափով արձագանքեց հայ կյանքի իրական հոգսերին և ավելի քան տկար եղավ զեղարովեստական ստեղծով»⁵⁵, չի արդարանում։ Արդի սփյուռքահայ գրականությունը հաշվեկշռում, հարկ է բեղգծել, որ նախկինի համար նման ճիշտ եզրակացությունը արդեն վերանայման կարիք ունի, և այս՝ գրական հոգսերի իր ծանրաբեռնվածությամբ, այդ հոգսերին տրված իր հետաքրքիր պատասխաններով ու առավելապես իր բնդդրված թեմաների մասշտաբայնությունով, որոնց մասին կխոսենք համապատասխան բաժնում։

Բայց վերագառնանք նոր կարոտի թեմային։ Այդ թեմայի արժանավոր սկզբնավորողներից մեկն էր, ինչպես ասել ենք, Զարեհ Մելքոնյանը, որ հետադարձում իր պոեզիայում գրեկորեց արտաբնական պարագոքսալ թվացող, իր հակասականության մեջ միասնական այն կարոտի գիծը, որ վեր էր սովորականից և որակի հետ նաև բերում էր պրոբլեմային հանգույցալուծումներ։ Ի՞նչ սա, երեխ, նաև իր կյանքի պատճառած ճակատագրային վերլուծությունների, հուսարեկումների, կորուստների ու ձեռքբերումների բերմամբ։ Զեռքերումներ, որ ինչ-որ տեղ զուգահեռում են աղագրյանական պոեզիայի որոշ գրեկորումների հետ։ Ահա այդ տարակերպ մտայնության ներքին միասնականությունն է բնութագրում այնպիսի թեմաներ, որ հանգույցալուծում է հանգույցալուծում, բայց ի մասնավորի բանաստեղծի հայրենասիրական երգերում։ Եվ դա ավելի քան հասկանալի ու շոշափելի է, քանի որ եթե Զարեհ Մելքոնյանը որպես բանաստեղծ գրելիս եղակի է, բացառելով ժող շահութանին, ապա որպես հայ մարդ այն հազարավորներից մեկն է, որ ծնված լինելով Հայկում, Բեյրութում ավարտելով ամերիկյան համալսարան, ճակատագրի բերմամբ հայտնիվել է ԱՄՆ-ում և, առավել ևս, հայոց լեզվի և գրականության դասագրքերի հեղինակ լինելով հանդերձ, դեմ հանդիման է կանգնել այնպիսի մի իրականության, որտեղ հոգու սով է և լեզվի գրեթե անկասելի հաճանք։ Այս երկությունից է ծնվել հայոց լեզվի մասին լուրահատուկ այն «վավերաթուղթը», որտեղ ասվել է.

Դուն՝ վախ և անվախություն,

Դուն՝ անկասկածի, բայց և փրկում,

Դուն՝ կորուստի վտանգ, բայց և փրկություն:

Դուն՝ նշան հավերժության,

Բայց և մահի ուրվական¹

Լեզու հայկական...⁵⁶:

Սփյուռքի ներկա գծնդակ պայմաններում մեր լեզվի ներկա և գալիք վիճակի փաստագրում հանդիսացող վերոգրյալ տողերը զրական լիցք ունեն, իհարկե: Եվ նման կեցվածքով, նման փաստերի առկայությամբ է նաև գեպի հայոց նորակերտ հայրենիքը, դեպի «Մովն Հայրենին» տաժած սերն ու վատահույսներ պայմանավորվում, որ միաժամանակ դառնում է արդեն ոչ միայն զգացական սեր, այլև՝ գիտակցված հայրենանվիրվածության անուարկելի փաստարկ:

Այս ստեղծված դարերուն դեմ, դուն ժպտալիս նո՛ր հսկան ես,
Գուն նոր գիրք ես, ու երազված սիրո գիրք ես, երևան57:

Կրկնենք երիցս, առանց հայրենիքի, «Մով հայրենիքի» դոյություն չկա Սփյուռք, չկա այն աղապարհպանման պայքարի տարտամ հեռանկարն անգամ, որ տարվում է օտար զաղթօջախներում՝ հանուն հայոց լեզվի պահպանման, որ, շատ անգամ աղավաղվելով, բնաջինջ լինելով խնդիրագիր, ֆրանսիագիր կամ իսպանագիր դարձած հայ մարդու գրչի տակ ու շրթներում, այնուամենայնիվ, նրան պահում է հայ: Էականը նա է, հայրենին ու հայրենի հողի վրա ամուր կանգնած հայ ժողովուրդը:

Դուն հայ ժողովուրդ՝
Կա՛ս նույնիսկ առանց բա՛զ զավակներո՛ւդ,
Եվ առա՛նց տաղադարձիկ անգամ՝ պիտի տարես անդադար...58:

Կրկին պարագլո՛քս... երևի: Բայց մի անգամ ևս հաստատելու համար այն, որ անվիճելին ու անմխտելին է՝ հավատքը, ամենազոր հավատքը հայ ժողովրդի հավերժության նկատմամբ:

Ես, ե՛ս է որ չկամ տառնց բիգի,
Գո՛ւն՝ ան հունսրեն բարի,
Գո՛ւն՝ անհունսրեն արգար
Հա՛յ ժողովուրդ...59:

Պատմական իրականության տրամաբանության բնականոն ընթացքի հակադիր բևեռների միակցված, բայց կյանքի տրամաբանական ճշգրտության միտող, գեղարվեստական նույնքան հակադիր գասական ու մոդեռն ոճական ձևերի գուղակցումով լույս աշխարհ բերված նման պոեզիան ժամանակակից սփյուռքահայ գրականության բանաստեղծական ժանրի ձևաբերումներից է:

Ձեռքբերում, որ հատկապես սփյուռքահայ քաղաքականորեն փակ գաղութներում դաժան ու դուռ երկունքի գնով ձգտում է պարտադիր ուժացման հանապարհ բռնած հայտնությունների զգացնել իրենց դոյության արմատը, վառ պահել նրանց մեջ աղգասիրական երակը և այս խնդրախի՛ խոր-

հրրդանշական ձևերի տակ, ինչպիսի համարձակությունք: նման օրինակներ տալիս է պոլսահայ բանաստեղծությունը, մասնավորապես՝ Զահրատի, Զարեհ Նրախունու անուններով:

(Մենք պոլսահայ պոեզիայի մասին մանրամասն կխոսենք «Մարդեր-գություն», գրականություն նոր որակ» գլխում, բայց այստեղ հետաքրքիր է ոչված պոեզիայի հայրենասիրական երակը, հատկապես՝ Զարեհ Նրախունու մոտ):

Նրախունու «Լեռն ի վեր» բանաստեղծությունը, թվում է՝ խոհական չմբ ունի, բնդհանրապես լեռների մասին ու բնությունը նվիրված ձոն է: Բանաստեղծություն, սակայն, որ ուշիմ բնկերցողին հուշում է նրա անմիջական, թեկույ թաքուն միտումը՝ ասանց նույնիսկ հասցիի ու անվան:

Այս ալն լեռն է

Սրմե սրբան հեռունանը, աչերան կոչանը բլե բրն ենը.

Սրան սրբան մեակենանը, աչերան կոչանը թե ինչ ենը...:

Ե ինչ մենք այստեղ ձեռնածալ

Կը հռոտչանը լեռն ի վեր...:60:

Ձեռնածալ հռոտչա՜նը... պարագույն դարձյալ, բայց չէ՝ որ հակասությունը հենց նրանում է, որ հռոտչանը այստեղ պոսիկուն է և կապ չունի ձեռնածալ, կրավորական փիճակի հետ, հենց ինքը՝ բանաստեղծությունը, հուշում է ասոցեն հայտարարչականուման ալն լեռան շփոթատակված անունով, որ նորօրյա Մուսա լեռն է հայտնիան՝ Արարատը: Հենց դա, բանաստեղծությունն ինքը, նրա գրված լինելը բավական է և նույնպես գրական լիցքավորում: ունի: «Կործանումի անձնատուժի պարտություն կույտ ահավոր, բայց և կոթող գալատնման հաղթանակի...»: Այսինքն՝ լինելու:

Իհարկե, Զարեհ Սեբրեյանի, Գառնիկ Աղաբալանի, Զարեհ Նրախունու և նմանների հակասականություն մեջ միասնականություն ձգտումը, հոգեկան միասնականությունը բնդհանուր հայտարարք, ի վերջո, հասցում է գաղթօջախներում միասնական նպատակաուղղվածությունը, ափսոսաբան պոեզիայի սեփական դիմացմի սրունմանը, որ գարնանալիորեն նաև բնածին է, հալ, ափսոսաբան մարդու արլան, ներքին մղման արդյունք, որ գալիս է մասնական գիմագրողականությունից, դարերի խորքից, հույսի, լույսի նկատմամբ անկորոցիկ հավատքից, որ նաև ակն է այն հարստեման, որ շատերի, նույնիսկ մեղ համար, հաճախ դարձն է հանկուկալին: Գառնիկ Աղաբալանի «Փոխան ուխտադրություն» խորագրված բանաստեղծությունից բերված համավածը և բանաստեղծությունն ինքը ամբողջ խոր ներքին ինչ-որ աղերս ունի նարեկացուց սկսած մինչև Պարույր Սեակ հասած հայ պոեզիայի ավանդների հետ, և այս ոչ միայն խորքի, այլև ինչ-որ տեղ ոճական

կամաստով, թեպետ ինքնակ երանգով, այնուամենայնիվ, գրեթե պատճենա-
նշանոված: Պատճենահանում, որ Սփյուռքի ներկա իրականությունում պիտի
հենվեր նման անունների ինքնայրման և այդ ինքնայրումի դրսևորման ձե-
վերի վրա՝ հետվից թեկուզ հիշեցնելու համար աղբյուրը հավատի հավաս-
տիություն և նրա անկործանելիության, որի արդյունքը դարեր ամբողջ հաս-
տատովել է ի նպաստ լինելու և լինելության:

Սփյուռքահայ պոեզիայի ներկայի և նրա գալիք օրվա հավատը խտա-
ում է հենց այդ ավանդների՝ հասակ առնող սերունդների մեջ արմատավոր-
մամբ, որի ակը, առաջինը նաև, «սա կարոտն է»: Կարոտը հայ ժողովրդի,
հասնամյուրապես Սփյուռքահայ հատվածի ջախջախիչ մեծամասնության հա-
մար խորհրդանշական դարձած հայրենի իրականության նկատմամբ: Եվ
այս իրականության մեջ նաև այն շոշափելին, որ իրականացվում է հատկա-
պես վերջին տասնամյակներում ոչ միայն խորհրդանշական, այլ ռեալ փո-
փոխություններով, հրավերներով ու առաջադրանքներով: Զարգացող հաս-
տատվելու է առաջանալ, թե նման գործունեքը ինչու՞ է կամ ի՞նչ շափով
դարձել էին ազգել գրականության վրա: Հարց, որի պատասխանը այսօր հրա-
ակ է ու առավելագույնս առանձնի: Տեսանելի նախ խորհրդահայ գրա-
կանությունում, որտեղ, հենց այդ հրավերների և ուղեորությունների ար-
դյունք՝ այս քննալվեցին այնպիսի ստեղծագործություններ, ինչպիսիք Սիլ-
վա Կապուստիկյանի «Քաղաքացիները դեռ փայլում են» և «Խեղճակա-
ր հոգու» Բաբելի գրքերից՝ ծավալուն հիանալի գրքերն էին, Վաղգես Պետրո-
սյանի «Հուլիսյան Լուսնի» ուշագրավ շատ դրամներ և այլ հուշագոր-
ծություններ, որոնք, բազմաթիվ երեսներով բնկվելով նշմար և այլ հեղինակնե-
րի հետո՝ լուսարձակներում, առավել հասկանալի դարձրին Սփյուռքի և
սփյուռքահայ մարզու հայրենասիրությունը իր տարբեր խորք ու երաններով
այրենի քննիրցողին: Բայց առավել կարևորը, նրանք, ովքեր Սփյուռքից
եկան, այրենիք, հատկապես գրողներ, վերադարձան այրող կարոտի մի բև
այսօր իրենց հոգում: Այրող կարոտ, որ վերածվեց նախկին հուշագոր-
ծությունների, ոչ թե՛ անգամ որակյալ ստեղծագործություններ որպես՝ առա-
նելով Սփյուռքում ամենահրատապ պորբլեմներին՝ մեկին՝ աղգադարձան-
մանք:

Գրանցից ամենալավագույններին մենք հակիրճ նշել ենք նախորդ էջե-
րում (Վահե-Վահյան, Անդրանիկ Մառուկյան և ուրիշներ): Բայց դա էլ
չէ՛ տեղանք: Էականն այն է, որ կարոտի այդ դրսևորումները դարձել են
նաև խեղճական գրական ստեղծագործություններ և բանաստեղծական խոսք,
ենք որ այժմ հետաքրքրում է մեզ: Զարեհ Խրախունին մեկին է եղել նրանցից,
որ հայրենիք կատարած այցելությունից հետո հայրենասիրական մի շարք
ապինքնող բանաստեղծություններում շոշափելի են դարձրել այն, որ թվում

է անկարեւոր, բայց սփռուքահաշալ կշանքի զժվարին պտւմաններում «հող» է տվել նրա ոտների տակ, ամենօրյա ավլուն ու հուշս եւ ապրելը դարձրել առավել տանկի, զրկը՝ հափառք, որ արդեն ալլ բան է: Հենց ալլ սովորական թվացող անսովորի մեջ «կարտախ» հաշտարեւմամբ:

Հիմա ամեն առափոռ

Ոչ զիլ կանչովն անմամանակ

Արաղազին ինքնահափան

Ոչ ալ զանգովն ամբարտափան

Ջարթուցիին խառապա:

Ոչլլ բանչովն ու ավելի զարեւու

Արձագանքով բաղցրացած

Նայիրյան պարզ ժամացույցի երգովն անուշ կարթնեամ...

Անցյալ անհաշտ արքիներու

Տվալատնով ու խաշտանով հասունացած

Ջնրուշ երգով անկողինէս երբ կելլեմ

Ես նույնհետաշն

Ամենօրյա իմ սենյակիս սովորական առիտակներու փոխարեն

Կամ փափկերես օտարտի գորգերուն

Ոտք կը գնեմ իմ հետափօր բույրերուս

Ջնորով բանփած

Երգով հշտափած

Եվ աշերտուն պաշտառ լույսով նաշխված

Բուրդի փորթիկ ամուին

Որ ժամնիկ մ'է հուշի, խանդի ու երազի հոս բերված

Եվ աշերտուն ու ոտերեւա տակ փոփած

Հալրեւանան վերածաղկած պարտեղենՅԵ:

Սովորական նայիրյան ժամացույց է նույնքան սովորական փոքր հալրենանական գորդ՝ բերված հալրենիք ալցելու թլտնից... Ստամբուլ:

Ինչպե՞ս շտափատալ առասպելներին եւ պարսիկ Շասթրուհ թագավորի ու Արշակի՝ հալց արքայի մասին հաշտնի երկխոսութեան առասպելին: Բանաստեղծական ինչպիսի հրաշք, որ կարող է հալրենիքի կարոտով տոշորող բանաստեղծի հոգում հուշի, խանդի ու երազի աղբյուր դառնալ եւ վարակել ընթերցողներին: Եվ «կտակ» դառնալ... քողարկված:

Թեպետ բնավ հաշտնի չէ

Թե ով առաջ կամ ով վերջը պիտի մեկնի աշխարհէն

Թեպետ ոչ որ իրեն գիտնալ, թե իրեն կարգն է հիմա

Թե իր կարգը ե՞րբ կուգա—

Բայց ես կուզեմ որ ամեն ոք իմանա

Թե ով որ ալ—մայրս կինս կամ գործանշա—կամ երեքը միասին

Ո՞վ ալ ըլլա պատրաստողը հրուշակին

Կիրակիուտրիս արդեն անսուղ անարցունք,

Առատ շարար, փռշի շարար թող ցանկ
 Որպեսզի ան ըլլա նման ձյունապիտակ լեռներուն
 Որ իմ միակ կարոտս է
 Լեռան նման հալներժանա ուտողներուն աչքին մեջ
 Եվ բաշխվի աննվազ
 Անուշցեն մեկ դգալով ամենուն քիմքն ու հոգին
 Այնպես ինչպես տեսիլքն անոր անձկալի
 Մատ մը մեղքի համադոր
 Վերամշակ ազգիներու բերկրանքով
 Կամ անհնար ձգտումներու պատրանքով
 Ատեն ատեն
 Հեռավորի չոր ու ցամար
 Հանապազօրս րադցրացուց՝

Բայց կա առավել խոր ու հուզիչ երեսը Հայրենիք—Սփյուռք կապերի, որոնք դրսևորվում են այն երիտասարդ տղաների գրչի տակ, ովքեր, լինելով «ի վերուստ» կոչյալներ, դալիս են հայրենիք և բախտ են ունենում ոչ միայն ի կատար ածելու Վազգեն Շուշանյանի անկատար մնացած երազը՝

«Կլանքը պիտի կրնա՝ արդյոք պարգևել մեզի այս վերջին ուրախությունը: Մայիսի իրիկունով մը կենալ Աբովյանի սալահատակին վրա, երբ համալսարանի դռները կբացվին՝ դուրս նետելու համար ուսանողներու երամբ: Հող է միայն մեր գեղեցկությունը»⁶⁸, այլ դառնալու ուսանողներ Աբովյանի վրա բացվող, և ոչ միայն Աբովյանի, Տերյանի և այլուր գործող, համալսարանում և ինստիտուտներում, և վկայված որպես բանասերներ, բժիշկներ ու ճարտարապետներ վերադառնալու հետ և շարունակելու «ճակատագրի իսկ պարտադրած» կոչումը: Ահա այդպիսի շնորհալի երկու երիտասարդներ, որոնք իրավամբ մտել են սփյուռքահայ պոեզիայի անդամտանք: Նրանցից առաջինը Կարիկ Պասմանյանն⁶⁴ է:

Հափարվել է գեղեցկությունդ շքերիս մեջ:
 Ջերմության մութ երակներն են ելնում
 Քո հոգի տակ թաղված տուֆից,
 Կան լավաշ են բուրում երակները
 - Եվ հասուն մատներ:
 Վերադառնում եմ
 Դեպի բո սկիզբը:
 Թող հանդիպեն շուրթերս այսօր
 Լավաշ բուրոզ քարերիդ:
 Հայրենի հող,
 Ամենասե շերտերը ժամանակի
 Մածկել են քեզ,
 Բայց դու ապրում ես
 Բարի ժպիտով
 Ես էլ եմ փորձում

Միշտ բեզ պէս ժպտաւ,
Մեծանալ բեզ հետ:

* * *

Ես հշուր չեմ իմ տան մեջ,
Քույրեր,
Մայրիկ,
Ես հշուր չեմ իմ տանը:
Մի ստիպէք առաջանամ խաղաբում
հարիսափելով,
Մեծանամ խաղաբով:
Ես հշուր չեմ իմ տանը:
Նստիսիներս սերել են
Այս՝ հողի վրա,
Իմ ափիչը աշտեղից է դաշիսՅ5:

Երկրորդը, Երեանում դառնալով ճարտարապետ, Լիրանսիում պատե-
րազմական թեժ օրերին իսկ չի դաժաճանել կոշումին և թղթին է հանձնել
այն սրտաբուխ տողերը, որոնք նույնպէս կարտիի անպատշաճ պոռթկում լինե-
լով, նաև հուլիսի, հաժառքի ու դաժանանքի պատմութիւն էր դարձնում հայրե-
նին: Արմեն Արամյանն⁶⁶ է այս վերջինը.

Գուն՝ մեր աշխարհն էս
Մեր ներաշխարհն էս
Մեր հուլիսի փորրիկ ու սուրբ նշխարն էս
Աշխարհ՝ Հայաստան:

Մեր առաստաղն էս
Փրկութեան լաստն էս,
Գու՝ մեր հայութեան աներկրա փա՛ստն էս
Աշխարհ՝ Հայաստան:

Գու՝ մեր և վա՛նքն էս
Եվ դաժանանքն էս
Մահերից փրկված մեր հաժառա՛մքն էս
Աշխարհ՝ Հայաստան⁶⁷:

Բայց այս բոլորից հետո, երրորդը Հայրենիք—Սփյուռք կապերում, այդ
կապերի սփյուռքահայ գրականութեանը պարզեւորած ամենամեծ և անդնա-
հատելի բարիքը՝ հայ գրականութեանից իսպառ հեռացած թվացող նրա որ-
դինների վերադարձն է դեպի իրենց ալուանքները: Այն որդիներին, որ ոչ իրենց
մեղքով շատ անգամ պէտք է կորստեան դատապարտվելին մեզ համար՝ զոհ
դնալով սպիտակ ջարդին, ու իրենց տաղանդի տուրքը մատուցելին միայն ու
միայն օտար գրականութեաններին:

խոսենք փաստերով՝ նշելով օտարազիր հեղինակների ճնշող բանակի մայրենի լեզվով ստեղծագործող արձակագիր ու բանաստեղծների կողքին, և այս, մասնավորաբար, նկատի ունենալով սփյուռքահայ արդի գրական-նության պատկերը:

Այսպես, վերջին տասնամյակներին, առավելաբար վերջին տասնամյակին, Սփյուռքում հասակ են առել արդեն որոշ վաստակի տեր, առավել ևս անուն վաստակած օտարազիր հեռավայր անունները (ցանկը երբեք լրիվ չենելու հավանություն չունի, իհարկե), առաջին հերթին անգլիագիր հեղինակների ճնշող մեծամասնությամբ:

Մարջրի Հուսեփյան, Քաթրին Մանուկյան, Միշել Տոնյան, Լեո Համալյան, Ժան Հակոբյան, Սեմուել Գասպար, Հելեն Փիլիպոսյան, Գայանա Տեր-Հովհաննիսյան, Հարոլդ Բոնդ (Հարոլդ Բոնջուկյան), Հենրի Բարբա, Էմմանուել Վարանդյան, Ֆեդ Ալվազյան, Բալֆ Արքուստյան, Չարլզ Գրեգորի, Լոու Շրիբլյան, Վեֆլին Քլուրքշյան, Լեսն Սրապյան-Հերսլի, Հովհաննես Փիլիկյան և այլն: Իսպանագիր հեղինակներ Արգենտինայում, նաև Կուբայում՝ Ֆելիսիա Գուլաֆեյան, Ալեսա Կիրակոսյան (այս վերջինը արդեն ԱՄՆ տեղափոխված և նույնիսկ այժմ գրում է իսպաներեն) և Դավիթ Չերիսյան: Բուլղարագիր տաղանդավոր բանաստեղծ ու արձակագրուհի Սեզա Սեան, որի «Ռոզոսլո», «Ռոզոսլո» վեպի բուլղարերենից թարգմանությունը հաշվարկների («Սովետական զրո» հրատարակչություն, Երևան, 1981 թ., թարգմանությունը Սարգսիս Թեոֆանի) պարզապես անսպասելի հայանություն էր, և, վերջապես. ֆրանսագիրներ՝ 60-ական թթ. համաշխարհային հռչակ ձևեր բերած Վաճե Քաշա, Խուսեն Մելիք (թարգմանվել է իսպաներեն «Մարմին, ինձնով կենդանի» բանաստեղծությունների ժողովածուն, «Սովետական զրո» հրատարակչություն, Երևան, 1978 թ., թարգմանությամբ Արթուր Ալիքյանի), նորեր՝ Վինյի Ժորժ (Ջոհանա Պաղճյան), Ալեք Վարսում (նշանավոր լրագրող, «Աշխարհ» թերթի խմբագիր, արձակագիր Ավետիս Ալիքսանյանի սրգին), Վաճե Գոդել (Շվեյցարիայից), նաև՝ Անդել Մանդալյան (Լեհաստանից) և տակավին այլ անուններ աշխարհագրական տարբեր տարածքներում:

Ահա այս բոլորի դիմաց՝ վերջին տասնամյակի մայրենի լեզվի սպասարկուները՝ Կարիկ Պասմաճյան, Հիլդա Գալֆայան-Փանոսյան, Պողոս Գուլիկյան, Կարո Արմենյան, Վեհանուշ Թեքյան, Վարանդ (Սուրիաս Քլուրքճյան), Իդնա Սարբասյան, Արամ Սևփեթճյան, Զուլալ Գազանճյան, Մովսես Պաթճյան, Գևորգ Թեմիզյան, Խոսրով Ասոյան, Գրիգոր Պելայան (բանաստեղծ ու գրաքննադատ), Թորգոմ Փոստաճյան և ուրիշներ ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Թուրքիայից, Լիբանանից, Իրանից:

Հետաքրքիրը, ոչ լրիվ այս անունների ցուցակում, ճնշող մեծամասնության և՛ հայագիր, և՛ օտարադիր բանաստեղծ ու բանաստեղծուհիներ լինելու հանգամանքն է՝ արձակի հետ դուզահեռված: Բայց ահա ուշադրավն այն է, որ օտարադիր այդ անունների շարքում լինում են, հղել են այնպիսիները, որոնք թեկուզ մեկ անգամ հանդիպելով հայրենիքի հետ, տեսնելով հայրենին, վերագտել են իրենց ակունքները: Մի հրաշք, որ երևի չէր կայանալու այնտեղ, օտարովյան քառուղիներում հազարումեկ այլ միջոցներով: Հայրենիք—Մփչուռք կապերը անբանաձևելիորեն իրականացնում են հայ հոգու վերածնունդը, որ պոռթկում է հայ լինելով հարատևման, արմատներին չկերպարանալու տենչով ու փաստով նաև:

ես կարծում էի, թե պիտի տեսնեմ
Միայն մի երկինք՝
Քսա՛ն Լեկնքի
Համալսարկ Լզավ...:

ես կարծում էի, թե պիտի տեսնեմ
Լոկ մի ժողովուրդ,
Բայց թողլի մեջ
Աստվածացեմք տեսա ես նրա...:

Փողարք,
Չալնր,
Ոսկիներն աշնան,
Ալևոր քարը
Իմ աչքերի մեջ արտասուք դարձած,
Գուրս էին հորդում:

Բացվում էր սերը,
Եվ նման էր նա այն անծանոթին,
Որ պահանջ ունի իրեն բացելու:

Ու ես կանգ առա
Մի դորովյան մեջ
Որ չաղորդակցեմ երեսնի հեռ՝
Բարանքիկորեն,
Վերջնականապես...65:

Եվ շարունակվում է երթը: Այդ երթի ակներև երևույթներից են նաև Բոստոնի համալսարանում անդլիական և ամերիկյան գրականության դասընթացներ սովորած, ամերիկածին, նույնիսկ մայրենի լեզվով խոսել դժվարացող բանաստեղծուհի Դայանա Տեր-Հովհաննիսյանի տողերը՝ ուղղված... «Մի օտար սղալի», որ նվազագույն դեպքում միայն խոր հուզմունք կարող է պատճառել՝ բխելով նույն այն կարոտից:

Ինչպե՞ս կտրուղ ես հասկանալ նրա
ժպիտն ու նինջը,
եթե չգիտես ու չես հասկանում
Օրորոցային մեր հին երգերը:

Ասա, ի՞նչ գիտես այն գծի մասին,
Որ բաժանում է նրա ծիծաղը և արցունքները,
եթե չգիտես.
Քե հետոնե՞րի երազի միջից
Արարատ լեռը ինչպես է ցուում,
Երբ նրանում պայծառ է օրը:

Ինչպե՞ս հասկանաս դու սերը նրա,
Խորհուրդը սիրտ,
Երբ «կարոտ» բառը բռնվում չկա,
Զկա աշխարհի և ոչ մի լեզվում⁶⁹:

Այս բոլորը մի անգամ ես հիշեցնում եմ շահնուրյան վեպի Պետրոսի մտորումները.

«— Գրածներդ ոչ մեկ չալու կրնան խոսիլ, որքան ատեն, որ անուց մեջ «կարոտ» բառը չկա... Այո՞, մի խնդար, որովհետեւ միայն այդ չէ, որ թերի է. դուն արդեն գիտես՝ բայց լիռը որ հիշեցնեմ, լի ֆրանսերենը գոյություն չունի նաև «մայր» բառին, «հայ» բառին, «աբստր» բառին... ֆրանսերենը չկա մեր «զազթականին», մեր «որբյին»...»⁷⁰:

Այո՞, «կարոտ» չկա ֆրանսերենում, անգլերենում, իսպաներենում, և այդ չկան, որ կա ու եղել է պատմական դաժան ճակատագրով մեր ժողովրդի կյանքում, «կատիպի» շաբունակել հայ դրահանությունը Սփյուռքում հանուն հայրենիքի, պատվանդանված հայրենիքով... մինչև վերջին «զազթականի» վերագարծը հայրենիք:

ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՎԱՏԻ
ԵՎ
ՍԵՓԱԿԱՆ ԱՐԺԱՆԱՊԱՏՎՈՒԹՅԱՆ

Ինչպես ասել ենք աշխատության «ներածություն» գլխի սկզբում, լուրս-բանչյուր ազգի զրականություն ինչ-որ առաջ նաև իր սեփական ժողովրդի պատմությունն է և եթե միջազգային ասպարեզում, ասենք՝ ռուսականում Տոյստոյր, ֆրանսիականում՝ Բալզակը, զրա ակնառու վկայություններն են, ապա, խոսքը մասնավորելով, վերջին շրջանների հայ զրականության մեջ՝ պահելով հարաբերականությունը՝ եղիշե Զարենցը, Սահփան Զորյանը, Գուրդեն Մահարին, Նաիրի Զարյանը, Պարույր Մեակը, Սերո Խանգաղյանը, Վարդգես Պետրոսյանն ու Հրանտ Մաթևոսյանը, Մփյուռքում՝ մասնավորապես Համաստեղը, Կոստան Զարյանը, Շահան Շահուրը, Վազգեն Շուշանյանը, Զարեհ Որբունին, Հրաչ Զարգարյանը, Անդրանիկ Անդրեասյանը, Հակոբ Մաճուրին, Հակոբ Ասատուրյանը, Անդրանիկ Մառուկյանը, Վահրամ Մամյալան, Աբմեն Դարյանը և ուրիշներ, պատմական հին ու նոր, առավել ևս վերջին ժամանակաշրջանների լավագույն վկայագիրներն են. և այս ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև բարոյահոգեբանական ու նույնիսկ կենցաղային կյանքի տարեգրողներ լինելու իմաստով:

Խորհրդահայ և սփյուռքահայ զրականությունների միջև եղած հիմնական տարբերությունը, ի նպաստ առաջինի առավել լայն ճանապարհ, դուրս դալուն, բացատրվում է ոչ թե ինչ-որ սակավազորական պայմանների ու արևելությունների անբազմազանի նպաստավորությամբ, թեև դա նույնպես նվառ կարևոր ազդակ է, այլ առաջին հերթին նրա մշակների առջև ծառացած հարցականների տրված պատասխաններով:

Պատմական դաժան բախտի բերմամբ՝ լինել-չլինելու հարցի դեմ-հանդիման կանգնած սփյուռքահայ զրականության համար էական էր առաջին հերթին լուծել սեփական դեռությունը, ազգի շուրտեման պոռթկմը, այդ հիմքի վրա մղված հերոսական պայքարի, պատմական փաստ ու ավելաների վառ օրինակներ հայտնաբերել, ոգևորել, գոտեպնդել ի սփյուռս ցրված զանգվածներին: Մի պորբեմ, որ իր նախաքայլերի առաջին օրից էլ լուծված դառավ խորհրդահայ զրողը: Թեպետ, պիտի խոստովանել, որ նման մտա-

հոգսիցները և ունիսկ խորհրդաճալ գրականությանը անհրաժեշտ եղավ պատմական որոշ շրջաններում, ինչպիսին հայրենական պատերազմն էր: Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանքը», Սահիան Զորյանի, Նաիրի Զարյանի և շատ ուրիշների ստեղծագործությունները սովալ ժամանակաշրջանի և նրա առաջադրած հարցականների արդասիրն էին: Միտում, որ հետագա տասնամյակներում շարունակեց պահպանել իր գործոն նշանակությունը հետպատերազմյան սերնդի մոտ, նրա ստեղծած պատմական երկերում:

Մի խոսքով՝ սփյուռքահայ պատկանությունն իր մեծ առկուսով զիտակից ինքնագոհնաբերման հույս էր, իսկ պատմությունը հենց աչդ է քննադրում մեզ՝ Լասթիվալ ու գեանատկ:

Եվ այս՝ նրա ոչ միայն լինել-չլինելու հարցին պայտապիր արված գրական պատասխանով արված խորքալին «գիջումների» համար, այլ նաև հենց պատմական դեպք ու գեմքերի, անցյալի պատմական անցքերի փնտյալություններն էր կամ գեղարվեստական ծավալուն երկեր ստեղծելու առթիվ:

Պատահական չէ, որ սփյուռքահայ գրականությունը, և ոչ միայն սփյուռքահայ գրականությունը, շունեցավ իր ֆրանցիերֆելլան «Մուսա լեռ»։ Զ. Վերֆելլը հայ չէր. նա «Մուսա լեռ» գրեց աշխարհին ի ցույց դնելու մի ողջ ժողովուրդի հերոսական շահատակումը՝ հավարելով փաստ ու փափկերտգրեր, անձամբ ակնատես լինելով ողբերգական հետեանքներին։ Այդ բույրին նայելով գրսից, աշխարհի մեծ պատուհանից, մարդկային սեծ հոգով ու սբառով։ Իսկ նրանք, ովքեր, ժամանակագրական կարգով, գրեցին «Տատրագոմի հարսը» (Կոստան Զարյան), «Սարիտակ ձիավորը» (Համաստեղ) «Նավը լեռան վրա» (Կոստան Զարյան), «Ձեզ եմ դիմում, արկիհներ և պարոններ» (Լեոն Զ. Սյուրմելյան), «Յր մրդկավ էին դատված» (Մմշատ Փառնույան), «Հովակիմի թոռները» և «Հովակիմի թոռնորդիները» (Հակոբ Աստատուրյան), դեռևս նախքան աչդ բոլորը «Աղետ և փերածնունդ», (Լեոն Մեսրոպ), «Արշունտ առաքատ» (Հակոբ Գուրումճյան) և այլ ծագություն վեպերը, նկարագրելով դարասկզբի տեղահանությունն ու քարոլերը, այս վերջինների սարսաղաբեղիկ գրվադները, հալեր էին և աչն հալերիդ, սվերը անձամբ էին անցւլ արտաշատն անապատներից կամ, լավագույն դեպքում՝ օտարութլան մեջ կրում էլ՝ ալ նափերքի հետեանքները։ Նրանք առաջին լերքիս գրում էին իրենց սերնդուկիցների համար, կոտաղսղ վերքը արտերի մեջ։ Վերք, որ անընդ տատնամյակների բնթաղքում չէր սպիտակարու...

Զարմանալի մի հատկանիշ ակնատես է հալ, ի մատնավորի սփյուռքահայ գրականության մեջ, առանձնապես նրա պատմական երկերում։ Քվում է՝ ինչքան մոտալ ու օրհասական է ժամանակաշրջանը, աչքան դատա մասածեկակերպին փոխարինում է երազայնությունը, պատմության դաման փաստերին փոխանակ ռեալ և իրապաշտ գործունեություն, հակադրվում է դոն-

քիշոտյան ռոմանտիկան և, քանի որ պատմության անցյալի իրականության հաշվեկշիռը ի նպաստ մեզ չէ որ խոսում է՝ հատկապես արևմտահայ ժողովրդի պատմական ձակառազրի հարցում, ֆիզիկական պարտության, բնաշնչման փաստի դեմ վեր է հանվում հոգեկան, ներքին լավատեսության, բարոյական հաղթանակի միտումը: Տվյալ վեպերում գործող անձերը իրենց դործունեության մի որոշ երեսով եթե նույնիսկ այս աշխարհից են, եթե դեպքերն ու անցքերը ինչ-որ տեղ պատմական իրականությունից են վերցված, եթե աշխարհագրական տեղանքը պարզ ու բացահայտ է, աչնումեհանով, մի այլ երեսով նույն վեպերում առկա է էպոսահեքիադաներ, խորհրդանշականը՝ նույնիսկ տեղանքի անորոշություն, հերոսների մարդկայինից վեր, գերմարդկային դործունեությամբ, լավագույն գեպքում՝ լեգենդար կերտվածքով: Այստեղ, ինչ խոսք, դեր է խաղում նաև գրողի կերտվածքը: Եթե նրա հորո մեջ շարունակում է հասած միայլ Արեւելքը, ուրեմն նեժարը հակվում է առավելաբար վերջինի, հեքիադանի կողմի վրա: Եթե Արեւմուտքը՝ ուրեմն նեժարի թեքվածությունը խորհրդանշականն է: Մի խոսքով՝ խառնուրդ երեակալության և իրականության, որ թվում է՝ ավելի իրական է, քան իրականությունը, որ այլ բան չէ, քան մի այլ տեսանկյունից առաջինի քողածածկված, նրբացած, համոզականություն ձեռք բերած տարատեսակը: Եզրակացություններ... Երկուսում էլ տարբեր ճանապարհներով՝ լամոլիշ կամ ոչ, առաջ կամ անիրական հասնել ու միտել, ցույց տալ մեր ժողովրդի՝ սերնդից սերունդ անցնող հոգեկան անպարտելիության հիմքը, նրան ձնշող օրհասական պահերին ի հայտ բերած անընդհանրության դադանիքը: Ի վերջո՝ աչն ավանդների, դարերից ժառանգված գեների հարատևումը, դրա ապացույցը, փաստը, որոնք մղել են հալ մարդուն սիքել հալքերին, դերադասելով այդ սերը բոլոր սերերից: Միտում, որը կարող է հասկանալ աչն բնթերցողը, որ հալ է կոչվում, որ պատրաստ է հեքիաթն ու տոտպելականը բնդունել իրավի տեղ, քանի որ անհավատալից ստեղծել է Սարգարապատի ձակատամարտ, հեռու անցյալում՝ նաև Ավարայր, ու ապրել է, գոյատեւել:

Ահա այս իմաստով էլ, նշված ստեղծագործություններից հատկապես առանձնանում են երկուսը՝ Համաստեղի «Սպիտակ Զիափորը» և Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա» վեպերը, որոնց մասին կուգենալիք խոսել մանրամասնորեն:

Բացառապես ուշագրավ են նշված վեպերի հեղինակների խառնվածքները, որոնք գրեթե բեռնալին են և՛ անցած ստեղծագործական ճանապարհներով, և՛ այս բոլորի արդասիք՝ ձեռք բերած արդյունքներով, որոնք տարբեր ճանապարհներով ձգտել են պատկերել հալ ժողովրդի դարասկզբի աղատագրական պայքարը աշխարհագրական տարբեր գոտիներում և միտել նույն նպատակին՝ սեփական, աղգային արժանապատվության վերհանմանը:

եմ ալս ամենք՝ դժվարին ու դժման փորձութիւններով անցկացնելով իրենց հերոսներին:

Ինչ որ տրված ու պատկերված է այս ծավալուն ստեղծագործութիւններում՝ Համաստեղի երկհատորանոց «Սպիտակ Զիափորում»² և ապա Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա»³ վեպերում, առաջինում՝ Արեւմտահայաստանի ազդաշին-պատագրական պայքարին, երկրորդում՝ Արեւելահայաստանի, հրեկէ և ուրիշ ժամանակաշրջանին նվիրված գեպերն են:

Վեպեր, որոնցից առաջինում հեղինակը, լրիվ շաղախված ազդեցւոյն զգայականութեամբ, ֆանծր ոտմանտիկայով, գործել ու աշխատել է սրտով ու զգացմունքներով, մինչդեռ երկրորդում ստեղծագործողը եվրոպական մտայնութեան տեր մարդ է՝ արեւելյան հիմքերով, որը, այնուամենայնիւ, լավ ծանօթ է եղել, կամ ավելի ճիշտ՝ ծանոթացած իր նկարագրած տեղանքին, զործող հերոսներից շատերին և քաջածանոթ տիրող միջոցառումին և, ավելին՝ սկզբից իսկ հստակ իմացել է իր ասելիքն ու ասել ուզածը: Երկու վեպեր, որոնք, ինչ խոսք, իրենց հուշ կարեւոր դերն են խաղացել սփյուռքահայ գրականութիւնում: Երեւի՝ ավելի շատ առաջինը, հակառակ այն անփութի իրողութեան, որ Համաստեղի «Սպիտակ Զիափոր» եղել է ձախողանք և՛ վեպի կառուցվածքային իմաստով, և՛ իր նպատակաուղղվածութեամբ, աշխինքն՝ ասելիքով կամ ասել ուզածով՝ երկրորդի խփած ճշգրիտ թիրախի ու նպատակադրման հստակութեանը հակառակ: Ինչո՞ւմ է բանը:

Պատասխանը ահն է, որ անարգմամբ ու հոգու մինչև վերջին բխիջները ծվառված, արեւմտահայութեանից գաղթականացած և սփյուռքահայութեան վերածված ժողովուրդը կարիք ունենալ համատարու ստին ու հեքիաթին՝ հանուն իր սեփական արժանապատուութեան վերականգնման հատկապես, եւր ահ սուսը զանաւորվում էր տեղ-տեղ իրապաշտութեան խարկանքը ավելի երանգներով՝ երկրորդի խորհրդանշական ոճով պատկերած անառարկելի իրապաշտութեան դիմաց: Մի խոսքով՝ ահն իրականութեանը, որ հեքիաթունակ լինելով հանդերձ, հեքիաթ էր եղել, այլ պատմական փաստ: Հետաքրքիր է այստեղ նշել, որ և՛ Համաստեղը, և՛ Կոստան Զարյանը, երկուսն էլ հեռու են եղել իրենց իսկ նկարագրած ազատագրական պայքարների սեռականութիւն լինելուց, մի բան, որ այնքան էլ անհրաժեշտ չէր, ասենք ֆ. Վերֆելի պարագայում: Արդիւնքը այս բոլորի՝ անարգարութեանը ամբողջական նշված երկու խոշորագույն գրողների նկատմամբ ցուցաբերված վերաբերմունքի, առաջինի հասցէին անտեղի հիացումով (խոսքը ոչ թէ անձի, այլ վեպի մասին է), իսկ երկրորդի հանդէպ նույնքան անտեղի գաղվածութեամբ, որ, ինչ խոսք, նույնպէս անարգար է, երբ վեպն էր խնդրու առարկան, որպէս սփյուռքահայ գրականութեան պատմական թեմատիկայով դրված նվաճումներից մեկի, երեւի՝ լավագոյնի:

Բայց առանձին-առանձին պարզենք խնդրի կոթլունը, բնագծելով, որ նախքան այդ վեպերը, Համաստեղը «կարոտի գրականություն» աչն մեծություններից էր, որ սփյուռքահայ գրականությունը տվել էր հատկապես բարձր արվեստով գրված անսակարկելի աչնպիսի երկեր, ինչպիսիք «Գլուղը» և «Անձրեր» հատորներն էին, իսկ Կոստան Ջարլանը՝ այլ ակնառու ստեղծագործությունների շարքում, նաև այս անգամ, Արևմտահայաստանի ազատագրական պայքարի գրվագներից մեկը ներկայացնող, նույնքան անսակարկելի «Տատրադոմի հարսը»։ Վիպերգ, որի շարունակությունը կամ նրա մի այլ ծավալուն, բնագրկուն երեսը ոչ թե շարունակեց ինքը, այլ... Համաստեղը, ինչ որ «վաչել էր» հիմքով ավելի արևմտահայ գրողին, թեպետ դա էս հիմնական գործոն չէր կարող լինել։

Ինչի՞ էր միտում Համաստեղը «Սպիտակ Ջրավորում»։ Իր գլխավոր հերոսը քնտրած Մատիկի՝ Սպիտակ Ջրավորի, առասպելական կերպարի շուրջ ստեղծել, համախմբել այլ հերոսական, անձնվեր, ժողովրդի ծոցից դուրս եկած հայրերիների դեմքեր, որոնք պետք է համախմբվեին իրենց ղեկավարների շուրջ և աստիճանաբար ոտքի հանեին ողջ արևմտահայությունը՝ բնագրեմ բռնակալի ու բռնակալություն, հանուն ազատագրական պայքարի, պարզ առած՝ օսմանյան լծից ձերբազատման և հանուն հայ ժողովրդի անկախության նվաճման։

Կա՞ն նման հերոսներ վեպում. վա՛ն, իհարկե, և նրանք, ինչպես անուններն էլ են հուշում, ժողովրդի ծոցից սերած աշխատավոր մարդիկ են։ Տեմիրճի խաչերը, ջուլճակ Պետոն, խաչիա Մակարը՝ Մարտիկի վարպետ դաստիարակը, խե Մանասը, արջ Սաղոն՝ ուժի, արդարության ներկայացուցիչը, Տեղի Թաթոսը, նաճար Արթինը, կարմիր Սերոբը, քաղաքական նավոն և ուրիշներ...

Բայց առաջինը, գլխավորը Մարտիկն է, հերոս, որ զավակն է բերդակցի մի նորահարսի և ուստա Սարգիսի։ Բեկ աղորիների ծնունդ, ինչպիսին լինում էր գլուղերում նաև, մեծացած որբ, մի խոսքով՝ քնություն զավակ։ Դեռևս պատանի՝ անսովոր ուժի տեր, տոկուն ու աներեր, առասպելական մի էակ, որ մեծանում է օրով, առնականանում և զառնում սաբուտի Գնաժոն։

Աչնպիսով, գլխավոր հերոսը՝ Մարտիկը, եթե մի կողմից բնորոշված հովիվ էր, մի այլ կողմից նաև, հատկապես իր Վյանրի հետագա բնթացքով, էպոսի Սահա Դավթի տաբերական է, որը հեղինակի մտքի ու երևակայության մեջ ունի և ունեցել է նաև իր բազմաթիվ բնորոշականները, որոնք եղել են և կռվել Անդրանիկ, Աղբյուր Սերոբ, Գեորգ Չավուշ։ Մարտիկը եթե հովիվի վերածում է հերոսի, խթանը նրա տեսած ու կրած անարդարություններն են և սեփական ժողովրդի անասելի տառապանքները։ Նա նախ և առաջ սովորական զեղչուկ է, որ գիտի սիրել նաև անկաշառ սիրով ու տառապել զիտը

հանուն սիրո՝ ու գեղեցիկի։ Վերջապես՝ շարքային մի համեստ ժողովրդի գավակ, որ գեպքերի բերմամբ հարկ է դառնա մարմնացումը այն հրապայիճի, որ ժողովրդինն է, անպարտալից, առասպելականը, նրա անսասան ոգու խորհրդանիշը։ Այն ոգու, որ ոչ բիշ անդամներ Վ ստիպել հաշվի նստել թշնամուն իր հետ, վախենալ իրենից և իր հերթին նույնքան հավատալ առասպելներին։

Արեմուտքեն Սպիտակ Ջիափոր մը պիտի երևա։ Անոր սարսափեն վիշապները իրենց խեցեպատ պոշերը գետին պիտի գարնեն ու իրենց հոգեվարքի գաշտություն ապառաժները պիտի խածնեն... Այո՛, ժողովուրդը հրաշքի մը պես հավատաց սպիտակ ծիռն ու ձկնափորին»։

Ժողովուրդը հավատում է, հավատում է և խորամանկ ու հենց թշնամին, երբ հովիվ Մարտիկն արգեն դարձել է «Սպիտակ Ջիափոր»՝ գեղեցիկ ու իմաստուն գեմը ու գլխով, ձախ ականջին՝ կապույտ հուլունք...

«Հավատում» է բնթերցողը հման Սպիտակ Ջիափորի գոյություն... հավատում է, իհարկե, մանավանդ որ մինչև նրա առասպելվելը սրտի անհուն լիրթիտով է բնթերցել նրա հման մի հովիտում՝ չընաղ, ևթերային մի աղջկա (ծնված բուրդ հորից ու հալ մորից) հետ ունեցած հովվերգությունը՝ Ղամիշլուի լեռներում։ Վաղ բուրդ հալըն ու հալ մալըր, կասկած չկա, նպատակալից են Համաստեղի համար՝ վեպի և՛ հանդուցային գեպքերի, և՛ ստեղծագործություն գաղափարական նպատակադրման շինվածքում։

Ղեկնապ է աղջկա անունը, իսկ նկարագրված սերը նրա ու Մարտիկի միջև ազատ ու հանդուգն է, սեր, որ հետո է կեղծ ամոթխառնությունից, գեղջկական է, աշխենը՝ ամուր ու ամենական իր իրապաշտ ապրումների ու հորձասների մեջ և աշխարհն առնալից... թեպետ նույնպես հերթալիցն աարերը ունի իր մեջ, քանի դեռ աշխ հոգանալովում է լեռների բարձունքից հսկող սույնքան առասպելական մի ծերուկի կողմից՝ մինչև աղջկա գերեվարվելը հաճի Մուսալի գոյամների կողմից։ Առեանդում, որ, փոխանակ վերջակիտելու, առավել հրաբուրդ է դարձնելու սերը երկուսի միջև՝ ի վերջո սիրուց խելագար Մարտիկին զոհ դարձնելով նույնքան հերոսական իր սիրուն։

Համաստեղը՝ «Գլուրդ» և «Անձրեր» պատմվածքների ժողովածուների գերիրապաշտ հեղինակը, իր «Սպիտակ Ջիափորում» հակառակ տիրույթ մեղույություն, նույնքան իրապաշտ սիրերգակ է, կանաչի հոգու գերազանց պիտակ, (աչդ են հաստատում նաև վեպում առկա այլ հերոսահինների սիրալից ապրումներն ու պատկերացումները), բնութիւն, մարդկային սիրո անզուգական երգիչ, որակը սերը արված է որպես պարզեցնություն կողմից՝ դառնալով մարդու իսկ աստվածացման ու հավիտենականության հիմքն ու ակր՝ Աչդ բոլորը պատճառ են դառնում վեպի «իրապաշտ» հյուսվածքին։ Չէ՛ որ աշխ՝ գրված է ու հասցեկարգված այն բնթերցողին, որ իր աննման էպոսն է

ունեցել և նույնպես «համառացել է» նրա գործող անձերին, նույնիսկ արձանացրել նրա «գլխավորին»։ Մարտիկը այդ շարքից է, այն էլ ծնված ու մեծացած ու սիրած աշխարհագրական «սառույց» տեղանքում։ Ընթերցողը համատուժ է, և ինչո՞ւ չպիտի համատա նաև նրան՝ շրջապատող, առավել շոշափելի այն մշուսներին, որոնք կոչվեցին Ֆիդայիներ, որոնք եղան ու անցան մեր ոչ հեռու անցյալի պաշտոնյան քառուղիներով։

Եվ հշտավում են առաստիչները։ Մարտիկն էլ ունի Դավթի նման էրթուրը։

«Սափրիչ Առաքել հեղինակավոր շեշտով մը կպատմեր, որ Սպիտակ Զիավորի թուրը հինավուրց եկեղեցիի մը փլատակներուն մեջն է հանված է։ Մարտիկ տակավին շատ փոքր, արձերը եկեղեցւոյ փլատակները տարած տակն, օր մըն ալ կսենսա, որ էն ավերակներուն մեջ, սատկած շան մը մօտ։ Եղբւր վեր-վեր կենտով։ Մարտիկ ալս հրաշքը կերթա դրացի ջուհւակի կպատմէ։ Փորրիկ Մարտիկին պնդոմին վրա, դրացի ջուհւակը էնտեղ կերթա ու իրա՞վ, կտկան, որ ավերակ եկեղեցւոյ ապագանին սոտ հոգը վեր-վեր կենտով։ Զուհւակը կփորէ շիշերով ու դուրս կհանէ ծանր սուր մը։ Զուհւակը բանգետ մարդ՝ կհասկնա եղածը և թուրը տունն էրերէ։ Մարտիկ՝ եթիմ սղա, ջուհւակի ձեռքին տակ կմծնա։ Երբ ձի նստելու տարիքին կհասնի, ջուհւակը թուրը Մարտիկին կհանձնէ ու կրսէ։ «Զի հեծիր, առ էս թուրը ու աշխարհ մտիր»⁵։

Ու Մարտիկ, երբ արդեն «աշխարհ մտած է», ահա թէ ինչպէս կպատկերացնեն նրա գալուտը։ Վշուղ նազարն է։

«Նազարին այնպէս կթփեր, որ լեռան ապառաժներն ալ իրար անցած են ու մարդիկ ուժեղ փոթորիկին մեջ ինկած առարկաներու պէս իրարու կգարնըվին»։ Դա նշանակում է, որ գալիս է... «Սպիտակ Զիավորը», իսկ երբ Մարտիկը գոհվում է, ալիս չկա, ժողովուրդը չի դադարում նրա գոլութիւնը համատարւղ։

«Գիշերն իջած էր և սկստք էր ճամփա կտրել այդ վտանգալիտ ձորերէն։ Լուսնկան բարակ եղջւորի մը պէս մերթ ամպերու մեջ կկորսվեր ու մերթ դուրս կուգար։ Լեռները ավելի սև մթնոթիւն մը տված էին գիշերին ու կարվանը կանցներ այնքան հոգնած ու երկյուղն իրենց հոգիներուն մեջ։ Այդ պահուն էր, որ հրաշքը կտարավեցաւ։ Տեսան հեռուն, լեռան կողին, Սպիտակ Զիավորը կհետեւէ իրենց, պահելով նույն հեռավորութիւնը։ Բոլորը խանդավառվեցան, աչքերուն մեջ հրաշքի մը զարմանք բռնած։ Լեռներ վար իջած ամպի կտորի մը պէս կհառաջանար։ Ա՛յ, կարծես ձիուն ոտքերը հողին վրա չըլլալին։ Միջոցին մեջ, վարժես ձին խաղի հանած էր։ Հակառակ ձիւն տրագ շարժումին, ան չէր հեռանար կարվանէն։

Նազարն անգամ, որ տեսան, կարվանը հանկարծ կտնդ տաւով։ Շատերը սկսան խաշակնքել և ողջթէլ յետուս, որ Սպիտակ Զիավորը ողջ է ու

հասած է, դիրենք այդ վատնդամար սահմանեն անցքնելու: Եվ այդ այնքան իրական, որ Ֆեռապլիններեն մեկը իր ձիւն դեպի Մարտիրիկ կողմը քշեց: Երբ վերադարձավ, պատմեց, որ ինչքան մոտեցած էր չեռան, Մարտիրը նույն հեռավորութեան վրա մնացած էր: «Երբեմն քառասորով լանցներ մեր ճամփու շրտակ ուղղութեամբ: Երբ ձայն տվի, կանչեցի անունը, արձապանը լսեցի միայն: Հրաշք չէր կրնար բլլալ, ո՛ր չհետեւաւ անհատ, որ անոր անցած ճամփեն, եղնիկներու խումբը, կաշձեւս և շորդեն հալածված, ապառաժներեն վար կցատկերին» — դարձացած կխոսեր Կարմանի առաջնորդներեն մեկը:

— Զէ, չէ, ան անշուշտ չի մոտենար, բարե չի տար, բարե չառնէր, երբ Զեյնապին ձեռքեն բռնեցին ու հանձնեցին հաճի Մուսային:

Այս գրույցներուն մեջ ինկած էր ժողովուրդը, երբ ալիս վատած, որ անուամ էր վատնդար»:

Այս՝ «Մայրտակ Զիւմոր» ժողովրդի երեակայութեան մեջ մնում է միշտ սրբես իր պաշտպանն ու պահապանը, թեպէտ վիրավոր է, խոտմած Զեյնապի համար, որովհետեւ Զեյնապը իր ամեն ինչն էր, նրա կարուստը նաև էնեց այն պատճառներէից մեկն էր, որ նա միանար իր ժողովրդին:

«Մարտիր Զեյնապով լին առած էր, երբ հովիվ էին երկուքն ալ: Բարձրացած էր Զեյնապով ու Զեյնապ անոր մեջ երկնքի մը ծանրութեանը դրած էր, անպարագիծ ու իմաստուն: Միշտ աչքին առջևն էր Զեյնապի վերջին երեկոյցը, երբ ան հաճի Մուսային բանտարկելուն էր ու խանկացին քարերու, մեհաբա հաղուտաներու մեջ դժգոմնած՝ գրեթէ հիվանդ էր: Մարտիր ալիս շփերադարձով Զեյնապին, վիրապներ բռնեցին ճամփան, և ինք խառնվեցավ դարերով այդ վիրապներու սարսափը ապրող իր ժողովուրդին հետ...»:

Համաստեղին խեղապես հաջողվել է կերտել առասպելականի միջից նաև իրական, շոշափելի հերոսների, և այս՝ ինչպես հեքիաթային քողով շղարշված գլխավոր հերոսի, առավելաբար նաև մշուսների դեպքում: Իսկ այս վերջինների շարքում ամենաիրականներից մեկին՝ Արշ Սագունին: Սա աղբիւր, ուղղամիտ ու նվիրալի զինվոր է, որ իր արտաքինով ու ներքինով, ինչպես ասել ենք, խորհրդանշել է ուժի և արդարութեան: Իսկ բոլորը, թվում է, այն հերոսներն ու մարդիկ են, որոնք գրեթէ մեզ ծանոթ են հեղինակի «Գլուղը» և «Անձրեր» ժողովածուներից: Այդտեղից են եկել ազատագրական կոմիտեի, խաղաղ արևմտահայ գլուղների մեզ ծանոթ շրջապատից, ու, ծառանալով անարդարութեաններին ու խաշտանդուների զոհարող հորձանքի դեմ, ալժմ գինձոր են դարձել՝ դարեր անկատար մեացած Հայ Դատի պաշտպանութեան համար:

Վեպի ամենատաղանդով ենթամասերից մեկում՝ «Վարդաձորի կովի» ծագալուն գլուխներում, Համաստեղին հաջողվել է պատկերել այդ մարդկանց արիւթիւտնն ու ոգու անհաղթահարելիութեանը, մի խոսքով՝ մարդկանց, ու-

քեր հեղ ու խոնարհ աշխատավորներ ևն եղև իրենց գլուզերում, հարաբերաբար խաղաղ պայմաններում, բայց այժմ արդեն զինվորագրված՝ քաջ ևն և անկողնում ևն նույնիսկ ամենադաժան պայմաններում էլ, լեռների վրա, կարողանում են կազմակերպել իրենց անցյալ կյանքի մանրանկարը՝ շարվելու պատն ու տեղ կառուցելուց, կոշնակ հնչեցնելուց ու նաև... Երևիս մկրտելուց ու տոներ նշելուց։ Եվ այս՝ զենքը միշտ թեք պահած, կովի ետևն օրերի ընձացքում, որն սպառնացում է մի ալլ ճշմարտություն, ին դարերի ընթացքում ինչպիսի ուժ ու հավատք է առաջնորդել նրանց և որտեղ է այն ուժը, որ, դարավոր ասպետակոթելուներին հակառակ, կանգուն է պաշել ալլ ժողովրդին։

«Ահրը (Վարդաձորի լեռների — Գ. Ս.) բառացիս էն մեջ մեծացած ու իմաստուն դարձած ժողովուրդը կար,— պատում է շամաստեղը,— որ լեռան մեջ իսկ կշիւ էր, քար-քարի վրա պատ կառաւո. Կոհակի կղարնեղ, Երեխա կմկրտեր ու տուն կկառարեր»՝

Շատցր արտեղ, իհարկե, ամսածր լէք ալլ ամսածի ստեղծագործություն մեջ ձեռք էրած համագլխանությունը։

Եթե «Գլուղը» և «Անձրեր» ժողովածուները փաստում էին մեր ժողովրդի հավիտենականության հիմնաքարերից մեկը՝ աշխատանքը տունի վերածած, ծով քարիճը հացի փոխակերպած մեր նախնիների մասին, այժմ «Մարտիկ Զիափոր» տալիս է ալլ հիմնաքարից մի նրկորդի քանալին, այն, որ ալլ գլուղաքիթ, ի պահանջեալ հաքիին, կարող էին նաև կոմիք, սլաքարը վերածել «տաքի», քանի հավատում էին, որ և՛ արգար ևն իրենք, և՛ ալլ դատը, որի համար բարձրացել են լեռները։

Մա՛հ... ոչինչ չարժե նրանց համար։ Իսկ Մարտիկը՝ մա՛հը, բայց նա... տնմեռ է, որովհետև հենց ասաջիներ նրանք, որ բարձրացրին նրան հերոսի պատվանդանին, իրենք է, որ շեն հավատում նրա մահվանը։ Եվ Մարտիկը շարունակում է ապրել, ինչպես կա ու շարունակում է լինել Անգրաճիկը ժողովրդի հագու և երեսակայության մեջ։

Շամաստեղը միտել է հենց այդ ողու հավիտենականության մասին գրել վեպը։ Միտել իր վեպով՝

«Ըիդ մը բնել մոտենալու վիպային խառնվածք ունեցող ալլ ժողովուրդի ապրումներուն», ինչպես ինքն է խոստովանում զքրի նախաբան խոսքում։ Եվ պիտի ասել՝ ալլ ճիգը ինչ-որ տեղ հաջողվել է, քանի իր խառնվածքը նույնպես վիպային, դարձել է համոզել այնքանով, փնչքանով ալլ վիպային խառնվածքը համընկել է պատմական իրականության, թեկուզ ոչ իրապաշտ. բայց աշխուժանալիս պատմության հետ ոչ անհաշտ փաստերին։ Բաֆֆին է նաև... «մեղավոր եղև» ալլպիսի ոմմանտիկայով սկսած ու դարավոր զրկանքներ կրած ժողովրդին ցանկալին մատուցելու շամաստեղի միտման

մեջ: Նաև ամենակարեւորը՝ նոր երանգներ, վարդապաշտւոյն երանգներ պարգեկելու համար՝ անցյալի սե ու դաժան կյանքի պատառեկէ: Բայց... այդ բայցը եկած է վեպում գործող այլ հերոսների մոտքով, որոնք հեքիաթին և առասպելին բերում են ինչ-որ տեղ իրապաշտ երանդ և այն էլ իրապաշտութեան վատ ու վիճելի սրակ: Վեպում մինչ այդ հայտնի ժողովրդային հերոսներին շաղկապվում են նաև այլ «հերոսներ»՝ արդեն քաղաքական տիպի, բնահաստակում կամ ծայրայլ վիճակում գործող, որոնք հարցականի տակ են գնում մինչ այդ եղածն էլ:

Այս վերջիններք Նրանք են, սվքեր իրենց գոնքիշտայուն ոչ արդեն գրական կեցկածքով, իրենց անհուն մանկամտութեամբ և մասնավորապես ահատ քաղաքականութեամբ, կործանման կարին հասցրին: Հայ ժողովրդին, հատկապես արագացրին նրա արեւմտյան հասկածի կործանումը: Բնական, մեկը նկատի չունենք լեզուով որպես ոչ լիարժեք կերպարներ, որպես չափազանց խոցելի զանգեւան եկող իմբայականք վաղուհի, Սոկրատես, Խելոյին, Սեւոպին, Մուրադին և ուրիշներին, այլ ժողովրդին ծանոթ հերոսների շարքին: Սեւոպին, Լևոն Եկեղ, Կարճկանցի Շահապ և ուրիշ հերոսներին, որոնք բնահաստակն ու մի ապավորություն չեն խոցելում, բացի անուններ լինելուց: Գրանց մեջ կան նաև Երուսէլ Սիմոնաֆեւիք, Կալմակներ, Կալմերեն Լուչիսկ շիմայոց, բայց հայկական դատի պաշտպանութեան լրծված բոլիշ Օկաւոններ («Փրկիչ»), Երեանցի մալխասներ և այլն, և այլն: Իսկ ինչ վերաբերվում է վեպի համառոտեղչան սկզբնական ու շիմական միտումը չկարգանող, այն իր հոյի ու հեքիաթային, առասպելական շաղկապ, — անշուշտ՝ իրար — դուրս բերող հերոսներին, Երանք, Կալմէ, վեպի քաղաքական, մասնորական առաջնորդներն են, որոնք լրծում է նախկին վեր ու վերաբերի հործանաւում, որ, մեզմ ասած՝ ծննդեկի են, ե՛ն ոչ արդահաւելի և, վերք ի վերջո, իրենց ձեռք բերած կարս հանդամներով բացատապես վիճելի արդյունքների են հասնում՝ հակասելով պատմական իրականութեանը, որ ինչպիսին էլ լինի գրողի մեկնակեւոր, հիմնովին խախտել չի կարելի: Ապա, ե՛ն նույնիսկ բնգուններ մի պահ, որ վեպում ամեն ինչ աչքան էլ իրական բնութի չունի և պատմական իրականութեանը աչքան էլ անհրաժեշտ չէ ստեղծագործութեւում, համենայն դեպս պարտաւոր ենք այդ «կարեւոր չեն» չգնել այդքան յուրք հարցականի տակ, երբ կա իրականութեանը: Այնուամենայնիւ, եղել է մոտ անցյալում և աչքան, որ նույնիսկ հեքիաթ որպես անհնար է բնկայել այն, ինչ նկարագրվել է:

Նման դեպքերին տոն ավոդներից Չերքի Կիրոսը համաստեղի համար, պիտի ասել, ինչպես Սպիտակ Չիավոր ստեղծագործութեան պիտավոր հերոսներից է, ապա ինչ-որ տեղ, կթի լրջորեն մոտեւանք գործող հերոսների ողջ համայնապատկերին և քանանք բնգծել նրանցից ամենապիտավորին,

ապա հերթականությամբ նաև առաջինն է որպես ազգային ազատագրական պայքարի, ծալք առած հեղափոխության ոգու ու կազմակերպչի, աշխնքն՝ որպես հեղափոխության Մարի: Սպիտակ Զիափոր Մարտիկը հեղափոխության ուժի կազմակերպիչն է: Մանավանդ որ իր մահից հետո, երկրորդ հատորում, նա ֆիզիկապես, որպես գործող անձ դադարում է գոյություն ունենալուց և վերածվում է խորհրդանշի, իսկական առասպելի՝ կախարհի ու ժողովրդի երեակայության մեջ և շրթներին վրա: Կա նաև երրորդ հատոր, ֆիզիկներից լավագույնը, արդարության մարտիկը, որ նույնպես հեղափոխության բունընքն է, իհարկե՝ ոչ առանձին, բայց, ինչպես ասել ենք, իր ողջ էությունը և շոշափելիությամբ խորհրդանշող մնացյալ կոմպոզիցիան ու կամավոր մարտիկներին: Նրանց մասին կխոսենք բիշ հետո, բայց Հայ Դատի լուծման կողմ կանգնածներն զլխավորում է նշված «երրորդությունը»: Իսկ ո՞վ է ղեկավարը: Ղեկավարը Մարտիկի հետ զբեմն անբաժան, նրանից էլ ավելի՝ Չերչին է.

«Ժողովուրդի երեակայության մեջ Սպիտակ Զիափորի հաղթական ու ուժեղ կերպարանքին հետ անբաժան, միշտ ալ Չերչի Կիրոսին երեուլթը կար, երկար, մտածկոտ գեմքով, սրունքները մերկ, գուրս խնկած»⁹:

Ըստ Մարտիկի.

«Մարտիկ Չերչի Կիրոսին մեջ երբեմն կանենք Խաչա Մակարը, երբեմն ջուլճակ Պետոն ու տեմիրճի Խաչերը»¹⁰:

Չերչի Կիրոս, որ ամբողջ վկայում իբր բազաբական մեծ գործիչ՝ «բնդ-հատակյա» գործունեությունը հասուկ ծաղալ արտաբերեով, փերեզակի իր սնդուկը շախկած, երկար, մտածկոտ գեմքով, սրունքները մերկ ու գուրս բնկած, բազաբ բազաբ է անցնում, զլուզից զլուզ լիափառում՝ հազարավոր մզոններ ոտի տակ տալով և «շատ կարևոր» աշխատանքներ կատարում (իհարկե՝ հեղինակի պնդմամբ). նամակներ ստանում, հաշվետվություններ ուղարկում (Մուրադին, Գոկտոր նաիրյանին և այլն), թշնամու զինապահատներ պայթեցնում, իսկ ավելի «առասպելականը»՝ «Ան իր պահանջները պիտի ներկայացնեք Ռոբայ Սուլթանին, որ պահանջն էր նույնպես եղիտին, քուրդին, ասորին»¹¹, և, չզիտես՝ գրողի ինչպիսի երեակայության արգլունը՝ Կարնո մեջ, «երբ հիմնված է հայկական կառավարություն»¹² և «Հայաստան անկախություն հայտարարած է»¹³, Չերչի Կիրոսն է կառավարություն կազմողը: Եվ ավելին՝ նույնիսկ սոցիալական ծրագրեր առաջարկողը: Առաջարկներ հողերի համայնացման էծով, բայց լուրջորինակ ու ծիծաղելի, որսեղ, Կիրոսի մտահղացմամբ, պետությունը հարկ է, որ զիմի բերտ ուժի ու խըրտնեցնի ժողովուրդը, ալ հատակ ծրագրով պետք է հասունացնեք մտքերը և շունետը զասակարգը հանե հարուստ հողատերերի ղեմ՝ վերջում որպես իրավարար ու հաշտարար միջամտելու համար և ալին, և ալին: Եվ ալս բոլորից հետո, որպես համեստագույնը բազաբական գործիչներից, Կիրոս պետք է

իր իսկ կամքով գնա անհայտ, հնարովի «Մալխասի հովիտ» կոչվող հողատարածություններում հանգստանալու ու կյանքի իր մնացյալ օրերը աշխույժ ապրելու: «Կիրոս էլ իր վերադառած հին շերչու սնդուկով կորսվեցավ հորիզոնում» գնալու համար Մալխասի արտերը հանգստի... և 40 տարվա հոգնությունը առնելու»¹³:

Ինչպես տաքցինք՝ «Մալխասի արտերը» այն խաղաղ ու դրախտային հողատարածություններն են, որտեղ երբեմնի տեոսրիսո Մալխասը, մեկուսացած աշխարհից, զբաղվում է բանջարաբուծությամբ:

Այդ հովիտն էլ իր հերթին նույնպես հակասության մեջ է իրականության հետ, այն էլ խորը, ինչպիսին Կիրոսի հիմնած «կառավարության» իրականությունն է Կաթինում: Ավելին, գտնվում է չգիտես որտե՞ղ, թե՛ աշխարհագրական տարածքում, թե՛ պետք է լինի ոչ թե օդում, այլ անհավատալիություն... Թուրքական հողատարածություններում:

Բայց մինչ այդ հեղինակը, ի պատիվ Չերչի Կիրոսի, իր հերոսներից մեկի շրթներին դնում է հետևյալ խոսքերը: ասելու համար, որ «էս մեկն էլ, աղբրտիք, կխմենք էն մեկին՝ էհնացր, որ բառասուն տարի աշխատեցավ սուս ու փուս, շերչու սնդուկով ու 40 տարի հետո, մեղ էս հաղթանակի օրին հասցուց: Մենք կխմենք Չերչի Կիրոսին կենացը»¹⁴: Այս որ լսում են, բոլորն էլ ոտքի են կանգնում:

Անկախ վեպի նման եզրահանգումներից, որ ինչքան էլ արդարացի է հերթաթափին մթնոլորտով, շարի դեմ բարու հաղթանակով, և այս՝ լավագույն դեպքում բնթերցողներին հույս ու հավատք ներշնչելու, նրանց խորտակված ազգային արժանապատվությունը վերականգնելու միտումով, այնուամենայնիվ, նման միտումը շատ է վիրավոր՝ պարզ այն պատճառով, որ միանգամից կոնկրետացվող էրզրում մայրաքաղաքով հալիական պետության գոյության փաստը չի արդարանում, երբ կա ու եղել է պատմական այլ փաստ՝ նման հերթաթի անհերթաթունակ լինելն ապացույցող: Իսկ ինչ վերաբերում է այդ գործում Չերչի Կիրոսի պես՝ Համաստեղի զրչի տակ պարզապես իբր հեղափոխության ոգին. զարձած հերոսին, ապա դա՝ այլ բան չէ, եթե ոչ թյուրիմացություն, թեթևամտություն ու մանկամիտ կեցվածք: Կեցվածք, որ երբեմն համոզում, որովհետև գործիչը, անկախ մնացյալ հիմնավոր առարկություններից, ոչ թե գործում է, այլ խոսում, նամակներ կարգում ու գրում, մեղմ ասած՝ իր փերեզակային ծպտվածությամբ ու մերկ ու դուրս բնկած սրունքներով խրտփլակային կերպար գառնալով, հետո է քաղաքական առողջ մտքից ու մանավանդ գործչի արժանի կերպար լինելուց, այնպիսին է, որի ղեկավարությամբ նույնիսկ հերթաթում էրզրում մայրաքաղաքով Հայաստան չես կառուցի:

Վիպի լավ ու վառ էջերով հարուստ, նույնիսկ թշնամի կողմի լիիրավ ու ապրող հերոսներով ճոխ ու բազմազան էջերում, ավա՞ղ, քիչ չեն այլ կիրոսներ, և այս այն դեպքում, երբ տողատակերում զգացվում են, որ այս հեքուսները ունեցել են կյանքում իրենց բնօրինակները և դրանք... ոչ անարժանեիրից:

Մեզ թվում է, որ Համաստեղը դեկտր Նաիրյանին կերտելիս ի միտի է ունեցել Ն. Աղբալյանին: Դա թվում է, իհարկե, որովհետև այդ մասին ոչինչ չի ասվում ստեղծագործության մեջ, բայց նույնպես ամսոս, որ իբր մի ամբողջ «Հայաստան աշխարհ» ներկայացնող այդ հերոսը նույնպես կառուցվում է խոսքով և ոչ թե զրահկան վարպետությունը՝ որպես լիարժեք կերպար: Դեկտ. Նաիրյան, որ, ի միջի այլոց, նաև դառնում է Հայաստանի նորակազմ մամանակավոր կառավարության նախագահը: Մի պահ կարելի է րնդունել նաև, որ Համաստեղը այդ բոլորը արել է միայն ու միայն իր վեպի արևելյան հերիափայլն մեծնորարհի իրականության խաբկանք պարգևելու միտումով: Ընթերցողի մեջ արթնացնել ցանկացած հույսն ու երազը, ինչ-որ տեղ նաև... «շոշափելի» դարձնելու նպատակադրումով, որպեսզի խաբկանքը դուրս գա գուտ խաբկանք լինելուց... Բայց մի՞թե դրա համար հարկավոր էր Վարդաձորի կովի՝ նման համաստեղյան վարպետությունը աչքի բնկնող էջերից հետո, հետագա էջերի՝ մեջ տալ վեպի կառուցվածքի ու հիմնական միտումի վրա ոչինչ ավելացնող նման «հաշվետվություններ»:

Այն օրերուն, արտասահմանի հալ գաղտնիք անձկանոք, ամեն օր Վարդաձորի լեռան լուրերուն կապված էր: Ամերիկյան և ֆրանսիական թերթեր հատուկենտ լուրեր միայն կուտային, հայաարարելով, որ հալ ապստամբներ, միացած բուրգ ցեղապետ Հաճի Մուսային, կոխվ կուտան թուրքական բանակին հետ: Լուրերը կկրկնվեին հաճախ և երբեմն մեջտեղ կուտային Մուրադի և Վարդանի անունները:

Անհամբեր ու շփոթ վիճակի մեջ էին նաև Փարիզի հեղափոխական կուսակցության բյուրոյի անդամները»¹⁵:

Այս և նման «հաշվետվությունների» մեջ բերված տողերը տապալում են վեպը, դարձնում բացահայտ ձախողանք:

Չէ՞ որ այս վերջինները միանգամից ստեղծագործության առասպելական հերոսներին և նույնիսկ առասպելական աշխարհադրական տեղանքին, որոնցից շատերը նույնիսկ անուն չունեն կամ լավագույն դեպքում այնպիսի տեղանուններ են, որոնք անհայտ են մեծ մասամբ կամ իրենց իսկական դիրք ու վայրում չեն, շագկապվում են իրական այնպիսի տեղանուններով ու կենտրոններով, որ արգաքացի շփոթ են ստեղծում: Չէ՞ որ ամերիկյան ու ֆրանսիական թերթեր, առանձին գլուխ խորագրված՝ «Դեկտ. Նաիրյան Փարիզի մեջ» ենթամասը, ավելին՝ «Փարիզի հեղափոխական կուսակցության

բյուրոյի անդամները՝ կան ու եղիկ են։ Ուրեմն կա՛մ այս, կա՛մ այն։ Անհատականաբար է մենք, թե ինչե՛ւ Պղկան քարեր, Ձիաթրուով (Վարդաձորի լեռնաշղթայի ամենաբարձր իշխող գագաթը), Սալլերու հովիտ, Զրաժան, Վարդաձոր, Հաղեկ, Բերդակ ոչ իսկական, բայց հայաբույր ու իրականության պատրանք տվող տեղանուններից հետո, վերադառնալով հին Ֆրանսիան ու Լեմերիկան, էրզրումն ու, ավելի տարօրինակը՝ 485—486 էջերում փոքր-հրեշտակո՞ր գաղտնապահության արդյունք Մ. դյուլը, Ս. քաղաքը և ուրիշներ, երբ հենց այս վերջիններն են անիրականը վեպի անցքերի ու պատմության դուգահեռում։

Վեպի հիմնական վերադառնալից մեկն էլ Համաստեղի անհատիկ ու անհիմն քաղաքական լուծումներն են՝ չհաշված այդ եզրակացություններում ի հայտ բերված միամտությունը։

«Մեզի պիտի օգնեն նաև այն վթուր գաղթականությունը, որ խուճապի ձևով ճամփա կլած է տունտեղ փեսայի ու լեցվելու թուրքական քաղաքներում մեզ»¹⁶։

Նման սո՛սա միտքն արտահայտողը ոչ այլ որ է, և թե ոչ Չերչի կիրոսը։ Հեղափոխության «միտքը», որ հուսով է, թե հալ-խորրական կռիվների պատճառով «տեղահան եղած» թուրքերը կօգնեն հայկերին՝ հայկական իշխանություն կազմելու համար։ Զհաշված, որ հայկական հանրապետության հռչակման մեջ կարևոր դեր է խաղում քրդերի «ցուցարարած» համագործակցությունը։ Եվ ինչ խոսք, այս բոլորը շնորհիվ «հայ ժողովրդի ապահով աչն աչքի, որ կհսկե հայոց աշխարհը»¹⁷։

Վերջինս՝ դարձալ Չերչի կիրոսը։

Համաստեղի և վեպի արդյունքի մասին հիմնավոր ու հստակ խոսք է տեսել հայտնի փյուռքահայ գրականագետ Գրիգոր Շահինյանը.

«Մտաւափոր անցյալը վերականգնելու և ժողովրդի մը նկարագրին հիմնական գիծերը տալու փր առաքելության մեջ չի կրնար ան ամբողջապես կտրվիլ իրականութենէն և հանդիլ հետեանքներու, որոնք պատմական ամենեւեմ տարրական փաստերն իսկ կժխտեն։ Ըմբռնելի և լրնգունելի է, որ Համաստեղ փոքրգաղտնական արժեք ներկայացնող կովի մը կամ կռիվներու շարքի մը մեջ խտացնէ մեր մոտիկ անցյալի հեղափոխական շարժումները, նուրբապես խորհրդանշական արժեք ներկայացնող անհատներու մեջ փորձի խտացնել իրական հերոսներու նկարագրի գիծերը և բնավորութիւնը, բայց բացարձակապէս անըմբռնելի են ոչ մէկ իրական տարրի համապատասխանող հետեանքները փյալական այս ճիգին, որոնք հայրութիւնը լանկախութեան կհասցնեն թրքապատկան հողերու վրա, էրզրում մայրաքաղաքով և քրդական համագործակցութեամբ։ Անըմբռնելի ու անհամապատասխան մանավանդ, ոչ միայն անոր համար, որ կը հակասեն պատմական ճշմարտութեան, այլ, որովհետեւ

վեպի ընդհանուր կառույցին մեջ իսկ անտրամալայանական կը մնան: Մասալային (հեքիաթային—Ք. Ս.) շերտ մը ունին և անկովան բնութք մը, չեն հիմնվիր վեպի ներքին պահանջներուն վրա, կախված կը մնան օղին մեջ:

Անշուշտ, կարելի է որպէս շքմեղանք հիշել Համաստեղի այն հաստատումը, թէ Հայաստանը աշխարհագրական սահմանն րլլալն ավելի հոգեկան Բարեգ եղած է իրեն համար. նկատի չէ առած տեղեքու և գեպրերու աշխարհագրական վազերակալութիւնը, տեղանունները գործածած է որպէս պարզ տեղանիշի:

Բայց բուն սխալը հոս է, ահա վասիկ: Աշխարհագրական իրական հիմքի մը պակասը կը ստեղծն անիրական մթնոլորտ մը, անկայուն և անկովան փրազիճակ մը, որ խուլ չի տար ընթերցողի երեակայնութիւն՝ հաստատ հիմք մը և գոնն վեպի համար մնալուն խարխիսի մը կապել իրար հաջորդող գեպքերը¹⁸:

Վերն հայտնված յայ կարծիքներից առաջ Գրիգոր Շահինյանը, բնութարարելով վեպը, գրում է.

«Վեպը, սեւի բացատրութեամբ իսկ, սուտի և շինծուի կալվածն է. արվեստը «կեղծիք» է մեծ չափով, այսինքն իրականութեան փոփոխութեան. Բայց, ընդհանուր իր կառույցին մեջ, կյանքէն անկախ և իրականութենէն վեր ապրող վեպը իր մանրամասնութիւններովը հարկատու է կյանքին և անոնցմով է վազերական: Կարեւորը, ընդհանուր կառույցին ինքն իր մեջ լրիւ ու համաստի րլլայն է, իրական աշխարհի կողքին՝ իրականանման, բնորոշիչ աշխարհ մը ներկայացնելը»¹⁹:

Ահա ալն, ինչ պակասում է «Մպիտակ Ձիւղոր» երկհատոր վեպին: Հատկապէս նրա երկրորդ հատորին, որի մեջ վեպի գլխավոր բնութարարից երրորդը, այսինքն՝ ծայր առած ու «վերջակիտված» հեղափոխութիւնը, և՛ իր դարգայման փոխերով, և՛ առաջադրած ընկերային ու սոցիալական հարցերով, ալն էլ առանց «Մպիտակ Ձիւղորի» Մարտիկի, իր ունի գոյութեան պայմաններով, Չերչի Կիրոսով և բնի հանված քաղաքական «ծանոթ» հերոսներով. հիշեցնում է ավելի շատ Օսլանի Փանջուխուն կամ փանջուխականութեանը: Նույնիսկ որոշ էջերում անխոհմտութեան հարվածի տակ դնելով անցյալում կատարվածի մեջ այն լավը, որ կա և եղել է կամավորների ու կամավորական շարժման մեջ: Վեպում (էջ 445) անհետաւստրէն կրկնվում է այն վարկածը, որ «Արևմտահայաստանում ներքին ապստամբութիւնները կատարվում են ըստից ու դրսի ուժերով, գլխավորապէս և հիմնավորապէս նկատի ունենալով ռուսական սահմանները»: Վարկած, որ վերջին տասնամյակների թուրքական վեպերում թուրք ունան թուրքացած հեղինակների կողմից հաճախ հորովվում է որպէս հակափաստ այն «խաղաղ գոյակցութեան», որ իբրեւեղել է նախքան «ապստամբութիւնը»: Ու եթէ ինչ-որ տեղ, իբրեւեղական,

խախտվել է «խաղաղ գոյակցութեան» հիմքը, դրա պատճառը հեղափոխութեան հենց այդ ներմուծումն է եղել: Տարօրինակ է, որ պատվերով գրի առնված խորքական նշված գրականություն մեջ, եթե այդ գուրարկրեմությանը ներմուծված գաղափարներն ու անձերն են, այնուամենայնիվ՝ մեծ տոկոսով այդ գուրար սկսում են Ռուսաստանը և Արևելահայաստանը:

Արդ է առաջանում. եթե Համաստեղի «Սպիտակ Ջիպորը» ձախողանք է առաջապես և՛ իր Նպատակադրվածությամբ, և՛ իր կառույցով, ուրեմն ինչպե՞ս է այն համակրանքը, որ գոյատևում է մեր մեջ «Գյուղը» և «Անձերը» առաջնորդների տաղանդավոր հեղինակի ավելի ստեղծագործության համար: Նախ պիտի տեսլ, որ «Սպիտակ Ջիպորը» Համաստեղը գրի է առել երեսնական իմպրեսիաների հենց սկզբից և բնագծառի 1933-ին՝ Ա հատորից հետո: Այս երկար բնորոշում է եղել մինչև ստեղծագործության ազդարար՝ 1952 իմպրեսիան: Այդ տարիներին լույս են տեսել Համաստեղի տարբեր բնույթի ու սեռի ստեղծագործությունները: Մի խոսքով՝ Ա և Բ հատորների մեջ հոգեբանական միատարրությունը խախտվել է, գրվել է հերհե և մի կերպ վերջակիրավել: Մեր խորին համոզմամբ՝ բարի ու արի, ազնիվ, ամենակրկյան փարթամ քաղաքներում ապրած, բայց միշտ ագգայն էլ ամբողջ կյանքում «գյուղացի» մնացած մարդը, Հակոբ Մնձուրու նման, իր հետ տարել է հույի դուշն ու բուշը և մնացել է բացառապես բարի ու ազնիվ, միամիտ արևմտահայ գյուղացին: Քեպես արտաքինից ոչնչով տարբեր ժամանակակից ամերիկացուց: Եվ այսպես, իր հոգու թաքուն ծալքերում իր ծննդավայր եփրատի ափերի Փեքչենճ գյուղի հետ կրել է թափառական դարձած ժողովրդի վիշտն ու տառապանքը: Օտար գիվանագիտությունից կրած դառը, դաժան խաբվածության վիրավորանքը և սերը, անդամաճան սերը ուս ժողովրդի, «բեռու» Նկատմամբ Տարօրինակ թող չթվա, որ նույնիսկ նման թաքուն սերն ու հակվածությունը հանդես է բերել իր «Սպիտակ Ջիպորում»՝ ծերունի հայ գյուղացու շուրթերով՝ «բեռու» Նկատմամբ պաշտամունքը գուրահեռելով իր առաջաքի «սպիտակ ձիավորին»:

«— Հա՛, հա՛, բրնձ որ բեռին մտած է էն տեղանքը ու բսել է թուրքին, որ հավարե փասա-փուսեղ, քրնձ որ Սպիտակ ձիավորը»²⁰:

Ի վերջո, Համաստեղը պարկեշտ այն մտավորականներից է, որ քաղաքականորեն հայտնված ինկրով մայր հայրենիքի գաղափարախոսության հետ հակադիր դիրքերի վրա գտնվողների շարքերում, ունեցել է պարկեշտություն, ինչո՞ւ չէ, Նսե արիություն՝ ոչ մի նախադասությամբ էլ չարատավարելու հավատքն ու սերը հայրենի նոր իրականության Նկատմամբ, բնդհակառակը, իր վերջին ստեղծագործությամբ՝ «Առաջին սերը», կանգնել է նրա փողբին՝ փիպակի լղիսավոր հերոսի շուրթերով ասելով իր իսկ եռագն ու տեղը:

«Կուզեմ այնտեղ, Հայաստանի մեջ հայ ժողովուրդին հետ լլլլալ: Տանիլ մեր ժողովուրդի աբուտ օրերն ու չուտ տառապանքները...»

Կհավատամ, որ ամեն մեկ հայ ուժ մը կ'ավելցնեն հոն: Հայաստան ալդ ուժերուն պետք ունի՝ տեր դառնալու փր հոգիին: Այնտեղ ալդի մը փորեմ և ծառ մը տնկեմ»²¹:

Ի դեպ, այդ «այգի մը փորեմ և ծառ մը տնկեմ»-ը քառացիորեն եղել է և՛ Լևոն Զ. Սյուրմելյանի, և՛ Վազգեն Շուշանյանի, և՛ Վահան Թևրիկյանի երգանքը:

Համաստեղը նույնպես, 1966-ին գրած մի նամակում, ընդգծել է. «Իրականությունը այն է, որ այժմ թե՛ հայ ժողովուրդը և թե՛ Հայաստանը իմ հողեկան քարտեզի սահմաններուն մեջ մտած են, մեկ տեղ մը կ'ուզեն երթալ, ուն ալ Հայաստանն է»:

Դեռևս մինչ այս նամակ-խոստովանանքը Համաստեղը բազմիցս ցանկացել է անձամբ այցելել հայրենիք:

Կյանքը, ավելի ճիշտ՝ անսպասելի, անակնկալ մահը, հենց իր ծննդյան 70-ամյակի տոնակատարությունը օրը, երբ կանգնած էր բեմի վրա, արգելափակեց արդար տենչը, որ միշտ խափանվել է ակամայից:

Պարզ է, մեր համակրանքը Համաստեղի նկատմամբ այդպիսի կենսագրական մանրամասնություններից չէ, որ մեկնում է: Համակրանքն ու սերը իմնված են նրա ստեղծագործությունների, հատկապես՝ պատմվածադրի, «Կարոտի դրականության» խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկի ձևաբարձրումների վրա: Նույնիսկ «Սպիտակ Ջիւղը» խորագրվածը, մասնավորապես նրա Ա հատորը և մասամբ Բ հատորը, ավելի հստակ՝ այդ ծավալուն վեպի բազմաթիվ գլուխները, կրում են անմիջական ազդեցությունը նույն միջավայրի ու տաղանդի: Դրանք ինչ-որ տեղ «Կյուղը» և «Անձրեր» պատմվածքների իրապաշտ միջավայրի անմիջական շարունակությունն են՝ գուցե ու ձև փոխած, ոգեղևացած, հեքիաթային երանգ ստացած, վերածված առասպելի ու առասպելականի: Արդտեղ է, որ ամբողջանում է «գլուղագիրը», մաքրը՝ կերտելով այնպիսի հերոս ու հերոսուհիներ, որոնք եթե իր գլուղի են էլ չեն, համենայն դեպս այնպիսիներից են, որոնք երազվածն են, երկվակալվածը, հոգու մեջ սնուցվածն ու պատկերվածը: Տեսլալինը այն մարդկանց, ովքեր կային ու եղել են և որոնց մասին այնքան իրապաշտ ու շոշափելի քծնելով է պատմել ինքը՝ Համաստեղը: Ո՞վ կարող է պնդել, որ Մարտիկներ լիքնված չեն եղել «Տափան Մարգարների» ու «Գլուղը», «Անձրեր» ժողովածուների բազում հերոսների մեջ: Արջ Սագունները, մյուս ֆիդայիները եղել են հենց նրանք, հողի այն չարքաշ աշխատավորները, ովքեր դենք են վերցրել հետազայում, նվ նաև փրոտ միևսաները, ովքեր գլուղում գտնված ժամանակ էլ եղել են սղորակներ, հասմոյներ, մի խոսքով՝ նրանք, ովքեր

բողարկված հարանվանական պատկանելությամբ, ներկա գեպքում՝ բողոքականությամբ, նախ բողոքական են եղել ու անվանել իրենց, ապա՝ հայ Համաստեղի պատմվածքների հերոսը հիշողության բերած բարիքով տեղ է գրադեցրել «Մայրոտակ Զիալորում», և այսպես ոչ միայն հայ բողոքականը, այլև քուրդը, թուրքը՝ իրենց լավ ու վատով, հասկապես բրդերը՝ Զարեով, Հաճի Մուսայով, Սադոյով և այլն:

Հերոսներ, որոնցից ամենաուշագրավները հեքիաթի վառ ու զուենդ, անմոռանալի, նույնքան ծավալուն էջեր ու դուխներ են պարգևել վեպին: Եվ դա մինչև այն պահ, երբ շին մտել Համաստեղի ի դուր մոգոնած քաղաքական լուծումների մեջ՝ հանուն վեպի գրական հանգուցայնության (Happy Ending): Ահա իմ քաղաքականությունից հեռու մարդ, Համաստեղին հաջողվել է տալ լավագույնը, երբ հարցը վերաբերվել է սիրուն, հերոսություն, բնություն, հասկապես՝ առաջինին, նրա հակասական բարոյություններով, կրքի ու մասնավորապես կանացի նվիրումի, դժարերություն այսպիսի երեսներով հանգեր:

Մարտիկի ու Զեյնապի սիրուն նվիրված ծավալուն դուխները՝ վերջինի Հաճի Մուսայի կինը դառնալուց Վեստո նաև, սիրո եռանկունու ստեղծած բարոյություններն ու տառապանքները, այլ որակի մի Շամիրամի՝ քրդուհի Զարեի կրքոտ ու կրքից չարացած ապրումների գործող նկարագրությունները և ուրիշ տասնյակ, մասնավորաբար կին հերոսների կենդանի ու շոշափելի նկարարները, յուրաքանչյուրը մի առանձին վիպակ ու պատմվածք, ամբողջական զոնթ, արդարացում են համաստեղյան այն ճիգը, որ վեպինն է: Առավել ևս Վարդաձորի կովի նկարագրությունները, որտեղ յեռ են բարձրացել և՛ վարդաձորցիները, և՛ շինականցիները, կարմրակցիներն ու հույնկիները՝ չունենալով իրենց աշխարհագրական որոշակի տեղանքը, ահա՜ ամենալինով, հաղորդում են իրականի պատրանք, և այդտեղ է նաև վեպի «հաջողությունը»: Մի խոսքով՝ հեղափոխական ծավալուն դուխներից դուրս մնացած ու յուրաքանչյուրը անջատ-անջատ ամբողջականություն կազմող թեկուզ իրար չափոցված հատվածները, որոնք ոչ միայն հիշեցնում, այլև կրկնում են «նախկին» պատմվածադրի անուրանալի տաղանդը:

Վերջացնելուց առաջ կուզեմայիք խոսել նաև անմոռանալի տնային հերոս-հերոսուհիների մասին, որոնք, կասկած չի, յինելով Համաստեղի եղևակայության արդյունքը և ոչ հայեր յինելով նույնիսկ, մեռած են հիշողության մեջ և խոսում գրողի հեքիաթայինն ու տառապելական իրադարձությունների խաբկանք պարգևել կարողանալու անառարկելի կարողության մասին, երբ, իհարկե, խոսքը ոչ ինքապես գործունեությանն ու դիմանալի-տությունն է վերաբերում, այլ մարդ էակի հատուկ կրքերին ու հակառակն էություն պարզաբանմանը, ախինքն՝ դրողի վարպետությանն ու արժանիքներին:

Այդ օտար հերոսներից ամենապառն ու ղյխավորը Հաճի Մուսան է, թող՝ Շեխ Սալիդի, որ բրբաղական ապստամբության առաջնորդն է եղել օսմանյան տիրապետութեան դեմ: Այստեղից էլ Հաճի Մուսան բնածին համակրանք ունի հայերի նկատմամբ, և եթե այդ բարեկամութիւնը ժամանակավոր ընդմիջում է ունենում, դրա պատճառը Զեյնապն է, որին ընթերցողը խորապէս սիրում է որպէս Մարտիկի սիրած էակի:

Դեպքերի հստակութիւնը Զեյնապի առեւտրային, այս վերջինի ժամանակաշրջանում փախուստը, անդադրում սկսող Մարտիկի նկատմամբ, հետո կրկին վերագրածը Հաճի Մուսային, Սալիդի ջիւղի ղյխավորի ղյխատվելը, այս ամենը պատճառ են դառնում, որ վերանան գծաութիւնները, որ Հաճի Մուսան միանալու հայերին, օղի նրանց իրենց ապստամբական պայքարում: Համենայն դեպս, այս բոլոր դեպքերի ընթացքում էլ Հաճի Մուսան, որ նույնիսկ չի դաշնակցած, հանգես և գալիս որպէս ազնիւ հակառակորդ, արի ու ազնիւ մարդ, որ կշարունակում միշտ կողմ է եղել անիրավածներին, հարստահարվածներին ու տկարներին: Այլ կերպ. հակառակ Զեյնապի դոյութեան, այս վերջինի նկատմամբ տաժաժ խորունկ սիրուն, եւ միշտ էլ ասպետական վերաբերմունք և ցուցաբերում Մարտիկի հանդէպ, հարգանք ունի նրա ուժի, քաջութեան նկատմամբ և բարձր է գնահատում նրան:

Տարբեր մի մի ուրիշ հատկանշական հերոս՝ բուրդ Սաղոն, որի «աշխարհում մեջ կրտսէ կուրքի բոցով ղոխք մը կ'առնէր»²²: Սա, Հաճի Մուսայի մոտեւ մարդը լինելով հանդերձ, ստոր է, նպատակին հասնելու համար միջոցների մեջ ոչ մի խտրութիւն չգնող ավազակ, որի համապատասխան բիրտ ու դաժան ուժն է ու ժառնգեն, ոչնչից փափկել շիմացող սիրտը: Սաղոնի հետեւողականութիւնը կշարունակում միայն Հաճի Մուսայի նկատմամբ ունեցած բացեկամութիւնն է, որին զարմանալիորեն մինչեւ վերջ էլ համապատասխան է: մնում: Հաճի Մուսա—Սաղո մարդկային խառնվածք ու նկարագրով բնեւոր ղյխութեամբ գտնվող այս բուրդ ղյխողապետների գունդը, արեւելեան խտացրած երանգներ ունեցող վարքն ու կենցաղը, կոխներն ու ասպատակութիւնները նկարագրող պատկերներ է այնքան կենդանի գունդերով, որ թվում են ծանոթ հերոսներ հայ անցյալի կշարունակում ու պատմութեան մեջ: Այստեղ պիտի ընդգծել, որ Համաստեղի հիմնական միտումներից մեկն է եղել և եղել Մարտիկի նկատմամբ Զեյնապի ունեցած սիրուց սխալ չի վերջը հանդէս բերելով երկրորդին որպէս բուրդ հորից ծնված հերոս(ու), ստեղծել հայ-բուրդ կերպարակցութեան նպատակամղված վեպ: Վեպ, որ իր սիրո հանդուցնելում միշտ էլ երկու ազգերի անխուսափելի շփման է հանգում: Բարեկամութիւն, որ եթե հիմնված է Մարտիկ—Զեյնապ փոխադարձ սիրո վրա, հետագայում փոխադրվում է բուրդ «Շամիրամի» դերով հանդէս եկող մի այլ քրդուհու՝ Զարեի, ղեպի Մարտիկը ունեցած խելահեղ հակամարտութեան վրա:

Առավել ևս վնասը միտում է հայ-քրդական մարտական բարեկամության՝ Հաճի Մուսա, Սադո, Խալիլ (այս վերջինը Սարը պինպաշուց ապստակված, ժանդարմ սպանած Շեքի Սուլեյմանի որդին է, որի հորը Դիարբեքիրում կախաղան են հանել թուրքերը), քրդական կողմին ղուդահնուված՝ Մուրադ, Չերչի Կիրոս, Նաիրյան կողմով։ Համագործակցություն, որը հասցնում է վնասի քաղաքական լուծման, ծանոթ, ցանկալի «վերջավորության»։ Մինչ անց Համաստեղը պատկերում է նաև այդ մերձեցման պատուհներից մեկը հանդիսացող այն հայկական դպրոցի հիմնումը, որտեղ սովորում են նաև քուրդ երեխաներ (էջ 289), հատկապես բնորոշելով, որ եթե անց համագործակցությունը տեղի ունենար ավելի վաղ և եթե շլիկներ քրդական վտանգը՝ «հայերը վաղուց ձեռք ձգած էին իրենց անկախությունը...»²³։

Այդ հասկացել էին և թուրքական իշխանությունները, որոնք, պիմելույ առնել ձևի իարդավանքների, աշխատում են խանգարել համահայկական նման դաշնակցությունը, նույնիսկ երբեմն... «օգնելով» հայերին։

Նվ եթե Մարտիկը կռվի ճակատներից մեկում հաղթում է Հաճի Մուսային, այդ տառվելապես նրա համար, որ թուրք Սարը պինպաշին, Սուլեյմանի հրահանգով, դավում է Մուսային, ուշացնում օգնությունը, նույնիսկ ծրարելով սպանել ու մեջտեղից վերացնել «դաշնակից» ղեկավար քուրդին, այսինքն ներսև զբաղում՝ «բարեկամին», որպեսզի կանխի անց վերջինի հզորացումը, որը կարող է վաղը առավել ահեղ թշնամի գառնալ պատուհյան համար, քան... Մարտիկը։

Օսմանյան պետական մեքենայի իարդավանքներին քաջատեղյակ հեղինակին, ուշումանալիով, հաջողվել է որոշ չափով ապահովել պատմական իրողությունը և լինել հատկապես հեռատես այն առումով, որ նկատել է քրդերին ու քրդական զենքին ապավինելը օսմանյան իշխանություններին՝ համար ժամանակավոր բնույթ էր կրում, նույնիսկ այդ ժամանակավորը հազեցած էր կեղծ դաշնակցությամբ և առերես էր միայն, քանի որ առաջին հերթի կար անմիջականը, հայկական հարցի լուծումը, հալչական սպառնադրական շարժումների կացնահարումը։

Հաճի Մուսայի, Սադուի կողքին, վնասի առնեալու կերպարներից է նաև քուրդ Պեքիրի կինը՝ Զարեն։ Սա նույնպես հմայիչ կերպար է, բարդ ու հակասական, վայրի՝ իր բնազդներով, ամենի՝ իր լիշնամիների համար և կանացի կրքերը սանձողների հանդեպ, բայց և ստրուկ իր կրքերին։ Գիտի և՛ սարկացնել, և՛ ստրուկ դառնալ, երբ տիրում է։ Էդն է, վայրի էդը, որի համար ուժն է պաշտամունքի առարկան, առնական ուժը։ Սպիտակ Զիափարը Զարեի համար այդ ուժն է, ղեկցիկ, իմաստուն ու սղամարքիային այն ուժը, որի՞նչ ցանկանում է տիրել առաջին հերթին։

եմ քանի Մարտիրը անգամաճան սիրո աստվածն է, թվում է՝ անհառանկի նորոգյա «Շամիրամի» համար: Իսկ եթե անհասանելի է, ուրեմն դուրս, ուժով պիտի տիրել նրան: Զարեի կոկիլը Սպիտակ Զիալորի դեմ՝ կրքի, չարմուռ բուցվաճված կրքից նրան տիրելու, տիրելով նրան սարկացնելու և ապա նրա ստրուկը դառնալու բուռն ձգտում է: Գրավիչ, գեթառնական մի ուժ կա այդ կնոջ մեջ, բայց և այնպես հասկանալի, մոտ նաև մարդուն ու մարդկայինին: Բարդ էսկ է, համեմայն դեպս, նաև իրական: Սպիտակ Զիալորը մնում է այս վերջինի հագու ամենաթաքուն գաղտնարաններում մինչև վերջ: Միայն՝ ցանկալին, որովհետև Մարտիրին անհաղորդ են դավաճանություններ ինչպես հայրենիքին, այնպես էլ իր անձնական սիրուն՝ Զեյնապին: Սեր, որ հեյնապի գերեզարկելուց հետո շարունակում է ոչ միայն անմարմնալ, այլև ավելի քորքորվել այն աստիճան, որ Մարտիրը լսելով Զեյնապի փախուստը իր ծառայի ընկերակցությամբ Հաճի Մուսայի մոտից, մահն սեչն տեսելով, տեխնիկաբար գալիս է միտնալու նրան և, ընկնելով ծուղակը, Զարեի իսկ ձեռամբ մահն է քնդունում:

«Այսօր Սարը պինդաշու նման բոշա մը և Պեքիրի կեկան նման պոռնիկ մը բաղաբ կբերեն Մարտիրի պոլսը»²⁴,— փափսում է ժողովուրդը:

Մարտիրի պոլսը՝ Արեի նման:

«Արեը լեռան վրա էր՝ մարմնեն կտրված կապույտ հուլունքով գլուխին պես գեղեցիկ ու իմաստուն»²⁵,— գրում է Համաստեղը:

Պոսիլ²⁶ է Զարե... երեի նաև պոռնիկ է, Դայց և այնպես այրող, ինչպես արեը, այլև պես նույնպես վառ գեղեցկություն, սիրո բռնակալ, խորխա, առինքնող:

Հավերժական սիրո մասին է նաև այս վեպը, և լավ կլինի, որ մնար այդպիսին միայն: Որովհետև Զեյնապից մինչև Զարե, Հաճի Մուսայից մինչև Մագս, քրդական խոտնուրդ կամ մաքուր արյամբ հանգես բերված այս հերոսները, եթե անիրական աշխարհին են, համեմայն դեպս, համոզում են, որովհետև «իրական աշխարհի կողքին՝ իրականանման, քնդունելի աշխարհ մը ներկայացնելը» հանձն են առած:

Մարտիր, Զեյնապ, Զարե, Հաճի Մուսա, տարբեր գիրքերից, տարբեր պայմաններում և բարոյական ըմբռնումներով, սիրո գոհեր են նաև, և այս՝ հույնիսկ «պոռնիկ» հորջորջված Զարեի գեպքում: Զե՞ որ նա ևս, Մարտիրի ղլխատվելը տեսնելուց և նրա պոլսը «հաղթանակած» բաղաբ բերելուց հետո, շարունակում է հավատալ Մարտիրի գլուխը, նրա շուրջ հյուսված առասպելներին: Որովհետև սերը հավերժական է, Սերը նույնիսկ ամեն տեղ է, մահվանից հետո, սիրողի, ապրողի, մնացողի «պլսին ու հոգին մեջ»: Նույնիսկ նրան պահպանող ղլնվորները «երբեմն տեսիլքներ կհորինեն» Զարեի վրանին մոտեին արժանանալու համար»: Այո՛, Սպիտակ Զիալորի գո-

յության համաապր հետմաճո «Զարեհի ակարությունն էր»։ Շտամբումն է, սերը ապանհուց հետո սիրող կինն է, իր հրազին սպանելով տիրացող կինը... իր հրազին հասնելու համար սպանելով... Մարտիկի կողքին, և նաև մի ուրիշ՝ հավերժորեն անդամաճան սիրով սիրող, իր անձը զոհաբերող, սիրո համար սպախող Զեյնալի հետ զուգահեռված։

Այն, այս բոլորը միայն ափսոսանք են պատճառում, ոչ վեպը չի սահմանափակվել իր ձեռքբերումներով և միտել է ավելիին՝ նույնքան փալտուն ազատագրական պայքարի էջերին անտեղի լուծումներ առաջադրելով, որոնք վարող էին վերջակիտվել, ինչպես վերջակիտեց պատմությանը՝ ինքը։

Բայց ահա իր հեքիաթային ու առասպելականը պատմության ու պատմական փաստերի հետ զուգահեռած մի այլ գրող՝ Կոստան Զարյանը, նույն պես ազգային-ազատագրական պայքարներին նվիրված իր վեպում, սակայն, հասավ այլ, բոլորովին հակառիկ արդյունքի։ Վեպը խորագրվեց «Նավը չեղան վրա» և դարձավ սփյուռքահայ գրականության ակնառու ձեռքբերումներից մեկը։ Հեղինակին դարձնելով նաև պատմական ժամանակահատվածի վկայագիրը, և այն՝ առանց դեպքերի վկան կամ մասնակիցը լինելու՝ նույն երևակալության մեկնակետից, բայց անկողմնակալ ու արդարամիտ կեցվածքով։ Ավելին՝ անաչառ գեղքով կողմերի հանդեպ, որը և պատճառ հանդիսացավ և՛ Սփյուռքում, և՛ հայրենիքում երկար ժամանակ վեպի ոչ արդարամիտ դահատմանը։

Վեպում, ինչպես ասել ենք, հիմնական միտումը նույնպես հայրենասիրությունն է։ Սիրել հայրենին, զնահատելով այդ սերը՝ գերիվեր բոլոր սերերից։ «Տատարագոմի հարսում»՝ Արևմտահայաստանի ազգային-ազատագրական պայքարներից մեկին նվիրված հեղինակի վիպերգում, Ֆիդայի Հովանը իր իսկ ձեռքով, կշանքի դաժան պարտադրանքի տակ, հակառակ սրտում փոթորկվող սիրուն, «դավաճանած» իր կնոջ վրա դաշունն րարձրացնելիս գործում է այդ սկզբունքով։ Նույն սկզբունքով է նավապետ Հերյանը «Նավը չեղան վրա» վեպում, դիմում այն ղոնքիշոտյան արկածախնդրությանը, որ նավը բարձրացնում է ցամաք և Սևծովյան նավահանգստից հասցնում Սևան։

Նավի այդ, նույնպես առասպելական ու հեքիաթային, ուղևորության պատմությունն է վեպը, հիմք ռմենայով այս անգամ արդեն ազգային-ազատագրական պայքարի դրվագները, կամ դրանցից մի քանիսը Արևելահայաստանում, խորհրդային վարգերի հաստատման նախօրեին։

Վեպի Ա տպագրությունը եղել է 1943 թվականին՝ Սփյուռքում, իսկ Բ տպագրությունը՝ 1963 թվականին, Երևանում, երբ Կոստան Զարյանը, բազում թափառումներից հետո, 1962 թվականին, իր բաղմանդամ ընտանիքի հետ վերջնականապես հաստատվեց Հայրենիքում։ Նկատի ունենալով նշված

երկու հրատարակությունների միջև եղած որոշակի տարբերությունները, մեկը նպատակահարմար ենք գտնում խոսել ստեղծագործության մասին իր երկրորդ հրատարակության, վերջնական տեքստի հիման վրա, առավել ևս, որ հին և նորի միջև եղած տարբերությունների և սրբազրույթների մասին մանրամասնորեն ասելի է զբոյս երկրորդ՝ երևանյան հրատարակության Երեւնական խոսքում:

Այս վեպը սովորական առումով պատմական վեպ չէ, այլ պատմությունը մի քանի հայ հոգիների, որոնց վիճակվեց ապրել մեր ազգային կյանքի ամենաքաղաքորոշ ժամանակաշրջաններից մեկում: Նկարագրված անձերը երևակայական են, որովհետև զուտ ստեղծագործական աշխատություններում երևակայությունը ավելի իրական է, քան իրականությունը: Պատմության զիբլ չէ, այլ ոգու պատմություն: Այնուամենայնիվ, կարելի չէ բոլորովին անտեսել պատմական իրադարձությունների մոտավոր նշմարությունը (բնութագրումը մերն է—Գ. Ս.):

Արտասահմանյան պայմաններում, հեռու երկրից ու ականատեսների վկայություններից, դժվար էր հարադատ պատկերը տալ բոլոր անցուդարձերի, և ակամա վեպում տեղ էին գտել որոշ անճշտություններ, որոնք և աշխատել եմ ուղղել երկրորդ հրատարակության առիթով: Հայաստանում պահպանված մի շարք փաստաթղթերի լույսի ներքո ևս հանդեպի այն եղբայրացություն, որ Սարգստապատի ճակատամարտը հանդիսացել է ճշմարիտ համաժողովրդական պայքար թուրքերի դեմ, կաշմակերպվել և առաջնորդվել է ոչ թե կուսակցության խմբապետներով, այլ հայ ժողովրդի միահամուռ և հերոսական ջանքերով: Տեսա նաև, որ սխալ եմ մեկնաբանել Մայիսյան բանվորագլուխական աստամբուխյան նշանակությունը և ուրիշ մշակարար դեպքեր, որոնք ճակատագրական նշանակություն են ունեցած հայ ժողովրդի կյանքում:

Ժամանակին, խառնացի մեծ վիպասան Ալեքսանդր Մանցոնին Ֆլորանս ժամանելիս հայտարարել էր, որ եկել էր իտալական արդի մշակույթի այդ օրրանը՝ Առնո գետի ջրերում մաքրաջրելու իր «Promessi Sposi» վեպի ինչ-ինչ թերությունները: Հայրենական Հրազդանի ափերում, որտեղ ամեն ինչ հրաշալիորեն վերածնվում է, որտեղ հայ երգը հնչում է ղորեղ և հմայիչ, և հայ ժողովուրդը, իր ճիգը խառնելով եղբայրական մյուս ժողովուրդների ճիգերին, ստեղծում է պատմության մեջ շտեմնված մի նոր կյանք. և ևս մաքրաջրեցի իմ վեպի որոշ տեղերը»²⁸:

Այս տողերի մեջ մեզ համար ամենաուշագրավը վերը բնագծված նախադասություններն են, «թե վեպը պատմության գիրք չէ, այլ ոգու պատմություն»: Բացառապես ճիշտ է, այնպիսին, ինչպիսին էր նաև Համաստեղի «Սպիտակ Ձիավորը», բայց որ «երևակայությունը ավելի իրական է, քան

իրականությունը», այդ միտքը կարելի է ընդունելի համարել, եթե չի անսկզբում «պատմական իրադարձությունների մոտափոք ճշմարտությունը», ինչպես հաստատել է Կոստան Զարյանը. այսինքն մի բան, որ իսպառ բացակայել է Համաստեղի վեպում: «Նավը լեռան վրա» ստեղծագործությունում պնդումը բացառապես հարգվել է: Դրա համար Կոստան Զարյանը շաղկապելի հիմքեր է ունեցել: Վեպում նկարագրված դեպքերի մասնակա-
շրջանից (1918—1920 թթ.) մի երկու տարի անց հեղինակը Միլիտարիստ փոխադրվել է Երևան, որտեղ ապրել է մինչև 1925 թիվը, ամեն ինչ լսել, տեսել, զգացել ու շոշափել... Այնպես որ, «Այս վեպը» հեղինակային խոսքի մեջ այն ստղերը, որոնք ընդգծում են այն մասին, թի «արտասահմանյան պայմաններում, հետո երկրից ու ականատեսներից, դժվար էր հարազատ պատկերը տալ բոլոր անցողիքների...», այնքան էլ չեն համեմատվում: Իրա-
կանությունը այլ է, այն, որ հանդիսացել է այս վեպի հակասողական...
«ողբերգականությունը»:

Ինչո՞ւմ է բանը:

Սփյուռքում Կոստան Զարյանը, վայելելով դաշնակցականների հովանա-
փորությունը, իր «Նավը լեռան վրա» ստեղծագործությունը ներկայացրել է
որպես այս վերջինների հաղափարախոսությունը արված տուրք, մինչդեռ
մակերեսային քննարկումն իսկ ցույց է տալիս, որ ստեղծագործությունը
դաշնակցական դեմ Սփյուռքում գրված ամենաուժեղ քննադատական խոսքն
էր, հզոր մեղադրանք՝ պատմական իրադարձությունների մոտափոք, խոր-
հրդանշող «ճշմարտությամբ»: Իսկ ինչո՞ւ առաջադիմական ճակատը, նրա
քննադատական միտքը շնչկայցիկ վեպը այնպես, ինչպես հարկն էր, երեկ
նրա համար, որ դաշնակցությունն էր «առերկանգնել» նրան, և նաև երեկ
նրա համար, որ հեղինակը դեռևս «մաքրած չէր վեպի որոշ մասեր»: Ինչ
խոսք՝ ավելորդ «մաքրամիություն», որ հենց Կոստան Զարյանի հիշյալ
վեպով (նման երևույթ պատահեց նաև Անդրանիկ Մառտիրոսյանի «Թուղթ առ
երևան» պոեմի հետ) ցույց է տալիս սփյուռքահայ գրականության անցած
փշոտ ճանապարհները, նրա գրաքննադատական մտքի մանրախնդրությունն
ու կողմնապահությունը առանց բացառության, որ այսօր ևս շարունակվող
չսպիացող վերքն է, այսինքն՝ նրա համավաժաժուլությունը:

Իսկ ի՞նչ պատահեց հետո, երբ վեպի Բ տպագրությունը լույս աշխարհ
բերվեց «մաքրված» միճակում, երևի՞ գրխավորապես գրականագետ Հրաչյա
Գրիգորյանի ջանքերով: Վեպը ստեղծեց փոթորիկ, այս անգամ արդեն՝ դաշ-
նակցական գրականագիտության մեջ, կասկածի տակ դնելով նույնիսկ Կոս-
տան Զարյանի հայրենասիրությունը, մարդկային ու գրողական պարկեշտու-
թյունը: Բայց ի՞նչ էր պատահել, չէ՞ որ վեպի Թ և Բ հատորներում հեղինա-
կի միտումը մնում էր անփոփոխ, որը այլ բան չէր, քան ցույց տալ, իր գլխա-

մեր հերոսի՝ հավապետ Հերյանի գերմարդկային ջանքերը, նավի՝ Բաթումի ափերից մինչև Մեհանա լճում հանգրվանելը: Նավը, իհարկե, խորհրդանշական նշանակություն ունի և իր անցած ճանապարհով ցույց է տալիս հայ ինքնուրույն պետականությունն ստեղծելու դժվարին ու բարդ ուղին: Վեպը շրջադարձային է եղել հեղինակի կյանքում, և Կոստան Զարյանը այդ շրջադարձը խորացրեց նաև 1948 թվականին հրապարակած «Սրտի ճանապարհով» քանոնադրությունների շարքով: Բանաստեղծություններ, որոնք գրվել էին քառական լեզվականների վերջերին, այսինքն այն ժամանակ, երբ հայրենիքում դեռևս տիրողը թշվառությունն ու կարիքն էր, բայց նաև գալիքի նկատմամբ մեծ հավատքն ու անսակարկ լավատեսությունը: Այդ ուսմանտիկայով էլ վարակված նաև Կոստան Զարյանը, այդ սգով հերոսական պատմության անտեղիտալի ընթացքով և նաև էր ու մնաց մեծ սիրահարը հայրենի ընտելյան ու մարդկանց:

Մենք էլ չենք ուշում դրախտ պատմության արձագանքներով,
Սուս ու կեղծավոր, շինծու երգերով ապրել:
Մենք ուրախանում ենք հանուն նոր կերտվող այս Հայաստանի՝
Հին երազները՝ պատռված կնոջ ձայնով հեկեկող մռախլ անցյալի:

Կամ՝

Հալոց երկիրը ոտքի է կանգնել
Ինչպես մի հակա՝ վիթխարի, ջահել,
Նվիր լեռների մենտթյումը պայծառ
Նույնով է վստահ՝ աշխարհին աղաթ:
Նոր հայ է, եկել:

Զարմանալ կարելի է, թե աչա տողերի հեղինակին նախքան հայրենադարձվելը ինչո՞ւ էին համակրում դաշնակցության գրաքննադատները: Երևի՝ երբեմնի տված տուրքի համար... իսկ ինչո՞ւ էին անտարբեր նրանք, ովքեր վաղուց պետք է տեր կանգնեին Կոստան Զարյանին, երևի հենց վերոհիշյալ տուրքից մեկնած, առանց նկատի ունենալու մարդու և գործի ամբողջությունը:

Բայց կա տոավել դարմանալին, որի ակունքը երևի հենց նրա մեջ է:

Կոստան Զարյանին հաջողվել է վեպում պատկերել այնպիսի հայրենասեր մարդկանց, որոնց «ողբերգությունն» այն է, որ ժամանակի պահանջով այս վերջինները ծառայության մեջ են գտնվել հայ ժողովրդի պատմական մոտիկ անցյալի այն ժամանակահատվածում, երբ խլիսող դիրք է ունեցել դաշնակցությունը: Հերոսներ, որոնք եկել են Ռուսաստանից նախքան հեղափոխությունը և ձգտել են ծառայել հայ ժողովրդին նրա օրհասական օրերում: Ճիշտ է, բարեկեցիկ ընտանիքների զավակներ են եղել նրանք,

բայց անսակարկորեն ազնիվ հայրենասերներ, որոնք նույն անկաշառությամբ էլ ծառայել են նաև Ռուսական կայսրությանը: (Պիտի հիշել, որ հեղինակի հայրը՝ Խաչատուր Եղիազարյանը, Ղարաբաղի այն հայերից էր, որ կամավոր զինվորագրվել էր ռուսական բանակին, աչքի էր ընկել խիզախությամբ և արժանացել Գեորգիի շքանշանի երեք աստիճանների ասպետի կոչման): Թվում է, Կոստան Ջաբրանը նկատի է ունեցել և իր անմիջական նախնիների տարեգրությունը, որի մեջ մեղադրելի որևէ հետք դժվար է գտնել: Ընդհակառակը, վեպում մեծ տիրով պատկերված ցարական նախկին սպաներ Բաբկեն Միրանյանն ու Միքայել Թումանյանը այդ հիմքն ունեն: Վերջինը ստեղծագործության մեջ նախաշավիղն է Արա Հեռյանի, իր «Անդուրեղյաթ» նավով, որ նույնպես Անանի ջրերում է: Նավը կառուցվել է սեփական ձեռքերով, խորը նվիրվածությամբ, իսկ նպատակամղումը մեկն է՝ հրկրի, սեփականի պաշտպանությունը, անկախ այն բանից, թե ով է կանգնած նրա ղեկի մոտ: Ըստ Հր. Գրիգորյանի՝ այս վերջինները «մոլորված հայրենասերներ են, դաստիարակված հայ իրականությունից՝ դուրս» ռուսական միջավայրում՝ վարակված առաջին աշխարհամարտի տաքինեթիւն տիրող ազգայնամուլ հեղձուկով»²⁷:

Բայց ի՞նչ ազգայնամուլ հեղձուկի մասին կարող էր խոսք չլինել Վենց նման մարդկանց համար, որոնք գիտեին մեկուկես միլիոն արևմտահայության կոտորածի մասին:

Ահա Բաբկեն Միրանյանի ըմբռնումը. ինչո՞ւ է եկել, ինչի՞ համար է ուզում կռվել... հերոս, որ ազնիվ է, դրական լիցքով և վերավորվելով ռազմաճակատում, մահանում է հիվանդանոցում:

Բայց նախքան այդ.

«Ծս սպա եմ,—ասում է Բաբկեն Միրանյանը Կարսի ճակատ մեկնելուց առաջ,—պատերազմը պատերազմ է... Կռվել, դա երբեմն պարտություն է... Սակայն անպատիվ բան է մորթել անպաշտպան կանանց ու երեխաներին, անպատիվ բան է քանդել քանդելու համար... Ղեկավարներն են, թե ժողովուրդը, ես այդ չգիտեմ, սակայն այսօր թուրքը անպատիվ զինվորական է... Նա ավելի մարդասպան է, քան մարտիկ: Եվ իբրև մարդասպան չի կարողանում տանել այն ամենը, ինչ կապ ունի հոգու և մտքի Վենու: Այսօրվա թուրքը գերազանցապես հակամշակութային է: Այդ պայմաններում ի՞նչ առնչություն թուրքերի և Բախի միջև: Ծս այդ բոլորը ասում եմ,—շարունակեց նա, կանգ առնելով Հեռյանի առաջ,—որովհետև ուզում եմ ինձ պարզ հաշիվ տալ, թե ինչո՞ւ համար եմ ահա մեկնում ու վտանգում իմ երիտասարդ կյանքը... կարող եմ սպանվել, ուզում եմ իմանալ, ինչո՞ւ համար պիտի սպանվեմ: Պիտի կռվեմ և սպանեմ ուրիշներին, ուզում եմ իմանալ, ի՞նչ

հիմ պաշտպանում և հանուն ինչի՞ պիտի սպանեմ ուրիշներին... Երկիր, ժողովուրդ, անկախություն պիտի ասեք: Դրանք բեղհանուր խոսքեր են. երեւոյս աշխարհ, այս ժողովուրդը, այս անկախութիւնը բարձր և ստեղծագործ ոգիւ մեղմեացումը չեն, յոյս դրանք պահապանը չեն դարեւնով յաւատարմութիւն և խորապէս ներկա մի կոչումի, այն ժամանակ եւ նիւար եմ, որ ուզում եմ համատեղակի ոչնչի համար... Ես գնում եմ, բող այս տարօրինակ չրվա՛ պաշտպանելու համար բախյալն հոգին բարբառոսներէից և մշակույթի բշտմաներից...»²⁸ (ընդգծումը մերն է—Գ. Ս.):

Ի՞նչ ազգայնամոլ հեղձուկի մասին կարող է խոսք լինել այս տողերի մէջ: Վեպի Ա հատորի հրատարակութիւնը իրականացվեց 1943 թվականին, առիթն այն տարիներին, երբ արդեն վաղուց սկսվել էր հրկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Իհարկէ, Բաբկէն Միրանյանի խոսքերը արձագանքն էին նաեւ այդ ժամանակահատվածի, արտահայտիչը նաև՝ Կոստան Զարյանի մտքերի: Իսկ ինչ վերաբերում է Բախին հատկապէս, այդ նրա համար, որ երաժշտության սիրահար, զարգացած ու նորը հոգու տեր հերոսը նրան էր նախընտրում ամենաշատը և հետաքրքիր է մեջքերիկ նաեւ այն տողերը, որ վկայում են այնպիսի զուգահեռների մասին, որոնք արտահայտում են ոչ թէ նրա ազգայնամոլութիւնը, այլ խոր հայկականութիւնը հազեցած ինտերնացիոնալիզմը:

«Վերցրեք շփոթմանի հոյակապ տաճարը, օրինակի համար, կանգնեցրեւ և յա՛ղ դիտեցեք այն, և կտեսնեք, որ նրա պարզ, հստակ, ներդաշնակ գծերը, նրա բարդ պայծառութիւնը, նրա զսպմած և տիրապետված թոխը, ճիշտ ու ճիշտ բախյալն կառուցվածք են... նույն հոգու վերածված մարմինը, նույն կրակ թափալող արշուներ, նույն ռիթմը... Երբ Գլոթեն ասում է, որ ճարտարապետութիւնը սառած երաժշտութիւն է, օրինակը հենց այստեղ է... ես էդ զգում եմ փորապէս, հոգով և մարմնով, ամբողջ էութիւնով և, ահա, ասում եմ՝ էստեղ շփոթմանն է և էնտեղ զազանք... կռիվը՝ նրանց միջև է... Ուրեմն, ասում եմ, կռիվը նրանց միջև է,—շարունակեց նա:—Ինձ համար հարցը դրված է այսպէս՝ կա՛մ կհաղթի տասնյակ զարերի զոհաբերութիւններով պաշտպանված հոգեկան այս հարստութիւնը, կա՛մ կհաղթի խափարը...»²⁹:

Քեզիմ Կարաբեքի փաշան շատ ծանր պայմաններ է առաջարկում դինադադար կնքելու համար. ընկնում է Կարսը, իսկ Միրանյանը, երբ իմանում է ճակատադէպ զոհութիւն իսկութիւնը, մահանում է հիվանդանոցում: Գոհակ սոցիոլոգիզմով արկած վերլուծումները, ինչ խոսք, արգելակում են վեպի արժանի ըմբռնմանն ու գնահատմանը: Եվ այս մասնավորապէս երկրորդ հերոսի՝ Միքայիլ Թումանյանի պարագայում, որ, զաշնակցականներին մոտ ծառայութիւն մեջ լինելով, իր անհուն զոհաբերութիւններով, դոնքի-

շոտլան նվիրումով կառուցելուց հետո «Աշոտ Երկաթ» նավը, շրմբունկով ղեպգերի խորքն ու ընթացքը. երբ դալիս են Վոմունիստներն ու ձերբակալում նրան, ըի հասկանում, թե ինչո՞ւ է նման անարդարություն կատարվում իր դեմ, ինքը, որ ամբողջ կյանքում չի շահագործել ոչ ոքի, որ քայլել է պատառոտված կոշիկներով, ապրել ու սնվել հաց ու պանիրով, չի քնել ամբողջ գիշերներ, աշխատել ու կառուցել և, ամենակարևորը՝ սիրել է «Դժբախտ հայրենին» և պաշտպանել է նրան, ինչո՞ւ պետք է ձերբակալվի:

«Հիմա կանգնել էք ափի մոտ, նավից ոչ հեռու: Վանքից եկած կոմունիստները տենդոտ գործունեության մեջ էին: Անդադար այս ու այն կողմ էին վազում, հրամաններ տալիս, պատրաստություններ տեսնում: Նրանցից մի քանիսը եկել կանգնել էին Թումանյանի առաջ: Ինքը մնացել էր թմրած, կարծես մի մեծ բարձրությունից վայր էր ընկել և ամբողջ մարմինը փշրել, անզգայացել: Պատուված շրթունքից արյունը շարունակում էր վազել, ծնոտը, կուրծքը, ձեռքերը կարմրել էին: Սառած, տեղ-տեղ կապտած երեսը բոլորովին ճերմակ էր: Կենդանի էին միայն երեխայական լայն բացված աչքերը՝ դարմաացած, կորած:

Ինքը մնացել էր թմրած: Մի թմրություն, որ նման էր սփռված խաղաղության: Միայն ձեռքերը կամաց դողում էին և այրվում էր շրթունքի վերքը: Երբ այրվում էր, գիտակցությունը քիչ արթնանում էր, սիրտը սեղմվում և մղչվում:

Աչքերը հառած էր Երևան տանող ճանապարհի կողմը և սպասում: Իրեն այնպես էր թվում, որ այդտեղից մարդիկ էին գալու օգնության: Հայրը և ուրիշները: Անպայման կզան: Սակայն չէին գալիս: Քիչ առաջ միտինգի ճառախոսները, ամեն անգամ, որ դատապարտում էին դաշնակներին, իրենց ցուցամատը ուղղում էին դեպի նրան»³⁰

Մի քայլել Թումանյանը՝ միամիտ, լաղնիվ՝ մարդ, համկանոս՝ է, ի վերջո, կացութունը և քիչ է մնում, որ խենթանա, վանդակ ընկած կենդանու նման ուղղում է մենչալ: Երթունքը ուռել է, ծանրացել, կախվել, դժվարանում է կուտալ թուղը: Ողբերգական է սպա Մի քայլել Թումանյանն իր նվիրվածությամբ և նաև սպասողական վիճակով, որտեղ ողբերգությունը դառնում է կրկնակի, երբ ընթերցողը հիշում է, որ, քիչ ժամանակ առաջ իր անհուն գոհաբերությունների գնով պատրաստած նավը ջուր իջեցնելու արարողության իբր մասնակիցներ, ուշացումով եկած մի քանի ղեկավարներ, հագիվ քթի տակից հապճեպ ճառեր ասացին և նրա համեստ կարողություններով բացած սեղանի շուրջ թառելով խժոնցին ինչ որ կար, խմեցին ու նույնքան հապճեպ Երևան վերադարձան: Հիմա ինչո՞ւ գային այլևս, ի՞նչ անելու նման աղնիվ Գոն-Քիշոտի հետ:

Միքայել Քումանյանին ապաստում է անխուսափելի, ինչ-որ տեղ նաև անառարկելի կալանքը: Իսկ հարց ու պատասխանները հաստատում են դրա անխուսափելիությունը:

«— Ձեր անունը,— հարցրեց նիհար, վիզը կարճ մեկը և աչքերը մխրճեց նրա աչքերի մեջ:

— Միքայել Քումանյան...

— Նախկին ցարական սպա՞:

— Այո՛:

— Դու՞ք էիք այդ հավաքի հրամանատարը...

— Այդպես է:

— Նավակը շինողը ինքն էր,— միջամտեց Սողոմոնը,— ինքը շինեց և դի-նեց...

— Ոչինչ, հիմա տրդեն անվնաս է... Վերցրե՛ք կալանքի տակ, հեռա կպարզենք»³¹:

Իսկական մեղավորներից ղեկավարներին կալանքի տակ վերցնել չհաջողվեց: Նրանք բռնեցին ապահով փախուստի ճամփան, իսկ նախքան փախուստը բնդունեցին Քեազիմ Կարաբեքիրի դաժան սպայմանները. իսկ զոհ՝... առաջինը՝ Բարկին Միրանյանը, երկրորդը՝ Միքայել Քումանյանը և այսպես շարունակաբար... և այդ շարունակաբարի մեջ՝ Պարտուգանի և Մարիզամիշի կոիվներում նահատակվածները: Եվ գրեթե մի և նույն պահին Վարյանի վարպետությունը՝ այդ հերոսներից մի քանիսին մի էջի սահմաններում կենդանի ու անմոռաց քանդակել կարողանալու:

Մի օրինակ միայն բազմաթիվներից. պորտուշիկ Կատինյանը.

«Խեղճ պարտուշիկ Կատինյանը... Բարկենը նրան չէր կարողանում մոռանալ: Փաթրահասակ, նիհար, գպրոցական աղի դեմքով, աշխույժ ու շատ խնայացի երիտասարդ էր: Միամիտ, հուզական ու ռոմանտիկ: Մխախտի սակե մի տուփ ուներ, որի մեջ պահում էր սիրած աղջկա յուսանկարը: Ժամերով նամակներ էր գրում նրան, և հոր պատասխան էր ստանում, աչքերը փայլում էին և ուրախությունը չէր կարողանում ծածկել: Ձայնը ղցած երգում էր, ցատկում, պարում կամ նստում էր ավոտի վրա, ձեռքերը սեղմում երկու ձեռքերի մեջ... Եվ երգելի ու մեղամաղճոտ ձայնով ռոմանտիկներ արտասանում: Կապտավուն, արտահայտիչ աչքերը բոցավառվում էին, նիհար դեմքը սփրթնում էր և միամտացած հրեխի նմանվում: Խեղճ Կատինյանը...: Նրա արտում ջութակի ձայնի նման ջերմ ու հուզիչ մի զգացում էր տառապում: Միտում էր վրանքի և մահի վերաբերյալ շատ լուրջ ու խոր հարցեր պրպտել: Բայց ինչպես այդ պատահում է միամիտ մարդկանց հետ, այդ հարցերի մասին նրա խորհրդածությունները չէին համապատասխանում ոչ

իր դեմքին և ոչ էլ նրա ձայնին: Բառերը կարծես ավելի մեծ էին, քան իր հոգեկան հասակը:

Միրանյանը լսում էր նրան ուշադրությամբ և ժպտալով:

— Չէ՛, չես հասկանում,—նկատում էր մյուսը, երբ նշմարում էր Միրանյանի ժպտար,—ինչ քեզ ասում եմ՝ թերթերում կարդացած բառեր չեն, իմ մտածումները, ես...

Սոսուս էր սիրո ու մահվան մասին: Չէր հավատում մահին: Մահը սեր է, ասում էր, և սեբը՝ սառ: Պարզապես կյանքի տարբեր ձևեր են:

— Հասկանո՞ւմ ես, Բարկեն ջան, ես էդ մասին մտածել եմ...

Եվ ահա, Ղաչաուրգաչի մոտերը, ճիշտ աչք վալրկյանին, էլր ամբողջ սուսվոս տեղոգ կոիվներից հետո, թվում էր, որ թուրքերիչ հետ էին մղել, հեռվից երևաց, Դե ինչպես թշնամուն հետապնդող կատինյանը կծկվեց թամբի վրա, երեբաց, վալր ընկավ և... փռվեց ձիու առաջ: Միրանյանը անմիջապես երկու ձիավորներ ուղարկեց նրան օգնություն: Ձիավորները հասան... Բայց թշնամին ամեն կողմից հասավոր կրակ թափեց ու գունդը ստիպվեց նահանջել: Ուղարկված ձիավորները սպանվեցին: Կատինյանը մեաց գետնի վրա:

Թուրքերը, անշուշտ, նրան էլ դաշունահարեցին, կողոպտելով ծխախոտի ոսկե տուփը, սիրած ազգա լուսանկարի հետ միասին...

— Հասկանո՞ւմ ես, Բարկեն ջան, ես մտածել եմ...»³²:

Ամբողջ վեպում ալբաներ պորուշիկ Կատինյանի մասին, նույնքան տողեր օրերոգ Բուդաղյան բուժքոջ կապակցությամբ և մահացած, անմոռանալի կերպարներ ընթերցողի հոգու մեջ:

Եվ սարսաղեցիկ, պատմականորեն հաստատված իրական ու իրապաշտ տեսարանները՝ նկարագրող թշնամիներ Երևանի և Հայաստանի մասին:

Ախոռի նմանվող քաղաքային աշուժը, դրսում խմբերով մուրացկաններ, որոնք «մեկ միլիոն ֆ» ողորմություն են հալցում և որոնք հաղիվ հագնելված, ոտաթոթիկ, հիմաևդ աչքերով, շուքի վերածնված երեսներ են, քաշում են մարդկանց բաճկոնի ծալրերից, օղակ կապում և կաշում՝ արցունք թափելով և աղիտոգորմ աղաչելով: Մղձավանդալին է ամեն ինչ: Մյուս կողմից՝ դաժմապահները կուտակվել են տնելի դարպասներին նկատում: Մեկը մյուսի դուր լինած՝ նրա՝ համարում մեծացրած միջատների, և ամենասարսափելին՝ ամեն օր մահանում են շատերը. «Եվ մահ առաւիտ, լուսաբացի մոտ, սալլեր են լայիս և համարում փողոցներում ընկած զինակները», իսկ նախքան սալլ նկատելը՝ «համար կոիվներ էին տեղի ունենում՝ նրանց ցնցոտիներին տիրանալու համար: Սալլը զնալով ծանրաբեռնվում էր. մեկը մյուսի վրա դիզված մերկ մարմիններ, դուրս ցցված դեղնած ոտքեր և ձեռքեր»³³:

... Իսկ «մեկ միջոց» ողորմութիւնը ինչպե՞ս հասկանալ: Դրա «գաղափարը» բացահայտում է փնսփի երրորդական հերոսներից մեկը՝ Պերոնյանը.

«Եղբայր, ինչպես բացատրեմ... Այս ողորմելի շենքում մի հին տպարան կար (խոսքը պետական «Թատրոնի» շենքի մասին է. — Գ. Ս.), ուր ժամանակին հայտարարութիւններ, փոքրիկ զավեշտներ և օրացույցներ փին տպում, իսկ հիմա... չվախես... հիմա պետութիւնը վերացրել է և տպում է հանրապետութեան փողերը...: Եվ ողբալին այն է, որ դրամա իշեր տալու համար վնաս չկա... պատկերացրու, այո՛, թուրք չկա... Երկու օր է տանջւում եմ, մտածում, մտածում... Այդ անպիտան մեքենա... ուտում է... ուղղակի մի աժդահա... Զի բաժնում էրի: Ֆինանսների նախարարութիւնը անզադար նոր տեղիաներ է պահանջում, միլիոններ, միլիոններ, միլիոններ... Ուրիշ ալն օրին եմ հասել, որ բոլոր ավելի է աճում, ինչ նրա վրա տպած գրեմարը»³⁴ (ընդգծումը մերն է — Գ. Ս.):

Անանկացում է բոլոր ճակատներում և հուսահատութիւն, հոգեհետաքննութիւն՝ վաղըս նկատմամբ, բայց նաև շարունակվող «ազատագրական» փրօն ճառեր, քառփակ սրտով և տափակ խելով մտաւորականներ... պահապան աղջիկների հման նախանձոտ, լեղի և հիմար...», որոնց համար «հայրենիքը կուսակցութիւնն է, իսկ կուսակցութիւնը համայնք»:

«Պետական անկայուն պաշտոնների կոշիկն է գործից անտեղյակ նախկին վարժապետներ, այս բոլորից մինչև կոկորդը կոշտ ու դժգոհ ժողովուրդ և այս պայմաններում ու միջավայրում, պարզ է, որ Բժե հայրենիք, այլ անգամ խրճիթ չի կարելի կառուցել»³⁵:

Նման եղրահանգումը վեպի գլխավոր հերոս Հերայանին է, որ ծովափին իր խառնվածքով հասկանում է առկա ողջ իրականութիւնը: Կոտտան Զարյանը նրան հակադրել է Պետրոս Մարկին (նորջուղայեցի վաճառական), ֆինանսների ղեկավար, դերասան Պերոնյանին, հին ցարական պաշտոնյա, նավային մի մեծ բնկերութեան կառավարիչ, հետագայում՝ հարբեցող, խաղաղախոս Պանտելիյին, արհեստով նկարիչ Հայկ Շուշանին, ֆուտուրիստ բանաստեղծ Կարային, զրականագետ Սուրբանյանին և արտասահմանից հարկերի եկած այն հայերին, որոնք, պարզվում է, ոչ ավելի ոչ պակաս ձգտում են միջխտրական պաշտոնների, և, ի վերջո, նախարարներին՝ կարիերիստներին, կեղծ մարդկանց ու «հայրենասերներին», որոնք ասակ են հանուն իրենց անձնական շահերի ամեն ինչ ոտնատակ տալ...

Ա. Հերայանը և այլ դրական հերոսներ՝ գլխավորութեամբ Զվարթի, որին սիրում է Հերայանը: Զվարթը Հերայանի համախոհն էր դպրոցական տարիքում: Այս իրենց տանը վարձակալած մի կոմունիստի շնորհիվ, դպրոցական տարիներին իսկ, դառնում է ակտիվ և նույնիսկ ղեկավար կոմունիստ, որը ամուսնանալու է ամեն ինչին խորապես հատու դարձած, վերածնված Հեր-

յանի հետ: Այս վերջինները և նրանց նմանները պաթետիկ ճոշեր չեն առում, բայց, վերոհիշյալներին հակառակ, պատրաստ են ծառայելու հայրենիքին և տանելու ամեն տեսակի զրկանք ու տառապանք:

Հեղինակը իր զրաւան հեռոսնեո՛ւ, հատկապես Ա. Հեղինի և Զվարթի աստիճանական վերածննդին հետևում է քայլ առ քայլ, համոզիչ ու շոշափեղի դարձելով բանց վերափոխումը և իրավի ու արդարեւ իրականում նրանց յիրքերոշումը: Երբեք չէ՛լի համոզիչ ու անասորիչ ինչ հաստատար՝ և՛ իրենց, և՛ հաշ ժողովրդի համար:

«Զվարթի... Ինչքան վերել էր և ինչ լավ էր, որ աշխարհ շրջված էր,— մտորում է Հերյանը,— պարզ, լուրջ, կարծես լուսավորված: Մեղուշտ, կորեքեր էր կանացի աշու ք՛ բռնթլուներ, փերահատված աղաւ: Ե կոկորդր լցված աշն հուզականութլուներ, որ նրա հմայքն էր կաղմում, բայց, մյուս կողմիք, ինչքան ափելի իրական էր հիմա, ինչքան ափելի պաշտաւ: Մնվում էր նոր կինը, նոր նալ կինը: Ոչ թե տառապանքներից ծալված, ողբով ու արցունքով լցված հալ մայրը, ալլ ափերակներից ու մոխիրների միջից վերածնված, լուսավոր ճակատով, իմաստուն աչքերով, հասկացող ու քաջ սրտով կներ»²⁶ (ընդգծումը մերն է—Գ. Ս.):

Իսկ ամենաէականը, վեպի հիմքում բնկած նաւը, այսինքն՝ խորհրդանշիչը ալլ բոլորի, որ հասցւում է եւանա լի՛ճ՝ իր նպատակին:

Իրական է պատմութլուներ: Իհարկէ՛ ոչ, բայց ափելի քաւ նման է ալղ, այսպես ասած... հերյանականութլուներ, պատմական երականութլուներ և վեպի բաւում էջերում հերյանականութլուներ ու Հերյանին վերագրված... հրաշքը: Ողովհետեւ հաւը Հերյանը ինքն է, իսկ հաւի Սեանա լի՛ճ համեմատ ոչ ալլ ինչ է, եթէ ոչ Հերյանի գիտակցական բեկումը: Մի խոսքով, հալ նորաստեղծ մարդու, ներկա զեպրում՝ հերոսի, ողու անբնկէլութլուներ և ալղ անբնկէլութլուներ շնորհիվ գտնված պատմական նոր ուղի:

Այդ ճանապարհը, որ, ինչ խոսք, գլուրին չէր, ձեռք բերվեց և հետո էլ, մինչև վերջնական հաստատումը, անցավ նույնպիսի դաժան փորձութլուներով: Գրա վկայութլուներն է վեպում նաւի անցած ուղին՝ լի բազում խոշրնդոտներով, անասելի դժվարութլուներով, նահանջներով ու պարտութլուներով ու նաև:

Կոստան Զարյանը, իրավամբ, սփյուռքահայ գրականութլան համար խոշոր ձեռքբերում նշանավորող ստեղծագործութլամբ ոչ միայն փայլեց իր «հերյանականութլամբ», ալլ և իր բնութենապաշտութլամբ, այսինքն, այս զեպրում, հայրենի բնութլան եկատմամբ ցուցաբերած շոշալ ակրո հակվածութլամբ, որ լուրահատուկ պարագա էր՝ պայմանավորված նրա արեւելահայ լինելու և հայրենի չքնաղ աշխարհը անձամբ ապրած ու վաշխլած լինելու հանգամանքով: Սիրո հաղվածութլամբ հայրենի բնութլան՝ ծառ ու

ծառերի, փռուի ու քարի նկատմամբ: Եվ այս հատկապես սեր բառի իրավ ու բնորոշություն փմատում, որ նվազ ուշագրավ դեր չկատարեց սփյուռքահայ լոն-թերցողների սրտում ու երևակայության մեջ:

«Ու՛մ չի տեսել Արարատյան դաշտի աշտներ, ոչինչ չի տեսել: Նա դալիս է դանդաղ, փռհուն ու կարմիր քաջերով, լեռների կատարից իջած թևն զովք իջնում է ամառվա փռղած ճերմակ հորեհների վրա, մաղոմ է օդը, ալբիմի-կոսի իր աշխատանքում թանկադին ու դարմանալի մետաղների՝ բաղադրու-թյուններ ձուլում, հողմերի վրա լույսեր ման ածում, ծառեր՝ մեջ մոմեր մառում և հորինում է դեղին ու մեծղի այնպիսի նվագներ, որոնց մասին կարելի չէ պատմել, որովհետև նրանք գայիս են կյանքի և սահման սահման-ներից հեռու անծայր վայրերից:

Երկրագնդի ուրիշ նվաշերում աշտեր օրհասական ամառվա վերջին և տեղեք ցնցումն է, հուսալքված մեկնում ու հեկեկող տերեւթափ. Հայաստա-նում, ընդհակառակը, նա ընդհանուր և յուսավոր ալլափոխության երկար տարողությու-ն է: Ու՛մ չի տեսել Արարատյան դաշտը աշտներ, չի կարող երե-վակայել ինչպիսի խոր հոգեկանության, ինչպիսի վերացման, ինչպիսի նե-րսե խաղաղության կարող է հրավիրել բնությունը:

Ձյունագագաթ լեռները դրկող ոսկյա վարսերով, սարուռուն, համատա-րած անդորրություն: Դեղին բոցերով ալրվող կաղամախինների շարքեր, ծան-րացած նմրաստաններ, պսպղուն պարտեզներ, պղինձների՝ հետ հալված հո-րիզոն և խորացած, ճառագայթող, հստակ երկինք:

Ամեն ինչ խորատուգվում է, մտածում, բոցկրտում»³⁷:

Պիտի շմռռանալ այստեղ ևս, որ վերսի առաջին տպագրությունը 1943 թվականին էր, այն շարագուշակ տարիներին: Ժամանակահատվածը ավելի էր սաստկացրել կարոտը, սերը հայրենի բնության նկատմամբ: Առաջինը նաև, որ Կոստան Ջառյանը սիրո երգիչ է, դրա լավագույն վկայութուննե-րից մեկն էր «Տատրագոմի հարսը»: Սերը՝ այդ հզորագոր ուժը, միախառ-նված բնության՝ հոգու բախասան է: Նա ամեն տեղ և ամենուր մասն է բնության, հայրենի հողին, և նրանով, ալը միատեսականությամբ է լիիրավ մարդկային երջանկությու-նը:

Ամենից զգալուն ցավը սիրո ցավն է: Սիրով տխրած մարդը խորունկ հոր է, ամեն մի ձայն նրա մեջ արձագանք է գտնում, լայնանում, մղկտալով շարշարվում: Մի բառ, մի պատկեր՝ և հոգին շշնջում է քամուց տրորված բարդու նման, մարմինը լուռ է և լճափվում ու ջերմում, սիրտը թպրտում է՝ լճեր վիրավորված բազեի պես»³⁸:

Ի վերջի է՝ մեծարենցյան սիրո երգերի արձագանքն է և նրա խտացրած մեկնաբանությու-նը:

«Սերը ոչ տալ է և ոչ առնել. սերը ամբողջովին լինել է: Նա մահ է և ալերան մեծ, որ մեր մարմինը նրան շի հասնում: Նրան հասնում է մեր հոգին, երբ պատրաստ է, իսկ բանի՝ հոգինքը կան, որ պատրաստ են»³⁹:

«Սերը էություն էություն է: Սերը վերջին և կատարյալ մենականությունն է, նա ոչ տալ է և ոչ միտություն, այլ վշտերով ցանկած դաշտ է, որի միջից մարդ անցնում է ինքն իրեն հետ հանդիպելու համար»⁴⁰:

Հերյանը, վկայի մի գրվագրում, Զվարթից «հուսախաբվելով» հեռանալուց հետո, ուզում է իր տառապանքը «խեղդել» գինեանքը, բայց իզուր...

Այն, ինչ չի փարողանում անել գինին, այն կազդույր, որ սեփական է բերել մոռացության գիրկը ողբելով նրան, անում է հալոսների հողի և Արարատի վեհափառ տեսքը, որ ավելի ուժեղ է, քան մնացյալ ամեն ինչ աշխարհում:

«Նոր հասավ կոնգի բարձրության վրա, լուսաբացի իր բոլոր կրակները դուրս հանեց, ողողեց նրա աչքերը, հափշտակեց նրան: Հեռուն, Արարատի ձյունածածկ հաղաթից ճառագայթների հեղեղ էր թափվում: Վարի յաջատարած դաշտը կաթնագույն մշուշից կամաց-կամաց ազատվելով արեֆանում էր և անծալն հնչում կանաչ նվագի նման: Մշտակա պարտեպներում թռչունները երգում էին: Օդը հարբած էր:

Աշխարհը վերածնվում էր հողի և գեղեցիկ վայնեղով:

Հերյանը, որին ամբողջ գիշերը Կամա շալաստանի ուժեղ գինին չէր կարողացել հարբեցնել, իրեն զգաց գինով և երգանիկ: Եվ նրա շրթունքների վրա ուրախ պարի մի անորոշ մեղեդի պար հեղեղ:

Ինչ հարուստ և հզոր և գեղեցիկ էր այս երկիրը: Խոտեղ մի քարի ն հանձնվեց ամեն կողմից խուժող լույսերին և երգերին»⁴¹:

Սիրով տխրած մարդը խորունկ հոր է...

Հոգին շշնջում է քամուց տորոված բարդու նման...

Սիրտը թափում է թեր փրավորված բազիի նման...

Սերը՝ վշտերով ցանկած դաշտ է...

Այս և նման գուգահեռները խոսում են ամբողջական ամբողջական միաձուլման մասին, հատկապես երբ անքն է խոսում հոգում:

Բացի, իր թերություններով հանգերձ, Համաստեղի «Մպիտակ Զիափոր», և ինչ որոշ բալլերիստներով հանգերձ «Նավը լեռան վրա» վեպերից, նման լինողներն և նպատակալից դուրս պատմական ստեղծագործություններ պեղելի չհաջողվեց տալ արտերկրի գրականությանը, հատկապես՝ ազգային-ազատագրական պայքարի «տարեգրություններ» նվիրված թիմաների վերահանման իմաստով: Իսկ նվիրվածները առավելապես հուշագրություններ, շտեպակահացված դեպք ու դեմքերի արձանագրություններ էին կամ սոսկ գեղարվեստական գրականության տանելի մակարդակին չհասցված վավերաթղթեր, ոչ փիլ անդամներ լույս աշխարհ բերված «թատրերություն» սեռում, և այս

սամենը ցրված մեծ մասամբ մամուլի էջերում, որոնք, մեր ուսումնասիրության համար, սահմանները նկատի առած, ստիպում են արձանագրել միայն փաստը

Ինչպես ասել ենք, մեր աշխատանքը իր առաջին և ներկա երկրորդ հատորով, ինչքան էլ ծավալուն, մնում է և մնալու է դրականության պատմության լրվագծաբանի սահմաններում և նպատակ ունի առանձնացնել միայն սամենահիմնականներին (ինչ խոսք՝ մեր տեսանկյունից)՝ ընդգծելու համար առաջնային միտումները:

ԸՆԴԴԵՄ ԵՎ ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՄԱՆ

Ն. Բրեյտեռտհայ գրականության ինքնաճատաճման, ապրվող կյանքի հաջերին զառնարու փաստը իրագործվեց, երբ սփյուռքահայ գրողը անցնող տարիների հետ կամա թե ակամա լմերվեց կամ «համակերպվեց» իր շրջակայության, իր սպրած երկրների բարք ու սովորություններին, նրա քաղաքական ու սեռական կացություններին, այսինքն՝ այն աշխարհին, որ յուրում էր Արևմտյան, և կոսմոպոլիտական էր ԱՄՆ-ից մինչև Եվրոպա և Արաբական Արևելք։ Կարճ ասած՝ երբ սփյուռքահայ գրողը «կլիմայափոխվեց» և հանդես եկավ կամ լրիվ հափտակված նոր գաղափարախոսության ընձևած «բախրների» պրոպագանդիստի դերում՝ դառնալով նրա լծակիցը, նրա ձայնակիցն ու գովերգողը, կամ ընդհանրացնելով կրած անարգարությունների դեմ՝ հանդես գալով որպես բողոքող, հակադրելով նույնիսկ իր իսկ ապրած իրականությունը՝ իրապանություն, որի նկատմամբ առկա դիրքորոշմամբ էլ հարկ է որոշվեր Սփյուռք դարձած զանգվածների գալիք օրը։ Այսինքն նրա կամ այլասերումն ու ուժացումը փողի իշխանության տակ, կամ հենց այդ իշխանության ներքո իր ինքնուրույն դիմագծի պահպանումը, որ բացառապես բարդ ու դժվարին հարց էր։ Պարզ ասած՝ դրվում էր Ազգապահպանման, թիվ-չլինելու ամենակենսական պրոբլեմը։

Իհարկե, պրոբլեմի հաջող լուծման համար կար ուժեղ պատվանդան, կար հալոթյան մայր զանգվածին բախտ միճակված վերածնված մայր հայրենիքը, նրան նպաստակաղված Նոր կարգի գրականությունը, բայց այդ ամենը առանձին բավարար չիմք չէր կարող լինել նման Կոնգոս հարցի լուծման համար։ Հարկավոր էր զգաստ մոտեցում, լավագույնս ըմբռնել ու պատկերել կապիտալիստական աշխարհի տեսանկի, բայց մանավանդ անտեսանկի ներքին լծակները և հետո պահել հայ զանգվածներին այս վերջինի կաշառող ու շլացուցիչ արտաքին խաբուսիկ կեղեիք։ Այլ կերպ ասած՝ մինչև այժմ մեր քննարկած միտումները բավարար ազդակ չէին կարող լինել՝ արդարացնելու համար նշված գրականությունը տրված «գաղութահայ» կամ սփյուռքահայ հորջորջումը։ Գրականությունը պիտի որ արձագանքը դառնար իր իսկ անմիջական միջավայրի ու կրիմայի և նրա դեղարվեստական

անյուրադարձը հանդիսանալով՝ աշխարհում արդարացնելով իր գոյություն փաստը: Եվ ճիշտ էր Անդրանիկ Անդրեասյանը¹, երբ գրում էր, թե սփյուռքահայ զորողը բազմաթիվ միատուններից հետո, երբ «սոս վերջուպես հանգրվեցավ մխրճակի գաղութներու առօրյա կյանքին մեջ, ուր թե՛ ողբերգություն կար, թե՛ վաժեշտ, խոյանք կար և անկում, հայրենասիրություն կար և ուրացում, անձնագոհություն կար և հասպաշտություն: Ամբողջակա՛ն հյանքն էջ ան՝ իր վսեմագույն առաքինությանց շողերով և ստորագույն մոլորությանց արատներով: Եվ այս մեծանցումեն ծնան զոճե՛ր, ուճե՛մ պիտի կրճալին իմաստ և աւժե՛մ տալ «գաղութանայ գրականություն» հորջորհումին»² (ընդգծումը մերն է.— Գ. Ս.):

Այդ «հանդիսությունն» էր ամենաէականը և մխրճումը, մխրճվելը գաղութների առօրյա կյանքի մեջ, և այդ կյանքի նկատմամբ դիտարկողական ամենակենսականը:

Այդ դիտարկողական էլ հստակացան խրամատները: Հանդիսությունից հետո ի ցույց տրված համակերպվածությունը, թե՛ բողոքով, կամ՝ դրա քողարկմամբ, թե՛ ահա ռճով, ինչը կոչվում է տալ կյանքը աչնպես, ինչպես որ է:

Հարկ է ասել, որ այդ միտման բերքը, նկատի ունենալով հսկայի կողմերը, շատ է առատ և չկա, գրեթե չկա սփյուռքահայ մի զրույ կամ բախաստեղծ, որ իր լուսնան մուծած չլինի տվյալ նպատակամղմանը: Եվ այս և՛ բանաստեղծության, և՛ կարճ արձակի՝ պատմվածք, փխպիկ, և՛ նաև միայն կալվածում: Մենք, իհարկե, կանդրադառնանք առավել հետաքրքիր ձևեր բերումներին: Այն ձևեր բերումներին, որոնց հիմքը արդեն դրվել էին նախապատերազմյան, տասնամյակներում (երկրորդ համաշխարհայինի) հատկապես Շահան Շահնուրի, Զարեհ Որբունու, Հրաչ Զարգարյանի, Լուսինյանի (Լաս) վեպերով, Միրան Սեդալի և այլոց պատմվածքներով: Վեպեր, պատմվածքներ, որոնց մասին հանդամանորեն խոսել հնք մեր աշխատության առաջին մասում 1920—1945 թվականների նշված միտման ստեղծագործությունները քննարկելիս: Ներկա ուսումնասիրությունում, չմանրաբնույթի համար մեր խոսքը, բայց ուրվագծելու համար վերևում մեջբերած «հանդիսության» պատկերները խրամատի մյուս թևի արձակում, կանդ կատնենք մի երկու հեղինակի վրա, որոնք գաղութների առօրյա կյանքի մեջ առավել կողմ եղան «ուրացումների, հասպաշտության» պատկերմանը և, ավելին՝ չվարանկցին անկեղծ լինելը նաև իրենց «համատարբեր» հրապարակավ խոստովանելուց և «հասպաշտությունը» «գեղարվեստական խոսքի տակ» լույս աշխարհ բերելուց:

Մի խոսքով՝ սփյուռքահայ գրականության և կյանքի ամենաառաջնային պրոբլեմներից մեկում՝ աղոպպահայանման հարցում, կամա, թե ակամա,

զիտությամբ, ին անզիտությամբ, զիրք գրավելով ու բլհարկելով բնդդեմ հայտապահականման, և ալս՝ ամենաշատ հավակնելով հանդես դալու... խոսնակի դերով:

Այդ հեղինակներեց մեկը՝ շնորհալի արձակագիր էղվարդ Բոյաճյանը, մի որոշ ժամանակաշրջան ևս խմբագիր, գրել է.

«Որպէս գրող պետք է ճշմարտություններ բտելնք մեր ժողովուրդին. չրտինք...», և շարունակած է նա. «Անտեսելով ու մեղք արհամարհելով ուղղակի իրականութունը՝ շարիր միայն հասցուցինք զտեղծածին, որ իր գրչի նմիրյալներէն կարհանցեր հակառակը»:

«Չարիր միայն հասցուցինք», խոտտովանում է հեղինակը, որովհետեւ արհամարհեցինք, անտեսեցինք իրականութիւնը, կլանքը (Խհարկե պետք է հասկանալ զրա մեջ և առաջին հերթին նաեւ հաջրեի նոր իրականութիւնը...): Բայց քալինք «խոտտովանութիւն» հետքերով, այն անկեղծութիւն անվան տակ հանդես եկող կեղծիքով, որակեղ աւելած է նաեւ հետեւադր.

«Վա՛յ մեզի, վա՛յ մեր շրջանին... մարդիկներ ենք զորշ, վարկաբեկ, կուշտ րլլալու ետեւ, զրաղած ենք շահախնդրական մանր կամիքներու, արայցիի ու սրճարան ու նրբանցք բուրող խզարարու շողակրատութիւնը», ավելին՝ մասնամոքելով «եղեղ եմ ծառայի գոգնոց կապած թշվառական, եղեր ալտիշններուն ու աշնիշներուն մանկլալիկը»:

Խհարկե, ալս «զերանեկեղծ» ատղերում չի աւելած, թե ս՛ւմ մանկլալիկն ու ծառան, ին ովքե՛ր են ալտիշներն ու աշնիշները, բայց պարզ են տողատակերում հասցեատերերը, Իսկ վիե որոնք ձին զրանց պատճառները, նույնպեւ պարզ է աւելած, որովհետեւ, շարունակում է էգ. Բոյաճյանը.

«Հայք վեր է, քան լուրը, քան հոգին, քան գաղափարը», և զրանից էլ կզրակացութիւնը՝ որովհետեւ «նշմաշտուրդլուր կախարհկն մեզ» (բնդգծումը մերն է — Գ. Ս.):

Այդ ճշտարտութիւնը կապխտարխտական աշխարհի տեսանելի կեղեի տակ թաքնված անտեսանելին է, հաջրենի պայծառ իրականութիւն նկատմամբ կույր ձեռնարը և ալտակղկց էլ՝ իր սերնդին տրված իր իսկ բնորշշումը.

«Գրական գատապարտելի տերունդ մը, որը գաղութահայ ողջ կլանքը խնդուլքի վերածած մեծ ու փոքր հեղինակութիւններէն, հավատարմութիւն ալաղան ու զարմանաղան պատգովաններ տաաջ քաշելով ամեն տաաու, իր լավին ոսկորը մուտաց միշտ, շնական ու շան պեւ չհալոր (բնդգծումը մերն է — Գ. Ս.):

Նոտեր են յորարանշուրիս քամակին զանաքան հեղինակութիւններ, որտեր բնով զրական շեն, նոտեր են անոնք քամակ կտրող ծանրութիւնը ու վերածեր մեկ բոլորիս խոնարհագունց աւանակի»: Թե ովքե՛ր են նրանք՝

ուշիմ ընթերցողի համար նույնպես շատ է պարզ ու թափանցիկ նույնիսկ. բայց դա էլ չէ կարևորը: Կարևորը խոստովանության աջն մասն է, որտեղ ասված է. «Երբ մեզմե պահանջվածը արվեստագետի վալիլ քաջութուն մըն էր լուկ, հայ կյանքը հուզող խնդիրներուն մեջ մենք ներկայացանք միայն ծայրված բառերով, ծայրված համակրանքներով, ծայրված գաղափարաբանությամբ... վախցանք օրնիրուն հանրային կյանքի «ճարպիկներին», «ճարտարներին», մեծ ու փոքր մակշավայներեն... Մեր պզտիկ ինքնապաշտպանության համար փորձեցինք հարմարիլ ժամանակին... Այդ սխալ բմրոնված ինքնապաշտպանությունն կսկսի ազգին հանդեպ մեր դավանանքությունը» (ընդգծումը մերն է—Գ. Ս.):

Եվ այսպես, «հիմակուհիմա, տախտիկյան և սուտ բաներու մունտինյ հնք և ուրիշ ոչինչ» և «բազում անգամ պզգալի դարձած մեր «ես»-երու արատ կրերենք միայն հալ ժողովուրդի անբիծ ժառանգություն»:

Վերին աստիճանի «անկեղծ» էին խոստովանությունները, և դրանց հիմքը տալիս էին հենց իր սերնդի, իր խրամատի բանաստեղծներն ու արձակագիրները: Շափարշ Նարդունին էր նրանցից մեկը արձակում, աջն էլ կարոտի գրականությունում, Մարմեն Անուշ, Մինաս Թյուլլյան, Վահրամ Առֆյան և այլն կոչվող բանաստեղծները, որոնցից հասակապես վերջինը, 1946 խմբականին դրած էր մի բանաստեղծությունում, ուղղակի ասում է.

«Ինչո՞ւ կերգենք, մենք չենք գիտեր»:

Եվ ես և Պողոս Մնացյան արձակագիրն ու վերջին տասնամյակները «Բագինի» խմբագիրը, որը հենց իր խմբագրած ամսագրում լույս քնծայած «Հանդուցյալին աղան» խորագրով պատմվածքում հաստատում էր, որ իսկապես «պզգալի դարձած մեր «եսերով» ուսումնական կրեմնի միայն մեր ժողովուրդի հոգեկան անբիծ ժառանգությունն էր այդ եսերը պատկապես քնդգեմ են Նիկոսիում հաշտության և հանգիստի արժանիքները: Եվ այդ եսերը «հենց հուզիներուն մեջ անհետաձգելի վալիլքի վերածած» «Բագին», ամսագրի թիվեր, ցուցանիսի համար: Չասելու համար դեռևս, որ այս բոլորը հենց ամսագրի նախաբան խոսքին հաջորդող էջերում: Իսկ ինչի՞ մասին էր պատմում պատմվածքը.

Պատմվածքի ղլխավոր հերոս Ժառը ամուսնացած է գեղեցիկ կնոջ հետ. բայց սիրում է մի ուրիշի: Ոչինչ, կյանք է և նոր բան չէ աղ եռանկյունի պատմությունը և՛ մեր, և՛ հասակապես օտար գրականություններում: Բայց նորը Պողոս Մնացյանի պատմվածքում գեպքերի մզմալանջային շարունակությունն է: Պարոն Ժառը, որպեսզի տիրաճու էր սիրածին, փոխադրում է կնոջը, որից հետո գեպքերի նման թավալումին է տես, կաթվածահար է լինում մալրը: Այսբանք, կարծես, բավարար չլիներ, հերոսի միակ որդին գոհ

է դնում վիթարի, և ահա, սնապլանական այս «հայ» հերոսը անմիջապես ամուսնանում է իր սիրածի հետ: Բայց դեռևս կա ավելին.

«Մեռելոցնե վերադարձին ժապ և կյուսին ազատ շունչ մը քաշեցին և ազատորեն ժպտեցան իրարու, նույն զիշերը Բարե-Ռոք պարահանդեսի դահլիշ»:

Թվում է, թե հարկավոր էր զնթ աշատեղ վերջակիտել պատմվածքը՝ բավ համարելով մարդկացին ամենատարրական զգացումներից զուրկ այդ դուշ-գին տրված «ազատության» դրոպական մատմարդանքները... Բայց պարզվում է, որ հեղինակի հոգեբանություն և հրեակայությունը թափը նոր է ուժավորվում, և ահա հանգում է նման եզրակացության.

«Ո՞վ և ո՞ր մեկ երիտասարդը կրնա իմ ցրածս ընել,—կրսեր ժապ ամեն նանդիպողի:—Դժուրին չէ երեք ամսվա մեջ երեք մեռել յազել ու ամուսնանալ»:

Ո՞վ կրնա աշաքան ծախքի դիմանալ»:

Հայտնի չէ, թե ինչ պետք է դրախտին՝ բացի պժղանքից, «տրվեստի սերը իրենց հոգիներուն մեջ անհետաձգելի վաշելքի վերածած» քնթիկցողները: Վիրավորա՞նք «հայ ժողովրդի հոգեկան անբիծ ժառանգության» զեմ արված ռանգություն համար, թե՞ սովորեկն վարվել այնպես, ինչպես պարսն ժագր: Ի՞նչ դաս պետք է փերցնելին որպես մարդ ու որպես հայ՝ պատմվածքում որպես հերոս ներկայացված այս փիժվածքից: Միշտ այս պատմվածքը նման չէ ամերիկյան աշխարհման գոհները առաջնորդող այն ջրաղացին չոր մատակարարելուց, որը կոչվում է, որը տրված է որպես պատվեր արևմտյան այն զրոգներին, որոնք հանդես են բերում պխավոր հերոսների դեռում այնպիսի «գերմարդեր», այնպիսի տիպեր, որոնք չեն ճանաչում ոչ մի սրբություն ու բարոյական և միտում են սերտնդներին դատարկելու իրենց անկեղ ու խսկությունից: Ի՞նչ ազդապահականման մասին խոսք կարող է լինել նման հերոսի օրինակով, և մի՞թե դա է ճշմարտությունը թեկուզ... կապիտալիստական աշխարհի ողջ բարոյականի համար:

Սրանք հարցեր են, որոնց պատասխանները արվել են էդ. Բոյաճյանի եսի խոստովանություններում... Այնպես որ, բավարարվելով աշաքանով, որ, առեղ լրիվ պարզ ու հստակ է ամեն ինչ նշված սերնդի գրականության համար, խոսենք այն բանակ ու որակ կազմող մնացյալի մասին, որը հանդիսացավ սփյուռքահայ գրականության, ինչպես ասացինք, ամենակենսական միտումներից մեկը: Միտում, որ նպատակադրվեց առաջին 'հերթին հենց ալը աշխարհի զեմ բողոքով և հասն նրա խսկության մերկացմամբ: Եվ այն նաև բանաստեղծության մեջ, որի առաջին տաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկը Զառեն Մելիգոնյանն էր և այդ էլ հենց հապատերազմյան առաջին տարիներից: Բանաստեղծ, որ հասկացել էր, թե փալլուն ու շրտցուցիչ արտաքի-

նի տակ կա մի ալլ կյանք, որ վիճակված է ապրել մեծամասնությունը, թե թմբկահարված ազատությունից օգտվում են այդ աշխարհի հզորները միայն՝ սեփականացնելով աշխատավորների արյունն ու քրտինքը, թե կան ամենագոր տերեր և այդ տերերի միայն ու միայն նեւած ոսկորներով բա- վարարվող միլիտնավորներ, որոնք անընդհատ կեթակա են շահագործման, և այս վերջինների անխնա շահագործումն է ապահովում առաջինների նա- խանձիլի կյանքը՝ պողոտաւերի առինքնող նեոնային լույսերի տակ վաքա- րեւերում և զվարճութան ու զեխոսթյան գոհնեւերում: Հզորներ, որոնք ունեն ամեն ինչ, որոնք տեր ու տնօրեններ են կյանքի՝ երկրորդների դժբախտու- թյան ու թշվառութեան գեւմ հանդիման: Լավագույն դեպքում՝ առատերերի, գործատերերի գեւմ որպես մարձակալ ու վարձու աշխատում:

Այս իրողութեան պատկերումը, իհարկե, նորութեան շէր սփռութեան պատկերութեանում. արհամարհված, անտեսված «չորրորդ դասակարգի» մարդկանց մասին գրել էին. գրվել էր գեւես առաջին տատնամկաներում, և այդ գրողների լավագույնների շարքում էր Վազգէն Շուշանյանը՝ առաջին հելլենի: Բայց անմիջականորեն հետպատեւումն տարիներին իրականու- թյունը ավելի պարզ ու հստակ դարձավ և գրա «մեղավոր» հաշտանակած խորհրդային երկրի գաղափարախոսութեան իսքն էր Արեւմտք և հատկա- պես սփռութեան դաւթօքայներ: Հասակ առնող, դրականութեւն մտաք չործող երիտասարդ սեղանդները ուղղակի հմալքի տակն էին նշված գաղա- րախոսութեան, որ իր իսկ օրինակով շոշափելի էր դարձնում երկու աշ- խարհների մեջ առկա հակասութեւնները: Այդ հակասութեւնների պատկե- ցումը հարցեր էր ընում, առաջացնում էր բողոք արդին պահպանութեան գի- տակցութեան մեջ: Այդ հարցերն էին հուրում նաեւ սփռութեան պրողներին. խտակաւ Արաքական արեւելքում, որտեղ կյանքի հակասութեւններ, այդ աշխարհի տերերի ու «հպատակների» միջն հասցվել էին ծալտահեղ քե- վեւների: Զարեհ Մեկտնյանը 1950 թվականին իր «Երջանկութեւն» ժողովա- ծուի «Տոն»-ը բանաստեղծութեան մեջ իրավամբ հարց էր բարձրացնում. հարց, որ ընթերցողին տոխպում էր մտածել սոցիալական անարդարութեւն- ներից այն մեկի մասին, որ նշված տարիներին, հատկապես լեւրութեան կյանքում գոյակցութեւն ունեցող հոգաւորանների օրինակով (որոնք բնակիչները մեծ մասամբ հայ գաղթականներ էին) մղում էին ավելի տաղտուկակ քա- գարական ու սոցիալական պրոբլեմներ մասին մտորելու:

Նոր կառուցված հաղարսթիվ աւ շնչելեն
Շրեղ, հակա ու բաշատող,
Որոնք ունեն մարմար սանդուխ և բլուր լույսեր՝
Գիշերն ի բուն անդուլ վառող ու չհատնող,
Որոնք ունեն վերելակներ հանգստաբեշ

Բն սենյակներ կա՛նավորված փարթամորեն...

Այս շենքերն,

Որոնք տունն են այսօրան մարդոց,

Այս շենքերն մարդավայել՝

Ո՛րն է արդյոք ի՛մս, մարդե՛ր:

Գետեղեթի նեղելի ու չին ալս ճամփան

Անցնինք հորոր,

Խրճիթներ կան թիթեղալեն՝

Կքած ու կույ ու իշաչ՝որ,

Որոնք ունին պատուհաններ տառապահար,

Ա՛քերու պես հիշանդ ու չիլ ու անջաթիլ

Ու բացվածքներ՝ վերքերու պես խոր ու կեղի:

Դուռներ՝ ծոած բերանի պես կաթվածածար...

Գետեղեթի չ՝ ծախսավոր ալս հարդեղե՛ն

Հառում, ազեղ ու հողմերեր,

Եւստը տա՛նն եւ այսօրան մարդոց,

Այս է ալս տո՛նն, մարդերու

Այս բանաստեղծությունը գալիս էր կյանքից, ինչպես տապցիներ, իրա-
կան ու շոշափելի միջավայրից և չէ՛ր կարող չհուզել և մտորումների շնչել
բնթերցողներին, որոնք նեծամասնությամբ բաժանում էր «զատում, ազեղ
ու հողմերեր» տներին ողբերգությունը: Թեկուզ կյանքի դաժան իրականության
նման իրապաշտ պատկերումը ինչ-որ րոպեի հզոր տղա-տակեր ունի, սո-
ղատակեր, որոնք հիշեցնում էին նաև լուսլայն ալն մասին, որ հայրենիքում
մարդու համար այդ ամենակենսական հարցը արդեն բուժելի պրոբլեմ էր:

Իսկ նաև անուղղակի գիտակցված հայրենասիրությամբ էր մղում, հայրե-
նասիրությամբ ոչ միայն զգացական իմաստով, այլ նաև հիմք ունենալով
սրբագրումը անարդար բնկերային կառուցվածքի, սրի պաշտպանն էր կանո-
նիկ կապիտալիզմը և որի ուղղմանն էր նախատեսված հայրենիքը իր
նոր հասարակարգով: Բանաստեղծությունում ոչ մի բառ չկար այդ մասին,
բայց հենց այդ չկան էր ապահովում նրա գեղարվեստական որակի խորք ու
որակ, որ պակասեց հայ հիտադիմությանը ոչ թե նրա համար, որ այս վեր-
ջինները ապահովված էին շքեղ, հսկա ու քաջառողջ շենքերով, այլ սրով-
հետև «ճշմարտությունը՝ ահաբեկում էր» նրանց և ամանկավիճակներն էին՝
շքեղ, հսկա ու քաջառողջ շենքերի մեջ ապրող հայ «այտինչներուն ու ալն-
իւղներուն»՝ հանուն իրենց բաժին «ոսկորին»: Ավելին, այդ «ոսկորով» գո՛հ
ու լիացած՝ չէին մտահոգվում հայ աշխատավոր դասակարգի մասին, այս վեր-
ջինների պաշտպան օրով: Զարեհ Մեկրտչյանին և իր առաջադիմական սերնդա-
կիցներին բաժանող հիմնական գիծը այս վերջիններից հենց նշված «առաջ-
դիմյան առկայությունն էր: Զարեհ Մեկրտչյանի նույն ժողովածուում լույս

ընձեռած կարեւորություններից մեկնած, քիչ քանակ կազմեցին և շունեցան այն տաբողունակությունը, որը, ինչ խոսք, վիճակվեց արձակին, որ իսկապես էլ կազմեց սփյուռքահայ գրականության ամենարազմերանդ և ամենաբեղուն կալվածքը: Եվ պիտի ասել, որ ԱԹԼ մեծ մասամբ միջակից բարձր ողակով, այնուամենայնիվ՝ նաև ոչ քիչ սոսկոս կազմող աշխատու նվաճումներով ու ձեռքբերումներով, որոնք հանդես եկան ն' ձեռի, ն' խորքի միաձուլությամբ:

Ահա ոչ լրիվ ցանկը այն հեղինակների, որոնք իջեց կարևոր կամ համեատ լուծան մոտեցին տվյալ միտմանը անցնող տասնամյակում.

Զարեն Որբունի, Հրաչ Զարգարյան, Լևոն Մեսրոպ, Արամ Հայկազ, Անդրանիկ Մառուկյան, Հակոբ Ասատուրյան, Սիւրան Սեգա, Տիգրան Վառժապետյան, Արմեն Դաբյան, Սմբատ Փանոսյան, Գևորգ Անեմյան, Սարգիս Վահագն, Նուպար Ալիշյան, Հակոբ Կառապետյան, Ռոբերտ, Հատտենյան, Զավեն Պիպերյան, Երվանդ Պաշտմյան, Վաչագան Անեմյան, Մոշեղ Լշիան, Լուսիկ, Վահրամ Մավյան, Սոֆա Տեր Մարգարյան, Կառապետ Փոլադյան, Ադրինե Տատրյան, Վարդան Կոմիկյան, Երվանդ Կոպեյան, Անդան Էդգեր, Սահակ Պալքեյան, Պարույր Զ. Սասիկյան, Գրիգորի Միքայելյան, Արմեն Տատուր, Միհրան Տեր Ստեփանյան, Անդրանիկ Նանարյան, Անդրուշիկ Սարյան, Հայկ Գուգումյան, Արամ Սևիկերյան, Հրանտ Գանգրունի, Ավետիս Ալիմսանյան, Հրանտ Գուլումյան և այլն:

Պարզ է, որ ուրվագծերի սահմաններում վերոհիշյալներից բոլորին անդրադառնալ անհնար է, մանավանդ որ մենք աշխատանքը կառուցել ենք միտումների ընդգծումով, այդ ընդգծման մեջ առանձնացնելով ողորակի ժամանակաշրջանների համար կարևորագույն գրականությունը: Եվ այն՝ առանց (ոչ քիչ անգամներ) չ'առնել ունենալու տվյալ հեղինակի աղծա իջնորդ, այլ պարզապես տալու համար տասնամյակների ընթացքում ի հայտ եկած միտումների առանձինքները:

Այս խմատառով էլ, բոտ ժամանակահատվածի, առաջիններից մեկն է 1957 թ. «Վախճանը» վեպով, իսկ 1959 թ. «Մինչև ժամը երեկո» վիպակով հանդես եկած կին գրողներից Գուլալի Պ. Միքայելյանը, որը լավագույնս պատկերել է կապիտալիստական բարձր կեղտն ու մուրք և այդ հասարակարգի համար ամենազոր հանդիսացող փողի զործած ավերը, նրա բերած ալլասերումը ընտանեկան հարկերից ներս: Սա վիպակ է ահագանդելու համար հատկապես հայ ընտանիքների կյանքում սպտսմող վառանգի մասին և այն ուժացման մասին, որ անխուսափելի է, երբ մարդ քննում է նրա կանոնը մեքենայի սաղորանքների մեջ և շեղվում նրա իսկ պարտադրած անմարդկային անդիր օրենքերով:

Գլխավոր հերոսը՝ սամուանացած և երկու զավակների տեր Սեդրակը, բաշխի, ազդասեր մի մարդ, միամտաթլուն է հանդես բերում և օրերից մի օր իբր սևփական խանութի պաշտոնյաներից մեկին դարձնում է գործընկերու Սեդրակը, ինչ խոսք, երբ հարուստ է, փող ունի, շրջապատված է ընկերներով, բարեկամներով և վախելում է հարգանք ու սեր, շահաված, որ բնատանիքում տիրված հայր ու հարգված ամուսին է։ Բայց չի իմանում, որ այն հասարակությամբ մեջ, որտեղ ինքն է, կա մի սկզբունք, որ հուշում է, Սեդրակը շահելու համար ամեն միջոց արդարանալի վե և նպատակի ճանապարհին «արտոնված» է ոտնակոխել նաև հայր, մայր, որդի, ընկեր ու բարեկամ։ Եթե Սեդրակի համար այդ սկզբունքը անբարո բան է, ապա այլ կերպ է մտածում Սեդրակի խակ առաջ բաշած «մտերիմ», «պատվավոր», արդեն նախկին պաշտոնյա Մարտիրը։ Այս վերջինը՝ զեղծելով հաշվի մատչանները, դրսևանելով փողերը և, վերջապես, օգտվելով Սեդրակի միամտաթլունից, հասնում է աշխույժ, որ կարողանում է երբևից իր պատրոնին զցել երկրորդական պլանի վրա, սովելին՝ նրան դնել պարտքերի տակ և հասցնել սևանկացման։ Մինչև Սեդրակը դիմի է լքելնում, թե ինչ է կատարվել, արդեն ուշ է։ Սկսվում են դատարանական բաշքշուկները, տարիներ տևող դատական նիստերը, որոնք ամեն տեսակի վարկ ու փողի հետ նաև քայքայում են մարդկաբիւն ներքինը։ Գործում ու հարգված ամուսինը, ընկերը ալծմ անպարտաճանաչ հայր քե և ձախորդ ամուսին, և քանի որ չբավոր է, ուրեմն շունի և՛ ընկեր, և՛ բարեկամ։

Այստեղից էլ սկսվում են օգբերդոթլունները, առօրյա ապրուստի շարաաստիկ մղծափանջները, բնատանկան մաշեցնող անհասկացողութլունները։ Կա երկու ճանապարհ. առաջինը անդունդ՝ և... անձնասպանութլուն, երկրորդը՝ զարմանալիքներ կրկին նոր կյանքի խոստում՝ և՛ հարստութլուն, և՛ վաշեք։ «Մինչև ժամը հինգը» վիպակում այս նոր խոստումը՝ Խալեա էֆենդին է՝ իր ծովափնյա սրճարանով, Կապիտալիստական աշխարհի ընդհատակի ներկայացուցիչներից մեկը, որ օրը ցերեկով իր կատարած «սպապանութլուններին» շնորհիվ հակալական հարստութլուն տեր է։ Հարստութլուն, որը ձեռք է բերվում «արդարադատութլան պալատի» ներանցքներում գործեր «կարգավորելու», հաղար ու մեկ մութ գործարքներով, անբարոյական նախաձեռնութլուններով և այլն։

Մի խոսքով՝ «արդարանալի» այն նախաձեռնութլուններով, որոնք փող են բերում և դրանով էլ դառնում արդար և «գործիմաց» արարքներ։ Սեդրակը դառնում է Խալեա էֆենդու շոշափուկներից մեկը, նրա «պաշտոնյան»։ Ինչի ճիշտ՝ քեկնում է նրա շոշափուկների ցանցի մեջ։ Եվ մի առգամ որ քնկնում է, արդեն սկսվում է բարոյական անկումը, ալլասերումը՝ որպես մարդ և հայ։ Խալեա էֆենդու սեփականութլունը հանդիսացող զեղեցիկուհի-

ներից մեկի, երեւի նաեւ ամենամարդկայններից մեկի՝ Լամբիայի հետ կապը, որը տակաւ փախաւսմ է սիրտ, նույնպէս ոչ մի ելքի գոտւ չի խոստանում, բնութագրաւոր՝ ամէկի է խորացնում Սեղրակի ընտանեկան առանց ալն էլ քայքայված վիճակը։ Այս բոլորի տրամաբանական վախճանը, որը, և միջի ալոյց, դարդանում է հենց խալեա Վֆենդու կանխադրումներով, ստիպում են Սեղրակին լրիւ Եւրոպայի բնութագրաւոր մութ դործունեության մեջ, ինչպէս նաեւ բոլոր մշակութային, որոնց նպատակը՝ հանուն փողի ազդիկներին պոռնկության ներդրումն է, աներ քայքայելը, մարդկանց միաժամության շահագործումը և ալլն, և ալլն։ Այժմ որ, վերջ ի վերջո, փողը և՛ պատիւ է, և՛ բարոյական, և՛ ամեն ինչ...

«Է՛հ, կլանքն այ աշխատ է,— մտածում է Սեղրակը,— դրամ, ի՛նչ կերպով որ դա... միայն դրամ»։

Բաց դա աշխատ է միայն հոգրներին համար, իսկ Սեղրակին և նրա կնոջն սպասում է կլանքի ալ երաշանդում։ Նրանք՝ ալդ աշխատի դործիրները, մանր միջնորդները, զո՛ւ են գնում սաղրանքներին և փոխանակ պատանշելու իրար, փոխանակ հասկանալու և հասկացվելու, սարքում են վեճեր, կոնֆլիկտ, որպէսզի մեկը քնկնի հոգրութեան, մշուսը հասնի իր «տրամաբանական վախճանին»՝ բանա, դաժանները թողած դրացիներին խնամքին ու բախտի քմահաճութիւն։

Գորշ կլանքի ալս ֆոնի վրա, ինչ խոսք, ինչ-որ տեղ լավ մարդիկ են Սեղրակը, կինը՝ նվարդը, նույնիսկ սովորական պոռնիկ Լամբիան՝ նկատի ունենալով, որ նրանք բոլորն էլ ստեղծագործութիւնում խալեա Վֆենդուի բնորոշված կապիտալիստական մեքենայի զոհերն են, մեքենա, որ իր բնթացքի համար կարիք ունի ալս վերջիններին։ Ուրեմն ի՛նչ անել։ Գուտցի Պ. Միքայելյանը դրա ղեղաւորման չի տալիս, առաջարկում է աշխուրջ լինել, զոլուացնում է վտանգից՝ կրկնելով մի անգամ իս սփյուռքահայ դրաքննադատութիւն մեջ գեղեւ շշեղում ալն միտքը, որ կապիտալիզմը ոչ միայն թշնամի է դասակարգային փմաստով, ալ նաեւ թշնամի ամեն ձեւ պատկանելության և որ ազդեթիւն դադափարը նույնպէս ոչ մի արժեք չի ներկայացնում, բացի՝ ամենագոր փողից ու կապիտալից։ Փողի իշխանութիւնը, մի խոսքով, լուրջալն գեմ է ազգապահպանմանը, դործում է բնդգեմ և ալդ մասին է վերադրում ստեղծագործութիւնը վերջում, երբ Սեղրակը իր մղձավանջային երադի բնթացքում տեսնում է իր հայրենի երկիրն ու դաշտերը։ Նրկիւ, որտեղ ինքը մշակ է ու «հունդեր կնեա աղսներու մեջ», որտեղ հորովիկ երգով զգում է, Վե մաքրվում է հոգու կեղտերից։

Գուտցի Պ. Միքայելյանը թելադրում է բնթերցողին՝ հանուն հայապահպանման աշխուրջ լինել, չկորցնել հոգուց հայրենի սիրուն հատկաթված անկուր, վառ պահել միշտ աջ սերը, որովհետեւ ալդ սերը, նրա նկատ-

մամբ զգացված պատասխանատվությունը միայն կարող է այդ քառասյին աշխարհում հայ մարդուն դերժ պահել վտանգներից: Միայն ու միայն ազգային ամանդներից, երա ազգերից ամեղ փոխանցված սրբությունների նկատմամբ մեր հարգանքը կարող է պահել ու պահպանել մեր քնտանեկան կյանքը՝ այն վերջինի սաբքած հազար ու մի գայթակղություններից:

Կապիտալիստական աշխարհի մերկացման նպատակադրումը հենց այդ գծի մեջ ինչ-որ տեղ զուգահեռվում է սփյուռքահայ գրականության մեջ բռնահարկած միտումների հետ, այսպիսով՝ հանուն հայապահպանման, առաջին տնտեսական տնտեսի բնագոյ, բայց էութան մեջ հենց դրան միտող, ինչ առաջնային պարաշրջանում հատուցելով: Գովքը այդ հրեշտային կապիտալիստական մեքենայի, դասակարգային պատկանելության անձնավորված լինելու բացի նշանավորում է կեցվածք՝ ընդդեմ հայապահպանման:

Այդ դիտանկյունից են գրված Ննովա Պետյանի (Արմեն Շիրակ) պատմըվածքները, 1946 թվականին Սիրիայում լույս քնծայված Անդրանիկ Խանաթյանի՝ «Կրակի արգարություն» պատմվածքների ժողովածուն և հատկապես «Վարդուհիւր բողոքը անծանոթին» պատմվածքը: Նույնը կարելի է ասել նաև «Անի» և «Դեպի երկիր» ամսագրերի աշխատակից, «Երկիր» պարբերականի խմբագիր Հայկ Գույումճյանի պատմվածքների և գրանցից «Անի» ամսագրի (Գոտարի) N 3-ում լույս քնծայված «Մղձավանջի» մոտին: Միևուրեակ հեր-Ատեփանյանի «Աշմենիան կանակ է» և «Ստառ քույրիկին պարագան» պատմըվածքները, մասնավորապես՝ առաջինը, գրված են հատկապես վերելում նրշած նպատակադրումով: Հետաքրքիր է, որ Հայկ Գույումճյանի «Մղձավանջ» և Միհրան հեր-Ատեփանյանի «Աշմենիան կանակ է» պատմվածքներում արտարուստ հետադր, բայց ներքուստ ընդհանուր եղբեր կան, որոնք տողատակելում և բացահայտ հիշեցնում են հայրենի հողը, ազգապահպանման կռվան հանդիսացող հայրենին՝ որպես կռվան ու պատենշ կապիտալիստական աշխարհի անխորվուժյունների ու ոտնձգությունների դեմ:

Իր պատմվածքում Հայկ Գույումճյանը վառ գույներով նկարագրում է տաքեղերջի նախօրեին իր հերոսի ավանդական ուրախությունը հաջորդուհ հուսախաբությունը կյանքից: Պատճառը այդ հուսախաբության... պարզ մի նախադասություն՝ սովորական տվյալ աշխարհի համար:

«Պարոն, ալ պաշտեն շունիսը ձեզի համար: Ազատ եր որեւէ ուրիշ գործ հետապնդելու»:

Որքան հեղանակը այդ «ազատ եր»-ի մեջ, բայց դա չէ էականը: Էականն այն է, որ ալստեղ գործող հերոսը Գույումի Պ. Միքայելյանի Սեդրակից մի բալլ առաջ է արդեն:

«Հասալ տուն: Պապեր էին: Պապերից ինքն այ: Բայց քունը մերժեց փակել իր աչքերը: Ու բաց իր աչքերուն առջեկն անցան անոնք, որ

կիսճողեն ճամփաները, իրենց անաթի զայրույթը կ'անցրեն Կոդոսաներեն: Դիտյով, թե ինք չէր առանձին: Եվ այդ մտածումին հետ՝ ուժի հոսանք մը անցավ իր մեջեն: Զգաց թե բազուկները կայրկվեին, և իր քարի ձևերը կշիռնին կարծր կոռուփներ»:

Հերոսն աշտակղ հետո է Սեղրակի նման հուսահատվույց, անդունդի եղ-
ան՝ բանվելույց, բնականապես, գիտակից է կամ գիտակցում է իր սաս-
նաբանին պատկանելությունը, և արդեն ոչ տողատակային, այլ բացահայտ
լուսին է գալիս Միշրան Տեր-Ստեփանյանի պատմվածքում:

«Ընկերներ, գացե՛ք բսեր այդ մարդուն, իրմե մեծին ալ և բոլորին, թե
ես պաշտոնադրելու եմ ձեզ... խեղճ եմ անիծեր կտոր մը հացին,
քո կարգի ինձի՝ թույնի պես... կրնա ուղարձր բսկ ու զործադրել... ես չեմ վախ-
նար, կ'հասկնա՞ր... Գիտեի, գիտեի, թե ասիկա պիտի պատահեր օր մը...
բայց այս բանը ինձի վախ չազդեր այլևս... Արմենիան կռնակս է... «Արմե-
նիան»: Զե՛ք լսած իր մասին... Ուրեմն լսեցե՛ք... երկու հարյուր միլիոննոց
կորստաբերական գանդվածի և աշխարհի մեկ վեցերորդ մասին՝ հենած «Արմե-
նիան»... ի՞նչ հայրենիքս... Սովետական Հայաստանը... Դուր բսեր՝ «Էրիվա-
նը» գիտ կկանչե՞ս...»:

Կապիտալիստական աշխարհի այլ մղձավանջային ու դառը երևաններին
անդրադարձող պատմվածքներ են ստորագրել Սմբատ Փանոսյանը («Պատու-
հանը», «Նեղ օրերու բարեկամ» և այլն), Արմեն Դարյանը («Ընկերքը», «Պա-
րահանդես», «Քննաբեր» և այլն), Տիգրան Վարժապետյանը («Տարագիր սկի-
զը», «Աբրահամ Լինգրե կրկնը և պրեքին») և ուրիշներ: Ահառեղ պիտի ստել,
որ նշված միտման մեջ հանդես է բերվել և խոսվել նաև այնպիսի մի երևույ-
թի մասին, ինչպիսին կոսմոպոլիտիզմն է (աշխարհաքաղաքացիությունը),
ամերիկյան այն օտարալի բարբերը, որոնք սփյուռքահայ տարածքներում
նաև երևան բերեցին նոր սրակի մի տիպարի, որ բնորոշվում էր հայություն-
նից հեռացմամբ, հայապաշտանման ճիգերի դեմ իր կեցվածքով ու ցինիզ-
մով:

Այդ ոգրերգական երևույթի մասին նույնպես գրվել էր նախապատե-
րազմյան շրջանում Շահան Շահնուրի, Զարեհ Որբունու, Հրաչ Զարգարյանի,
Լուիզա Ասլանյանի և այլոց վեպերում ու պատմվածքներում, բայց երևույթը
առավել շոշափելի դարձավ հիսուն-վաթսունական թվականներին և հետա-
դա տասնամյակներին: Նման երևույթի անդրադարձ հանդիսացող պատմը-
վածքները ստորագրեց նաև Մարգիս Վանազը՝ առաջ անցնելով ու պատկե-
սելով նաև այն ալյուսերման մասին, որ գործված ուվերն էր հայ երիտա-
սարդության որոշ խավի վրա, նրա՝ բնագրում հայապաշտանման պայքարը՝
հանուն «ազգապաշտանման» կեղծ դիմակի տակ: Առաջին միտման հվիված

պատմվածքներից մեկը խորագրով էր «Մատանիներ»⁶, իսկ երկրորդ թեման լուսաբանող ու մերկադնող պատմվածք է «Մուրափին զոհը»⁷:

Առաջինում հերոսը սովորական վարսավիր է, որ պատրաստվում է նոր տարվա երեկոյան շուտ վերադառնալ տուն և կնոջը տանել ժամանակին գրավի գրված նրա ամենամեծանկազին մատանիները: Բայց դեռևս շուտ է և կարելի է մեկ-երկու հաճախորդ ևս բնդունել:

Առաջին հաճախորդը Արամն է՝ շփացած, աչքասերած ներկայացուցիչներից մեկը նոր սերնդի, որի և նմանների համար հաճույք և կյանքի նպատակը նորածնության վերջին խոսքով հագնվելն է, մազերը լուղսակը, գրքպանում անպակաս տմերիկյան սիգարետ ունենալը, պարտաբաններ ալյուրեղ և սևալիկն սանձարձակ կիբոր:

Ահա ալը ափսոսից մեկն է Արամը, որ ձեռքերը «կը ջիւմն գրպաններում մեջ, կը սուլե և ծեքծեռուն քալելով կը մտնեա մեծ հայելիին», մեծ հայելին խանութի ալն միակ թանկարժեք իրն է, որ ձեռք է բերվիլ նշված մատանիները գրավի ղնկով, «Մատներովը մեղմորեն, զգուշութամբ կը շուրթ մազերը, գլուխը կը ձեռն աջ, ապա ետ ու կը հիանա ինքն իր վրա» և մտպենալով վարսավիրին՝

— Եսդո՞ (ազատազված արար. Լորյալս—Գ. Ս.). ուս մազերդ ուս ալե... մարելիքդ չի՞ գար կոր...

— Եսդո՞, լուզի պես փայլեցնես պիտի, գիտե՞ս լա, ձեռքիդ գործը... ալս լիչեր «Գուռն վեռ» կերթանք կոր... կտո՞ր մը կա հոն... տեսնե՞ս, պատմա՞մ...:

Մինչ վարսավիրը գործի է լծվում, գալիս է երկրորդ հաճախորդը, որ վատառկավոր, ծերունի ուսուցիչ է, աղքատ ու զրկված մարդ, ամբողջ մեկ կյանք ապրած ինքնայրումով ու զրկանքով մինչև Բրազիլիա, անկից հալկական ազատագրական շարժումներ, քարատղարութուն գորավար Անդրանիկի մոտ և, վերջապես, որպես ուսուցիչ զանազան դպրոցներում պաշտոնավարած, հարզված մարդ, և ահա այժմ դեմ հանդիման է կանգնում ալդ Արամ հեշեցյալի հետ, որ ելած ոտքի, ամերիկյան ծխախոտը ձեռքին, հարց է տալիս.

— Հարցում մը միայն, մյուսլու, բե՞մ:

— Ըսե՛, մանչա, մի՛ քաշվիր:

— Մյուսլու, ինձի իսպաներեն կսորվեցնե՞ս...:

Ուսուցիչը մտածում, կասկածանքով մի պահ նայում է երիտասարդին, որ Արամ հայ անունն է կրում, և հարց է տալիս.

— Իսպաներեն ինչո՞ւղ է պետք, մանչա:

— Իշտե՛, մյուսլու, պետք է, ամեն բան չրսվիր:

— Հասկնա՞նք,— կպնդե վարժապետը:

— Լա՛վ, բռն՛մ: «Գուտան ղէկ» գիտե՞ս, մշուսու, Տորաթի սա ղուքս կապարեն: Հոն, լույսի կտոր արտիսա մը կա, իսպանիոյ է, կուզեմ կոր անոր հետ մտերմանալ, իսպաներեն գիտնալը կարեւոր է, եթէ շուտով սորվեցնես ինձի, ահա արտիսան քեզի ալ բաժին կհանեմ...:

Այդ ցինիզմի դեմ ավելորդ են բոլոր մեկնաբանութիւնները: Ահա՛մ, գիտուկ են տալած, ցնցող է երկխոսութիւնը, և ով էլ լինէր ենթական, պիտի ուզէր թքել կամ առնվազն տպասկել աչդ այլասերված երիտասարդ հայ մարդու երեսը: Այո՛, իջնում է ապտակը, բայց ոչ ծերունի ուսուցչի, այլ վարսավիրի կողմից, որին հաջորդում է զրոզի հաջող վերջաբանը: Ապտակը հարվածում է ոչ թէ նրան, այլ տպակուն, այն էլ բուռնցրի վերածած, ջախջախելով... մեծ հաշիկին: Հիմա.

«Ոտքերուս տակ... պատի մեծ հաշիկիս անհամար կտորվածքներն են, որ կհանգչին, հանցավոր մոխրամանին հետ:

Իսկ ես. ապուշ կտրած, անշարժ, բացեր և՛ սպիս ու բացակա աչքերով կգիտեմ սառանիներուս թափշէ տուփը»:

Յինիզմ, անպատկառութիւն և ալլասերման նման փոստի պատճառած կրկնակի ուղերթութիւններ: Իսկ ովքե՞ր են զրա պատասխանատուններ. Սիյուսթում հասակ առած նման երիտասարդութիւն համար ո՞վ է մեղավոր: Ամերիկյան ներմուծվող բարքերի ազդեցութիւնը, որի դեմ բաշխի ղծվար է, Բե՛ւ ալը բարքերի ներմուծմանը աջակցող այն ուժերի հանցավոր մեղսակցութիւնը, որ հանուն սեփական շահերի, որոնց մեջ նաև ամենապատապարտելին... քաղաքականը, փակուղու առաջ են կանգնեցնում հայապահպանման ճիգերը:

Այդ հարցերին շեշտակի պատասխան է տալիս նույն հեղինակի «Սուրաին զո՛ր»:

Այստեղ հերոսը հայկական զոզոթաթալից մազապուրծ հոգսորած հայ Մանուկ աղան է, որ տարագրութիւնից հետո հաստատվելով Բելըութում, երկաթի մի վաճառատան բեռնակիրն է դարձած:

Տարբէն արդեն առած մարդ, խնայատեւ, Բու՛ր զոհողով այր, այնուամենաւնիւ, իրարից երկու-երեք տարիների տարբերութիւնք չորս ազգիկների հայր է: Եվ եթէ ունի «երջանեկութիւնը պղտորող ցամ մը», դա արու գամկի կարտան է, որ ի վերջո իրականանում է հինգերորդ մանչ գամակով, որին կոչում են Մուրաւ:

«Քառասունի սեմեն տնցեր էր թէև, բայց իր մանչուկին հետ կրէին մանկացա՛վ ան և ապա անոր հետ վերապրեցա՛վ իր պատանեկութիւնը. վեպն ու գնդիկը միտսին խաղացին, առաջին վռուցիկը միտսին բարձրացուցին: Դպրոցը միայն բաժնեց զրեներ: Հոն Մուրաւ նոր բնկերներ գտա՛վ: Իսկ ինք սրպէս արգեն հասուն մարդ, ինքզինք քաղաքականութիւն տա՛լով, կազմակերպելով երեկոյան իր ասուլիսները»:

Այն՝ դպրոցը բաժանում է հայր ու որդուն, բայց ալի բաժանումը լինում է ազնտարեր: Մի օր էլ Մուրաւո չի ուզում ղեւալ դպրոց, և ալի առաջին ծանր հարվածն է հօր համար: Սաստ, սպառնալիք, ոչինչ չեն օգնում որդուն: Մուրաւոյը գտնում է նոր քնկերներ: Ժամանակահատվածը անգլիական գրավման շրջանն է Լիբանանում: Իսկ որդին բեռնակիր՝ անգլիացիների մոտ: Հարբում է հայրը, լաց լինում, բայց կրկին իզուր... Շահապետ է բեռնակրութիւնը, կան հափշտակութիւններ անգլիացիների իսկ մեղսակցութեամբ (խորամանկ քաղաքականութիւնն ալս վերջինների կողմից) և կա փող: Մուրաւո խառն է մոլթ գործարքների մեջ, ալսպիտով վեբականղեւած փր վարկը տան մեջ: Միայն Մանուկ աղան է զժգոհ ալի բոլորից և վստա՝ է, որ ալս զոգութիւնները վերջ չեն բռնեալու և վստ են վերջակիտվիտ: Ի վերջս հետանում են զազութարարները, վրա է հասնում մեծ երազի իրականացման օրը, սկսվում է հայրենադարձութեան շարժումը, բայց Մանուկ աղան չի կարողանում խօսկանացել ատրիներ շարունակ փալփալած հույսը, որովհետև որդին արդեն լանտումն է: Իսկ բանտից դուրս զալուց հետո կարճատեւ է լինում հօր ուրախութիւնը, որովհետև որդին ալս անգամ էլ զբաղված է ալս կասկածելի գործերով. թգնախաղ, թաղալին մոլթ ու վարուն հավարութիւնը, խմիչք և ալս: Նով ալս բոլորի արդունքն ալս, որ որդին մի օր հալտարարում է.

— Պիտի մեկնիմ:

Ո՛ր, ինչո՞ւ, ամբասկանալի է, որովհետև արդեն ամեն ինչ ուշ է և մեկնումը... «Կուտակցական զաղտելիք է»:

Մանուկ աղան, իհարկե, անմիջապես զգում է, որ նման ձեով մեկնումի տակ կա աղտ, անխոտտովանելի մի բան: Ինքն առաջին օրից էլ զեմ էր երգու կուտակցական լինելուն: Նրբել չէր ախորժած թաղի սրճարանատիքայ հետ որդու հաստատած մտերմութիւնից: Մանուկ աղան թաղի հանրակներից է և լավ է ճանաչում սրճարանատիրոջը: Կիտի, որ ալս վերջինը իր կուտակցութեան մեծերի՝ զալմների հովանավորութեամբ իր անպաշտոն: զերիշխանութիւնն է հաստատել ամբողջ վարդամասի վրա, զիտի հաւ, որ նա ներգաղթի օրերին զինված, իր «աղերթի» զլուխն անցած, ինչպես էր շոքել անից տուն և սպառնացել հայրենադարձվել ցանկացողներին: Ավելի. զեւես խորհրդարանական բնարութիւնների բնացրում ինչպես էր բռնի հավարել բիւններ և իր իսկ աչքի առաջ խոշտանղել վարդալին զրալուցի նախկին տնօրենին:

Ու հիմա, իր որդին՝ Մուրաւոյ, զնում է ալի մարդոց թելադրանքով, զգիտն՝ ո՛ր: Միայն ամիսներ հետո սկսվում են շշուկներ, թև «Մուրաւո երեք քնկերներով մեմերկա զրկվել էր կուտակցութեան կողմն մարգվելու համար, իսկ սրիչներ ալ սլնղեցին, թև Բուրբիա»: Ալի շշուկների մեջ «Բուր-

բիտ զազափարը ինքնին բավեց, որ պղտորի Մանուկ աղալի արշուներ: Այլ չմտածեց մարզվելու զազափարի վրա: Այլ վստահ էր ինք. աղոտ, անխոստովանելի բան մը կար քաջամեծ տղուն մեկնումին տակ, դուրս նաև վտանգավոր»:

Եվ վերջապես վերադառնում է Մուրատ, թունդ են ելնում տնեցիների սրտերը: Ավելի ճիշտ՝ խմանում են, որ վերադարձել է որդին, բայց դեռևս տուն չի եկել:

«Մուրատը չտեսա՞ր գետ, կհարցնեին ամեն կողմե, զայրմանալի. չէ՞ որ ան եկեղեցիին բակն է, հիմա ալ հոն բլլալու է աղոց հետ: Ու Մանուկ աղան աճապարանոր գնաց, արդեն հեռակներով, տեսնելու, գրկին սեղ-սելու իր աղան»: Այսպեղ մեջ բերենք հոր և որդու հանդիպումը, որը նույնպես մեկնաբանութեան կարիք չի զգում, որովհետեւ ալ ճանաչեցման պարզած տեսարանը նույնպես բնորոշ էր հիանալիան բնականորեն լիբանանահայ և սիրիահայ կյանքի համար: Տեսարան, որի նախանքները հիանալիան քվականների վերջերին, ամերիկյան ներխուժման ժամանակ, հատկապես պատճառ դարձան տասնչափներով հայ երիտասարդների կորուստին՝ այս խորբում անամոքաբար ունեւալով «հայապահպանման» մեկնակետ...

«Իրարմե քանի մը քալլ հեռավորութեան շարեր են երեք հարդե խորտ-վիլակներ: Երեք մատղաշ աղաք, հազիվ տասնութ տարեկան, իրենց ձեռնե-րուն մեջ մեղմեկ դաշույն՝ կհարձակվին խրովիլակներու վրա և դաշույն-ները կխրեն անոնց հարդե կուրծքերուն ու կռակներուն:

Անոնց գեմը կանգներ է Մուրատը: Նավաստիի կապույտ-ձերմակ շա-պիկ մը, կուրծքը բաց և ամերիկյան գլխարկ մը, սանկ, գլխուն էն զագաթը անպիտոթորեն շրված, ավեր է անոր ալյանգակ հոյ մը: Ու ինք հպարտ է ալգ հոյով: Ամբողջութեամբ ջիղ է ան հիմա: Զի հովնիք աղոց տատամտող ձե-վերը: Կբարկանա, կպոռա, կցատկե ու կաննե մեկուն դաշույնը: Ինք արագ ու ճարպիկ շարժումներով ցույց կուտա, թե ինչպես պետք է խրել դաշույնը մարդոց սրտին, վզին, կռակին:

Ճիշտ ալգ պահուն էր, որ ղիրար տեսան: Մուրատը չղայնութեամբ ձեռ-բի դաշույնը շպոտեց գետին և մեղավոր ժպիտով մոտեցավ հոր: Մանուկ ա-ղան քափափած, վախեն խուճապահար, ժխտական շարժեց գլուխը և ամբողջ մարմնով ինկավ ետ, շուրջի մարդոց վրա: Ինք ալ շիմացավ, թե ինչպես կրցավ դուրս սպրդիլ բաղմութենեն: Այլ ուժ տվավ հեռակներուն: Զէր տես-ներ շուրջը, չէր մտածեր, չէր զգար: Միայն սիրտը, սիրտը պիտի պալ-թեր: Տան մեջ, առանց խոսելու, առանց հանգիստ երկեցավ իր մահճին վրա և վերմակը դուրսը քաշեց:

Երեկոյան, երբ Աղապին տաղնապատ թացավ վերմակը, ազնիւորը ճի-մը արձակեց: Մանուկ աղալին ոչքերը ստոսած էին»:

Այս՝ «Եկեղեցիս մը բակին մէջ» խորավիշակներն զրա կատարված փորձերը շատ ծանր նստեցին զոգոսփին: Սարգիս Վահագնի գրիչը իրապաշտօրեն է պատկերել այդ ամենը, իսկ Եկեղեցին պատահական չէ, որ ընկել է գրողի գրչի տակ: Սփյուռքի հալածաշարանման զլխավոր օղակներից մեկը նման առարկայի թիրախ բնորոշը նույնպես իր հիմքերն ունի և ունեցած: Պոպոս Մնասյանի «Հանդուցլալի տղան» պատմվածքից սկսող այլասերումը, էջովարդ Բալաճյանի անկեղծ խոստովանությունների լույսի տակ, այդ զեռն: իրենց իսկ հաստատումով ու վկայագրումներով, այլասերումը հասցնին «Մուրաաի գոհին», հայ բնատնիքների քայքայման, հայրերի մահվան: Մի խոսքով՝ բալլելով ու Սփյուռքում աշխարհ թափել զնով ձեռք բերված ու բերվելիք ազգապահպանման էիդերի գեմ գործելով, որ, աշխուժենալով, հակառակ այս բոլորին, ունեցավ և շարունակում է ունենալ իր գրական արդյունքները, և այս՝ առաջին հերթին սփյուռքահայ գրականության առաջագիմական գրողների խոր գիտակցության ու աշխրջութիւն շնորհիվ, որոնք հետեղականորեն շարունակեցին պայքարը և՛ կյանքում, և՛ գրականության մէջ:

Այդ բիտակցութիւն պատկը հանդիսացան կարճ արձակի ժանրում հարյուրավոր պատմվածքներ, որոնցից ժամանակահատվածի համար ուշագրավ էին Տիգրան Վարժապետյանի՝ ամերիկյան կյանքին նվիրված, ի մասնավոր՝ «Բիլիմանճարո», «Մլուս ափը», «Աղբւր պիտես», «Տեր ողորմյա», Միհրան Տեր-Ստեփանյանի «Կյանքի շղթային փրկված օղակներ» ստեղծագործությունները, Ամբաս Փառոսյանի, Ամեն Գաբյանի, Սարգիս Վահագնի, Պետր Սեմյանի պրականությունը, որոնցից լավագույնները իրենց հավատահանակը շարադրեցին հետևյալ ձևով.

«Զենք համատար գերմարդ գրողներու իրականության: Այլ կճանչանք գրողներ, որոնք ծնած են ժողովուրդին ծոցեն, կապրին ժողովուրդին հետ և կգրեն, անոր համար: Գրողներ, որոնք կգտնան իրենց ապրած ժամանակաշրջանի հարապատ ձայնը, ջոկելով այդ ժամանակաշրջանի հինը նորեն, կանգնելով այդ նորի կողքին և բնականորեն ներշնչելով համարը՝ նորին հաղթանակի անխուսափելիության մասին:

Հայրենի գրականության հիմնական դերի կողքին կգիտակցին սփյուռքահայ գրողին դատարարական բացառիկ առաքելությունը: Բնազանցականություն, անցելապաշտություն, ներանձնականություն ու անկումաշնություն փտանքները կպառնան սփյուռքահայ գրողին, Լիկ ան խզվի իր ժողովրդի սուրբ երակեն, շարքի անոր ալսօրն ու շտենն նորին-ճշմարիտին, արգարին ու գեղեցիկին հաղթական բեթադրը: Այդ նո՞րին մեջ «ազգային» ու Շահամարյանի «անխզելի միասնություն մը կկադմեն: Հակադասությունն «համատարիմ» մնալ չի նշանակել բանտարկվիլ իդեալականացված «անց-

յարի» և աշխատեցնեցին «աղղալինի» խցիկին մեջ, ինչպես համամարդկային շունչի իբր տապալուց չի կրնար ծառայել վերացականացումը իր կամ օտար անունով ու օտար տարադոյ «հերոսը»: «Աղղալինի» ու «համամարդկային» արվեստական աշխատանք չի կրնար ծնունդ տալ ճշմարիտ, ապրող գրականության մը:

Իրաւունք ու ազնու սփռութեամբ ախարներ կուրենաւ սեւեղ ու համար սփռութեամբ բոլոր պարտի ուսումնասիրել իր տաղանդները աղբաժ շրջապատը, որուն հետ հազար ու մեկ թերեւ իրաւունք եւ անոնք: Այլ խոսքով, արարական երկերներու մեջ ստեղծագործող գրողը, օրինակի համար, պարտի ճանչնալ նաեւ արար ժողովուրդը, ահոր աղղալին մշակույթը, ահոր զարմնող նոր գրականութիւնն ու աղղալին իրաւունքը և տեսնել արարական աշխարհի նորը»⁸:

Այդ նորի բնկալումը արարական աշխարհում արձակի կողքին ունեցաւ նաեւ բանաստեղծութեան իր լուսօրինակ բնկալութեանը, որ ասանձնահատուկ էր ալ զաղթօջախներում լուսն աշխարհ բնկածից: Հիսունական թվականներին է, որ սկսեց ալ հասր սիրիւ-լեռնաւանդալ պոեզիան, որ ունեցաւ թաղանգաւոր ու շեղութիւն ներկալ զուգիւնը, ինչպիսիք Լիւ Գառնիկ Աղղալանը, Հարութիւն Մարթանը, Լեւոն Վարդանը, Պեպո Սիմոնյանը, Վարդուհան Պետիկյանը, Նշան Շահնէր, Վահագն Մանյանը, Թորոս Թորանյանը, Մանվել Աղղալանը և շատ ուրիշներ:

Այս բոլորից հետո պիտի տեսնուի, որ հետադարձաբան շրջանի լուսնալուսն ձեւերը ունենալ, իր պարտութիւններով ու հաղթանակներով, իր ձեւերը ունենալ ու նվաճումներով հանդերձ, վիճակից սփռութեամբ գրականութեան վիպագրութեանը, որի մասին էլ ուզում ենք խոսել ալ մէջ:

Մեծիցս պէտք է տեսնուի, որ մեր բնարկած շրջապատում ժամանակաշրջանում խոսքի և ձեւի կատարելութեամբ անդերադանցելի մնաց Շահան Շահնորի «Նահանգը առանց երջի» վեպը, որը, ինչպէս հայտնի է, լուսն էր տեսնել քառանկան թվականների վերջերին և իր խոր ազդեցութեամբ թողել հետագա սերունդների վրա: Շահնորի ներկայացրած սիւնաքանդակ, հերոսներ՝ աւարներ անուններով ու զերերով, հաճախ մտաւ գործնական սփռութեամբ գրողների հետագա ստեղծագործութիւններում: Եւ քանի որ ինչպէս ներկայացել, պիտի բնկած ինչ, որ ուշագիւրդ զիտումը ցուց է տալիս, որ երկրորդ համաշխարհային ինչ նախորդող տասնամյակների երեք անհատականութիւններ իսկապէս ուսուցիչները և ուղեցուցիչները հանգիստացան զալիք և արձակի, և բանաստեղծութեան հասակ տեսնող սերունդների համար, սերունդներ, որոնք զգալապէս կրեցին նրանց անմիջական ազդեցութեանները, և այս՝ և լալ, և վատ բնորոշական իմաստով: Այդ երեքից առա-

ջինք արձակում Շահան Շահնուրն էր, երկրորդը՝ Վազգեն Շուշանյանը, բա-
նաստեղծություն կարվածում՝ Վահան Թեքեյանը:

Իհարկե, այդ «ընդօրինակումը» արգելք չեղավ, որ 1945—1985 թվա-
կանների ընթացքում, հաեկապես յոթանասունական թվականներին, զըր-
վեն յուրօրինակ ու բարձրագույն ստեղծագործություններ, ինչպիսիք Անդ-
րանիկ Անդրեասյանի, Զուբին Որբունու, Հակոբ Ասատուրյանի, Անդրանիկ
Մառուկյանի ստեղծագործություններն էին՝ մասնավորելով մեր ներկա միա-
ման նպատակամղված վեպերը:

Բայց շրջանը, այնուամենայնիվ, սկսվեց Կաբալեա Փոպոպյանի ինչ-որ
ուեղ շահնուրյան մթնոլորտի հետ հեռավոր, բայց որոշ աղերս ունեցող, վատ
ընդօրինակված ստեղծագործություններով. առաջինը՝ «Արևիկի աղաբ»
(Փարիզ, 1946 թ.), երկրորդը երեք տարի անց՝ «Կր նրաժախիմ հայտրենե»
(Փարիզ, 1948 թ.) գեպերով, որոնք, հակառակ բարձրացված գովաբանա-
կան աղմուկին, ին՝ ասելիքի և լին՝ հատկապես ձևի առումով չբավարարե-
ցին նույնիսկ զրականության անհրաժեշտ միջին մակարդակը:

Առաջին վեպը որպես միջավայր ընդգրկել էր Ֆրանսիայի Մարսել քա-
ղաքը՝ գլխավոր հերոսներ հանդես բերելով շուրջ հալ ուսանողներ՝ Մար-
տիրոսը, Մուրենը, Երվանդը և Գուշակյանը: Կար նաև Ֆրանսիացի հերո-
սուհին՝ Մարի Տյուպոսան, այլ անվանումով՝ Մարսելը: Երկրորդական հերոս-
ներ՝ կամավոր Սամվելը, Մարտիրոսի նահատակ հայրը՝ Վահան Սրապյա-
նը, Սամվելի ուսյալ հայուհի կինը, տեղակալ Տյուպոսան և այլն:

Դիտավորու երկրորդական հերոսներ, որոնք ունեն սկզբունքներ, տեսա-
կետներ, անցյալից եկող նստվածքներ, մեծ հոգսեր ու վշտեր, ներկայի ան-
ստուգությունը և աղբ անստուգությունից ձեռքազատվելու տենչը, և, ի վերջո,
բմբոսադուր անարդար ճակատադրի գեմ (ինչ-որ անգ իման շահնուրյան
վեպի երկրորդական հերոսներին): Բայց այդ բոլորը, զժբախտաբար, չեն
հաջողվել մթնոլորտ ստեղծել, շահնուրյան գեպի ինչպեքող ընդհանրացումսե-
րի մակարդակին բարձրանալ և կյանքի հայելին լինել: Որովհետև զրեթե բոլորն
էլ գբաղված են շաղակրատությունը և խոսքով միայն: «Հաղիվ կհանգիպին
իմաստալից յուրության մը, և հանկարծ կհորգին խորհրդածություններ: Հան-
գիպում մը, պատահար մը, վերհիշում մը, և հետո անվերջ իմաստասիրու-
թյուն, առատաբան մեկ: արանություններով, որոնք ոչ միայն կարգիլեն
մտքի սեփական աշխատանքը ընթերցողին, այլև կհոգնեցնեն զինք և կդարձ-
նեն անտարբեր՝ մատուցվածին հանդեպ»⁹:

Նվ այս բոլորը առաջին հերթին նրա համար, որ հակառակ անցյալի
նստվածքներին, առկա մեծ վշտերին և ներկայի անստուգությունից հուրս
զալու ճիգերին՝ հերոսները չունեն հստակ նպատակակետ և, ամենախոցելին՝
դեռևս գեպերի վարդապետան ընթացքում, որը ընկած է երեսնականների

մամանակա հաստատում, զործող ու խորհրդածող հերոսները անդիտանում են հայրենի եւոր իրականութիւնն փաստին, պակասում է նրանց մեջ այս վերջինի առկայութիւնն զիտակցութիւնը, որը աւելի աւարիններին արդեն շողափելի իրականութիւն էր սփյուռքահայ զրականութիւնում և՛ Շահան Շահնուրի (հատկապէս Լոթումի կերպարով), և՛ Լուիզա Առաքելանի («Հարցականի ուղիներով» վեպի հերոսուհիներով), և՛ Սիրան Սեդաի որոշ պատմվածքներով և այլն, չհաշված՝ պոետիան, որ հենց աւել էր Գեղամ Աթմաճեանին (Ա. Եմա), Միսաք Մանուշեանին և այլոց։ Այսինքն, ընդհանրապէս իրականութիւնը պատմանդանովիւ, հանուն հայապահպանման՝ նրանով զրահվելու կենսական նպատակագրումը։ Ընշտ է, այդ նպատակագրման ազատ արձագանքը վեպի վերջավորութիւնն ինչ-որ երկից կրկնված «Արմէնիա՛» բացականչութեամբ, եթէ Ա. Փոլադլանը մտադրվում էր է «լրացնել», Բալց գտ, համեմատել գնալ, չի փրկում ստեղծագործութիւնը շինծու և միայն ու միայն երակապութեան հետ աղերս ունեցող և կլանքի իրականութիւնն փառաբերել անհազորը վեպը ու անցքերի խճողման պատճառած «փրկաւթութիւնից»։

Դժբախտաբար, արվեստի հետ անհաշորդ ալզ վիշտանութիւնն խորացումը հանդիսացավ Կարապետ Փոլադլանի երկրորդ վեպը՝ «Կր հրաժարիմ Լալուիկենէն»։ Ստեղծագործութիւնն, սրտեղ, հակառակ զործող հերոսների առատութեան, բացակայում էին նույնպէս տեսանքին ու շողափելին, արեւակներ և հատկապէս այն վեպերի ընթացքում, որտեղ հաջերանական, բարոյական կամ բաղարական հարցերի պատասխաններ են սպասվում գործողութեամբ ու վարքով, փախանակ... ճառալուծութեան։ Ավելին. նաև այն հանգամանքով, որ չերոսների (Բարգեն, Նշան, Գեղամ, Սուրեն, Անդրանիկ, Զավեն, Միրաբիի և այլն) հալութիւնն ու նկարագիրը չեն բացահայտվում վեպի գործողութիւնների ընթացքում, չհաշված նրանց հայկի անուններն ու խոսակցական լեզուն։

Իսկ ինչ վերաբերում է վեպի մի այլ միտման, որտեղ որպէս ազգային քաղաքականութեան գործելակերպ հանգես է բերվում ահաբեկչութեան ղեգաւորմամբ՝ որպէս արդարութեան վերահաստատման կոշ, պարզապէս դառնում է վիճելի, եթէ ոչ դատապարտելի ու մտնկունակ՝ այս բոլորը, առաջին հերթին, ալզպէս մերկապարանոց զրականութեան բերվելու իմաստով։

Բալց և այնպէս, հակառակ մեր և որոշ զիտակից սփյուռքահայ զրականագետների կողմից նշված նման միտական հանգամանքներին, Կարապետ Փոլադլանի վեպերը, իրենց տառապող վիպալուծութեամբ հանգերծ, ունենալ այն առավելութիւնը, որ ստիպում էին կարգալ տրվածը և հույս ունենալ, թէ սփյուռքահայ կլանքի իրական ու զգաստ պատկերը վերաբաղեցնում

դիպրում, օժտված լինելով նաև արվեստի բարիքով, Կարապետ Փոլադյանը հարող էր հասնել սեպ արդյունքների: Հույս, որ գծարխատարար մնալ սպասելիքի սահմաններում:

Եթե բառասանական լեզվականներին Կարապետ Փոլադյանի ձախողումը անսպասելի էր, ապա հիսնական լեզվականներին Հրաչ Զարգարյանի¹⁰ մեծածախքի «Ուրբադու մարդիկ» վեպից (Փարիզ, 1954 թ.) կային այլ ակնկալիքներ, որովհետև հեղինակը իր անառակելի տաղանդի փաստը տվել էր նախորդող ժամանակահատվածում, շրջանի ձեռքբերումներից մեկը հանդիսացող «Մեռ կյանք» վեպով: Դժբախտաբար, այդ ակնկալիքները նույնպես չարդարացան:

Վեպը, հեղինակի իսկ խոստովանությամբ՝ դրված «նախամոտոմ», միտում էր.

«Կատառեկ վկայության փորձ մը. դուրսնկեր բացառիկ ժամանակաշրջանի նախադրացումին, բացառիկ լեզվականներու նախորդակին, ընկերությանց, գաղութի մը տարրալուծման գալարումներուն, անոր շնամկերպոյ տարրերուն ողբերգությանը, սրաճառ կերպարանքի մը փոխակերպումներ ժխտող անցյալի տրամին ու լոին հերոսություններուն, պալարի որ ամենեն ճշմարիտ, վատասերած ճիշերուն...»:

Մի խոսքով՝ վեպը ամբողջ բացառիկ ժամանակաշրջանում ֆրանսահայ կյանքի բարդացում, ալյաներման ու ուժացման զնացող բնագրի մասին է և նաև այդ բնագրի դեմ բնագրող հերոսական ճիշերի վերհանման պատմություն: Թեև, որ նույնպես դալիս է նախորդող ատանամյակներից՝ մնալով միշտ այժմեական:

Վեպի գլխավոր հերոսի՝ Հրանտ Նազարյանի իսկ բնորոշմամբ. «Ինչ արցունքով արտասվել անենց վրա, որ կորբանա ըստը հայրենի արշունի կապերը ոտնակոխելով՝ դեռ պատանի: Դեռ պատանի կճմոթեմն պատկերը ծնողական՝ իրենց սրտին մեջ: Հաղիվ գաստարանը՝ կարճամարհեն ուսուցիչը: Հետո՝ սերը: Հետո՝ աղբիկը: Հետո՝ կինը: Հետո՝ մայրը իրենց պավանդներուն: Հետո... հետո՝ ժողովուրդը, Հայրենիքը, Ալեքսանդր, ծագող արևը... դիմեմ կալանավորները «աղաաթական»:

Ալյաներում և պալար այդ ուրացումների ու ուժացման հոսանքի դեմ, միշտ ու միշտ հանուն հայապահպանման: Իհարկե, լայն հնարավորություններ գրողի համար, մանավանդ այնպիսի մի գրողի, ինչպիսին Հրաչ Զարգարյանն էր:

Նախ խոսենք թեմայի ծավալման մասին, որ տրված է երեք բաժիններով և հենված բնականակա ոչ այնքան էլ անսովոր ողբերգությանց վրա (վեց հարյուր էջերի սահմաններում): Յուրաքանչյուր բաժին ներկայացնում է Հրանտ Նազարյան արվեստագետի՝ ընտանեկան ողբերգության շա-

սոսնակական, տարբեր երևաները: Արվեստագետ, որ հորինող երաժիշտ է, Ժանոնի ջութակահարի և բուռն սեր ունի հայ ժողովրդի հարազատ մշակութի և խոր հարգանք՝ նրա ինքնովթյունը պահպանող բարբ ու ավանդույթների նկատմամբ: Թվում է՝ ինչ-որ տեղ կենսագրական տարրեր կան Հրանտ Նա- սարյան ջութակահարի ու հորինողի և զրոշ Հրաչ Զարգարյանի միջև: Հիրոսի մեծ հոգան է այդ բարբ ու ավանդույթյուններից հեռացող ժողովրդի, անմիջականորեն իր շրջապատի տեղատվութենը: Նրկար ժամանակ է արգեն, որ աշխատում է իր նոր ստեղծագործության վրա, որ պիտի իր պոստգործուցը փնի, բայց, մեկնած կյանքի պայմաններից, հանուն ասպրուստի պարտավորված է նաև մասնավոր դասեր տալ: Տարիքը անց է քառասունից, բայց դեռևս հնարավոր չի եղել ամուսնանալ, որ հույսակա իր երազն է, եթե, հաբկե, դանվի իդեալի աղջկը: Այդ ժամանակ է ահա, որ մի երեկո, փա- սիզահայ Արվեստագետների միովթյան մեկ հավաքութիւն, Հ. Նազարյանը պատահաբար հանդիպում է մի հայ աղջկա, որին ծանոթացնում է զարա- բաղցի սիկին Վարդանյանը՝ մեծ գովեստներ շուայելով:

Պարզվում է, որ աղջիկն ունի նաև երկու քույրեր, որ ինքը լավ երգեչ դիտի և դավակն է մայաթիացի բողոքական ծնողների և կոշվում է Արիփիկ Գափյանյան: Ի միջի ալոց՝ պարզ արտաքինով, անշար, միջահասակ, խիտ հոնքերով և հազիվ քսաներեք-քսանչորս տարեկան: Արդյունքը լինում է այն, որ Նազարյանը միանգամից սիրահարվում է Արիփիկին և նշանվում: Այսպիսով, ավարտվում է վեպի առաջին մասը, որը եղբայրակիւում է բա- շեկամների ալցելություններով, արվեստի սրահներ հաճախելով, ճաշկե- ռութի հրավերներով, պոուլտներով և առանձնացումներով: Մի խոսքով՝ ժամանակաշրջան, որի ընթացքում ղուլգերը առիթ են ունենում հասկանալ միմյանց: Իհարկե, կողմերից միշտ խոսողը Հրանտն է, որ տեսություններ է հայտնում, իմաստասիրություններ պարզաբանում, բարոյախոսում և տալիս պատգամներ: Նյութը՝ հիմնականում արվեստն է, գեղեցիկը, սերը, և ատալ բարքերը, բարոյական ալլասերումը և ալգ վերջինի քաղաքական ու տնտե- սական խախուտ սկզբունքները: Իհարկե, ալս բուլբուլից անբաժան են հայ- րենիքը, նրա պատմությունը, երաժշտությունը, բանաստեղծությունը և նաև ընդդիմումը՝ հայ մարդուն ու ժողովրդին պատճառված վշտի հասցեին:

Առաջին օրերի ընթացքում Նազարյանը իր տարերթի մեջ է, վատահ, որ կինը լսում է իրեն. չի հասկանում, որ իր գեմը կանգնածը նա չէ, որին երազում էր, և ալս՝ հակառակ այն իրողության, որ Արիփիկ Գափյանյանը՝ բողոքական ծնողների ալգ աղջիկը, միայն տափակ ու աղքատ մտքի տեր անձնավորութուն է և ոչինչ ունի հակադրելու իրեն: Ինչպես ասում են՝ սերը կույր է, ավելին՝ Նազարյանին թվում է, որ ինք կոշված է նաև դաս- տիարակելու ալս վերջինին:

Վեպի երկրորդ բաժնում ղեպերը ստանում են հակոսնյա սղզութուն: Արդեն շկա խոնարհ, ամօթխած ու պարզասիրտ աղջիկը, նրա տեղ ալժա ինքնահավան, պճնասեր, ազնավարհող ու նյութապաշտ կինն է կանգնած: Եր միայն պահանջել ու հրամայել գիտի:

Ամուսնութեան երկրորդ օրն իսկ Արփիկ Գափյանյանը ցանկանում ու պարտադրում է, որ իր քույրերը՝ Ալիսն ու Զարուհին, փոխադրվեն իրենց մոտ: Հրանտը համակերպվում է, և աղտեղից էլ սկսվում է ողբերգութեանց շարքը: Կազմվում է դինսկոյութուն երեք քույրերի միջև՝ բնշղեմ արվեստագետ, սուր, որի նկատմամբ ծայր են առնում հեգնական ակնարկները: Ավելին, օրը երեք անգամ բարձրաձայն աղոթքներ ու հոգեւոր երգեր՝ զոմարած գաղտնի փսփոտուր, բռնություն և դավադրություն: Մի խոսքով՝ հալածանք բոլոր կողմերից՝ լրանելու համար մարդն ու նրա յուրաքանչյուր շարժումը:

Ահա և գնալով պակասում են տան արժեքավոր իրեղենները, հալում՝ առօրյա ծախսերի համար հապկացված զոմարները և պարզվում է, որ քույրերի միջև հասուկ ծրագրված դավ է ալս ամուսնութունը սղզեքից իսկ, որպեսզի կողոպտեն, լուրացնեն Հրանտ նաղարյանի՝ վերջերս հորեղբորից ստացած ժառանգութունը (քույրերը տեղշակ են ալզ փաստին): Նպատակը «արգարացնում» է միջոցները, դրա համար էլ սկսվում են ամբաստանութուններ ամուսնական անհավատարմութունների մասին և տարածվում բոլոր ուղղութուններով: Արդյունք. վեճեր փոխվում են կռիվ և կռիվները հանդում նույնիսկ ծեծկռտուքի, ջարդ ու փշթոցի, զոհ տալով, Արփիկի իսկ նախաձեռնութեամբ, ծագկամաններ, խոհանոցի սպասք և ալլ թանկարժեք փրեր, բալլ պիտափորյալ պահանջով գեմքի և լճների վրա պատահաբար ստացված կապատկները: Աղմուկ, աղապակ, օգնութեան խելացնոր կանչեր՝ կրկին պիտավորյալ, որպեսզի վկաներ լինեն, հետո ոտավանութուն, թաղապետական բժիշկ և, ի վերջո, դատ ու դատաստան, և երկրորդ բաժնի վերջավորութեան՝ երեք քույրերի փախուստը տնից:

Վեպի երրորդ բաժնի բնասանկան խորաակված կյանքն ու պատիվը վերականգնելու անհիշալար փորձերն են գլխավոր հերոսի, որոնք շեն հաջողում համողել Արփիկին, փորձեր, որտեղ «բեմ են մանում» նաև դատական միջնորդներ, արհեստով խռովարարներ և ներքուստ հոգեկան հրքավանք ապրող «ցավասիրտ» մարդիկ, ալս բոլորը Փարիզի գաղթօջախից, որոնք հրահրում են, առավել բողավառում հոգեհօր և ի հալս բերում Գափյանյան քույրերի աղաղակված հոգին: Ի վերջո, Հրանտի դատապարտումը երկարաձգված դատական նիստերից հետո, և ալլն, և ալլն:

Վեպում սահմակեցուցիչ և մաալլ միջնորոտով հագեցած գործողութուններում հանգիս են գալիս մոտ երեսուն հերոս ու հերոսուհիներ, բոլորն

էլ հաշ, բացի մեկից, որ Պետրոս Մատենճյան կոչվող Բանաստեղծի ֆրանսուհի կինն է: Տխուր ք հաստատեկ, որ «Մեր կյանքը» վեպում ֆրանսուհի հերոսուհու նկատմամբ այնքան արդարացի ու դրական դիրք բռնած և այսպիսով դարձանախորեն տիրող մտայնության դեմ քայլած Հրաչ Զարդարյանը «Որբացող մարդիկ» վեպում այդ միակ ֆրանսուհի հերոսուհուն հանգես և բերել որպես պոզայիորեն բացասական կերպար, որը պատճառ է դառնում սփյուռքահայ գրականության մեջ սխալ ու կեղծ ընդհանրացումների, որ և տիպական չէ, և բնդհանրապես չի համապատասխանել հերթէ իրականությանը:

Թեպետ պիտի ասել, որ, ներառյալ և ղլխավոր հերոսին, «Որբացող մարդիկ» վեպում դժվար է որեւէ դրական հերոս գտնել և սա է նրա ձառնողման ղլխավոր պատճառներից մեկը:

Վեպի հերոսները ֆրանսահայ դադուկի ներկայացուցիչներն են բոլոր խավերից՝ և՛ քահանա, և՛ պատվելի, հասարակական գործիչ ու քաղաքագետ, բժիշկ կամ փաստաբան, բանաստեղծ կամ դերասանուհի, երգչուհի կամ նկարչուհի, ուսանող կամ պաշտոնյա, առետրական ու բանվոր, և գրեթէ բացասական են բոլորն էլ՝ շատ քիչ բացառություններով, մինչև արդիամոլ օրիորդը, որ նախատական է համարում իր հայ վիմելը:

Վեպի ղերչում, Նադարյանի բաժանումից երեք տարի անց, տիկին Վարդանյանի ծննդյան լոթանասունամյակի առիթով նրա բնակարանում համախմբվում են վեպի գրեթէ բոլոր դերակատարները՝ հեղինակի իսկ ստացուածքում ստեղծագործութունը վերջակիտելու համար: Հարյուր էջի սահմանում ներկայացված այդ համաքուկթը խոսակցութունների մի կծիկ է, հերթմն առանց տրամաբանական հաջորդականության, որտեղ շոքափվում են առողջական հարցերից մինչև լնտանեկան, աղղալին խնդրներ՝ շահված նաև նուկները քնական գիտութունների մասին, հոգերանական երուկթներ, բնկերային հարցեր, իմաստասիրութուն, դրամագիտութուն, օրվա գալթակղութուններ, քաղաքականութուն և դեռ ինչ ուղեք...

«Նպատակը բարբերու, նկարագիրներու սա հնարովի ցուքահանգեսին, բանալ հոգին, ներքին էութունը վեպին տիպարներուն: Ու երբ կրացվին տեներ, մեր մեջ երանծրանա նողկանքը այդ մարդերով ներկայացված բնկերության, դադութին ալ հանգես, այնքան որ ղիրենք պատուհասող ողբերգութունը կգաղթի մեզ հուղել, ինչպես անտարբեր պիտի թուենավոր աղտերու մեջ գիտակցորեն հեշտացող անկյալներու ճակատագիրը: Ճարեցներն՝ քանի մի կիններ միայն կաղատին հեղինակին անաթեմային, և անոնցմն՝ Հրանտին մայրն է, որ կհաջողի մինչև վերջ մնալ տերը մեր կարեկից սերին: Ոչ մեկ երիտասարդ՝ երկու սեռերն, կամ տարեց այր՝ որ կարենար շահիլ մեր անվերապահ համակրանքը, հստաքար և կարեկցու-

Քյոնը՝ իր ղեկավարության կամ տառապանքին մեջ: Գլխավոր հերոսի դերին կոչված ու «վերին Նաղորդությանց կոշտնքներուն» թեկնածու Հրանտն անգամ կեղծանուններ համարումը իր վրա, երբ մեկ կողմին անձնատուր կըլլա հիվանդադիր միասնականությունը մը, ու մյուս կողմին՝ գյուրումբյամբ կմխրճվի նյութական զծած հաշիվներու հասիճին մեջ, ֆիզիքական քրտոթյամբ կզիմավորն հողեկան փտությունը, կշարախոսն՝ բամբասառեր պառավի մը ախորժակով, չի վարանիր Կրապարակելու հետին մանրամասնությունները իր ընտանեկան կյանքին տղեղություններուն, որոնք պարտավոր էին մնալ վարակալի ետին, հագելով ընդհանարելի: Գաղափարապաշտ արվեստագետի վերապայց իր ճառերը կմնան անզոր՝ կործանած մեր վրտառհանությունը վերականգնելու:

Ահա թե ինչու իր ղեկնած ճակատագիրն ալ չի կրնար շահի մեզ՝ աշխատեալ արգար իր դատին հաշվուն:

Այդ իրողությունը պիտի բավիր, որ վեպը շտաբ սպասված արդյունքը: Բայց կան ղեկավար ուրիշ իրողություններ անտեղ, խոսքի որքան ձևի վերաբերյալ: Բացահայտորեն կողմ կբռնէ հեղինակը, թշնամական վերաբերում մը բաժին հանելով իր բացասական փայարներուն: Չի դռնանար, որ յրենց ընթացքովը, զործերովն ու խոսքերովը հայտնաբերեն անոնք տաղաճը իրենց հոգիին: Իր կողմին կհասկացնէ երկար էջեր, թուրով ու մուրով ծեփելու համար անոնց բարոյական գիմագիծը, զոր թանձր սևով մը շիններ էր արդեն»¹¹:

Գրական շահեկանութենէ դուրս կնկատենք ստուգումը ալս վեպին, աշխատութեայ անուններով, փայարներուն ինքնութեան, դիտել տալով սակայն, թէ տխուր դերերու կոչված անձնավորութիւններուն ծաւալումը կատարված է գիտակցորեն հարեանցի, մատնիչ գիմակներով: Որպեսզի կաշինալին անոնք բարձրանալ խորհրդանշական ընդհանրացումներու, հաջկէ որ վայելէին անաշու ու վերստեղծող հպումը արվեստագետին: Իսկ ինչ որ երբեք չիշնար արվեստի սահմանին մեջ, անվամբ հիշատակութիւնն է արդող կամ նոր մեռած հանրահայտ դերերերու (Շահխաթունի, Չոպանյանի, Սարաֆյանի, Լեւոն Մկրտիչյանի և ուրիշներու), նկարագիրի արատները ցուցաբերելու, հեղնելու, նախատելու գիտավորութեամբ»¹²:

Հրաչ Զարգարյանի վեպը ԼՍԹ ձախողանք էր, ալդ հատկապէս գիտված նրա առաջին վեպի տեսանկյունից, և ԼՍԹ բացառապէս արգարացի էին Վահէ-Վահյանի եզրակացութիւնները, որոնց վրա հենվել ենք նաև մենք, ալդ նրա համար, որ միտակն հերոսների նման ցուցադրումը, ան էլ ինչպէս ասվեց, մերկապարանոց վիճակում և հեղինակի տեսանկյունի, շրդարկված թշնամանքի լուսարձակների տակ, առաջին հերթին չէին արգարացվում գաղութի կյանքի և ընթացքի փրապաշտ կացութեան իմաստով: Զէ՞ որ ալդ

«Տերոսնիր», եթե կաշին էլ, եթե լինեին էլ, դեռևս ամբողջական ներկայացուցիչները չէին մի աշնայիսի զաղթօջախի, որի հայապահպանման ճիգերը, եթե, աշնուամենայնիվ, զգալի տեղատվություն էլ ապրեցին, և այս առավելաբար և հատկապես հետպատերազմյան տարիներին, ե՞նչ պակասեց սփյուռքահայ գրականությանը մոծած լուման և այս նաև անվանի ու տաղանդավոր գրողների կամուս և ահամասնապարհից տակավ ճեղքամամբ, համեմատյալ էկզոտիկ ապրիլից և շարունակում է ապրել մինչև օրս էլ, բեկուզ ոչ շատ, բայց իր առողջավոր, դեռևս երիտասարդական տարիքը բոլորով ներկայացուցիչներով (հատկապես «Հառաջի» շրջապատում)։ Չհաշված, որ հայապահպան պայքարին ֆրանսահայ գաղթօջախի բերած բաժինը անցնող տասնամյակներում շատ մեծ էր և այսօր էլ, հանդուսակ հոռետեսական ելույթների ու եղբայրացությունների, դեռևս լրիվ սպառած չէ ինքն իրեն։ Հիսնական թվականներին, այն էլ աղղտարանական ճիգերի ամենաբեղմնավոր մի ժամանակաշրջանում (Սփյուռքի ողջ տարածքում, հատկապես՝ Արաբական արևելքում) լույս աշխարհ բերված նման վեպը, եթե «արգարացվեր» էլ հեղինակի սեփական տվյալանքներով, թեկուզ կղզիացած, խոտոր մի միջավայրի վերհանման փաստով, վերավոր վեր իբրեզհանրացնող միտումով։ «Սեփական» ողբերգությանը տրված ընդհանրական բնութագրով, որը ամենաքիչը չէր համապատասխանում և՛ ներքին, և՛ արտաքին իրականությանը։ Պիտի առարկվի, որ Շահան Շահնուրն էլ զրեց իր «Նահանջը առանց երկրի», երբ դեռևս Նահանջը Ֆրանսիայում էլ... Լեզուով էր։ Բայց աշնուզ ահողանքն էր գալիքի, «Նահանջը» աղղղացի վեպն էր Սփյուռքի, հեռու գալիք օրվա կանխատեսումը։ Շահնուրը ժխտելով՝ հաստատման էր մղում, ինչպես շեշտել ենք ասեին, իսկ Հրաշ Զարդարյանը՝ ժխտում էր հանուն ժխտման։ Շահնուրի հաղապարհ մինչև օրս էլ շարունակվող կանչ է, դեռևս գեներեր չհանձնված պայքարի կանչ։ Ավելին. Շահնուրի վեպում չկար խորհրդային Հայաստան անվանումը, այն միայն իր արձագանքն էր գտնում Լճիումի, սփյուռքահայ գրականության ամենաախրելի ու սգերեզական հերոսներից մեկի շրթներին միայն։ Զարդարյանի վեպում կա խորհրդային Հայաստանը Հրանտ Նազարյանի խոսքաշատ շրթներին։

«Մարդ չի կրնար առանձին, հետված, որբացած զգալ ինքզինք, ուր այ գտնվի, երբ մեր խորհրդային հայրենիքը աղամանդյա լաստեր կնետնանոր ոտքին»¹³։

Բայց դա ես չի փրկում հերոսի անձի հետադա ընթացքը, նրանից ստացված մտալլ տպավորություն մթնոլորտը չի մեղմանում և, ափսոս, իհարկե, մինչև մահն էլ (1986 թ.) Հայաստանի ու հայրենիքի նկատմամբ իր սերը հոգվուն մեջ վառ պահած հեղինակի ոչ թե անձի, այլ տվյալ ստեղծագործության նկատմամբ։

Բայց այս բոլորով հանդերձ վնասը ունի նաև հաջողված էջեր, փաստելու համար ալն պարզ ճշմարտությունը, որ զրոգը պիտի մարույր հոգով ու խղճի մաքրությունը հասի զրասկողանի առջև, և եթե առկա է այդ հոգու և խղճի մաքրությունը, ուրեմն տրվածը արդարացնում է ճիշդը: Նման արգելանքի մասին է խոսում վնասի առաջին բաժինը, երբ նկարագրվում են Հրանտ—Արթիկի սիրո առաջին երեսները: Եվ ոչ միայն այդ էջերը: Ախարհը նրանք, որտեղ զենես զործող հերոսի (հեղինակի) հոգին մագնված չէ օտար ու վատ կրքերով և ինքն էլ իր հերթին միախառնված չէ ու չէ բնկած զեռես իր հոգու բարձրությունից: Բարձունք, որտեղ պիտի սր մնար հեղինակը իր դիրքերի վրա և այդ դիրքերից վարեն զկարերի հատկապես ընթացքը:

Գրողի, ներկա գեղարու՝ արվեստագետ Հրանտ Նաղարյանի պարտքն էր դա բնականորեն առջև, բարեկամի հավատը բնավելու նրա՝ հանուն հայապահպանման միտող ձեռքերին, եթե նույնիսկ այդ հեղինակը նման քառասյին միջոցառում պարտության ենթարկվեին: Պարտությունը զեռես ոչինչ չի նշանակում, բնականապես, մշուտ է նոր փորձերի ու նոր կարելիությունների, եթե պաշտպանը ինքը մնում է «պատեհի վրա»: Բն չէ յուրաքանչյուր սխիտութահայ զբող ու արվեստագետ սկզբից էլ պատակել է, որ ինչ-որ տեղ դատապարտված է պարտության, բայց այդ գիտակցությամբ, այդ գիտակցությամբ հակառակ տարված պայքարն է հեղինակը պարտության, որի հերոսն արդեն, նաև հարաանող հեղինակի կողքին, հասկանալիապես նոր սերունդն էր: Հիսնական թվականներին՝ տվյալ միտման մեջ նաև Գևորգ Աճեմյանը¹⁴:

Գևորգ Աճեմյանի առաջին ժողովածուն՝ «Աճեմյանի՝ պատմություն» խորագրով, երկրորդը նույնպես պատմվածքների մի ժողովածու էր՝ «Սերեն և Լուր», որոնց հաջորդեց «Անուշուրյամբ և մասամբ նորին» վնասը: Պիտի ասել, որ առաջին ժողովածուները տրամաբանական ներքին (և՛ առանձին-առանձին, և՛ միասնաբար) կապով նույնպես «վնասը» էին և խոսում էին զրոգի ինքնակենսագրական տարրերի, ըմբռնումների և կյանքի նկարագրում ունեցած ուրույն ճիշտության յուրաքանչյուր մասին: Զիշտ է, առաջին ժողովածուում Գևորգ Աճեմյանը, ինչպես ասացինք՝ նաև իր սերնդակիցները, զգալիորեն աղբյուրական տակն էին վաղգեն Շուշանյանի, բայց զգալի էր նաև ինքնուրույնության ձգտելու ճիշդ, սեփական գիմարգիծ ունենալու մղումը: Դա լավագույնս հաջողվեց Գևորգ Աճեմյանին, որ իր առաջին զբորի «Փոխան ստացարի» նախաբան-խոսքում գրում էր.

«Բլլա՛լ ուսման, ուսուցիչ, պաշտոնյա, եղբայր, հավակ, ունենալ պարտականություններ, ծնած բլլալ հայ և աղբառ և պարիլ արտասահմանի մեջ: Ահավասիկ կյանքի մեծագույն պարգևները, զորս շնորհած է ինձի հայ ժողովուրդը: Եվ ես հպարտ եմ իմ հարստությամբ և պարտք կղգամ շնորհակալության գիր մը ստորագրել զիս ծնող ժողովուրդին ուղղված:

եկ տակավին՝ բլլալ բքող արտասահմանի մեջ և այդ ալ քսաներորդ դարու մեջ, իրականութեան խոտափելու փորձ մը չէ ալ, այլ աշխատանքի իմ համեմատ բաժինս, զոր հերքեմ իմ ժողովուրդիս: Այլալ զրոյ քսաներորդ դարու մեջ և վարձատրութիւն չափնկարէլ բրահանութեան համար ուրիշ մըն ալ հայ զրոյին ունեցած առավելութիւններն: Արդարեւ գրաւ բլլալովս իսկ լիտւի վարձատրված կհամարեմ ես ինձ:

Արդեաւ չբող և մահապանդ հայ գրող, ոչ մեկ ակնկալութիւն ունիս. չայլ նշույնական վառն և բրահանութիւն բնիս իրաւունք ունենալն ինչ իրավունքը կուտա ինձի Նաե իմ ըմբռնումներս ունենալու իրավունքը և մշակելու գրականութիւն մը, որուն ես կհամարտամ:

Բացառապէս իրապաշտ այս տողերը և՛ սեղօղիին էնն, և՛ նաե բիշուտ բահայ գրողներ, իսկ ինչ վերաբերում է ասեփական ըմբռնումներ» և կյանքի նկատմամբ կեցվածք ունենալու հարցին, գրաւ. ալ. ի՛նչիկն պարտաւորում, որպէս քաղաքական կուսակցութիւններից լեռն կատարած գրող միտում էին տալ:

Շփոթի ու անորոշ ներկայի ու ապագայի մը միտումն մեզ տվալ տող երիտասարդութեան մը ապրումներուն, կյանքի և կյանքի ընդգրկող բաղմապիսի երեւոյթներու առջև հարցական ակնաթիւներով կանգնած սե. բունդի մը պատմութիւնը:

Հետաքրքիր է, իհարկե, հիսնական լուսկաների շրջանին նման հայ երիտասարդութեան առկալութեան փաստը, որի շարքերում է, թվում է, նաե հեղինակը, որը մեզ վերե ծանոթ «Փոխան տաւցաւրն» նախաբան-խոսքում գրում է.

«Արարեւ, գրականութիւնը բլլալն առաջ քաղաքականութիւն, է գրականութիւն և ապա՝ միջոց: Գրահետին իրաւ բնատուրով ժողովուրդն է, և ես կգրեմ ժողովուրդին համար ոչ թե ալս կամ ալս քաղաքական ու կենդանեմ բոլոր կանգնակները (ընդգծումը մերն է—Ե. Ս.): Իրաւ գրագետը շրջան չի ճանչնար ու կանարգե բոլոր այդ կարգի մասեղանները՝ իր արվեստին զինովը»:

Այս տողերի մեջ, ինչ խոսք, հակասական մտքեր կան և եզրակացութեան: Եւրոպայում կարծիքների իզուր է բնականորէլ շփոթի առաջնորդում ը վերստ ոչ ոք չի սնկում հակասակը, որ զբաղանք լուր նաե միջոց է բաց նախ նաե գրականութիւն, այսինքն՝ արվեստ: Իսկ որ միջոց է, դա է է պարզ, մահապանդ երբ իր գաղափարները շարունակելով՝ հեղինակը պարտում է. ես կհամարում կլանքի նշմարաւորյան և ասկե անդին կուսանալ բոլոր վերիները:

Բայց չէ՞ որ հենց կյանքի ճշմարտութիւնն է առաջնայինը, կյանքի թեկադրած ճշմարտութիւնը և, եթե պարզ խոսենք, այդ կյանքի ճշմարտու-

թյան վրա հենված հտեղանակները: Այս վերջինների ճշմարտացիությունը, որոնք պիտի որ հենված լինեն կյանքում գեղեցիկի, իրավի ու արդարի, նման միջոցների հաղթանակի վրա: Այսինքն՝ ժողովրդի ըմբռնած ճշմարտության վրա, որ չի կարող այլ ուղի բնորոշ կրել՝ բացի իրավի, արդարի և գեղեցիկի կողմը լինելուց, ԱՄԽ... չի բռնադատված: Գևորգ Աճեմյանը իր գրականության մեջ նույնպես «շղթայակալն է» այդ ճշմարիտ գրականության, որ ստեղծել ու ստեղծագործում է հանուն ժողովրդի, ներկա գեղջում՝ հանուն իր ժողովրդի Միլուսերում գոյատևման պայքարի: Եվ այս՝ իր ունեցած շփոթանքով հանդերձ և նույնիսկ առավել հետաքրքրի իր շփոթանքով: Պիտի ասել՝ նաև նման սերնդի ինչ-որ տեղ ներկայացուցիչ լինելու հանգամանքով: Սերունդ, որ հերթ իրեն «ազատ» գաղաղելու ողբերգությունն էլ ունի, որ ապրելով օտարության մայրերի վրա, լուռ համակերպության մասնակցով իր գործ տարան, հայրենասեր է նաև, և ալյուսեղ էլ հայրենասիրությունը կրնա իրեն նպատակ բաղա՞նչ առաջ գաղափար և ապա նպատակ. դու կրես իր սակորդներուն մեջ», որպես առավել մի բևեռ, որ ներկա գեղքում այդպիսի կարծախի հավելյալ ծանր լուծ է՝ արևի, կենդանության, յավատենության շող լինելու տեղակ: Բայց, ինչ որ խիստալիս ուշագրավ է Գևորգ Աճեմյանի գրականության մեջ, դա կյանքի լայն ճանաչողությունն է, այն դառն ու ողբերգական կյանքի, որ կապիտալիստական է այդ բոլորից առաջ ու վերջ, և այդ աշխարհի գեմ կանգնած հեղինակի բոլորանվառ սերը իր հերոսների աշխարհի ու մարդկանց նկատմամբ:

«Գուցեք բսբե այս աշխարհին ու անցորդներուն խուճապահար, թե ես խենթի պես կսիրեմ: Կսիրեմ բնկերներս, անոնք, որոնք քիչ մը մարդ են, կսիրեմ այս կյանքը, հոգ չէ, ինչ շատ: Բան տված չբլլա ան ինձի: Եվ բեք, ինչ դրամ չունեցող աղաք հարուստ են, որովհետեզ գրամ չունին, քսեք, թե իդեալ ունին անոնք, նպատակ»¹⁵:

«Բայց ես կսիրեմ, կսիրեմ սակի գարունը մարդերուն, կսիրեմ ամեն մարդ, կսիրեմ մարդկությունը տառապած»¹⁶:

«Անշունդով կգրեմ այս տողերը ու արյան գինով ես կծախեմ իմ բոլոր առաքինություններս, զոքս մարդիկ սվին ինձի: Կղարձեմ գանոնք իրենց ու կկենամ աշխարհի գիմաց նոր մարդ մը, և ողորտ մարդ»¹⁷:

«Տառապած՝ մարդոց հոգին ունիմ ես բռնեմ ներս և կգրեմ բոլոր անոնց համար, որոնք հաջողվել պիտին, որովհետե անոնք են իրավ մարդերը»¹⁸:

«Օրեր կըլլար, երբ ես բոլոր հոգնած ու սիրվելու կարոտ մարդոց ցավերը աչքերում կըալեի ճամփաներեն գլանիկ մը ձեռքիս»¹⁹:

Հոգեբանական այդ խոր ապրումները, սերը, քննվող մը և այն, որ գրում է նրանց համար, ովքեր հայհոյել գլանեմ, հետևանքն էր թշվառ մի մանկության ու պատանության, որոնց նվիրված պատմվածքները ամփոփվել

են «Օրերեն Լաթ» ժողովածուում: Ժողովածու, որը նվիրված է անձնագրի մի մասը՝ գերմարդկային ճիգերով մեծացրած երեք եղբայրների ու քրոջ հետ որը մեծացած հեղինակի կյանքի պատմություն: Պատմություն, վեպ, որի առաջին հատորն է նաև «Անկարելի պատմությունը»: Այդ հատորի լավագույն և միաժամանակ հեղինակի պատանությունն ու երիտասարդությունը բնորոշող պատմվածքներից մեկն է «Առձակուրդի օր մը» պատմվածք-«գլուխք»: Պատմվածք, որտեղ հեղինակի այն օրերի իրապաշտ, հավաստի ապրումներն են՝ շատ բան ասող կյանքի ու շրջապատի մասին:

«Օրինակի համար, ինչպես կրնաս դու լավ տրամադրված ըլլալ այս առավոտ, մինչ պիտես, թե զրպանիդ մեջ գրամ չունիս անոթությունդ հոգալու համար: Մալրդ հոս չէ, տունը ուրիշ ունի հալթալթելիք, փոսպանք, որ քեզի պարտով հաց կուտա, ձեռնունայն զրկեց քեզ երեկ»²⁰:

Նաև սիրահար է հերոսը, չէ՞ որ երիտասարդ է, բայց պրոպանում չունի էլսողահիթի համար վճարելի երկու տոմսի փոխարժեք, ու կարենա պիտի սիրածի հետ երկու ժամ անցկացնել: Ի՞նչն է պատճառը, ծո՞ւլ է մեթե. բնդհակառակը, օրվա մեջ աշխատում է տասներկու ժամ և նույնիսկ ափելի... Իսկ Լեթ երթա համալսարան՝ այն էլ սրանից նրանից փող մուրալով, ի՞նչ նպատակ պիտի հետապնդե, չէ՞ որ իր նախասիրած իմաստասիրությունը երբեք զործնական չէ Սփյուռքում ապրող հայ տղու համար: Ավելին, կա կիրքը գրականության, մի խոսքով, ազդակներ, սրունք բավ են պատրաստ ապագան: Այդ բոլորից ոչ մեկը հաց չի կարող պարզեցնել... աչքախիսն է կապիտալիստական աշխարհը, դիր ու գրականություն, իմաստասիրություն ամհարի ճոխություններ են նրանց համար, ովքեր որք են, ովքեր առևտրական, հարուստ հայրեր չունեն: Իսկ առևտրով ինքզինքն զբաղվելու համար հարկավոր է հատուկ ջիզ ունենալ, ուրեմն ինչպե՞ս պիտի լուծել այդ խոսնաշփոթությունը, եբբ կա մալր, կան եղբայրներ ու ալգաեղից էլ հարցը:

«— Իրավունք չունի՞մ, քեզ, ես ալ իրավունք չունի՞մ սիրելու կամ սիրվելու»²¹:

Ո՛չ, երեխ, խլվել է այդ իրավունքը, խլվել է:

«Որովհետև ես կապալանիմ սերունդի մը, որ կապի Քրիստոսե հաղոր ինն հարյուր և հինգուկուսորի Լաթ, սերունդ մը, որ որք է իր բոլոր մոլություններով, սերտագ մը, որ հիվանդ է իր մեծամտությամբ, և հարուստ իր ախուր ներկայով: Որովհետև իմ սերունդս անցյալ բնավ չունենցավ և որովհետև մեր հայրերը մեզի խոսեցան գեղեցիկ պողպատաբներու մասին. բայց իրենք վաղեցին նյութին Խոսեն և դավաճանեցին երկնից սկզբունքներուն»²²:

Բայց, Լեթ անկեղծ լինենք, ի՞նչ կարող էին անել այդ հայրերը, Լեթ ոչ... վաղել նյութին ետեկն: Դա էր կապիտալիստական աշխարհում ապրել կարենալու ալֆան և օմեգան:

Իսկ Եղբակացու թշնամիներն ալ զ բոլորին. ալն ճշմարտութիւնը, որ Գեորգ Աճեմյանին իսկ ասել է տալիս.

«Ուրովհետեւ իմ ազանոթը յունս եղած է ներսէն և զգվելի ազատութիւն մը»²⁵:

Գրա մեջ է ճշմարտութիւնը: Հեղինակը դաւանած կյանքի ճշմարտութիւնը, և աշդտեղ է Գեորգ Աճեմյանի գրականութեան դրականը: Բայց ալ զ Եղբակացութեանը հակառակ նաեւ, աղոտ թեւ, բայց ուրվագծովոյ Բեռնակարալի: Գրկութեան ուղին...

Չէ՞ որ հարց կարող է առաջանալ, թե, այնուամենայնիւ, ինչո՞ւ է, որ սերունդը մնաց կանգուն, չմխրճվեց ճահճի մեջ, չտարվեց, մի մեծ տոկոսով. ապականութեան ու ալլատեման, ամերիկյան ներմուծովոյ կուլտուրայի դրհններում:

«Հանցավորը Լ՞ս եմ, եթե փողոցներէն անհոգ երգ մը մըթմթալով կանցնիմ: Կով է ալոսիս բալել առանց գիտնալու, թե ո՞ր կեթթաս»:

«Արձակուրդի օր մը» «պատմվածքի» հերոսի նման վիճակը առնվազն տրդահատելի է, Լիլն շիինի նրա վերջավորութիւնը, որ կպայթի հանկարծ. անսպասելիորեն գալով... «ոսկորներուն մեջնը», արշան ճանապարհով.

«Հայրենասիրական տխուր երգ մը կուղեմ երգել սակալն».

Կարոտել եմ հայրենիքիս...

Կա՞...բոստել Լ՞մ, կա...բո՞ւո՞ւ...տել» լավ է իրավ. արձակուրդի այս օրով»²⁶:

Կարելի չէ չնուգվել ի տես նման վերջակաւման: Ալ զ բոլոր շփոթի և տնհոսութեան մեջ, կա, ի վերջո, հեռանկարալիներ, փրկարար ուղին, և զա Հայրենիքն է, նրա նկատմամբ տաժած կարոտը և այս նաեւ «Անկարելի պատմութիւն» ունեցող սերնդի համար, զա է միակ կռվանը հալ մնալու և տեկալու համար և ալ զ է, որ ասել է տալիս.

«Վերջապէս կըրեմ նպատակի մը համար», թեպէտ ավելացնելով անտեղիորեն, թե «Ու վրտե, թե ինչ է ալ զ նպատակը»²⁷:

Պարզ է արդէն: Ալ զ նպատակը Հայրենիքն է, ինչպէս ասել ենք, դեռես նրանով, նրան հենված սերը մարդոց ու կլանքի հանդէպ: Որովհետեւ տաժեց կռվանի չի կարելի տակ.

«Ես կլանքը կսիրեմ իմ ջիւղերովս, մարմինիս լուրաքանչլուր մասովը, մտածումով և տակալին ես ինձնով»²⁸:

1959 թվականին Գեորգ Աճեմյանը լուս բնծալեց «Անորոշութեամբ և մասամբ նորին» վեպը: Ծիշտ է, այստեղ եւ շարունակվում էր «անորոշութիւնը», բայց առավել հատկացած և շատ հարցերում զիջած նախկին գիրքերը: Թեման ամուսնացած և գաւակնների տեր մի ուսուցչի կլանքն է, որը խոր սիրալին կապի մեջ է նույնպէս ամուսնացած մի կնոջ հետ՝ Տա-

Պեկին: Այս վերջինը պարզացած անձնավորություն է և մի հարուստ եր-
աժապակաճառի կողակիցը:

Այստեղ ևս կրկին անսպասելի ապագայով ապրող ուսուցչի արդեն
ստացվել բարդացած պայթյալն է հանուն ճշմարտության և սիրո: Դեպքերի
զարգացման ընթացքում, եթե սերը ընդունվում է որպես ամենից զեղչյիկ
ճշմարտությունը կյանքում, արևմտամենաչին, աչք ճշմարտությունը, իր ան-
պաշտոն հանգամանքով, պատճառ է խոշոր առաքականքների, հոգեկան մա-
շակող առարկաների, այն ոչինչ ունի դրական և ոչինչ ի դորո է փոխելու ար-
գեն իսկ գորշ կյանքով ապրող ուսուցչի առօրյայում: Կապիտալիստական
միջավայրում ամեն ինչ քողարկված է կեղծ բարոյախոսություն շղարշով և
աշտեղ ևս փողն է, որ ամենազոր է, ծածկույթը՝ բոլոր ստորությունների:
Նյդ խարդավանքների ու ստորությունների դեմ պայքարի դուրս եկած ուսու-
ցիչը (Ժիրայր), ի վերջո, հակառակ իր սկզբունքների, մտնում է առևտրա-
կան գործարքների մեջ, դառնում հաջողակ առևտրական և հարստանում:
Բայց չնայած իր այդ ներկային, չի կարողանում հրաժարվել նախկին մար-
դոց, որ խնքն էր և նախընտրում է վերջապես կրկին գծվել իր անցյալի
դժբախտությունն, այս անգամ՝ Տեղավոր Հնդկաստանում: Հրաժարում՝ հանուն
մաքուր խղճի, ֆեպետ լքելով և՛ սեր, և՛ ընտանիք, և այս՝ հանուն և՛ սիրո,
և՛ ընտանիքի, որոշ չափով, անխաթար պահպանման: Իհարկե, այդ բոլոր
զոհաբերությունները ոչ մեկ լուծում չեն բերում հերոսին և Վասակային, տա-
լիս, որ շարկված մտավորականի և ուսուցչի համար անկարելի է երազ-
ների իրականացումը, և փողը միշտ է, որ ամեն ինչ է, հատկապես երջան-
հություն՝ մտածող ու զգացող մարդու համար, և փախուստը իրականու-
թյունից հզի է ավելի դան հեռանքներով: Չհաջված, որ այդ դառը Դեռե-
վանքների մեջ կա նաև Ժիրայրի և Տաթևիկի ապօրինի դավակը, և Հնդկաս-
տանը նման է այն աշխարհին, եթե ոչ ավելի վատ, որտեղից փախուստ է
ավել ինք և ոչինչ կա փոփոխված նոր իրականությունում: Մի խոսքով՝ «անո-
թությունը մե և մասամբ նորին»:

Բայց, ինչպես ասացինք, վերջի մանրամասնություններում հեղինակին
հաջողվել է դուրս գալ այդ անորոշության մղձավանջից և համոզվել, որ
մարդ չի կարող ապրել միշտ շփոթի ու աննպատակ, անհեռանկարային
պայթարի քառսում, որ որոշ հարցեր պիտի որ ունենան ճշգրիտ հասցե ու
նպատակ: Այստեղից հեղինակի եզրակացությունը. և այն եզրակացությունը,
ինչ նախորդ գրքերին էին, բայց աշտեղ արդեն նպատակը դարձնելով հիմ-
նականն ու առաջնայինը:

«Որպես մարդ պետք ունիմ ճշմարտության մը: Ու այդ ճշմարտությու-
նը իմ պարագայիս հայրենասիրությունն է»: Պարզ է. բայց դա սոսկ որպես
նպատակ այն չէ, ինչ հեղինակն է առաջադրում: Մտահոգությունը ունի իր
հիմքը, անշուշտ:

«Աստծու չեմ հավատար, մարդոց բարության կամ կարողութուններուն չեմ հավատար, զեղեցիկ ոչինչ կրտսեմ կյանքի մեջ, մարդկային զգացումներուն կամ մտածումին չեմ կրնար հավատք րնծայել... Բայց բանի մը պետք է հավատամ, կհասկնամ ինչ ըսել կուզեմ, պետք է, որ հավատքի, պաշտամբունքի առարկա մը ունենամ: Այլապես ապրիլը անկարելի և անիմաստ կրկն»²⁷:

Վկայը գրվեց մարդկային «օրենքներին» կարծրացած դաժանության դեմ, գրվեց որպես այդ բարացած «օրենքներին» դեմ ընդդիմ: Ժիրայրի փշրված համար հայրենասիրութունը, միայն հայրենասիրությունը կարող է հավատքի աղբյուր լինել. բայց ապրել կարենալու համար, այն էլ այն աշխարհում, որտեղ ինքն է, աշխատանքանքով, բավարար հիմք չունի ապրելը՝ իսկապես իմաստալից բովանդակությամբ: Քանի որ կա կյանքը, տուօրյան, կործանված սերը, փողի սպանիչ անհրաժեշտությունը, նաև այդ բոլորի հետ՝ մարդկային արժանապատվությունը պահպանելու անհրաժեշտությունը:

Պակասում է ամենակեանք. որպես մարդ աշխատելու և ապրելու իրավունքի ձեռքբերումը: Որպես մարդ ու որպես հայ զոչատեման իրավունքի ձեռքբերման անհրաժեշտությունը: Այստեղ արդեն փոխտոփայեյն ավելորդ է, երբ դու, կամ հերոսդ, անգործ ես, երբ բեզ արձակել ես աշխատանքից և սպասույթի ստակ է քո և քո հարազատների վաղվա օրը: Ի վերջո ամեն ինչ կախում ունի և նաև... հայապահպանումը այն բանից, թե դու, եթե լինելու ես վաղը, ինչպես ես լինելու, ինչ է քո, ում վրա հենված: Գեվորդ Աճեմյանի հերոսը իր մաշկի վրա զգալով ամեն ինչ ու նաև զխափորը՝ անգործությունը, անսպասելիորեն գտնում է այդ հարցերի պատասխանը:

«Ուրիշներու անգործությունը ցարդ չէր շարժարած իր լավատեսությունը, այլ հավատացած էր, որ ամեն մարդ կապրեր՝ չէր մեռներ (աչպես կամ աչպես) ու կարգացած էր անգործության մասին, աչպես, ինչպես պիտի կարողար պատմական որեւէ դեպքի մասին: Մինչդեռ հիմա իր ուղեղը կծամեր անգործության մեծ սարսափը, ու կմտածեր բոլոր անոնց մասին, որոնք կքնանալին փողոցներուն մեջ, մայթերու վրա, անոնց մասին, որոնք կպատկանեին ոչ մեկ տունի կամ բնասանիքի: Անոնք տեղ չունեին աչա աշխարհի վրա. անոնցք աչա քաղաքակրթության սուրացումն էր, նախատինքը: Իսկ ինք անոնցմե մեկն էր հիմա, միայն մեկը ու կփնտրեր պատասխարան մը, մտածումի պանդոկ մը, — ուր կարենար իջեանիլ և հարազատ զգալ ինքզինք: Պետք էր պատկանիլ խումբի մը, հոսանքի մը, մարդկային մեծ բնասանիքին որեւէ բաժանումին»²⁸:

Ոճհա Թե ի՞նչ է նշանակում անկեղծ լինել ինքն իր անձի հետ, պատկերել կյանքի ճշմարտությունը և «Անեկարելի պատմությունից» հասնել «Անորոշություն» և մասամբ նորին» վեպի... որոշակիություն:

Հայրենասիրությունը... իհարկե, և նաև որպես հավատածք ու նպատակ. բայց նաև «պետք է պատկանիլ խումբի մը, հոսանքի մը, մարդկային մեծ ընտանիքին, կամ այդ ընտանիքի որեէ բաժանումին»։ յոպեկոսի հայրենասիրության «նպատակը» չիմք ունենա կարենալ ապրելու քեզ հետ. քո մեջ. որպեսզի պատվար ունենա հարատևելու: Եվ փարտովի ալն մշտը, որ առկա է գրքի հետևյալ տողերում.

«Այս քաղաքը կսիրեք ինք. բայց օտար մըն էր միայն հոս. ու կսիրեք անոր ծոփը՝ բայց իրեն չէր խաղաղաներ ան: Հայ էր, այո՛, բայց կուզեր նաև ըլլալ մարդ, յոպեկոսի սիրեր ալս ծովափը անկրտապահորեն, յոպեկոսի շատացներ իր հետ որքի մը հոգեբանություն: Այս աշխարհի վրա անդ մը պետք է ունենար վերջապես: Որովհետև ալս քաղաքին աշքերը կդիտեն զինք խորթ մոր մը անտարբերություն, և որովհետև անոր զավակները կզլանալին իրեն հարազատություն զգացում: Բայց չէ՛» որ ինք կուզեր մարդ ըլլալ նախ»²⁹:

Այստեղ պահասողը արամբանական ալն շարունակությունն է. ոչ պիտի հերոսին հանդեցներ, «նախ մարդ ու հայ լինելով», նաև եզրադրանալու և հարազատ զգալու ինքն իրեն իր պատկանած երկրորդ հայրենիքի՝ ալսպիսով, պատկանելով «մարդկային մեծ ընտանիքին»։ Եւ յոպեկոս մաս կազմող ժողովրդի ալն զավակներին, քրոնք նույն հոգի ու ցավի թեքերն էին: Այդ զիտակցությունը պակասեց ներկա զեպում: Որովհետև զեպումը տարիներին սփյուռքահայ ոչ բոլոր գրողները, ամբի ճիշտ քերն էին, որ տեղորոշված էին զասակարգային զիտակցությամբ և զրանից էլ մեկնած զեպում չէին թոխափած «որքի ու որություն հոգեբանություն»։ Հոգեբանություն, որ հաշիվահարվեց հետագա տասնամյակներում: Որովհետև զիտակցվեց, որ ազգայնահայանման համար առաջնայինը ազգային նեկ կեղերի տակ շներփակվելն է, որ, որպես հայ ու մարդ, զություն պայքարի համար կարեորդ՝ միասնությունն է ալ ժողովուրդների, և առաջին հերթին՝ ապրածը երկրի առաջադիմական ուժերի հետ, իսկ զրականության պարտք՝ մերկացնելը հետադիմության զավերը, որ զործել է ու շարունակում է զործել ընդդեմ այդ միասնության, որ նշանակում է՝ զործել ընդդեմ նաև... ազգայնահայանման, մանավանդ երբ նկատի ունենանք, որ մեր հայրենասիրությունը չէր ամփոփվում ու չէր կարող ամփոփվել միայն հոգի ու ջրի մակերեսային սեր ու պաշտամունքով: Որ հայ մարդու հայրենասիրությունը ուներ չէին ու պարզ հասցե՝ հասցե, որի զեմ էր ու մնում է կոպիտալիստական աշխարհը: Այդ աշխարհի մերկացման միտումը ահա ըն ինչու նաև

հանուն ազգապահպանման միտում էր նշանակում փյուռքահայ հետպատերազմյան զրականությունում: Միտում, որ նպատակաուղղված էր ապրված երկրներում գոյություն ունեցող բնկերային ու քաղաքահասարակական բարքերի մերկացմանը, կապիտալիստական կոշիկող հասարակարգի ներքին, միանգամից անտեսանելի երևանների քուլագերծմանը և զեմոկրատիայի ու ազատություն լուրնգների տակ թաքնված իսկույթյան պարզաբանմանը:

Այդ բոլոր միանգամից չէ, որ պիտի հաջողվեր իրագործել: Բայց այդ իմքի վրա էլ, մի տասնամյակ անց գաղութների կազմավորումից, բավարար ժամանակաշրջան իհարկե, լույս աշխարհ էկան զարմանալիորեն հասուն ալն երկեբբ, որոնք խորագրվել էին «Հայաժողովուրդներ», «Մեր կյանքը», «Հարցականի ուղիներով», և նաեւ, իհարկե, «Եւհաննէս տանց երգի» ւ ալն: Ստեղծագործություններ, որոնք արգարացրին փյուռքահայ զբաղանդյան գոյություն փաստը: Պիտի ասել, որ զբանք՝ ալղ երկերը, ձեռքերումներ էին թեւ, բայց իբեւց նպատակագրման մեջ չէին կարող դառնալ լրել, համապարփակ ու խոր հայեյինները նաեւ պատմության կամ պատմական ժամանակաշրջանի: Մթննքեր, Դրալդեր, Քոլդուել հիշեցնող անուններ թեկուղ հուսալ Սփյուռքի հայ զրական հորիզոններում՝ միամտություն կլինեք կ՝ ալն ժամանակ մասնավորապէս, կ՝ նաեւ բնգհանրապէս:

Դրա համար, բացասելով տաղանդի ուժը ներկա գեպքում, տոնվալն պիտի հարապատ գովակը ծնված լինեւ: ապրած երկրի: Նրեի միայն ժամանակը, ալն էլ տասնամյակների կյանքը, հայ սահմանափակ, նեղ շրջաններից զուրա պալով օտար շրջապատ մուտք դործելը, ինքզինք համահամար քաղաքացի զգալը (ոչ միայն անձնաբերով), ապրված երկրի մեղողար դարձած լինելու պզացումը կարող էին ինչ-որ ուղի հաղթել՝ ալղ բոլորի խորքը լավատեւ բմբռնելու, ապրելով, մերվելով մեծ կյանքին՝ սեփական ալրելով հասկանալու համար իրերի, նշված ազատույթուններէ ու զեմոկրատիայի խորքը: Մանավանդ, նրանց ներքին մեխանիզմի պատանակների բազմաբնույթ աշխատանքը:

Շ. Շահնուր, Հ. Զարգարյան, Զ. Որբունի, Փ. Միքայելյան և ուրեշներ տաշին տասնամյակների փյուռքահայ վեպում և զբանից հետո էլ առհասարակ բոլոր տասնամյակներում, կապիտալի աշխարհը դիտելիքի էրեւց նեղ աշխակի լուսամուտներից, ալսինքն՝ սեփական տան պատուհանների: նալդին զրաի կյանքին: Նրանց մեծ մասը, չտեւու համար բոլորն էլ, զրեթե կարված էին ալղ տարիներին Նվթոպան և ԱՄՆ-ը ալեկոծող մեղազգային մեծ շարժումներից, հեռու էին բանվորական մակընթացություններից և տեղատվություններից: Նղան, իհարկե, նաեւ հարգելի բացառություններ, բայց ալղ գեպքում էլ դաժմանեցին, երեւի, զրական տաղանդը և կարճատե

կյանքը, որ վիճակվեց նրանցից մեկ-երկուսին: Մինչդեռ հարկ էր դրսից, մեծ աշխարհից նայել իր տան ներքիներն, ներքին փոքր աշխարհին: Որովհետև տվերի լծակները և նրա ղեկավարները, տվյալ այս կամ այն աշխարհի հարսները, նրանց սկզբունք ու բարոյական բնորոշումները դրսից, մեծ աշխարհից էին թափանցում ներս, սեփական «տան ու տնտեսության» մեջ: Դրանից իշխատ քիչ բացառություններով, սփյուռքահայ գրականության կառուցումը ունի իրեն շրջապատող մեծ աշխարհից: Մեծ աշխարհի պրբային առաջնությունը, որ արժողը դարձավ «ամենաշատ» քաղված այդ աշխարհի ստեղծած գրականությունից, քան թե ստացված սեփական փորձից: Այստեղից՝ Ֆրանսիայի բացակայությունը ֆրանսահայ, ամերիկյան աշխարհի բացակայությունը՝ ամերիկյան կյանքը արտացոլող սփյուռքահայ գրականությունից:

Ամենատաղանդավոր վեպերից մեկում՝ «Նահանջ...»-ում, գործող մահամ ժամներ (Նենեթ) կամ հուլիսիկ Լեոքուրը և մյուսները, լինելով ֆրանսիացի, մեկը՝ գոհ, մյուսը՝ փոքր լծակիցը կապիտալիստական Ֆրանսիայի, երբեք խորհրդանշական իսկ չէին ժամանակաշրջանի ամբողջ ֆրանսիական, իսկական ֆրանսիական կյանքի ու նրա ժամանակահատվածի պատմության համար: Շատ-շատ ֆրանսիական կյանքի հետին օղակներից մեկն էր մյուսի մասնիկներն էին՝ ընկած «սեփական տան» մեջ՝ դիտված այդ տան բնամուտներից: Եվ այդտեղից էլ՝ Շահուրի (և ոչ միայն Շահուրի) Լեոքուրից զխաբարձի՝ Պետրոսի շրթներին դրած և Նենեթին ուղղված բնդաներացված «անարգ» պոռնիկ գատաճիւրը՝ բոլոր ֆրանսուհիներին հասցնելով: Դառաջին, որ դրսից դիտվում ղեկարում կարող էր հեշտորեն տեսանելի գտնել, որ սխալ է հենց նրա համար, որ սեփականից է մեկնում գեպի ընդհանուրը, մինչդեռ նման ղեկարում հակառակը պետք է լինեք ճշմարտացի: Իսկ այդ ղեկարում արգեն Նենեթը կամ մաքամ ժամները դարձյալ կմնար պոռնիկ, բայց արգեն ոչ թե ֆրանսուհի լինելու համար, այլ պարզապես նրա համար, որ պոռնիկ է: Կամ նրան ստիպել են դառնալ այդպիսին, ինչպես լինում է նման հասարակարգում ասորոգ և նրա զոհը դարձած սեռ, մեկի հետ՝ լինել նա ֆրանսիացի, անգլիացի, հույն թե հայ:

Կյանքը դրսի մեծ աշխարհից դիտելու կարելիություն, թեմա՝ ու միտման նման մատչառի անձրածեղություն մասին շփոթեցնել էլ, երեկ. Բիլլուրում, որովհետև սփյուռքահայ իրականության մեջ չկային «չինչ արդ լինել և՛ Դրալդեր, և՛ Սթեյնբեր, և՛ Քուլլուել, և նույնիսկ... Վրլամ Թարլան, եթե այս վերջինը սահմանափակվեր սփյուռքահայ մարդու ու զրույի հոգեբանությամբ և սահմաններով (հայ թերթի խմբագրություն, աշումը, կատակցական ժողով» իր ներքին միջկուսակցական պայքարներով, Կեկեցի ու հրապարակային շանդես, զբոսապտույտ, ճաշկերույթ ու բանա-

խոստովանումն՝ հայ ազգային թեմաներով ե... առօրյա ծանր աշխատանք հայ կամ, լավագույն դեպքում, օտար մի հաստատությունում) և գրեթե հայերեն: Բայց ուրախալի է հաստատել, որ լոթանասունական թվականների վնասված վերջապես հաղթահարվեց ու իրագործվեց և նման թեմայի ու միտման թափափ: Իհարկե, Աթեոսիքը չհաջանվեց, բայց թեմահամալսությունը, նման միտման իրագործելի լինելու նկատմամբ, տարակույսը... հաղթահարվեց: ԱՄՆ-ի Լոս Անջելես քաղաքում լույս տեսավ Անդրանիկ Անդրեասյանի³⁰ «Ներկա գիշեր-վին մեջնե» վեպը, որը, նույնպես ծավալուն մի ստեղծագործություն, որ թեպետ համեստ գեղարվեստական կարեկիռություններով, բայց ուշագրավ առավելապես որպես քաղաքահայրապարակաստանի ստեղծագործություն, էշանավորում է որակական ձեռքերում սփյուռքահայ վնասում: Ձեռքերում լայնորումներով հանդերձ, և փաստում է մի ճշմարտություն, որ ինչպես խոշոր թեմատիկ կարեկիռություններ կան սփյուռքահայ գրականության համար ոչ միայն իր վերածանած այս կամ այն ժամանակաշրջանի սեփական կյանքի հայելին դառնալու, այլև՝ լինելու հայելին որոշ ժամանակաշրջաններին, աշխարհագրական որոշ տարածությունների համապարփակ պատմության: Իսկ մեծ գրականության գերը հենց դրա մեջ է:

Անդրանիկ Անդրեասյանի սփյուռքահայ գրականության նաև այն բնականատներին էր, որ երեսնական թվականներից իսկ պահանջում էր սփյուռքահայ գրողներից՝ Լարելի չափով արագ կտրվել «անցյալի գլուխի փշուրները փրկագործելու» աշխատանքին և մերվել ներկա կյանքին: Ա. Անդրեասյանը միայն նորի պատկերման մեջ էր գտնում սփյուռքահայ գրականության հիմնական առաջադրանքը: Եվ ինքն էլ անձամբ, իր գրականությամբ, իր առաջին ժողովածուում («Սպիտակ աղաղակություն», Ֆրեզնո, 1939 թ.) սրտեղբերի իր իսկ ապրած երկրի հասարակական կառուցվածքի որոշ երեսների իսկությունը: Ա. Անդրեասյանը, անցնող տասնամյակներին, առավել խոր մերվեց ամերիկյան կյանքին, կարեկիռություն ունեցավ զգալու ԱՄՆ-ի ներքին բազմաթիվ, առավել շոշափելու և ճանաչելու կապիտալիստական աշխարհը գեղարվեստի համակնոց և կոռուպորդ ներքին լծակները: Այդ բոլորի արդյունքն է «Ներքին գիշերներ մեջնե» վեպը, որտեղ պատկերվում է պատմական որոշ մի ժամանակահատվածի՝ մակաբանական բնորոշվող շրջանը: Շրջան, որտեղ վխտում էին «լրակա ու մատնիչ առնետներ», ամեն տեղ՝ իրարու դեմ³¹, որտեղ գործում էր «ժերակույտի թունիչ հանձնախումբը», որ «սարսափն էր մարդկայնորեն մտածող մտավորականության»³², որտեղ գործող ստիկանին ու հարցաքննիչին անգամ թվում էր, թե՛ «մայր մանող արևին ցուրերը կարծես լերդադառն արյունով սղոցներ էին զիմացի շենքին պատուհանները»³³: Շրջան, որտեղ «լրակառությունը, գավով, մատնությունը, ստորությունը բարձրանալու սլոն» ստ-

նում էր մինչև... «Ապիտակ տուն»³⁴: Եվ այս բոլորը՝ իբր կանխելու համար «կոմունիստական քայքայիչ դադափարներ տարածողներին և կարմիր չրտեսներին», այսինքն՝ իր իսկ հորինած, մտացածին «խորհրդային վտանգը»:

Ասացիր, որ «Երկար գիշերին մեջեն» վնայր պատկերում է մականախզմով բնորոշվող ամերիկյան կյանքի ու քաղաքական բարքերի որոշ մի ժամանակաշրջան: Բայց մի՞թե որոշ մի ժամանակաշրջան, երբ դրանից, այդ ժամանակաշրջանից բազում տարիներ անց, ԱՄՆ-ում նույնն էր գրեթե լուր և, բնութագրելով «Միացյալ Նահանգներու ձերակուլտին ներս ստեղծված Ապառիչություն և Ահաբեկչության ենթահանձնաժողովին գործունեություններ, ամերիկյան մամուլին կատարված հայտարարություններ, «Քաղաքական Ազատության Ամերիկյան Միություն» ներկայացուցիչ Զ. Բերման կը հաստատե ին ասիկա մականախզմն է»³⁵: Խոսքը, պատումը, ուրեմն, կապիտալիստական Ամերիկայի, այդ «դեմոկրատական ու ազատ հասարակարգի» անխաբարի իսկության, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը անօրինոց լծակների մասին է լեդհանրապես: Լծակներ, որոնք, նաև ժամանակաշրջաններին, կամ թաքնվում ու գործում են կուրսներում, կամ բացահայտորեն բարձրանում են բեմ, ինչպես վկայում նկարագրված, համաշխարհային Բ պատերազմից հետո բնած ժամանակահատվածում, սառը պատերազմի տարիներին: Այդ խմտտով էլ՝ Ամերիկայի էվրերկին քաղաքի համայնարանի դասախոսական կազմի և այդ կազմից մասնավորապես Ճելմո Բրուքսի բնտանիքի ղլխին էֆ. Պի. Ալ-ի (հետախուզության գաշնակցային գրասենյակ) փաթաթված դավր դառնում է տիպական ողջ Ամերիկայի համար: Դավ, որ կանգ չի առնում ամեն տեսակի լրտեսությունների առաջ և, կաշտելով ազնիվ մարդկանց և ահաբեկչու վախկոտներին, դարպասելով, գրպարտելով, նույնիսկ խոշտանգելով բնտանիքի անմիջական հաբազատներին (որդի ու գոտար), ստեղծելով հուզական սեպ տաղանայներ, լրտեսությունը հասցնում է մինչև սեփական տան հետախուսների գաղանի ունկնդրություն և ալն, և ալն...

Եվ այդ ամենը միայն նրա համար, որ խնդրո առարկան կամ առարկաները պարզապես ազնիվ, պարկեշտ մարդիկ են և չեն կարողանում համակերպիկ ամերիկյան ձեռով դեմոկրատական ու ազատ հասարակարգի կեղծիքին և ուզում են, պալքարում, որ դեմոկրատիան լինի իսկական, հավատում են, որ մի օր ալգպիսեն էլ կլինի:

Սոցիալական և հոգրտնական խոր խմացություններ և գեպքերի բացառապես իրադաշտ վերլուծումներ՝ հեղինակը վնայն ավարտում է լավատեսական եզրահանգումով՝ happy ending-ով, իսկ դա նման պայմաններում էֆեկտիսկ թվա տարակուսելի, ալնումենալնիվ, գրական վերջակետում է՝ ամենից առաջ հեղինակի՝ Անդրեասիկ Անդրեասյանի, հավատի ու միտման

առնանկյունից: Դրական, որովհետև հարցաքննության նման ծիծաղկո-
ւեն սղրերգական մթնոլորտում, որտեղ, երևի, աշխարհում ոչ եղանի երե-
վույթ, հարցերին պատասխանելն ու չպատասխանելը հավասարազոր են
ինքզիք բեզ մեկավոր ճանաչելու, որտեղ պաշտպանության համար նույնիսկ
աճեն ինչ վախազդու կերպով բռնականացած է և ամեն ինչ, հետին ման-
րամասնությամբ, կազմակերպվա՞ն: Եւ այնպես, որ փախուստի որե՞, դուռ չի
մնում, որտեղ, մի խոսքով՝ նորա... միջոցներ են գործի գրված՝ ահա՜մեկ-
բայիչ կեղծ պատմության ու արգելափակման լողունգների հարեանությամբ:
Մեա աչք մթնոլորտում լույսի առկայությունը, որոշ հերոսների անընկճելի
էություն, էրևաապրոգնման մեծ տոկոսի խղճի արձնությունը, այս ամենը
առեկապարտում են երկր և այն դարձնում նաև ոչ միայն ժամանակահատ-
վածի մո՞ն ու մոռցի, այլ նաև բոլոր ժամանակների սեկ ղեմ սպիտակե-
լույթանակի վեպը: Բարու հազմանաչը՝ շարի զեմ, և նաև հաշվանակը՝
ուղարի ու գեղեցիկի: Մեղպեա վարպետորեն են պատկերված ձեյն Բրու-
սի, Էրա քնատնիքի, գործընկերոջ՝ Դեյվիա նորիսի, ուսանող, բանվորական
հառնեքից սերած Ֆրենկ Բելի և նաև այն անանուն կերպարների հավա-
քականությունը, աշխենն չայն աղջիկներն ու տղարը, որոնք զվարճասեր
ծաշլ ու առեարեր սերունդ մը կնկատվեն և հաճախ հուսահատ զայրույթի
եռառեկին իրենց ուսուցիչներու³⁶, բայց երբ ներկայանում է առիթն ու ան-
շառեշա պահը, կարողանում են զանազանել ճշմարտար ստից և կարողա-
նում են ընդգծել կեղծիքի ու շարի դեմ և կանգնել արդարի կողմը:

Վարպետությամբ են պատկերված նաև խավարի ուժերը, որոնք ար-
շույթան բոլոր խավերուն մեջ լեզեոն կկազմեն, որոնք զիրք ու հարս-
տություն կշառան, և պարտված՝ իրենց ձախողանքեն քեն ու դառնու-
թյան կախեն շուրջներին: Կան ուրիշներ, որոնք փրկած երազներու ու զրո-
ված սերերու զժրտաա ընկեցիկներ են³⁷: Մեա հավաքական այն կեր-
պարները, ստորների ու գավաճանների այն բանակը, որ կդառնան գործա-
կիցն ու շծակիցը բոլոր ժամանակաշրջաններում ու բոլոր աշխարհամասե-
րում՝ հրապարակ էլած մո՞ն ուժերի: Վեպում, որ բաղկացած է շորս հար-
չաք մեծադիր էջերից, կան նաև այս վերջիններից ցյուն կերպարները, մի
աճա՜ սրպես ոստիկան, մի աչլ տեղ՝ սրպես հարցաքննիչ, նույնիսկ զրական
հերոսներից մեկի՝ Դեյվիա նորիսի կողակից և շատ հաճախ սեկ պաշտպան՝
ցուցարար, ահա՜րեկիչ կամ զարգարար:

Այդ բոլորի կողքին, ալիքն՝ առանձին և հավաքական հաջողված կեր-
պարների կողքին: Ա. Անդրեասյանը ստեղծել է, կամ ցանկացել է ստեղծել,
այլ բաղմամբիվ հերոսներ, մի բանի տաանլալ թվով, որոնք վեպում մնում
են սոսկ անուն-աղանաններ և անգեմ մարդիկ՝ թողնելով տիկնիկի տաղա-
րություն Անճողում են, այն էլ ոչ անհրաժեշտության իբր արդյունք, ստեղ-

ծագործութիւնը: Մեծ տուրք է տրված ճառագնութեանն ու մանավանդ հրապարակախոսութեանը, որ ներկա դեպքում ստիկերում է վեպի գեղար- վեստական մակարդակը: Պիտի շմոռանալ, որ հեղինակը նաև սփյուռքահայ իշխանութեան փաշտն ճառարակական գործիչ ու հրապարակախոսներից է: Այժմ հոյսովիւն ունեցող քերից մեկը. բայց բոլորին չէ, որ հաջողութեմ է գեղարվեստական գրականութեան: մեջ հրապարակախոսութեանը լավագույնն օգտագործել: Եվ դա էր ու մեռում է Ա. Անդրեասյանի գրականութեան աքիկան զարշապարը:

Հարց է ուռաջ դալիս. ամերիկեան կյանքը միայն ու միայն գրական առողջ անասնկանից դիտող և ամերիկացի, լավագույն: գեղարվեստ և ամերիկեան հերև հերոսներով պատկերող վեպը իր նպատակին առափել չէ՞ր ծառալի, ելի ալետեղ գործին միշտ նույն, ալտինքն՝ աբտաքի՞, մեծ լուսամուտից դիտվում է... հայ հերոսներ: Գոնե՞ գլխավոր մի հայ հերոս աս: Չէ՞ որ ամերիկեան համալսարաններում, յալման չէր էվրերին քաղաքներ, կան հայ դասախոսներ, կամ դեպքերին մոտ կանգնած մե հայ մարդ կամ բնատեղիք: Բրապաշտ, կյանքից եկած մի կերպար, լիկուդ պատկերա Գեյ- վիտ Նորիսի նման, կամ նվագադուչնս մի ուսանող, ամերիկահայ նոր սերնդից, մի հայ Զբենք Քեքի: Վեբը ի վերջ, մի մտավորական ամերիկահայ, որի համար մակարտիզմը կիւնը Էրեի կրկնակի ոգեբերութիւն: Կարծում ենք՝ հենց դա է, ալո՞, իր ամբողջութեան մեջ հաջողված ու ձեռքբերում հանդիսացող վեպի գլխավոր բացթողումը: Մանավանդ երբ մտածում ես, որ ինքը ինքը ես՝ Անդրեանիկ Անդրեասյանը, մեկն էս նրանցից, որ ճաշակեց նույնպիս մակարտիզմի դառնահամ պտուղները: Ի վերջ, չէ՞ որ հազիվ էր առիթ ներկայացել մեր կյանքը, ամերիկահայ կյանքը ես, դրսից, որպես մեծ կյանքի մի մասնիկը, որպես ամբողջական շղթայի օղակներից մեկը ես դիտելու, ալն պատկերացնելու կարելիութիւնը՝ համապատասխան, առիթիկան կյանքի հործանուտի մեջ:

Թերևս ալո ամենը լավա շափազանցված պահանջ սփյուռքահայ գրողից, ալն էլ մի վեպի բաժանների համար: Բայց, երեի, մեր մտահոգութիւնը առափել պարզ կդառնա, եթե ասենք, որ սփյուռքահայ լոթանատունամշտ մեր կյանքում, բոլոր մարդերում էլ և քոյր աշխարհամտներում առեցիկ ենք և՛ Միսաք Մանուշեաններ, և՛ Լուիզա Աստանեաններ, մարդկային լավագույն իգեալների և դրանց միջոցով էլ հանուն ազգայնահայանման պայքարած մարտիկներ, որոնց մասին եթե որոշ օտար քաղաքական գործիչներ ու գրողներ խոսել են հպարտութեամբ, ալնուհանգերձ, ալո անունները մեր գրականութեան մեջ մնում են դեռևս ոտակ հեղինակներ, մինչդեռ կարող էին և հերոսներ լինել ֆրանսիական և ամերիկեան կյանքը պատկերող լոթանամալ բնորդներում ունեցող վեպերում: Վարդ էին ձեւմա Բարսեանք

շինել, չհաշված, որ եղել են շատ ավելին: Մինչդեռ սփյուռքահայ գրականությունը ցարդ լավագույնս պատկերել է ոչ թե մեր հերոսներին, այլ դո՛հեֆին, պատկերել է տաղանդի մեծ ուժով: Բայց այդ տաղանդի արգասիքը հանդիսացող կերպարները, որպես գրական մարմնավորում եթե հիացնում են մեզ, իրենց իրապաշտութվամբ հուզում ու զգաստության կոչում, համենայն դեպս հետո են հայարտոթյուն առթկիւոց որպես հայ:

Հարցը հենց այն է, որ քանի նվաճվել է նման վեպ գրելու տեսական մակարդակ, ձևերից բաց չթողնվի կենսականը, այդ մակարդակի առավել նպաստը սփյուռքահայ գրականությանը՝ ամերիկահայ գրական հերոս-հերոսուհիների մոտերովը ամերիկյան կյանք: Եվ սա առհասարակ որպես անհրաժեշտություն Սփյուռքում, դադթօջախներում գաղթականական հոգևորանությանից ձերբազատվելու միամտամբ: Հանուն նրա, որ կիրանանում լիբանանահայը ինքզինք չզոգա գաղթական, այլ բաղաբառի՝ բառի լալն առոճով, ֆրանսահայը նույնպես և այսպես ամեն տեղ: Սփյուռքահայ լոբանասունամյա կյանքը և նրա գրականությունը վաղուց հաստատել են, որ ամեն տեսակի պետրոսներ՝ վերածվեցին ի վերջո պիերների, երբ ապրեցին գաղթահայի հոգեբանութվամբ, նույնիսկ ալյասերվեցին շահնուրյան լոխոսները, այդ իսկական հայի սրգիները, բայց միշտ վերջ էլ հայ մնացին ու մնում են նրանք, ովքեր Մանուշյաններ կին, կամ նրա նմանների հեռերդները: Այդպիսին է պատմության արամարանությունը: Հանուն արգարտության, հանուն արդարի ու գեղեցիկի պայքարող հերոսները և՛ կյանքում, և՛ գրականության մեջ չեն կարող ուրանալ իրենց իսկ ծնող ակր: Իսկ ցույց առլ դա՛ մնում է սփյուռքահայ գրողի և՛ խղճի, և՛ պատվի պարտք: Մանավանդ երբ նկատի ունենք, որ Սփյուռքը մեր ժողովրդի կյանքում անցյալի երևույթ չէ և ապրել ու առողջ հարատևելու համար ինչքան հալոնե իրականությունից, գրեթե նույնքան էլ ներսից, իր իսկ ակից հպարտության ագրյուրների կարիքն ունի:

Այս միջանկյալ խոթհրդածությունները առավել հրատապ են դառնում, երբ քննարկման ենք ենթարկում կապիտալիստական աշխարհի մերկացման, սփյուռքահայ, նույնպես լոթանասունական թվականների, այդ միտման, որոշ ներքին շերտերի առավել բացահայտմանն ու խորացմանը նվիրված երկերը: Եվ այդ վեպերի մեջ՝ Պարեն Որբունու³⁸, քառական թվականների վերջերին լույս ընծալած «Հալածվածները» շարքի Ա հատորի շարունակական Բ հատորը հանդիսացող «Թեկնաճուն», 1967 թ. և Գ հատորը՝ «Ասֆալտը», 1972 թվական: Զ. Որբունին ժամանակին հրատարակեց նաև «Եվ Կոն մարդ» վեպը, 1964 թ., որ շարքի մաս չկազմելով հանդերձ, հանդիսացավ նշված ստեղծագործությունների միջանկյալ մի օղակը:

Չ. Որբունու «Հալածվածները» շարքը, հենց էլնելով խորագրից, հիմնականում նպատակամղված է կապիտալիստական աշխարհում առկա, գործող անկումախին բարքերի պատկերմանը: Բարքեր, որոնք առավելաբար ոչ թե այդ աշխարհի «գործերին» են, այլ նրանցից հալածվածների, շահաւորովուհների: Բարքեր, որոնք բոլոր ասպարեզներում, անտեսական գիշարիչ օբեկեքների տիրապետության տակ, շահված նաև Ա. Անդրեասյանի վեպում արտացոլված քաղաքական աշխարհի կարգերն ու նրանց այս կամ այլ տարբերակները (սեռել միշտ հալածանքի են ենթակա լուսավորը, առաջադիմականը) ապականում են մարդ էակը, բարոյագործում, անբանացնում, աշխատում նրան՝ դարձնելով հաճախ ավելի քան ներքին սանձարձակ քնադդներով հորձող անասուն: Չ. Որբունու վիպաշարը, կարծես, հիմնականում ափսոսաշուր զրականությունում արդեն կարգ դարձած նպատակաուղղվածությանը (իսկ հարկ է րնդանել, որ նման մոտեցումը առավել հեշտ է, քան հոսանքն ի վեր բալլելը) միտում է ցույց տալ, ինչ նման աշխարհում մարդ էակը ինչպիսի՞ ծայրահեղ անկումներ կարող է ունենալ՝ քնադդներ, և՛ րնկերական, և՛ ազգային ոլորտներում, և ապականվել՝ մարդկային ամենագեղեցիկ զգացումներից մեկի, նույնիսկ սիրո երջանիկ տվյալատներն ապրելիս: Սերը շփոթելով սեռի և սեռային սանձարձակությունների հետ: Չ. Որբունու բոլոր վեպերում էլ, բացի «Ասֆալտից», հերոսների ճնշող մեծամասնությունը հայեր, հայ որբեր են, օսմանյան երիտթուրքերի հայահալած քաղաքականության զոհեր, այսինքն՝ քաղաքական, հոգեբանական և բարոյական կրկնակի մամլակի տակ, որոնք իրենց ճնշող տոկոսով անկարող են դառնում մարդկայնեքեն ապրել, հպարտորեն իրենց հայությունը կրել: Այլասերվածներ, լավագույն դեպքում՝ պարտվածներ, մեծ մասամբ և՛ ֆիզիկապես, և՛ հոգեպես: Դեռևս 1930-ին Արշակ Չոպանյանը, քննադելելով Չ. Որբունու շարքի Ա հատորը, վերևում մեր հայանած մտահոգությունը մի այլ, ներքին տեսանկյունից դիտելով, գրում էր.

«Թշուառության գեմ պալքարին մեջ է, որ լավագույն կերպով կհայանվի մաքուր բարոյական ուժը, անոր գերագույն առարինությունը.— Ի՞նչ գեղեցիկ է մարդը, որ մարդը կմնա ծայրագույն ազրատության մեջ և որ իր անվհատ ճիգով կհաղթի վերջապես անոր:

Ինչո՞ւ Որբունի նախընտրած չրրար աշխարհի տիպար մը, որուն պես փառք ասածն՝ մեր ցեղը շատ տված է և այսօր իսկ մեր գաղութներուն մեջ կուտա մեծ թվով: Ըստ իս՝ այդ էր, քո պետք է վեր հանվիր վեպին մեջ, ուր ռոգբաւություն ամբողջ գաղութներն նորեն կարելի էր ցույց տալ, բայց անոր հակադրելով անաշխար ագնություն և անվհատ քաջություն ունեցող մարդուն հաղթական նկարագիրը»³⁹:

2. Որբունին նկատի չառաւ Ա. Չոպանյանի թելադրանքը: Այդ խրնդ-րում նույնպէս մեղադրել Զ. Որբունուն և՛ անտեղի է, և՛ տխար: Այստեղ ևս հեղինակից չեւ կարող պահանջել այն, ինչ նրա և՛ ճաշակից, և՛ նպատակից դուրս է մնում: Բայց Չոպանյանի սփյուռքահայ գրականութիւնից ցանկացած «անալիտիկ ազնվութիւն ու անվատ քաջութիւն ունեցող մարդուն չաւիտական նկարագիրը» կրող հերոսի բացը՝ մասնավորապէս նա կարծւած կապիտալիստական միջավայրի և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական ճշման պայմաններին, սփյուռքահայ վեպում, ինչպէս ասել ենք, կապ-մամ է նույնպէս նրա բացօթողումը, մինչդեռ յրա մեծ կտման կլինեք նրա աշխարհայեանման պայքարում ևս:

2. Որբունին, համեմատն զեպս, բալլեց հոսանքն ի վար, վեպից վեպ ծանրացրեց ժխտականի նմարը՝ իր հերոս ու հերոսուհիներին առավել մխրճելով ալլաւերման հետախորշերը: Եման վարվեյալեպը ինչ-որ տեղ արդարացրեց միտման հիմնական նպատակադրածութիւնը, բայց և այն-պէս, նկատի ունենալով աւել հերոս-հերոսուհիների (այստեղ մի անգամ ևս ֆրանսուհիների) ոչ տիպական լինելը, նրանց արդահատելի, նույնիսկ դժվե-լի ու վանող կերպարներին տիպական լինելու համոզականութիւն պար-զեց: Համոզականութիւն, որ եթե խոսում է հեղինակի տաղանդի մասին աշխուժեանալիք, խախտումն է այն իրականութեան, որ կյանքինն իսկ է:

Առաջին վեպում՝ «Փորձ»-ում, հերոսները անանուն էին (վեպը գրւած էր առաջին դեքտով), Բ և Գ հատորներում հերոսները «մկրավեցին» և. նկատի ունենալով Բ և Գ հատորներում անունների նույնութիւնը և ինչ-որ տեղ նաև հատորները բնդրկող առանձին թեմաների շարունակականութիւ-նը, մի իւրեքի մանրամասնի անցումը Ա-ից Բ հատորին, Բ-ից Գ հատո-րին, հաստատեցին, թե տարբեր առանցքների շուրջ պտտւող «Հալածված-ւեքը» իրագործվել են նույն հերոսների և որոշ զեպերի «աստիճանական վարդապետան ելանով (թեև ոչ լուրջ պլանավորումով, այլ ինչ-որ կցե-կցեկցելով, հալածեպ գրված կամուրջ ու առանցքներով) և լուրաքանչլուրը, առանձին աւբողականութիւն լինելով հանդերձ, հիմքային միասնական ծրագիր ու միտում ունեն: Ծրագիր, որի իրականացնողները, ինչպէս ասա-ցինք, նախ՝ անանուն, առաջին զեմը, հետո միտուններ՝ Մինաս Երազյանի գլխավորութեամբ (հեղինակի), որտեղ հայերից կոչվում են Արշալույս Ազվո-րիկյան, Արզար, Վահագն և այլն, ֆրանսուհիներից՝ Հռութան Պետիե, Նի-քոլ, Մոնիք և այլն, բոլորն էլ մասնակիցները, ներկայացուցիչները լուր-բինակ ... «բնդհատակ»-ի: Առաջինները՝ զոհերը պատմական ողբերգու-թեան կամ նրանց հետնորդները՝ անկարող վանելու իրենց հոգիներից թուրք ու թուրքութեան դեմ վրեժի մրուրը, անկար՝ լուրովի վրեժ լուծելուց, անձար սթափվելուց և թերահալատ՝ հաղթանակի նկատմամբ (թեպետ առաջագի-

մական հակումներ էլ ունեն, բանաստեղծ են), նրանք խրվում են օրից օր ճահճի մեջ, օժանդակությունը նաև շրջապատող պայմանների, խզվելով հաս-
թությունից:

Այլասերման սանդղամատերը—և՛ բաղաբական, և՛ բարոյական—«Հա-
լածվածները» շարքում, մանավանդ լոթանասունական ինվականների «Ա-
ֆուլ» վեպում, սահմաններ չեն ճանաչում, ստանում են այնպիսի գր-
քուններ, որ խորթ են հայ գրականության և՛ անցյալի, և՛ ամենամոտ ալեմ: -
հա: ավանդներին: Արևմտյան բուլվարային վեպ հիշեցնող բազում էջեր,
ինչպես էլ արդարացիվեն կյանքի նման երևույթներ իրապաշտորեն գրակա-
նություն: բերված լինելու պատճառաբանությամբ (ոչ որ չի ժխտում նաև
ալգախիսների գոյությունը և գարմացնող ոչինչ գոյություն ունի կյանքում,
նույնիսկ՝ նման նկարագրություններում), ինչքան էլ քանք Թափի ցույց
տալ, թե կա նաև «սեռային իմաստասիրություն» հասկացությունը, որ պետք
չէ հենվել միայն սերնդադործության վրա, այլ հարկ է պատճառաբանվի
ալլ, թաքուն ազդակներով ու ալլ փնտրալոր նաև... «ուշալ քննադատին»
պարտականությունն է՝⁴⁰ չեն արդարանում: Չեն արդարանում ոչ թե նրա
համար, որ հարստի են, ալլ նրա համար, որ խնայվեր սփյուռքահայ
գրականությունից ալլ, ալլպես ասած, «սեռային իմաստասիրությունը»,
որի էրոզները, ալլ անգամ էլ, կրկին ֆրանսուհիներն են: Ֆրանսուհիներ,
որոնք, լինելով գոհեր, բաշում են իրենց հորձանքի մեջ նաև, արդեն ինչ-
որ ալլ կյանքի պայքարում գրթեն պարտված, հայ աղամարդ «ճերմակե-
րին»: Ահա մի միտում, որ հարկ է, անցնող շորս տասնամյակներում, վա-
ղուց հաղթահարված լինել:

Իհարկե, մեր նման մոտեցումը երբեք չի մեկնում «մաքրակրոնությու-
նից», քնդհակառակը՝ ամեն ինչ և նաև «սեռային իմաստասիրությունը»
անկախ թի սերնդադործության սրբազան նպատակից», պետք է և... գրա-
կանությունը, եթե տանում է կյանքում լույսի, ներկա դեպքում՝ սիրտ հաս-
տատմանը, ալլ վերջինի հաղթանակին, ինչպես, նշելու համար, թեկուզ մի
օրինակ, նպատակադրումն էր իտալական գրականությունում 1957 թ. լույս
տեսած Ալբերտո Մորավիայի «Չոչարտ» վեպին: Վեպ, որ լույս տեսավ նաև
մեզ մոտ՝ 1962-ին: Բայց, այնուամենայնիվ, ինչ էլ լինեն «Հալածվածները»
շարքը և ալլ շարքի վերջին արտահայտությունը հանդիսացող «Ասֆալտը»,
պիտի ասել, որ սփյուռքահայ ալլ վեպը, հայտնի վերապահումներով հան-
դերձ, ալլ սակավադործություններից է, որ ուժեղ հակակրանք ու ատելու-
թյուն է ստեղծում հիմնական հասցեատիրոջ՝ կապիտալիստական աշխարհի
հասցեին և արդահատանը՝ կամապուրկ գարձած՝ նրա անկամ գոհերի նկատ-
մամբ: Իսկ ալլ արդյունքը նշանակում է լուրտվի լուծած լինել, թեև գո-
լություն չունեցող վեպում, գրական հերոսի ու նրա նկատմամբ բնթերցողի

հոգում, գրողի համար անհրաժեշտ սիրո ու համակրանքի ստեղծման պրոբլեմը Դրական հերոս, որ «Ասֆալտը» փակելուց հետո պիտի ձգտել փրկությանը գրառում: Դրսում, որի առաջինը հենց հեղինակն է, Ջարեհ Որբունին (վկայի՝ Մխնաս Երազյանը), եթե ընդունենք, որ մուժ ու մոալլի նման վարպետ պատկերումը արդյունք է այն պատկերողի հոգում առկա լույսի, մըշտական լույսի տենչ ու ձգտման:

Վեպը, այդ իմաստով էլ, ձեռքբերում է՝ արդեն սփյուռքահայ գրականության մեջ քանակ, նկատելի քանակ ստացած ստեղծագործությունների շարքում, առանց, իհարկե, առկա որակի վրա որևէ նորոգություն ավելացնելու: Դուցե այդ «նորությունը» ուղենալով ի հայտ բերել վեպի արտաքին, սճալին առանձնահատկություններում: Առանձնահատկություն, որ արդեն ոչ թե ձեռքբերում էր սփյուռքահայ գրականության մեջ, այլ ձեռք էր բերվել արևմտյան և նրան նախորդած ամերիկյան գրականության արդեն հնացած սճալին «նորարարություններից»: Այդ «նորարարությունը» կոչվում էր դեպքերը զիտակցական հոսքի պատկերման կամ մարդու ենթագիտակցական, ստորբըլա ընթացքի միջից «բացահայտելու, նկարագրելու գրականություն»՝ բառ Ջ. Որբունու, որպես իբր ավելի բնական ու բանական գրելաձև: Շնորք մեկը սկսի մեզի բան նը պատմել, չըսեր այնպես, ինչպես կըսեն ուղղագիծ պատմող վիպասանները: Ան կպատմե անցյալին ներկան և ապագան իրար խառնված և մենք հաճույքով մտիկ կընենք այդ պատմելակերպը, որ բնական պատմելակերպն է և հաճելի բանաստեղծություն մը թրծված»⁴¹: Թե այդ պատմելակերպը ինչքա՞ն է բնական գրականության համար, երեի, առաջին հերթին, կախում ունի՝ պատմվածից, այսինքն՝ ասելիքից: Ասելիքն է, նրա առատությունը, որից թելադրվում է ոճը: Կյանքում, իրականության մեջ այդ ձևով են պատմում նրանք, ովքեր պատմելու հիմնավոր ու շատ բան ունեն և, երեի, չկարողանալով «ուղղագիծ» դասավորել իրենց պատմելիքը, ներքին «բանաստեղծականություն» թրծված, ներկային խառնում են անցյալն ու ապագան և փոխադարձաբար: Բայց երբ դա գրողն է անում, այստեղ, իհարկե, «բնական» երևալու ինչ-որ նպատակամղում կա, որ հենց այդ պատճառով էլ դադարում է բնական լինելուց: Մեծ ու առատ ասելիք ունեցող գրողը կարող է սովորական, հաճելի, կյանքի փորձով հարուստ շարքային մարդու նման պատմելաձևն էլ, լինելով մարդկային ու բնական ինչ-որ տեղ, դարձնել նաև իբր կամ իր հերոսներից մեկի պատմելաձևը: Ե՛վ ֆորկնեբյան, ե՛ւ արևմտյան շատ վեպեր գրա արդյունքն են: Բայց ինչքան էլ տաղանդավոր լինի նման վեպերի հեղինակը, չի կարելի չընդունել, որ նման ոճի մեջ վիճելի շատ բան կա, և առաջինը հենց նրա համար, որ դա հանելուկային է դարձնում գրողությունը: Ջ. Որբունին, իհար-

կէ, չի էլ հրաժարուիմ զըրանից, ընդհակառակը, ուզում է արգարտանալ, գրել-լով։

«Բայց ինչ որ ներելի է հանելուկին, ոչ միայն ներելի է, այլեւ ցանկալի, որ հանելուկը կամ խաղը բլլա դժվարին, նույն բանը կմերժի վեպին։ Հանուն ինչի՞...»²²։

Մերժել... դժվար թէ, բայց այնուամենայնիվ նկատել օրինակելի եւ արժանի բնորոշումներն ահա մեր գրականության համար, նույնպէս դժվար թէ... Երբեք մերժելի չի կարող լինել այն ճշմարտութիւնը նաեւ, որ «գեղեցիկը ինքնին չի հանդուրժում սեթեկեթանքներ, որ «գեղեցիկը իր դարերի հոռւութիւն-թում միշտ էլ հանդես է եկել իր պարզ ու դասական ձեռք, բայց երբեք հա-նելուկային փիճակում։ Իսկ եթէ նաեւ «հանելուկային»՝ միայն ու միայն իր փոփոխվող խորք ու բովանդակութեան մեջ դարեր ամբողջ հինց իր պարզ ու դասական արտաքինի մեջ անփոփոխ լինելու հանգամանքի պատճառով։ Հանուն դրա... Զարեհ Որբունուն նման ոճի «նորարարութիւնը» ծառայել է զգալելու համար իրարից քառասուն և քառասունհինգ տարիներով ընդմիջ-ված հատորներում գեպերի ու դեմքերի ճաշորդականութիւնը, և երկրորդ՝ էականը, վերջին երկու վեպերի խորքում ընկած մտայն ու սկիւն հակադրւելիք ասելիքի բացակայութիւնը և, նման դեպքում, այդ սկիւն ու մտայն հիմնա-դրելու, «արդարացնելու» ձգտումը։ Զէ՞ որ «Թեկնածուն» պատմվածքի հայ հերոսի լիկված մանկութիւնը, նրա բռնաբարված պատանութիւնը՝ երբեք չէին արդարացնի Յրանսիայում պատահաբար ծանոթացած մի քուրք երի-տասարդի, որպէս իր կործանված կյանքի փոխվրձ, սպանելու մտաւե-ռումը և այդ մտաւեռումն ի կատար ածումը, ոչ էլ «Ասփալտ»-ում միասե-ռական ախտով վարակված երկու ֆրանսուհի քուրքերի հետ սիրտ տվա-յաւանքներ ապրող, այն էլ առաջադիմական անցյալ և ներկա տրամադրու-թիւններ ունեցող բանաստեղծ հայ հերոսի շշմեցնող ալլաւերվածութիւնը, չհաշված՝ այդ վեպերի նախորդը հանդիսացող «Փոսճ»-ում թշվառութիւն նետին սանդղամատերի վրա կանգնած հերոսի՝ մոր դիակը թաղելու հա-մար իր լավագույն գրքերը վաճառելուց հետո, փոխանակ այդ փողերը նպա-ւակին ծառայեցնելու, պոռնիկների հետ մախելը։

Դաժան «ընդհատակ», դաժան հարաբերութիւնների ու կացութեաների որպէս արդիւնք, ոչ իհարկէ միշտ տիպական, բայց իրական նաեւ, և՛ն նկատի առնելի այն հանգամանքը, որ այդ բոլորի վկա և մասնակից Մինաս Երազյանի անձի մեջ կա նաեւ հեղինակի ինքնակենսագրական բաժինը։ Զէ՞ որ չորսբանշչուր ստեղծագործութեան մեջ միշտ մի մաս և գլխավոր մի մաս կա հեղինակից՝ լինի դա գլխավոր, թէ երկրորդական հերոսներէ։ Այդ բաժինն էլ Զարեհ Որբունուն դարձրեց սփյուռքահայ ամենաուշագրավ տն-հատականութիւններից մեկը և՛ զործով, բաց, մանավանդ, տնձով՝ մաս-

նախորդակես: Երազլւան... ալսինքն՝ ԵՐԱԶՈՂ՝ կշանքի ամենատանկրազ իրա-
կանության մէջ:

Յոթանասուհական լիակատարների սփլուռքահալ (լիբանանահալ) վկայ-
աշքի ընկալմ հան կապիտալիստական ներքին՝ տնտեսական, և արտաքին՝
ազգային-քաղաքական հակասութիւնների և այս վերջինների պատճառած
լիբանանյան պատերազմի և դրա հետևանքով էլ ազգային փոքրամասնու-
թիւններից մեկին՝ լիբանանահալ զաղութին պարտադրված ողբերգութիւն
պատկերման թեմաներով և նշված հակասութիւնների բացահայտման մի-
տումներով: Թեպետ, պիտի անմիջապէս տեսլ, որ 1975 թիւականին պաշ-
կած ներքաղաքական պատերազմը, որ դեռևս մինչև օրս էլ տաք ու հրա-
բոխ բռնացքի մէջ է, գծվար հաղահահարելի թեմա է՝ հենց զկարերն ու
նրանց իսկական խորքը ստանաարտրեն դիտել կարենալու համար: Բայց և
այնպէս, նրա անմիջական մասնակից և զկարերի ընթացքին մտալից կամ
հեղից հերկա, ականատես զոգնների կողմից արվել են փոքրեր, որոնցից
եթի ոչ լուրաքանչլուրը առանձին, ապա բոլորը միացրած կարելի է դիտել
որպէս ամբողջական մի վկայ՝ լիբանանյան ներքաղաքական պատերազմի
անցնող տարիների մասին:

Ժամանակագրական կարգով այդ ստեղծագործութիւններից երեքը հա-
ջորդել են իրար. Վեհանդ թեման՝ «Ճեղքված մանրանկար» (Բեյրութ,
1977), Գառնիկ Աղդաբաճ՝ «Սև և կարմիր» (Բեյրութ, 1978), Արամ Սև-
փերնյան՝ «Ողջակեզ» (Բեյրութ, 1979): Հետագայում դրանց ավելա
դել են Պեպո Սիմոնյանի «Միլեն ծվեն երիզներ» ժողովածուն (Բեյրութ,
1980), Պողոս Գուբելյանի՝ տաղանդավոր մի արձակագրի, պատմվածքները,
«Պայրում լոս քնդանորենու» (Բեյրութ, 1983) գործը և Հայկ Նազգաշա-
նի «Անավարտ պատմութիւն» (Բեյրութ, 1984) վկայ և այլն: Գրքեր՝
միասնական միտումով: Այն է՝ բացահայտել, մերկացնել ամերիկյան և նրա
լծակից Իսրայելի դաշը՝ լիբանանյան անկախ ու չեզոք պետութեան նկատ-
մամբ: Դալ, որին առիթ է ծառայեցվել պաղեստինյան ժողովրդի սեփական
պետութեան կերտելու իրավունքի բացահայտ ու ապօրինի անտեսումը: Ազդ
զրբերից Արամ Սեփեթյանի «Ողջակեզ»-ը միայն վիպալին կառուցվածք
ունի, թեպետ ստեղծագործութեան մշուս ժանրերով տրվածները առավել
խորք բացահայտում են լիբանանյան եղբայրասպան պատերազմի էութու-
նը բնդհանրապէս և հալ գաւութին վիճակված անսպասելի ու դառն ող-
բերգութիւնը մասնաւորապէս: Ո՞րն է այդ պատերազմի լուրահատկութիւ-
նը: Պատերազմը այս է նաև,—գրում է իր գրքի նախաբանում Գառնիկ
Աղդաբաճը:—Ճշմարիտը կթվի անճշմարտանման ու վավերականը՝ մտա-
ցածին: Իսկ լիբանանյան պատերազմը՝ բան մը ավելի... Ապացույց՝ այս
շիրքը...»:

Բան մը ավելի... որովհետև լիբանանյան պատերազմի լուրահատկությունը և՛ դեպքերի շարժառիթը, և՛ մտացածին թվացող դաժանությունների մեջ է և այն էլ ախպիսի մի քաղաքում (Բեյրութ) (նշված ստեղծագործությունների մեջ դեպքերը մասնավորվում են միայն տվյալ քաղաքի սահմաններում), որտեղ «...մարդիկ կան՝ որոնք պիտի կարգան դրածդ ու չհաշտան...»⁴³։ Այսինքն՝ ինչպե՞ս թե... կարող է հարց տալ բնթերցողը։ Որովհետև զարմանալի այդ պատերազմը տնտեսապես և քաղաքականապես եթե հարվածում է ամբողջ երկրին, հեռավար և բազմաթիվ, այնուամենայնիվ փյտատակներ, ավեր ու սպանություններ լինում են նրանց միայն մի մասում։ Անհավատալի... քաղաքի մի մասում, դեթ այժմ, բնկնում են հարյուրավորներ, բռնաբարվում են աղջիկներ, կտրատված գլուխներով մարդկային մարմիններ են քարշ տալիս փողոցներով, բանդիվում են եկեղեցիներ, հիվանդանոցներ, վաճառատներ կոչոպովում, հրկիզվում, մինչ մշուս կոշմում, քաղաքի հանդիպակաց կողմում, մարդիկ հանդիսադնումներ են կատարում և դիտում կինոժապավեններ և նույնիսկ ճաշում... ուստորանկում։ Պատերազմ, որ մի կողմից սնանկացնում է նախկին առևտրականներին, բայց հաս եջևան է բերում նորերին, որոնք հարստանում են օգտվելով առիթից, օգտվելով մաքսային անարխիայից և զլխավորապես՝ կոչոպուտից։ Տնտեսքեր, որ անօթևան են մնացել և շքեղ հյուրանոցներ, որոնք բեկեցվել են անվճար...

Առավել ողբերգականը այդ բոլորի մեջ այն է, որ լիբանանահայ հոծ դադուխի մեծամասնությունը պարտադրված ապրում է կամ տարել է քաղաքի հենց այդ մասում։

«Լուսաբացին, նկատեցի անմիջապես—երիտասարդ աղջիկներ կծկտած էին պառավներուն միջև, հայացքները՝ դետնին։ Նրեի ալսպես՝ կզեռնի տարիներուն... հայկեցա մշուսներուն՝ 16—20 տարեկան տղաք էին, մորուսավոր, մազերը՝ խոփվ, կտրծքերուն վրա՝ լնայտ խոշոր խաչեր, հիշեցի տարիներ տաք աւետած ֆիլմ մը—այնտեղ կտրծքերուն վրա կեռ խաչեր էին, այտեղ՝ խաչեր։ Միակ տարբերությունը»⁴⁴։ Եւաչեր... համեմալն զկալս, նորօրյա ֆաշիստների սիմվոլը, որոնք սպանում են, հրկիզում, կոչոպտում, բայց մանավանդ սպանում և ունեն նշանաբան՝ «Աստված, հայրենիք, բնտանիք»։ քրիստոնյաներ են և հանուն աստծո, հայրենիքի ու բնտանիքի վարվում են անմեկնաբանելի սադիսմով։ Յնցող են հեղինակների առածին՝ առանձին արած կբախացությունները.

«Յոթը օր՝ առանց հացի։ Իր հողը չէր, ալսպես թե ալսպես կզիմանար, բայց չոռնե՞քր... Ուրիկ՝ կկալ ալս մարդը՝ պահված մոտակա մեծ հյուրանոցին վերի հարկի չես գիտեր որ անկյունը, և պատրաստ կրակելու շարժուն ամեն բանի վրա, շրջապատի բոլոր փողոցներուն մեջ։ Նոր բան մըն

ալ սորվեցանք՝ մարդորսություն: — Քանի՞ հոգի սպանեցիցան կամ վիրավորվեցան աշգրիտ՝ մեկ մաշիկն մյուսը անցնելու պահուն: Ու երբ այլևս ոչ ոք համարձակեցավ դուրս գալ սառնեն, վերի մարդը սկսավ ձանձրանալ — երեկ սպանեցի հարեանի շուէր, առաջի օր՝ կատու մը: Մարդը կզվարձանար — շտեղանորդին, ինչպես ալ նշան կառնէր հեռվին...»⁴⁵: «Գիտեր, որ աշդ արտաքինապես հան, արտ ու բնական տուններուն մեջ, տանիքներուն լաբատոցներուն մեջ: ... Նշաղեններ դիրք բռնած էին... անոնցմէ մեկը մանավանդ՝ Համոյի մահու արդէն քանի մը հարյուր ոսկի ապահոված»⁴⁶:

Համոն, թաղի խեղճ լրագրավաճառ տղան է, թշնամի չէ, անվնաս է: Ավելի քան շունն ու կատուն, բայց նրա մահը խփող «Էրոս»-ին փող է հերում: Վարձկան մարդասպաններ են միաժամանակ, և, երեկ, նաև դրուժով է բացատրում «սողիզմի» անմեկնաբանելին: Այստեղ է, որ ճշմարիտը թվում է անճշմարտոսման, վավերականը՝ խեղապես մտացածին: Նման քննադրում, նման անարխիալում ի՞նչ է սպասում հայ գաղութին, երբ մանավանդ բանվորն ու դորձակատարը, ուսուցիչն ու պաշտոնյան, որոնք սկսեցին ապրել օրավարձի կամ ամսավճարի հաշվին, կանգնած են անդործության, մեծ անորոշության առջև... լավագույն դեպքում փողհատումներով են աշխատում և վարձատրվում ոչ կաշուն սակերով: Գաղթի դեպի սոսովել խաղաղ վայրեր, փախուստ... Այդ մասին, իր բնատնիքից հեռու, Նրանց խղած ճակատագրի դաժան քմահաճույքին, այս վերջինների նաև սպրտար հոգալու մտահոգություններ, արաբական այլ երկրներ դնացող որոշ հայ մարդկանց տվալտանքների մասին են պատմում Արամ Սեփեթճյանի «Ողջակեց»-ը և մյուսների ստեղծագործությունները: Գրական շոշափելի վաստակ ունեցող Ա. Սեփեթճյանը իր վեպի հյուսվածքում, մասնավորապես օտար վայրերում իր անցկացրած կյանքով ու տառապանքով, ինչպես գեղարվեստական բավարար խոսքի ուժով, բայց և ալնպես չի կարողանում արդարացնել ժամանակավոր աշդ քայլը: Եվ վեպը, նույնիսկ նման հիմնադրված փախուստը արդարացնել ձգտելով հանդերձ, թողնում է հերոսի հարբածի նկատմամբ դժբախտարար բացասական տպավորություն, որ նաև բարերարություն է: Իսկ առհասարակ արտագաղթի, գաղութից վերջնականապես հեռանալու դեմ են բոլոր դրքերի հեղինակներն էլ: Եվ դա, մեր կարծիքով, թեմայի առաջադրած հիմնական և կարևորագույն միտումն է և աշգրիտ էլ հարկ է լինի, որովհետև արտագաղթի դեմ լինել, նշանակում է՝ պատերազմի պատճառած ողբերգություններից ամենամեծագույնի հանդիմանը նայառել: Մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ նման արտաքայլը, ալն էլ բավական դանդաղացիկ, արդեն փաստացի իրողություն է դարձել, մասնավորապես՝ գեպի Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ և Կալիֆոռնիա:

«Մեր հեռացումով կրալըքայվի ալսս դադուիթր, և ամենաարագան իրա-
վունքը, զոր իբրև ժողովուրդ ունինք, կառնի մեր ձեռքերեն»³⁷, — ասում է
Վ. Թելքլանի հերոսներից մեկը՝ «Արևելյան ձեռքաված ձայնադնակը» պատ-
մրվածք-հատվածում, և դա ճիշտ է, մանավանդ, որ հարկ է իմանալ.

«Հակա դարպասի» (Իմա՝ ԱՄՆ-ի—Գ. Ս.) «Խաբկանքի մասին», որտեղ
«էլը փլշին փուրը արժանիքները, կ'անհետին սրբությունները և ամենևն սար-
սափելին՝ կ'արձամարձվին ավանդությունը և լեզուն, ու կ'անհետի ժողո-
վուրդը: Կըր սմբի երիտասարդին հայությունը, պատանիին հայությունը,
կ'ապրի զեղերու, զուարի կամ շափազանցված սևաի անկյուններուն մեջ...»³⁸:

Անշուշտ է շուրս տասնամյակ, և զարմանալի ու նաև ահալոր է տես-
նել, որ սփյուռքահայ դաղթօջախներում, տարբեր քաղաքական ազդակների
արդյունք, բայց միշտ կապիտալիստական հայանի ու գասականացած բար-
բերի բերմամբ, դաղթահալ զանգվածներին տարբեր հորիզոնականներում
և տարբեր ժամանակահատվածներում սպառնում է նույն «նահանջի» սար-
սափը, և տարեց կամ երիտասարդ զրոգներին՝ մինչև Ժ. Հակոբյան և Վ. Թե-
լյան, հուզում է նույն «նահանջի» միտումը: Բայց ալսս վերջինները, ի պա-
տիվ սփյուռքահայ ըրականության, վառ են շահում Բեկալ թառամանյա
նոսթալուն անեցող շահեւորյան ազդապահականման կրքոտությունը: Որի
հիմքի վրա էլ, իմում է, Մե. աղբաւն էլ «սարսափելի չեն» Գառնիկ Աղգար-
յանի «Մե ու կարմիր»-ում նկարագրված ալսս աւսարանները, որոնք պատ-
մում են քարուքանդ եղած զրադարանների, ածխաղած զրբերի, աննպատակ
զնդակներից բնկած հայր ու որդիներէ, մայր ու հարսների, շուրս օր սոռօջ
մահացած մոր զիակը իր սեփական ձեռքով ալրող որդու ճակատագրի մա-
սին: Ճակատադրեր, որոնք, վերջ ի վերջո, տատնլակ են, հարյուր, հազար:
Բայց ազդապահականման զենքի փշրվելը, նրա՝ ալսս զենքի կորուստը մահն
է հարյուր հազարների և, զեռես ավելի զաժանը, մահը զալիք սերունդների,
նրանց, սվբեր նոր են զալու և որ ալսս չեն լինի... հայեր: Հուզիչ է հաս-
տատել, որ Նշված ստեղծագործություններում առանցքային միտումը, ինչ-
պես ասել ենք, հենց ալսս ազդապահականման պայքարի նպատակամղա-
ծությունն է:

* * *

Քննարկված երկերը ցույց են տալիս, որ սփյուռքահայ վերջին տաս-
նամյակների վեպը, հիմնականում, իր ճնշող մեծամասնությամբ ուղղվել
է դադուիքների բարոյաքաղաքական կյանքի, նրա փխալոր պատմական
վայրիվերումների զարգացման մեկնաբանմանը: Ուղղություն, որի վեր-
ջին նշանակալի կորահանգումը հանդիսացավ Անդրանիկ Մառութլյանի³⁹
«Աերջին անմղը» վեպը (Բեյրութ, 1980): Այստեղ սփյուռքահայ կյանքի ոչ

անկարեւոր, կարելի է ասել՝ նրա անցյալ վախճանամյա կյանքում փոթորկոտ ու անհանգստացնող քաղաքական գեպքերի, հաճախ արյունալի, եղբայրասպան բնորոշումների վաժերական բացահայտումն է:

Վեպի վաժերագրողի ու նաև հերոսներից մեկի (Վազգեն Տերունյան, իմա՝ Անդրանիկ Մառուկյան—Գ. Ս.) բացառապես իրական հիմքը կառնած չի հարուցում, որ մնացյալները ևս, հակառակ նրանց արված ծածկանուններին, նույնպես վաժերական են, և դա առաջին հերթին՝ գրական հանդերձավորման զգալի և, դիտավորյալ կատարված, թափանցիկ քողարկման պատճառով: Նշենք մի քանիսին, որոնք եթե կյանքում կոշվել են Դրո, վեպում հանդես են եկել Հրո անվամբ, եթե՝ Վահան, ապա՝ Վարդան և այլն. այսպես, պարզ է դառնում, որ բոլորի կաշիքները ինքը՝ բոլորի կաշիքներն են է, Գ. Սիմյոնյանը՝ Գ. Սիմյոնյանը, Բեգյար Եղիշյանը և այլն: Երբեք չեն հանդես եկել իրական անուն-ազգանուններով և նաև նրանք, սվերը հայտնի գրական անուններ են եղել նրա համար: Բայց ինչի առջև, այս վերաբերմանը են Վազգեն Շուշանյանը, Արամ Հայկազը, Համաստեղը և ուրիշներ:

Որչա է, վեպը հիմնականում ապրիս է ցնցող փաստեր նշված գործիչներից սմանց գործունեության մասին, մերկացնում է շատերի շեղված կոտորակներն ու անձնական շահի սատարողություններով առաջարկ ու պայքարող կեղծ կերպարները: Բայց անաշտորեն վեր է հանում նաև այնպիսիների և դրանց շարքում, մասնավորապես գրողների՝ Վազգեն Շուշանյանի, Համաստեղի կեցությանը, որոնցից առաջինը, հետևաբար կուսակցությանը, դեռևս երևանալուց հետո, իր մահից առաջ կուսակցության շարքերում, համեմատյալ բացահայտում են, սկզբից մինչև վերջ, ազնիվ ու բացառապես հայրենասեր մարդիկ: Այս առաջ ընդգրկված կյանքի, ղեկավարության հետ ունեցած բախումների ու հակամարտությունների պատկերված փաստագրական էջերը ավելացնում են գրականի նեղացող վեպում և անգիտահատկի օժանդակություն են այս վերջինների կերպարների վերաբերման համար: Մի բան, որ անհրաժեշտ է, նկատելու է, որ նրանց արդեն իսկ շատերի համար պայծառ կերպարները մի անգամ ևս, այն էլ ներսից, լուսարձակի տակ են առնվում:

Վեպի պիտույի արժանիքները մեկն էլ այն է, որ հեղինակը, իր հերոսներին հեարագրելիս, նրանց նկատմամբ անաշտ վերաբերմունք է հանդես բերում, և այդ կեցվածքը կարեւորվում է մասնավորապես, երբ զգում ևս, որ, հակառակ ընտանիքներին, հեղինակի հոգում միշտ եղել է համակ-

րանք ու սեր նրանց նկատմամբ: Բայց այդ համակրանքն ու սերը երբեմն տրդելք չեն հանդիսանում, որ ասվի այն, ինչ խոստոր էր անրանց նկարագրում, և դատապարտվի մասնավանդ այն արարքն ու գործարքը, որ ազդարմնաս էր և՛ երբեմն ձեռք էր բերում բացառիկ ժխտական որակ: Այդ անաշատությունը, երևի, վնասում խախտվել է մի անգամ, և դա ոչ այն պատճառով, որ կան հերոսներ, որոնք, լինելով նաև զեկավար աշխատողներ, վաշխել են հեղինակի միաջն բացասական վերաբերմունքը, և նաև այնպիսիներ, որոնք միայն դրական գծերով և համակրանքով են պատկերվել, թեև նրանք նույնպես համոզվել են և առարկության տեղիք չեն տալիս: Այն, ինչ նկատելի է խախտում որպես, որպես կողմնակալ դիրքորոշում, վերաբերում է հենց իրեն՝ հեղինակին, ինքն իր անձը ու գործը վնասում զնահատելիս: Այդ զնահատանքը, թվում է, սեփական անձի նկատմամբ ոչ անաշատ, և այն՝ իր կուսակցական գործունեության անցյալ տարիներին, բոլոր մասնակալաշրջաններում էլ իր կեցվածքի անխախտականությանը գնահատման իմաստով: Վնասում Վաղգեն Տերունյանի գործունեության, և՛ ցածր, և՛ միջին, և՛ բարձր ոլորտներում, ի հայտ բերած զարմանալի խորաքննադատության, նրա նույնքան ոչ համոզիչ ազդեցության ոլորտների բնորոշման իմաստով: Մի խոսքով՝ իր անձի և գործի հույս կարևորումով, և այդ կարևորումը արժեքավորելով բաղաբական հեռատեսությունով և ղեկը ու ղեկքերի գնահատման անխախտականությանը: Հանգամանք, որ եթե ճիշտ է լոթնատունական թվականների Անդրանիկ Մառտիրոսի համար, զմիայն է բնորոշելի համարել վնասում գործող Վաղգեն Տերունյանի կապակցությունը: Զե՞ որ իր մասնակին հենց զորոն ինքն էր, արդեն որպես լրագրող ու հրապարակախոս, տոն տալիս այժմ բնագառած բաղաբականության ինքն և նրա գործող անձերի գործունեությանը՝ այս անգամ արդեն ոչ ներկայի դիրքերից ու ողջախոսություններ: Բայց որ Վաղգեն Տերունյանը հարկ էր հասնել նման դիրքերի, այդ մասին նույնպես կասկած չկան չէր կարող, և դրա վիշտությունները, նախքան «Վերջին ամսերը», նաև երևանական թվականների «Մոխրամանր» և քառասունականների «Թուրք առ երևան» էին: Եվ «Վերջին ամսերի» հետ նույն տարվա բնագրքում հրապարակված «Երազարին Հայկար»: Երևի վնաս և մի վիպերդ: Եվ նաև այդ բոլորի արանքում բնկած հայրենի հուշադրությունների՝ մեր նախորդ էջերում նշած հանրահայտ հատորները և այլն...

Բայց ինչքան էլ չափազանցված լինեն հեղինակի անունից հանդես եկող հերոսի գնահատականներն իր մասին, այնուամենայնիվ, նրա բնագառական մտեցումը իր անձից զուրա շրջապատի նկատմամբ և այդ շրջապատի քաղաքական գործունեության հասցրած վնասի՝ և՛ քաղաքական, և՛ բարոյական, բնորոշումը կարևոր նշանակություն ունեն և՛ սփյուռքահայ գրականության, և՛ նրա պատմության համար մասնավորապես, և ընդհանրապես՝ հայ դրականության ու պատմագրության համար:

Պարոնյանական սարկազմ հիշեցնող տողերով բնութագրվող Վ. Նավասարդյանը, եթե նաև կերպար է գրականության՝ «Եզրագրոս, Նեղոսի պարզեն է... Եզրագրոսի հայ գաղտնի ալ կրնա սեպվիլ ընկեր Վարդանին կալվածը, որուն վրա կիշխե միահեծան ազարակատերի մը խստությամբ ու նաև նվիրումով... Իր Ամենաբանին ծննդոց պիտի կսկսի այսպես. «Ի սկզբանե էր կուտակցությունը և կուտակցությունը ամեն ինչ էր»⁵⁰:

Մարդիկ, ղեկավարներ, որոնք տարբեր նկարագիրներ են, տարբեր շահերի սպասարկուներ, բայց միացած իրար, որովհետև «ծեր աղվեսներ են», «էնթրիկի վայրպաններ», քայց նաև «միևնույն բաները սիրերով մարդիկ աշխարհ մոտ շին իրարու, որքան նույն բաները ատելով: Մերը ինքնազոհություն կտանի, տառապանքներ կմղի դեպի «ապագաշտ»⁵¹:

Վկայում կան և այդ առանձին-առանձին մարմնավորված նկարագիրները և նաև նրանց ղեկները, որոնցից վերջինը, ինչպես նշել ենք, որդին է Հենց Նրանցից մեկի՝ գլխավորի: Որդի, որ իր հորից ու բնահանրապես տարիներ իր երազից հուսախաբվելու, խոքը հուսախաբված լինելու տրամաբանական վախճանը գտնում է անձնառաջանություն մեջ:

Վկա, որ հենց այդ ուղերգական հանգուցալուծման, այդ թևատիկ րնթացքով էլ կարող էր լինել ղեկավարվեալական բարձրաբժեք ստեղծագործություն, քայց չի անցիլ փաստագրական վեպի հրապարակախոսական մակարդակից: Համեմայն դեպք, սեռի փայլուն մարմնավորումներից մեկը՝ անդիսանալով և ընթերցողին դնելով հիմնավոր մի հարցականի առաջ՝ իսկապե՞ս վերջին անմեղը, թե՞... Անդրանիկ Ծառուկյանի մերկացումները երեխ ծառայում են նաև դրան, այդ տխուր ենթադրալի, «թե՞» հարցականի վերացմանը, նոր զոհերի կանխմանը, որ սփյուռքահայ կյանքի ու գրականության հույնքան անհրաժեշտ դրական դրեորումներից են, և դրանով էլ բացառապես կենսական: Զե՞ որ նման հաշվահարդարը միտում է դրան:

Բոլոր քննարկված տեղեղծագործություններում միտումը հենց պայքարն է հանուն լուսի, հանուն ընկերային ու քաղաքական բարոյականության, դրանք եղծանողների ու խաթարողների պեմ՝ լինեն նրանք կապիտալիստական աշխարհի մեծ, թե՞ նրանց լծակից դարձած՝ փոքր, սևփական, որպես ազգային՝ սփյուռքահայության զլխին փաթալված բացասական ուժեր: Միտում, որ ձեռք բերված արդյունքով լավագույնս ծառայել է բոլոր ժամանակների գրականություններին՝ իր ներքին, խորքի նպատակադրվածությամբ, դժբախտաբար, սակայն, չկարողանալով նվաճել այն բարձունքը, որ նման վեպերի որակի կատարելության համար նույնքան անհրաժեշտ արտաքին ձևի միասնականությունն է: Միասնականություն, որ յոթանասունականների վեպում փորձում է անել նույն հեղինակի «Երազային Հալալը» մի քայլ առաջ անցնելով փաստագրական-հրապարակախոսականից դեպի

առավել գեղարվեստականը: Զհաշված, իհարկե, Զ. Որբունու ստեղծագործությունները, որոնց մասին շարադրել ենք մեր կարծիքը:

«Երազային Հալեպը» հեղինակի հիսնական թվականներին հրատարակած «Մանկություն չունեցող մառդիկ» ստեղծագործության հետ, որը վերահրատարակվեց «Հայատտան» և «Սովետական լրրող» հրատարակչությունների կողմից և հետագայում նաև Մոսկվայում լույս ընծայվեց ռուսերեն, կարելի է ասել Անդրանիկ Սառուկյանի մոտավոր լոթանասունամյա կյանքի հուշագրությունն է: Ինքնակենսագրական հիմքի վրա՝ «հիշատակի փշրանքներ, որոնցման յուրաքանչյուրը կյանքիս մեկ զրկագն է, անձի մրկամ անցքի մը հետ կապված»: Այդպես էլ, վեպի աշն մասերը, որտեղ պատկերված են հեղինակի կյանքի զրկագները կամ նրա ֆոնի վրա վեր են հանվում «անձի մը» կամ «անցքի մը» հետ կապված հիշատակները. այդ անցքերի ու անձերի պատկերումը վեպին տալիս են կրկին առավել ակնարկային, հրապարակաստային բնույթ: Եվ այս՝ որովհետև, ինչպես «Վերջին անմեղում», «Երազային Հալեպի» մեջ ևս Անդրանիկ Սառուկյանը ուղում է իր ներկայացրած անձերին կամ նրանցով հատկանշվող դեպքերին իր մեկնարանությունները տալ, ժխտել կամ հաստատել ինչ-որ բան, հանդես գալ ոչ միայն ինքնակենսագրությամբ, այլև դառնալ այդ անձերի, նրանց որոշ տարիների կենսագրողը: Իսկ նման պարտքը, այդ պարտքի նկատմամբ ճշմարիտ ու ճշմարտացի դիրքերից մեկնելու միտումը կատարվում է գեղարվեստական որակի հաշվին, որ, ինչպես նշել ենք «Վերջին անմեղում» վեպի կապակցությամբ, այստեղ ևս անորակություն չի ենթադրում. բնականաբար: Միայն թե որակը ներկա դեպքում գրանցվում է գրական այլ սեռի հաշվին: Այնուամենայնիվ, ներկա ստեղծագործությունը աչքի է ընկնում նաև գեղարվեստական որակով:

Հեղինակը այդ հուշագրությունը՝ «Հիշատակի փշրանքներ», վերցնում է իր սեփական կյանքից՝ չձգտելով ինչ-որ բանի ժխտման կամ հաստատման, պարզապես պատմելու համար այն, ինչ իր անցյալին է եղել և առնչվում է նաև իր անցյալի հետ՝ իր մանկությամբ ու պատանեկությամբ, այդ տարիների իր տեսած, լսած ու զգացածով և նաև այն երազային ֆոնով, որ Հալեպ քաղաքին է, նրա մայրքերին ու փողոցներին, նրա ցեղով ու գիշերներինը մանավանդ: Երկրորդ գլխավոր ու անմոռանալի մայրն է հեղինակի, իր ծանր անցյալով ու ներկայով, հայ կնոջ իր արժանապատվությամբ և անբանաձեկի ոգով ու զոհաբերությամբ, և նաև «Միհրան էֆենդին» է, «Վահան քեռին», «Անապատը իր վտորհուրդներով» և այլն, և այլն: Այսինքն՝ բոլոր նրանք, ովքեր դուրս են ընկած քաղաքական լուսարձակներից կամ քաղաքական պատկանելությամբ չէ, որ ամբողջացվում են որպես կերպարներ: Պարզապես հետաքրքիր են, հուզիչ, ցոլան, լուսավոր կերպարներ՝ գրականության համար:

Իսկ հման կերպարներ կերտելու գործում հուշնպես վարպետ է Անդրանիկ Մառուկյանը: Նրան բաժարարում է մի էջից էլ փոքր սահմանը՝ ցանկացած հերոսին շոշափելի դարձնելու համար: Պիտի ասել, որ, այնուամենայնիվ, այս վկայում ես, ինչպես նախորդներում, զեղարվեստական բացարձակ որակին խանդարում են ոչոք հերոսների բացահայտ վավերականությունը, նրանց սեփական անուն-ազգանվամբ հանդես գալը: Մանավանդ, երբ նկատի ունենանք նրանց հանրաճանաչ լինելու հանդամանքը, թեկուզ գաղտնի շրջանակներում: Թերևս այդ ամենը օգնում են մի ուրիշ գործոնի՝ ստեղծագործության, գեպերի ու անցքերի առավել համաստիքությանը և դրանից հանված հղբակացությունների, բարոյականության առավել համոզականությանը: Մի բան, որ այստեղ ես՝ «Երազային Հալեպում», ձեռք է բերված զգվարին փորձությունների գնով, խմաստուն զրշով և խմաստնացած, որոնք գաղութների կյանքին անսեղչակ ընթերցողին կարող են թվալ լափալիսյան, սովորական ճշմարտություններ, և դրանք կազմում են դրքի մշուս կարևոր արժանիքը:

Ա. Մառուկյանը ինչ-որ տեղ միտում է նաև այդ անսովոր սովորականի փաստարկմանը, և այս՝ ամենավստահի ճանապարհով, կյանքի սեփական փորձ ու փորձությունների ուղիով: Ուղի, որ չափից դուրս գունեղ ու անհանգիստ լինելով, եղել է նաև հարուստ՝ այդ ուղին խաչաձևող գեպը ու գեմքերի խաչաարդիտություններ, բայց մանավանդ հեղինակի իսկ հոգեկան շռալլ, պերճ ու բարդ բովանդակություններ:

ՄԱՐԴԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆՈՐ ՈՐԱԿ

Սփյուռքահայ գրականության վերջին տասնամյակի ամենաուշագրավ շեմերից մեկի՝ Նալպար Ակիշյանի «Գաղթականներ» վեպում, որը նվիրված է Արաբական արևելքից, հատկապես՝ Լիբանանից, դեպի ԱՄՆ արտագաղթին և դրանից հառնող տնտեսական ու հոգևորական ծանր ու դժուար պայմանների վերհանմանը, կան այնպիսի կարծիքներ, որոնք դրսևորվում են սակզածագործովյան երկրորդական հերոսների՝ Անթուանի և Արսեմի, բարեկրթի գրականության շուրջ վարած վեճի հետևյալ հույժ հետաքրքրական մտքերում.

«Երբեմն մեր պայմաններուն ենթակա ուրիշ ազգ մը նվազ ուշադրություն և դճռականություն պայքարեր տեղական բարք ու մշակույթ չուրաշնար փորձություն դեմ և ավելի հաճությամբ ենթարկվեր պատահական շնչումին քաղցրահնչուն կանչերու և հրապուրիչ կարելիություններու, որոնցմով փորձած ենք հատկապես Սփյուռքի էությունը: Բայց հակառակ մեր դիմադրական ուժին և սկարացումին դեմ կանգնած իտմբերուն, բնական է, որ տարիներու ընթացքին անզղալարաբ ու բնազդորեն յուրացնենք սեր սիզավայրի գլխավոր հատկությունները ու անոր զոհերը մեյքը, ու ի վերջո հիմնաքարն է հայկական դիմագիծին ու նկարագրին: Ու հիմա, երբ սոխտեր բարեխառնված այս նոր հայր, իր օտարոտի բնավորություննով ու ևս բնություններով, ինչպե՞ս կուզեք, որ դայն նկարագրող զրուկանությունը պահե և պահանքն իր հայկական հարազատությունը, երբ նույնի պահանջած չէ իր անվթարությունը, և հեղինակը ծնունդ է այս նույն սիջավայրին: Հետո, ինչո՞ւ ամպալման հուսալ ու ակնկալել, և կամ պահանջել, որ Սփյուռքի հալ դուրը իր հատորներուն մեջ ընկալի միմիայն հայկականությունը իրեն շաղախ ու ոգի, իր ամբողջ տաղանդը սպառե աննպատակ պայքարի մը համար, որ լավագույն պարագային իսկ արդարություն պիտի չըներ իր կարողություններուն: Չեմ ըսեր բնավ, որ գրող մը հարկադրաբար դուրս ելլե իր փորձառության ծիրեն և ծանոթության դաշտերեն, պարզապես ձեռք նետելու համար հայեն տալբեր նյութի մը, բայց կշիռեմ գրողին իրավունքն ու աղատությունը և կըսեմ, թե անոր գործերուն մեջ պետք է փնտրել միայն ու միայն քարձրորակ ու հաջող գրականություն և

սարիշ սչինչ: Նյութը պետք է նկատվի բոլորովին երկրորդական, երբ կիսոսվի ճշմարիտ գրականության մասին, որովհետև տաղանդավոր ու փորձառու գրագետը ինքզինքն պիտի արժեցնի իր սեփական փորձառության համապատասխան նյութերը րևաֆրոմ, առանց սակայն կառչելու նախաստիճանված պայմաններու, որոնց մեջ, կարծեմ, ազգայնականություն հասկացված է իր արժանիքեն ավելի ու գերազաս գեր մը: Միջազգային գրականության լավագույն միտքերը կրցած են արտագրել զուգործոց աշխարհի վեպեր, ուր գրողին ազգային հատկությունները սողանցքին չեն մատակցիր բնավ, միայն տալով, որ գրողը ինքնապրեցնի իր ազգային ոգին իր հաջողություններուն րնդմեջեն, փոխանակ կառկածելիորեն փարիլ նյութի մը, որ լավագույն պարագային թերևս խորանալու և տարածվելու ատակ պիտի չըլար»²:

Անթուանի ալս կարծիքին առարկում է Վրոտմը.

«Եթե մեր գրականության մեջ ազգային նկարագիր պիտի չներմուծենք, եթե ալք ձեռով պիտի չապրեցնենք ինչ որ հայկական է ախօր արտասահմանի մեջ, ալն ատեն մեր գրագետները ի՞նչ նպատակի ծառայած պիտի ըլլան: Կրնգունիմ, որ սխալ է անոնցմե ակնկալել եղածն ավելին, բայց կկարծեմ, որ անոնք պետք է վերապրեցնեն ալն, որ արժանի է տեւելու և հիշատակելու: Ատիկա կխորհիմ, ինքին համապատասխան պիտի ըլլա ալն տեսակետին, թե լուրաքանչլուր գրող պետք է իր ուշադրությունը կենտրոնացնել իր ժամանակի ճշմարիտ հուգումին ու խնդիրներուն վրա: Եթե ազգական է, ալ ինչո՞ւ առարկել մլուսին»³:

Մեջբերված տողերը իրապես հետաքրքիր են, և վիճող կողմերը գրեթե երկուստեք իրավացի: Երևի ճիշտ է, որ մեր պայմաններին ենթակա ուրիշ մի ազգ նվաղ ոգևորությամբ և վճռականությամբ պայքարեր տեղական բարք ու մշակութի լուրացնելու փորձության ղեմ, ինչքան էլ ալք ոգևորությունն ու վճռականությունը, հատկապես սփյուռքահայ գրականության սկզբնավորման ու կազմավորման տարիներին, ինքին առաջնալին պարտք, պարտադիր միտում և ալս նաև առկա կամ ստեղծված հոգեբանական, տնտեսական և ալն միջավայր ու մթնոլորտի, որ ստիպում էր գրողներին պարփակվել իրենց նեղ ազգայինի սահմաններում, իրենց ազգակիցների միջավայրում: Դա էր, որ սփյուռքահայ գրականության մեջ ազգայնականություն, ազգային հոգ ու ցավերին ստիպել, և ոչ անիրավացիորեն, իր արժանիքից ավելի ու գերադաս տեղ ու ծավալ՝ «ժամանակի ճշմարիտ հուգումին ու խնդիրներուն» մեջ առաջին հերթին փնտրելով սեփականի լուծման բանալիները: Համամարդկային հուգումների ու պրոբլեմների համար դեռևս անպատրաստ էր սփյուռքահայ գրողը և նաև ղուրկ էր ալք պրոբլեմներին հետ անմիջականորեն առնչվելուց: Դրա համար դեռևս ժամանակ էր

հարկավոր և նաև դաժան աշխատանքներ, որ սեփական հագս ու ցավերի գեղեցկությամբ, վերջի վերջո, ինչ-որ տեղ դատարարությամբ է ձախողման։ Բայց հակառակ դիտարկելով աղյուրականության՝ մղվող պայքարն էլ հերոսական և այդ անընկճելիության մեջ էր նաև գլխավոր արժանիքներից մեկը սփյուռքահայ գրականության։

Եվ ահա այդ սեփականությանից դատելով է, որ երևան են գալիս մեր աշխատության և եջ բնականված միտումների ու ինքնատիվ ջանքերի տոկոսի ազդեցության մասհոգում։ Ունենալով մեկնաձայն լինելու հանգամանքը, և այն՝ սկսած առաջին օրից մինչև ավելի։ Բայց, ինչպես շեշտեցինք, դա պարտադիր նպատակամղում էր, դրա համար կալին մեկնաձայն ու հստակ ազդեցություն։ Եվ եթե այդ ամենի ամբողջական արդյունքը չեղավ այն, ինչ վիճակված էր «միջազգային գրականության լավագույն մարքի» ձևաբերումներին, ապա պարզապես նրա համար, որ մեր նպատակները Սփյուռքում կենսականորեն ուրիշ հրամայականներ ունեին և նաև բոլորովին ուրիշ ու եզակի էր մեր ժողովրդի ձախարակները աղյուրակների գրողների հակառակ-դրից։

Անցյալի կորուստը գյուղի վերհանում... հիշեցնելու համար՝ օտար քաղաքների շուրջ ճոխություն, ցոփություն ու աշխատանքի գոհունակության հասնելու հետևանքով սերունդներին, իրենց հայրերի ու պապերի սրբազան բարք ու սովորությունները, պատկերելու համար՝ արդար ճշմարիտ ու վաստակի ուրախություններ, նկարագրելու համար, որ դահլիճները կացնահատեցին մեզ միմիայն նրա համար, որ մենք սիրում էինք կյանքն ու աշխատանքը, այնքան շատ էինք սիրում, որ դրանք կրկնում ու անդադրում էին մեր մեղքը նրանում էր, որ հավատում էինք, այնքան միամտորեն էինք հավատում արդարության ու մարդկային խղճին։ Երբ մենք պարզապես հայ էինք։

Այդ մասին էր սփյուռքահայ գրականության սկզբնավորման տարիներին մինչև վերջին տասնամյակները շարունակվող «կարոտի գրականությունը»՝ մի մեծ տոկոսը սփյուռքահայ գրականության և նրա վաղուց բերքը, Վաղգեն Շուշանյանի «Օրերը գեղեցիկ չեն», Հակոբ Մեծուրու «Արմատանք», «Կապույտ լույսը», «Կոտնիկ, ուտի՛ր կուլաս»-ը, Բենիամին Նուրիկյանի «Անգեղակոթք», Վահե Հալիկի «Հայրենի ծխան», Համաստեղի «Գլուղը» և «Անճրեր», Հակոբ Ասատուրյանի «Հովակիմի թոռները» ու «Հովակիմի թոռներ», Արմեն Դարյանի և շատ ուրիշների ստեղծագործությունները։

Այդ բոլոր արդյունք էին մեզ աչքող վիշտ ու ցավերի, «նախասահմանված պայմաններում», որոնք սակայն իրենց հետ բերեցին նաև «ճշմարիտ գրականություն» տուրքը։ Այդ բոլորի մեջ մի մեծ տոկոսը պատուհան ազգային և ներքին ահազանները և արդարորեն կարող էր նվաճել համամարդկային

գրականութեան բնադժեր, և այս, առաջին հերթին, նրա համար, որ կարոտի այն գրականութիւնը նաև մարդերգութիւն էր, և նրա համար, որ արդ գրականութեան հիմքում հայ մարդուց առաջ նաև կար մարդը, գիտլացի մարդը, ինչպես առանձնահատուկ, ուրույն երանգով, բայց հասկանալի ու հարադատ և՛ ռուսի, և՛ ֆրանսիացու, և՛ անգլիացու համար:

«Նահանջի գրականութեան» ուղղվածութիւնը... ցույց տալու համար որ կապիտալիստական աշխարհը իր դրամի իշխանութեամբ, իր ցնծուհիներով, իր պերճաշուք աղարանքների կողքնիվար տարածվող ղեկառնելով, ինչպէս տները անհատներում թաղամասերով և վերջապէս անապահով իր սոփոխով ու ապագայով մանւամանդ, և այս բոլորի կողքին իր «աղաք բարբերով» լեչախիս՝ իրեն էր կանգնած մարդու, բայց հատկապէս հայ մաքսու համար, նրա հայ սնալու գոյտտեման պայքարում, նրա ավանդների, բարոյականի և հասկանալի լեզվի, երկուս ինքնազգայն հայտարարի պահպանման զսակներում, և այս՝ Շահան Շահնուրի «Նահանջ» առանց երգի»-ն, Զարեհ Սիրունու «Հալածվածները» շարքերից, Հրաչ Զարգացւանի «Մեր կշանքը» վեպերից սկսած մինչև Վահագն Մազյանի, Արմեն Դարչանի և Լուսինա Արքիշանի պատմվածքները և այլն, և այլն:

Այս, սփյուռքահայ լրականութեան, սովորային հարաբերութեամբ տախտակի քանակը և նրա անստարկելի որակը կազմող նման միտումը, սակայն, լեչախիս՝ համամարդկային հեղափոխութեան կարող էր ունենալ, եթէ նկատի ունենանք, որ այդ բոլորի հիմքը հանդիսացող Սփյուռք հասկանութիւնը և գրանից սկսած ընդ զգուրսը, հենց այդ իսկ բաւը անհասկանալի ու անհասկանալի էր օտարին:

Ասենք՝ իւշպիս հասկանալու անհաւանական ու ֆրանսիացին հայոց լեզվը որ ապալարի ուրեղիկանութեամբ...

Ի վերջո, ինչպէս կարող էր գրականութեան նպատակադրումը... ասելու համար, որ եթէ կա ու ինչպէս է Սփյուռքը՝ ինչ, կորուսելի տեղ, միայն նրա հաբէնի հողի ու պետականութեան շնորհիւ: Զին կարող էր փոխադրուող նոր կարգի պատմանդանով, նրանով միայն պատմանդանով, որ նախ լուծված վրեժն է և բալիք արգարեսնելու: Այսինքն՝ մեր ազգայն, հոյատեւելու, որպէս փոխարքայ: Հատուկելու միակ ճշմարտութիւնը:

Մեր ալֆան ու օմեգան:

Եւ այս՝ երեսնական թվաշաւաններից, Սիրան Սեղալի պատմվածքներից ու Լուսինա Անանյանի «Հարցականի ուղիներով» վեպից սկսած մինչև մեր օրերի լավագոյն և արձակագիրները, և մանավանդ բանաստեղծների մեծագոյն մասի մոտ՝ սկսած Վահան Վահանից, Բլուզանդ Թափալանից, Անդրանիկ Ծառուկեանից ու Մուշեղ Իշխանից մինչև Դաւիթ Աղաբալան,

Չարեհ Մեկըսեյան, Մատի Արմաճյան, Լևոն Վարդան, Պեպո Սիմոնյան և շատ ու շատ ուրիշներ:

Բայց, ինչպես ասացինք, դա էր սփյուռքահայ գրականության ու գրողի փակական ուղին, նրա պարտքն ու պարտականությունը: Եվ հենց դրանում է այն տարբերությունը, որ «մեր պայմաններուն ենթակա ուրիշ ազգ մը (թե՛ պետ չկա էլ ալգալիսին) նվազ որոշորայնա՛մբ և վճռականությամբ կայսրա-յրեր սեղանա՛ն: Բարբեր ու մշակույթ յուրացնելու փորձություն դեմ»: Եւ այս, ինչպես շեշտեցի՛նք, հակառակ այն տխուր հեռանկարին, որ «զայն նկարագրող գրականությունը՝ բովար թե սյա՛հն և պա՛հպանն իր հայկական հարազատությունը», երբ երեսն է եկել, արդեն վաղուց, «նոր հալը (սփյուռ-քահայտը—Գ. Ս.) իր օտարոտի բնավորություններով ու սովորություններով» և աշխարհից էլ բարդոթյունը՝ «զայն նկարագրող գրականության» հարազատ հայկական դիմագծի պահպանման: Եվ, ամէլին, երբ գրողը՝ սփյուռքահայ գրողը, հենց ինքը՝ «ծնունդն է աղջնուն միջավայրին»:

Բայց կա և մնում է ողլւմ, ազգային ողին: Սփյուռքահայ գրականու-թյան մեջ այդ ոգու առկայությունը այսօր փաստ է նույնիսկ զնալով ավե-յացող օտարադիր հայ գրողների ստեղծագործություններում, և այդ փաս-տը շոշափելիորեն առկա է հատկապես այն գաղճօջախներում, առաջինը ստամբուլահայ գաղթօջախում, որտեղ սոցիալական ճնշումներ և ազգային ցավ ու հոգսերին դիմելու արդեւներ են առկա եղել տասնամյակներ շա-րունակ, որտեղ նույնիսկ «օտարոտի բնավորություններով ու սովորու-թյուն-ներով շին եղծանվել» մարդիկ կամ համեմատաբար քիչ են եղծանվել: Ահա այդ պայմանները ստիպել են նշված ստեղծագործողներին ներամփոփվել իրենց մեջ, մոտրել՝ առավելաբար սեփական ապրումները բեկելով հա-մամարդկային ապրումների հոլովութուն, սլարտադրաբար դուրս գալ ազ-գայինի սահմաններից ու մեկնել հակադիր ուղղությամբ, այն է՝ ոչ թե ազ-գային թեմաներից համամարդկայինը, այլ համամարդկայինից ազգային ոգու յուրօրինակ հաստատումը բերելով սփյուռքահայ գրականություն: Եվ այս՝ սողանցքներ գտնելով նաև ազգային մտահոգութուններին հաշվին:

Պիտի ասել, որ մտղերգութուն որակած մեր նշված միտումը չի հան-դիսացել միայն հարկադիր կամ քաղաքական փակ պայմանների արդյունք, դա սոսկ տխուր փաստ կլինէր: Այդ եղիլ է նաև հայ ժողովրդին հատուկ գոցողութուն: Սփյուռքահայ գրականությունը, դրա օրինակները միշտ էլ թունցիլ է հայ բազմադարյան հարուստ գրականությունն իր հիմքում: Հայ գրականության ակունքները խոսում են համամարդկային մեծ կրքերի ու ապրումների մասին, մարդու մասին, և դրանում չէ նրա անմահ լինելու փաստը, սկզբից իսկ առկա ու շարունակվող նրա մտղերգության մեջ, որ այդ բոլորը ստեղծագործողների ոգու, ազգային ոգու խտացումն է:

Դա է նաև հիմնական պատճառը, որ վերջին տասնամյակներում սփյուռքահայ արձակը, բայց հատկապես պոեզիան, կարողացել են հաղթահարել նաև մեր ներկա ուսումնասիրության մեջ վերև նշած միտումների ներքին սահմանները և դուրս գալ մեծ մայրուղի ու սեփական ցավերը դիտել նույնատիպ, բնօրինակ, մարդկությանը հասուկ հասարակաց ցավերի դուրսհանում։ Նույնիսկ աշխարհի միտում, ինչպիսին զուտ սեփական «նահանջի» գրականությունն է», դիտվել է որպես անբաժանելի օղակներինց մեկը մարդկությանը պարտադրված, որպես ընդհանուր «նահանջի» օղակներից մեկը։ Երևույթ, որ, ինչ խոսք, ավելի է խորացնում սեփական և ազգային ցավ ու վշտերի դատապնչիքը, բայց ատիպում էլքը որոնել ոչ ազգային ներամոտիվացիայի պայմանների մեջ։ Մի խոսքով՝ հաստատելով, որ մարդը՝ սփյուռքահայ մարդը, անխուսափելի մասնակի է նաև իր շրջապատի և զրանից դուրս էլ նաև մարդկության անբաժանելի մի մասնիկը, և լուծումները, նույնիսկ նեղ անձնական ցավերի, թաղված են համընդհանուր բուժամիջոցների մեջ։

Սա նոր որակ է սփյուռքահայ գրականության մեջ, նորի պարտադրած նաև ասելիքի, ասելու ձևի, արտաբերի կեղևի նորարարությունը, որ հեռու է ձեռքերից լինելուց։

Նման առաջին թույլ հիմնված էր և արդյունք էր նաև պատմության պարտադրած գործոնների, և պատահական էր, որ այդ միտումը սփյուռքահայ գրականության մեջ եթե իր տաղանդավոր ներկայացուցիչները ունեցավ տարբեր գաղթօջախներում, առաջինը երևան եկավ հատկապես ստամբուլահայ գրականության մեջ, երկրորդ համաշխարհային անմիջականորեն հաջորդող տարիներին ու տասնամյակներին։ Իսկ որտե՞ղ էին հիմնական ազդակները ստամբուլահայ գրականության մեջ հայտնված այդ միտման ու որակի։

Հաշտին է, որ XIX դարի երկրորդ կեսից սկսյալ Կ. Պոլիսը դարձավ արևմտահայ մշակութային կյանքի գլխավոր օջախը՝ XX դարասկզբին հասնելով իր նվաճումների գագաթնակետին, և այս՝ հակառակ համիդյան բռնապետության ամենամուսուլ տասնամյակների և ինքիհաղական տիրապետության դավադիր ու, իբր, 1908 թ. Սահմանադրությամբ սահղծված կեղծ ու խաբեպատիր «ազատությունների», որոնք իրենց լրումին հասան 1915 թվականին՝ հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի նկատմամբ իրագործված մարդկության պատմության մեջ աննախընթաց ցեղասպանությունը։ Այլևս չկային Դանիել Վարուժանն ու Միամանթոն, Ռուբեն Սևակն ու Դերիգոր Զոհրապը, Երուսանը, սբանչիի այդ բանաստեղծներն ու արձակագիրները, նաև շատ ուրիշներ։ 1915 թվականով Կ. Պոլիսը ու նրա հողերը ու մշակութային, հասարակական կյանքը կացահատվեց, ամայացավ։ Զինադադարից

մինչև 1922 թվականը, եթե աղետից մազապուրծ հանրահայտ դեմքերի և րոշ տաղանդավոր գրողների (Մ. Զարիֆյան և այլն) մասնակցությամբ Կ. Պոլսում սաղմնավորվեց և գործեց սփյուռքահայ գրականությունը համար երեք հեռանկարներ, բաց անող, այսպես կոչված՝ միկրոթամանակաշրջանը, այդ ևս չունեցավ հեռանկար բնմայական շարժման և Իզմիրի նույնքան ոգեբերական դեպքերի պատճառով, որոնք ստիպեցին մնացորդացի մեծ մասին կրկին վերցնել գավթականի ցուպը նրանք, ովքեր մնացել էին Կ. Պոլսում, ստիպված էին ներամփոփվել իրենց պատյանների մեջ, այսպիսով կորցնելով նաև իրենց հայկական ուրույն դիմագիծը, առավել նաև՝ սեփական անհատականությունը՝ դառնալու համար Թուրքիայում սկիզբ առած հանրապետական շրջանի անդամ Թուրքական քաղաքացիներ, հայ անունը կրելով ոչ թե որպես ազգություն, այլ կրոնական դավանանքի հոմանիշ (ազգությունը՝ թուրք, կրոնը՝ հայ) զբվում էր արձանագրերում): Դպրոցներում վերացվեցին հայ ժողովրդի պատմության և դրականության դասաժամերը, որոնք փոխարինվեցին համանուն Թուրքականներով, ավելին՝ հայ տնօրեններին կցվեցին նաև թուրք փոխտնօրեններ (չարդիրեկաուր), որպեսզի աշխույժ ու զգոն լինեն: Տիրակալ դիրք գրավեց Թուրքական ազգայնամոռությունը՝ պարտագրելով, որ դասագրքերից ու աշխարհագրական բարեկենդից ջնջվեն հայությանը հիշեցնող որևէ հետք ու մնացորդ և փորձամասնությունները (հայ, հույն, հրեա, բայց հատկապես՝ հայ) ամեն ժամ ու ռոպե պարտադիր փառք տան նրանց, ովքեր թուրք են կոչվում: Սովորական երևույթ դարձան հրապարակներում ու պողոտաներում կարմիր պատառները հետևյալ բովանդակությամբ. «Երանի «թուրք եմ» ասողին»: Անցնող տարիների հետ սկսվեցին ու սաստկացան քաղաքական հետապնդումները, կամայական դատ ու դատաստանները, մտացածին «Թուրքության անարդեց» ամբաստանությամբ հաշվեհարդարները, որոնք իրենց պագաթնակետին հասան հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ Թուրքիան, իբր «չեղոք» երկիր, սկսեց մեծ երազներ ու թուրքուն ախորժակներ փաշտալել խորհրդային երկրի պարտության ակնկալությամբ, հատկապես, արդեն ոչ թաքուն, Ստալինգրադյան ճակատամարտի՝ մարդկության պատմության բախտ որոշող օրերին:

Թուրքահայ համայնքը լավ էր հասկանում հանրապետական Թուրքիայի, Մուստաֆա Բեմալի և, ի ստանալովրի՝ նրան հաջորդած Իսմեթ փաշայի իսկական ներքին քաղաքականությունը և արդեն ավելի քան երկու տասնամյակ կրում էր նրա տնտեսական ու հոգեբանական լծակների բացահայտ ձևերը: Հասկանալի է, թե ինչպիսին կարող էր լինել այդ տասնամյակներում ստամբուլահայ (արդեն հոգեբանորեն իշխող պոլսահայ, Կ. Պոլսի պատմություն էր այլևս) մշակութային ու գրական կյանքը, և այս՝ հակառակ

քիւ. գործադրած գերբնական ճիգերին, որն այնպէս էլ հետու էր եղել զար-
 դացման հնարաւորութիւններին: Ահա ու սարսափի միջնորդութեամբ՝ նույնիսկ
 սովորական, շարքային ոստիկանի փայտե կոճակից, 1920 թվականից
 մինչև դեկտեմբեր 1920 թվականից՝ Կոմիտասի անվան շարունակ-
 վեց ու շարունակվում էր: Մնացորդաց սերունդը, նրանք, որ շարունակում
 էին մնալ Ստամբուլում, տվյալ պայմաններում թարմ խոսք ասելու դեպք
 ոչ մի հնարաւորութիւն չունեին: Հրապարակում հանգ ու վանկի, ասեղ-
 նաւործիւն բառաւորներ, գրանցվել են ներքին բովանդակութեամբ անգործ
 ստեղծագործութիւններ, հոսք էր: Իշխողը, հասկանալիորեն, մտալ ու ան-
 ձուկ ապրումներն էին, փխրեցողական մարդանքներով ծանրաբեռնված
 խորհրդածութիւններ, որոնց կենտրոնում ընկած էին մեծութեան զգացում-
 ների, առանձնութեան դատապարտված մարդկային եսի տվյալաւորները:
 Համագործակցութեամբ, նրանցից ամենաշնորհալիները երգում էին սիրո պատ-
 ճառած վերքերը և միշտ մեկուսի, բնութիւնը զգալու և այն վերապատմե-
 լու ռոմանտիկան: Արդարեւ բանաստեղծութիւնը հատկապէս անգործ էր
 շարժելու, խանդավառելու, կյանքով վարակելու բնութեւններին: 1957 թվա-
 կանին «Արամյան սանուց միութեան» կողմից հրատարակված «Համայնա-
 պատկեր հանրապետական շրջանի ստամբուլահայ գրականութեան» ժողո-
 վածութեամբ լույս ընծայված տվյալ շրջանի բանաստեղծական «լավագործն»
 նմուշներում հանդիպում ենք այսպիսի ստեղծագործութիւններին:

ՀԻՍՏՈՐԻԱԿԱՆ

Անցորդ, դուն չես աչն երազը գրգալի,
 Որ մտքիս մէջ կու դա հիւս
 Հակենքի շուրջ ևս կ'երազեմ քաղաքիս,
 Անհուն խաղաղ մըն ևս դուն:
 Կը բերքի դմալանքի միտնքս հաւանք,
 Մաղիկները վար կ'իջնան:
 Ահ, մի՛ բռնեք մասնէրովդ թերթերին,
 Իրենք իրենց թող մեռնին:
 Անոնց մահվան հուղարկավոր միտն ևս
 Պիտի ըլլամ, միայն և՛ս:
 Եվ ինքերը պիտի կանչեմ ու շամչն
 Որ դան առնեն ու տանին:
 Անցորդ, դուն չես աչն երազը գրգալի...

Հայկազուր Մարտ

ՉՍԻՐԵՍ ԻՍԿ

Չը սիրես իսկ, այնպէ՛ս ցուց տուր,
 Վաղը սուտիդ դուն պիտ հավատա.

Ուստի արան երաշտ, հազվադեպ ունեն
 Կախիլ մը ցող կ'ուզե որ տաս:
 Պատրանքիւն սէւն ձմրան արփուլոյն,
 Շնչի մը շաղալ խարն՝ զիս դու,
 Շոգն ինձ գիտեմ բնել արփի,
 Տարբերելու սիրտըս արդու:
 Այսքան ժուժկալ արտիս փոխան
 Ինչքան կծծի ես անօրեն,
 Քուկդ է ինչ որ ունիս այսօր,
 Չրկար երեկ՝ մտնու աշ ներքեն:

Կուրգեն Թրեկոյ

ՕՐ ՄԷ՝ ԿԱՐՆԱՆ

Սիրտմբռնեց մտտակ մ'ահա, մարդերուն մեջ կը դիզուտ...
 Ա ցիւն տաւր հաստուով ջնքմ կը սպասեն լուս ծառ ու ծաղիկ,
 Մէկէ ա Միջին կը ծաղկալի ամենուրեք բույրը դարնան,
 Եւ ինչ խաղաղ կը խաղան պար ին՝ Լոնիկներ տարգառեմ իկ,
 Երբեքուրով հրապարակ զ'ս կը փափայեն սյուրերը գող...
 Ինչ բերկրել տմբ ու ծաղկալի կ'ըմպեմ հաշիշը մայիսյան,
 Կտալ գորգին դրոս՝ ափսոս բռնած ճրգունքն իրեն բնծա...

(Երես Ազալայան)

Մտամբուլահայ բանաստեղծութեան և ընդհանրապէս գրականութեան
 աշտանի անուններից բերված այս երեք բանաստեղծութիւնները տալիս են
 պատկերը այն պոեզիայի, որը անցնող տասնամյակների, այն էլ նման
 անցումներ ու ճշմարտութիւնը սպասած զաղթօջախի համար, ելին ոչ անըմ-
 անելի, ապա բնորոշելի էլ շէին կարող լինել և մնում էին կյանքից դուրս՝
 անհրաժեշտ հոգեպան սպեղանի լինելուց: Մանավանդ Մեծարեանց, Վարու-
 ճան, Սիւսանեյի, ի վերջոյ Զարիֆյանի նման բանաստեղծական անհատա-
 անութիւններ ունեցած ու նրանց ժառանգութեան նստումքներն իրենց
 արտի սեջ կրող բնութեանցների համար այս բոլորը պարզապէս ճանճարի
 ու, նվազագույնը՝ ծամանակաւորելի էին: Հարկավոր էր աղբաւ լուր, ին-
 էուզ պարզ էր տարագող, բայց հաւանաւոր, ու կարեւոր՝ անսխալ
 կյանքից եկող խոսք, որ առնվազն սրտամտ լինէր, շոշափելի, տոսջա ու
 առաջինը լինէր... Իբրեւ: Սլաւիսին, ինչ որ կյանք ու ժամանակինն էին:
 Սրդար պիտի լինել ու ասել, որ նման ճիգ ու փորձ ստամբուլահայ հանրա-
 պետական շրջանի գրականութիւնում, այնուամենայնիւ, կատարելից դեռ
 30-ական թվականներից և աքստեղ քիչ չէր նաև դերը, տվյալ ժամանակա-
 շրջանում դեռևս երիտասարդ մտավորականներ ու գրողներ Սիւսանեյի

սանյանի ու հաշիկ Ամիրջանի, որոնք նպատակամղվում էին հանել ստամբուլահայ ղրախանութները իր թմբիրից ու նոր խոսք բերել հանրութեանը: Նոր խոսք, որը բանաստեղծության կալվածում սկսեց ձևավորվել 40-ական թվականներից և իր վերջնական չրումին հասավ հետպատերազմյան վերելքի տարիներին, Ջահրատով և նրան հաջորդողներով: Խահրեկ, Ջահրատը հիմնադրեր չէր շարժման, ոչ էլ անմիջականորեն ստամբուլահայ ղրախանությանն է վիճակվում այդ պատիվը: Դա անմիջականորեն արգելուին էր հետպատերազմյան ֆրանսիական պոեզիայի, ուղղակիորեն Ֆրանցոզի, էլյուսուից, Բրետոնից ևկած գերիտապաշտ իրազործումների, որոնք կրեն: հերթին փոխանցվել էին ֆուրբական պոեզիա (նույնի շիրմել, Օրան Վելի Բըֆաժ Ըլկազ, Մելի-Շ Շևաթ Անդալ, Օթթալ Իրֆադ և ուրիշներ) և խոշակոսներ բացել անտեղ, որի շփումից էլ առաջ եկան ստամբուլահայ բանաստեղծության բարձրությունը նոր տակիքն ու միտումները: Միտումներ որոնք ամփոփվում են հետևյալ սկզբունքներում.

Առաջին. արձագանքը լինել պատմական ժամանակաշրջանի հուզող հարցերի: Իսկ պատմական ժամանակաշրջանը ֆաշիզմի ջախջախումից հետո ամբողջ աշխարհում, նաև Թուրքիայում, դեմոկրատական վերելքի շրջան էր: Ավելի հնարավորություններ էին ստեղծվել սոցիալական պրոլեմներով զբաղվելու, մարդը, նրա հոգս ու ցավերը, ակնկալիքները բերվում էին առաջին պլան՝ ղրախանութները զոացականից շրջելով գեղի առավել մտածումի ոլորտները և այս բնդունելով, որ ղրախանության համար չկան բանաստեղծական և ոչ բանաստեղծական թեմաներ, առավել ես՝ դործող անձեր: Ինչ որ կլանքից է գալիս, հասկապես այն կլանքից, որ վիճակված է խոնարհ խավերին, վաղդեն Շեշանլանի տաած՝ «չորրորդ դասակարգի մարդկանց, ինքնին արժանի է վերհանման, «բանաստեղծակառայման» ղրախանության նշույն դառնալու բախտին:

Երկրորդ. ղրոդի եսը ղուրս էր մղվում, ավելի հիշատ պաղարում էր ղրախանության, բայց հատկապես պոեզիայի հիմնաբար լինելուց: Նա-և փոխարեն կենտրոնական տեղ էր հատկացվում մարդուն, մարդկային զգացումների, նրա հոգևորական բաբդ ապրումների, նրան պարտադրված տվալ տանքների բացահայտմանը, կլանքում նրա ունեցած և ունենալիք տեղ՝ ճշգրտմանը: Մի խոսքով՝ եսը կթև մնում էր, հասնելուն դեպս՝ ձուլված բնդհանուրի մեջ: Մարդու սեփական պրոլեմները, ալապիսով, դիտվում էին, որպես մի օղակը համընդհանուր հարցականների:

Երրորդ. այս բոլորը, ինչ խոսք, նոր, հեղափոխիչ աշխարհայացք էր: Գիտակցվում էր, որ բանաստեղծությունը պետք է ուղղվի ոչ թե արտոնչալներին, այլ ընթերցող լայն ղանդվածներին, ղրա համար էլ պիտի գրվի ժողովրդական, պարզ ու հասկանալի լեզվով: Ասելիքը պիտի ունենա նույնպես

իք պատշաճ տարադր՝ գրեթե ներհակ ցարդ ընդունված ու դասականացած ձևերի: Ձևի այս ներարարությունը նույնպես կյանքի թելադրանքն էր, և հիմն աշխ ինչ-որ տեղ նույնիսկ հանդգնեց քանզեղ բանաստեղծական շափի ու հանգի ընկալյալ պարսափորություններ, շրջանցել նույնիսկ ավանդական կեսադրական կանոնները, պարզապես աշխ պատճառով, որ ասելիքի հպարտությունն ու անմիջականությունը ու նրա պարզութունը մի անկա ներքին բանաստեղծությունը իրենք էին ատիպում վարվել այդպիսի: Հեղափոխական խոսքը թեպետև կր իր խորքին համաձուլվ ձև ու արտաքին նոր որակ:

Այսպիսով՝ մերձենալով ժողովրդին, խոսելով նրա անունով, հետապնդողական պոեզիան դարձավ ժողովրդի, նրա առօրյա կյանքի ու ձգտումների բեղավորման և պատմության փաստագրող: Փաստագրող, որ հենց փաստերի լեզվով էլ առաջինը փորձեց պիտակցական թելադրանքով շարժել մարդկային սիրտն ու զգալ, մասերի նրան վիճակված կյանքի անարդարությունների մասին: Սրտից առաջ դիմել մարդկային մտքին ու բանականությանը: Եթե հարկավոր է՝ նաև բազմազան տողատակային խմբադասերով, որպեսզի առիթ բնծալվի բնականորեն տրամադրված ընկալել նաև իր հեթանոսների խորությունը ու ալլադանությունը՝ արդեն բոլոր այս վերջինի խմայական մակարդակի ու պատրաստվածության:

Այս բոլորը, այս սկզբունքները հետապնդողական ստամբույաշալ պոեզիայում միշտ էլ, որ հասան դրական արդյունքների, ոչ քչերի կողմից պարզությունը շփոթեց պարզունակության հետ: Քերականական ու տաղաչափական օրենքների կամավոր խախտումը ազդակ հանդիսացավ բողարկելու սեփական անխմայությունը, բայց, աշխուժանալով, ձևաբերումները եղան որոշակի ու ծանրակշիռ և, այսպիսով, սփյուռքաշալ պոեզիան հասկապես, իսկ ստամբույաշալ պոեզիան՝ մասնավորապես, գուրս բերեցին 20—40-ական թվականների յճացումից ու գրեցին մեծ մալրություն վրա՝ շարունակելով նախահեղեղյան աշխ հարստ ազանդները, որոնք առկա էին արևմտաշալ պոեզիայում, և այս, ինչպես տեսանք, առաջին ակնարկից բոլորովին հակադիր գիրքերից, բանաստեղծության դասական ոճական հաշտության բմբռնումների հետ զուգահեռաձ:

Իհարկե, անարդար կյանքի մի հարմարով ջնջել կրկնորդ համաշխարհայինից առաջ սփյուռքաշալ բանաստեղծության մեջ ձևաբերված հաջողությունները, որոնք շարունակում էին օրինակ հանդիսանալ նոր սերունդների համար հետապնդողական շրջանում: Բանաստեղծություն, որի շափազույն արդյունքների մասին մենք խոսել ենք մեր աշխատության 1920—1945 թվականներն ընդգրկած ժամանակաշրջանում: Արդյունք, որ առաջին ևս իր հասունացումն էր ապրում նախապատերազմական շրջանից իրենց էկենոսականությունը շարունակող բանաստեղծների ստեղծագործություններ:

յում, որոնք, ինչ խոսք, քիչ քանակ չէին կազմում: Քայց ինչ որ իրադրոժ-
վելու էր, բուլտրովին ալ էր լինելու:

Ասացինք, որ ալո պոեզիայի ամենալավագույն բնագծերից մեկը նվա-
ճել տուալինը փեճակից Զահրաաին, բայց ժամանակագրական կարգու-
սկզբնավորողի պատիվը պատկանում է Կարպիս Ճաննիկյանին⁴ և Հայկա-
գալին Գալուխայանին⁵, որոնք էլ նոր ուղղութիւն հիմնադիրներն էին ստա-
բուլահալ դրականութունում:

Կարպիս Ճաննիկյանը մահացաւ 26 տարեկան հասակում, չհասցրե-
լատ բան անել, բայց իր «Խոսք Կո բանաստեղծութուն» կարճ, պարզ ու
հստակ ստեղծագործութիւն մեջ, արդեն նախանշեց արդի բանաստեղծու-
թիւն ուղին ու հետագա ընթացքը:

Քեզ ամեն օր աշտակ գեղեցիկ կ'ուզեմ տեսնալ
աշտակ մերկ տար և բնասնե
Քեզ ամեն օր աշտակ գեղեցիկ կ'ուզեմ տեսնալ
Մենակ զիժերով նստեա իմ
Հեղերուս արյունիս միսերուս
և մարթիս վրասն:

Սա գեղեցիկութիւն, նոր պոեզիայի մեջ գեղեցիկի բմբռնումի շուրահա-
տակ բնութագրումն էր, որը հարկ է լիներ մերկ, տաք ու բնասնի, որ կա-
րենար խոսել մարդկային ներմերին, արյունին ու միսերին ազգելով, ոչ
արքնացներ սարդկանց, հեղափոխեր, պարզեեր նրանց գիտակցութիւն, և
այս՝ առաջին հերթին, իրենց քաժին ընկած կլանքի մասին: Գրա համար էլ
բանաստեղծութիւն հիմնական թեմաները վերցված էին «չորոտոր» դասա-
կարգի մարդկանց խոհերից ու սպրումներից, այն մարդկանց, որոնց մի
մասնիկն էր նաև ինքը՝ բանաստեղծը, կամ, լավագույն դեպքում՝ զեմ հան-
դիման կանգնած էր այս վերջինների հետ: Զուտով տողերում դաժան ողբեր-
ցութիւնները նկարագրվում էին, բացվում նաև թախիծով համակված հու-
մորի, գոպված հուղականութիւն: Հեղեանքը՝ որպէս բայաստն, հումորը
հաճախ որպէս աղղու զենք: Մի խոսքով, թախծալի հումոր, որ եղավ հիմ-
նական դերից մեկը նշված բանաստեղծութիւն: Գրականութիւն էին բեր-
վում «գործադուրեկները», «նեղկարար տղաները», «աղբահալագները»
«զնունները», նրանք, ովքեր ապրում էին թշուառութիւն հետին աստիճանի
վրա, և այս ամենը՝ հետպատերազմի տառիներին, պատերազմից հաքքս
տացած, շփացած ու հղիացած բազմութիւնների կողքին, նրանց անտաք-
բեր հալացրեկի ներքո:

Պարտած ժամանակ կը հոգնէր
հանրային պարտեզ մը կ'երթալ
հանգչելու համար

մոտցեք էր
սիրականը
դարեւորը
ներկայացումները
և բոլոր լյութները քաղաքին
զը մտածեր չիմա ոչխարներուն
կովւրուն
լտր արտծող կենդանիներուն վրա
ուր խոտով կը սնանեին»:

Պալթյունալի վերջավորութիւն, անակնկալ նաեւ, բալց ստիպող, որ
երկար մտածի ընթերցողը տալմածի մտախն և զգա նաեւ իր «մորթի» վրա:
Յա ևս ոչ երկրորդական՝ դժերից մեկն էր տվյալ բանաստեղծութիւն մեզ
քնդ:անընայեա:

75 տարի:
ձառակց քաղաքին
փողոցները ավելց
մեծամ առանց շորկլանի՞ն:

Առաջին տկնարկից, այն էլ արեւմտահայ պոեզիայի դասական իմացու-
թիւնից հետո, թվում է, թե նման հակիրճ, պարզից էլ պարզ, մերկ տողերը
կապ չունեն բանաստեղծութիւն հետ: Որ հումորը տեղին չէ ալիքան էլ, որ
մտածել, թե արածող կենդանիները սնանկելով խոտով ազատված են գեթ
փողի մզմամանջից ու գործադրկութիւն սարսափներից, կամ աղբահամար-
ների համար ի՞նչ հորեկլանական նշում, թեկուզ 75 տարիների ծառայութիւն-
սից հետո. թվում է՝ այս ամենը հետո ևս արամաբանութիւնից ու հումորի
հետ գուպակցվելուց: Երեւի տեղին լինի մտածել, թե ներքին ողբերգակա-
նութիւնը այս երկու ստեղծագործութիւնների կապ չունի քանսաստեղծու-
թիւն հետ: Այդպէս է. եթէ չընկալենք հենց այդ ներքին ողբերգականութիւն
խոր կապը կյանքի բացարձակ իրականութիւն հետ և այդ մեկին իրականու-
թիւն պարզեւած սարսուռը մեր ընկալումից հետո: Ընկալումը այն պատկեր-
ման, որ գործադրի բանվորինն է և անշուք, արհամարհված այն աշխա-
տավորինը, որ պայման չէ, որ անպայման... «աղբահամար» լինի:

Այստեղ հեղինակի գլուխամարմնով թաթախված քննադատութիւն սլա-
քի տակ ընկած է հենց մարդկային ընկերութիւնն ինքը, և ընկած է առանց
ընդգծելու, իր ներքին արվանդակութիւն, արդեն անառարկելի բանաստեղ-
ծական պալթյունալի լիցքավորմամբ, և գրանուծ է կարպիս Ժանճիկյանի
ստաջնային, բալց համեմատ դերը նոր բանաստեղծութիւն հետագա առաջն-
նացում: Զգալի էր նաեւ դերը Հայկազուն Գալուստյանի, որ, խորանալով
Հանճիկյանական թեմաների մեջ, առավել ևս ընդգծեց քննադատութիւնը

մարդկային թշվառութիւնների պատճառ հանդիսացող սոցիալական տնար-
դարութիւնների նկատմամբ՝ տողատակերում լոնկային մատնանշելով աշո-
տաղալակող անարդարութիւնները ու հակասութիւնները պատասխանա-
տուին: Անվելին նաև՝ հույս ու համարք ներարկելով դալիքի հաշվին, մի-
բան, որ նույնպես մարտական երակ մտքուկց ստամբուլահալ պոեզիայում
իհարկէ՝ ու ճակատային, բայց, այնուամենայնիւ, սոցիալացր գտնելով այն-
պիսի մի իրականութիւնում, ինչպիսին Թուրքիան ու Թուրքական էր:

Վառե՝

մայր

բարչուղի լամբարբ

էտիսընէ շէմ գիտեր բանի տարի հետո

բանի որ կարելի չէ եղեր մագնէլ

էլեկտրական հասանքը

Իսթանպուլի պէս մեծ քաղաքի մը մէջ

շատ մը տօններէ ներս

Վառե՝

մայր

բարչուղի լամբարբ

Պէն քիչ մը կք հոռի

և լուսը փայլուն չէ թէն

ինչ կարեորութիւն ունի

կը բաժնէ որ տեսնես դարձալ

ամէն իրիկուն զործէն դարձին

երեսը մահ: զամբիկի

Վառե՝

մայր

բարչուղի լամբարբ

բաւնէրարդ դաշուն կիսան մոտ

հույս լեզուն աչքերով կը կարդացովի

սովն մեկ սլունակը լուսըրինմ:

Պարզից էլ պարզ է, որ Լրիտասարդական տարիքի մեջ գտնվող վերո-
հիշյալ բանաստեղծները կարիք ունեին սիրո և բնութիւն երգերի, բայց մե-
նկարագրած հանրապետական Թուրքիո իրավիճակը, պատերազմը և պա-
տերազմից հետո հասարակութիւնի առջև ծառացած սոցիալական բարդ ու
խճճված պրոբլեմները առիթ չէին տալիս մտորելու աչդ բոլորի մասին,
չհաշված, որ հենց աչդ երկու բանաստեղծներն էլ իրավագուրկ վիճակում
էին պատերազմից շեղու ու անմասն դուրս եկած իրենց երկրորդ հայրե-
նիքում: Իրավագրված ու վիրավոր, արհամարհված ու անտեսված բաղա-
բայինը որպէս, և այս՝ պարզապէս հալ լինելու համար, սոսաջին հերթին

քից, ապա նաև, առաջին հերթին, նրանից, որ այդ սիրո ու համակրանքի ենթակա հերոսները զյանի տակն են շար ուժերի, Հումորի կծուն հասցեագրված է այս վերջիններին, շար ուժերին և այն կյանքին, որ ինչ-որ տեղ, քստ է ունի, սխալ է դասավորված, և այն ճշմարտության, որ ներկա կյանքում ինչ-որ բան իր տեղում չէ:

Զահրատի ամենից առաջ լավ է գրանցել կյանքը, շարժարանաց այս աշխարհը, որտեղ եթե ցավն ու հոգսերն ու շողը, ապա բանաստեղծությունը նենց նրա համար է, որ թեթևացնի աչք հոգսերը և ոչ թե շրջանցելով, այլ, բնականապես, մատնանշելով, ուղի ցույց տալով դրանց վերացման համար: Այդ ուղին նույնպես նշված հումորի մեջ է, այն ժպիտ ու ծիծաղ համար: Այդ ուղին նույնպես նշված հումորի մեջ է, որ հակառակ ամեն արդեական ուղղակիների, առկա է նրա պոետիզմում և արդյունք է անխոցելի կենսասիրտության: Սա նաև հետևանք է կյանքի ոչ թե տեսանելի, այլ անտեսանելի երևանքի խոր իմացություն, նրա ներքին ուժի վարմանայի զգացողության: Մի զգացողություն, որ առիթ է բնականում նույնիսկ անշարժ թվացող իրերը՝ դիտելու շարժուն, ապրող ու կենդանի վիճակում: Պարզ, սովորական, առօրյա, շատ ազնվաբան նույնիսկ անկարևոր իմացող ճշմարտությունների երգիչն է Զահրատը, ճշմարտություններ ստեղծող, որոնք դարձանալիորեն մեր առջև մեկնարկից ծառանում են իրենց մինչև այդ անհատ կողմերով, որոնք, ինչ խոսք, պարտադրում են իրենց իսկ զեղեցիկ լինելը, որովհետև լուսավորված են նույնպես ներսից: Եվ դրա մեջ է զաղտնիքը, որ ճնշվածությունը հոգու վրա լինելանում է, սիրով է համակվում մարդկային հոգին, կյանքը պատնում է տանելի: Թեկուզ այն թեթևություն, որ իմանում ես քեզ առանցքից ցավի պարծանք կամ, նվազագույն զեղքում, գիտես արդեն, թե ինչ է անտոբոշումը:

Զահրատի պոետիզմը, ինչպես ստամբուլահայ արդի պոետիան, նույնպես պարզ է առաջին տեղերից, բայց բարդ է նաև իր պարզության մեջ, թեև ինչում է բնականի միանգամից և տառնց ճիշդ: Յուրաքանչյուր բնականում չեա նոր շերտեր են բացվում, նոր ծաղիկներ և խորություններ՝ լայնահուն ու դարձանալի շատ անգամ: Ի դեպ, այստեղ առաջին տեղերից կարող է լինել, որ այդ դարձանալի ինչ-որ տեղ նաև «հանելուկալիք» բնութի ունի, կանխատեսված է հեղինակի միտումը: Բայց դա ևս թշուրիմացություն է՝ պարզելու: ասելու համար, որ հենց կյանքն ինքն է շատ անգամ անկախ մեղանից հանելուկալիք, դառնորեն, դաժանորեն արշեցնող հենց իր առաջագրած հարցականներով: Այդ հարցականների դեմ կանգնած հասարակաց հերոսն է զահրատյան Կիկոն, որը նրա պոետիզմում արժանացել է առանձին շարքերի: Շարքեր, որոնք եթե լինելիս իսկ ամբողջությունը նրա ոտնդժպտողության, բով էին նրա անվան ձևը բերած արժանի վարկի համար:

Կիկոն չափսիկնյան հանրաճաշտ հերոսի մի յուրօրինակ «կոկեօրինակն» է մեր բանաստեղծության մեջ, այն վերջինի այնքան վարպետ «վերապատումք»՝ ունենալով նաև բացառապես չուրաճատուկ երանգավորում: Կիկոն հայ է, բայց նա մարդ է առաջին հերթին, անփորձական, միլիոնավոր հասարակ մարդկանցից մեկը: Մարդ, որ գիտի, թե որտեղ է ինքը և ում մեղքով, բայց մարդ, որ հավատո՞ւ ունի վաղվա, գալիքի նկատմամբ և այնտեղ է նրա աճելիճնելիությունը, աճահաճահարելի լինելու գաղտնիքը: Այդ հաճախ ընդգծված, բայց ներքին լուսարձակներով լուսավառված հոգու, կյանքի գաժանոթությունների դեմ շնահանճող, հաճանջել շիմացող ուժի մեջ, որը առաջին հերթին թվում է նվաճված, փեղճացված և արդեն շարժից դուրս: Խեղճ է թվում Կիկոն, ինչպես շապիկնյան հերոսը, ծիծաղելի՝ շատ տնդամ, բայց որը գիտի նաև ծիծաղել ներքուստ՝ իրեն իսկ ծիծաղելիի մտկարդակին հասցրած այն աշխարհի հզորների վրա: Նա մարդ է առաջին հերթին, այն մարդը, որ հաշիտենական է, անմահ: Մարդ, որ իր ներքին, անտեսանելի հարստությունը է հզոր ու անպարտելի: Իսկ նման տնդարարելիությունը առաջին հերթին պալիս է նրան երկնողի, Ջահրատի իսկ գալիքի նկատմամբ անույած հավատքից, որը, ինչ խոսք, բացառապես բնութագրական է:

Սո իմ քաղիս քեզիցն էմ
 Լեզուս ազրատ է քաղեցի՝ անուս նման
 Տաղերուս միակ հարստությունը էկազմեն
 Բաղեցիճենուս հաշուր
 Կտիրեմ քաղիս բնակիչները
 Անունը լիտուսինը շտենելու շտի կուր
 Հնիվյուտին սրգը շիճանալու: շտի խուր էն
 Համը են անանք
 Իրենց ապագային մտին խոսիլ շիտենուսու շտի
 Իսկ ես ազրատ թեզվոս կրնամ Լեզվի ժողերուս նման
 Որովհետեւ պատկերներս ունին քաղեցիներուս Լուսինը
 Գուշն դույն երազները
 Լույս լույս երազները
 Երաժիշին նման գոց մի սլուշիք, բաղեկամներ, Լեզ աշիւս
 Ամեն մեղ իւր երազը ունի
 Ամեն մարդ իւր երազը ունի
 Օր սլիտի գա—սլիտի անանք
 Ամեն ինչ իրական է գարձեւ
 Ալիքի առույց սլիտի Լեզին ու միայն բերթողները
 Ալ բոլոր մարդիկը միտրեւանէ:

Հեղինակի և նրա բանաստեղծության ուղին ու հավատամքը հիմնովորող, քերականական օրենքներից արեւոնաթափված ու տալ պարզ տողերում, որոնք հասկանալի են շոշափելի լինելու առտիճան, իսկ պարզությունը աշխարհի

նագծավարինն է գրականություն մեջ, հատկապես՝ ինչպես բովանդակալից կարճ ասելիքը, ալի տողերը ցույց են տալիս, որ «լեզվի աղքատություն» մասին ամփածը ոտակ փոխարեկական իմաստ ունի ալատեղ և առհասարակ։ Փոխարեկական՝ քանի տողերի, ալսինքն՝ տողի հարստությունը նույնքան շոշափելի է թաղեցիների, մարդկային հոգսերի անսպառ հարստությամբ և նաև ալի նույն թաղեցիների, մարդկանց լույս-լույս և գույն-գույն երաշխեքի անշափելի բազմերանգությունը՝ նման «Սոփիստի երգերի»¹³։

Բանաստեղծը ալատեղ, և առհասարակ, միջնորդ է նաև իր և մարդկանց միջև, ալս ակնարկների երազների ու տենչերի թարգմանն է, որովհետև հոգսերի տակ կրամ թաղեցիների, ցավ ու դառնությունների տակ ճմլված, անտարգարությունների ու շտապորոժման պահի տակ ուժասպառված մարդից (իր թաղեցիները, բոլոր մյուս թաղերի, ի վերջո՝ աշխարհի թաղերի ընկերները) անկարող են սևանելու լիալուսնի, զգալու նրա համար, որովհետև կուրացրել են նրանց և խլացրել՝ գեփլուտին երգը շիմանալու շափ նույնիսկ։ Միջնորդ է բանաստեղծը, բալց նաև՝ խուզարկու բռնաբարված հոգիների, քարեված, զսպանակված սրտերի տենչերն ու երազները բաց անելու, ալս վերջինների կարոտները լույս աշխարհ բերելու, նրանց իսկ զրբեկանները բացահայտելու հարցում։ Հուշելու, որ նրանք միավոր չեն, առանձինն և՛ մեկուսացված չեն աշխարհում, ալլ բազում են, միլիոններ։ Որ առանձնությունը զատապարտաճ լինելու զգացումը, նրա մաշող ցավը՝ լինելով յուրարանչությունը քսաներորդ դարու ալս զաժան, բալց նաև փառաւելի ժամանակներում, ի վերջո, անցողիկ է։ Իսկ դրա համար «օր պիտի գա» և պիտի ամեն ինչ իրական դառնա։ Իրական, ալսինքն՝ արդար ու գեղեցիկ։ Իսկ ալն ժամանակ ոչ միայն առույզ պիտի դառնան բանաստեղծի երգերը, ալլ բոլոր մարդիկ պիտի դառնան... Բանաստեղծներ։ Այդպիսին պիտի լինի Կիկոն նաև, որ ինչ-որ տեղ ես եմ, դու, մենք և ինքը... Զատարար։ Իսկ ի՞նչ է արժեքը ալի «Մենք»-ի։ Կապիտալիստական աշխարհում, որտեղ համարժեքը, հոգիների համար համասար է «գերույի»։

Մեկ անգամ մեկ մեկ
Մեկ անգամ Կիկո Կիկո
Երկու անգամ մեկ Կիկո
Երկու անգամ Կիկո Կիկո
Տասն անգամ մեկ տասր
Տասն անգամ Կիկո Կիկո
Հարյուր անգամ մեկ հարյուր
Հարյուր անգամ Կիկո մենք¹⁴։

«Զերոն» ոչինչ է, եթե մեկ է, երկու, տասր, բալց ալի «գերոն» հարյուրի զեպքում, ալսինքն՝ եթե բազմանում է, դառնում է արդեն ոչ թե ոչինչ,

աչգ վերածվում է «մենքի»։ Եվ Լենի այդ մենքը ինչ-որ տեղ աչժմ արժեքա-
գրկված է, համենայն դեպս, Լենինամեքստում հնչում է որպես «Մենք», որ
արժեք ունի, որ, այնուամենայնիվ, «զերո» չէ։ Իսկ Լենի բաց անկնք «Հար-
չուր անկամ այդ մեկը», նրա շուրթաբանչուր միավորում կանգնած է մարդ
Կիկոն՝ տառապած, խաշված, բայց նաև հուշումով ու հավատով լցված մարդ
առհասար։ Մարդ անհատը մի ինչ-որ տեղ թափառաշրջիկի վերածված, բայց
մանտիկ ու համակրիկի։

Կիկո կամուրջին վրա է
Շողենավը աչուի կրակ կերվա
Կիկո բազրիքին լենառ հաշի
Լենի շողենավ զաշու Կիկո կարախաշու
Կամուրջին վրա է Կիկո
Քիթր վեր վեր կրաշի
Մարդիկ կուգան—մարդիկ էերվան
Կիկո կամուրջին վրա է
Շողենավը աչուի կրակ կերվա։

Սա այնքան տիպական հերոսներից մեկն է Պոլսո կամուրջի, բացա-
ռապես իրական ու բնական։ Բանաստեղծուիլունը առաջին պահ թվում է
նույնիսկ անբանաստեղծական, նաև ծիծաղաշարժ՝ երևի։ Բայց թվում է
միայն։ Քերականութունը շուրթաբանչուր տողի աքոփող մարդկային սրտի
մասին է, մարդու համար տրոփող սրտի, որը զայիթի զրավականն է։ Եվ
նման Կիկոն մենակ չէ, նա երևի կա Փարիզի փողոցներում, նաև Նյու-
Յորքի պոստամեներում և այլուր։ Հալ, ֆրանսիացի, ամերիկացի և այլ ազ-
գի կիկոներից մեկն է նա, որ մի այլ հանգամանքում վախ է զգում, կամ
կզգա, ներկա դեպքում՝ Թուրքիայում, «Ահմետ էֆենտի» փողոցից անց-
նելու։ Փողոց, որ, հավանաբար, այլ անվանում կունենար աշխարհի տար-
բեր վայրերում, այլազգի տարբեր, բայց միանման այլ Կիկոների համար։

Կիկո կվախա Ահմետ էֆենտի փողոցին անցնելու
Ահմետ էֆենտի փողոցը մուր է
Մոսկին համարումը դուրսի կան
Կիկո կվախա Ահմետ էֆենտի փողոցին անցնելու
Իր առանձնութունը միտքը կիշառ

Քոստերորդ զարի՝ մաքրկոթխանը հալածող, մզմավանջալին այդ
տոռնձնութլան դիտակցումը, մուրին «համարումը դուրսի» պրիզմա-
լից, առավել ուժգնացնում է բանաստեղծական խոսքը, այն դարձնում է
լուստառառ նաև, հակառակ այն փաստին, որ տեսեր կլանք է վիճակված
կիկոներին և դրա պատասխանատվութունը ինք չէ, որ հարկ է կրի։ Ինքը՝
երազի, սիրո մարդը, այն մլուսների հակոտնյան, այդ բոլոր զրկանքների

դիխալնոր պատասխանատուներին: Մի խոսքով, Կիկոյի դաճրատչան շարքերը, կրած զրկանքների, զրկանքների հակառակ սնուցված երազների, ներկատառապանքների դեմ պալիթի հավատով պալքարող, մարմարչա համբերատարությամբ իր ցավ ու հուսերը կրող միլիոնների խորհրդանիշ դարձած մարդու մասին են: Այն մարդու, որ եղել է, կա ու, ամենակարևորը՝ պիտի լինի ու նաև հաղթանակի:

Կիկոյի տունը թիվեզե վանդակ
Կրսեա արեւուն տակ պիտի հալի
Կիկոյի տունը ծակոտկեն նավակ
Կրսեա ջուր կառնե—պիտի բնկղծի
Կիկոյի տունը համեմ ազգայնակ
Կրսեա ալսոր կա—վարդ կան հետի
Սուրբ կհասնի
Լուսար կմարի
Տանիքին թառած զուլզ մը խեղճ տառարակ
Հիմա անոնց հետ կելլե կլիսի
Կիկոյի տունը սիրո պահպանակ
Կերիւս սակալն պիտի չփոխ:

Այստեղ է Կիկոյի շարքի և դաճրատչան ողջ բանաստեղծութեան լավատեսական ատողջ խորքը. «Կիկոյի տունը կերեւա սակալն պիտի չփոխ»: Եվ այս բոլորը... «Առանց մղձափանջի».

Քանի որ մենք դեռ եղև ենք—հոտեր—
Թե ծովն ու լիւր ստեղծին է պետք
Այդ մենք կոտորենք
Քանի որ մենք նեւ եղև—սլացել—
Թե անջրպետներ ծակելն է պայման
Այդ մենք կծակենք
Քանի որ մենք դեռ ենք եղև փոքրիկ—
Թե անհրաժեշտ է օր մ'ալ կորովիլ
Մենք շենք կբովիլ:

Այո՛, նաև այս հաստատ եզրակացութեան, անակնկալ այս դարձվածքի մեջ է Թուր Զաճրատի պոեզիայի, նրա հերոսների անմեռ լինելու, նրա երազող հերոսների հավիտենականութեան մեջ: Այդ անմեռ հավատքի տկունքները նրա բանաստեղծութեան մեջ, դալիս են մեր բողոքարարական պոեզիայի հարուստ ավանդներից, մարդու և մարդկային արժեքների մասին միշտ անկորուստ հավատքով տողորված միջազգային առաջադիմական դրականութեան ձեռքբերումներից, նաև՝ և առաջին հերթին, ինչքան էլ տարօրինակ լինի թուրքահայ գաղթօջախի համար, խորհրդային ու հատկապես խորհրդահայ դրականութեանից, որից, մասնավորապես Պարույր Սեակից,

բարերար ազգեցութիւնն է կրել Ղազրատը և, ինչպէ՛ս չէ, իր հերթին, նրա-
նից էլ՝ Սեակը: Պ. Սեակը բարձր էր զնահատում աւա փերջինի անցած զրա-
կան հարուստ ու յուրահասուի ուղին:

Էս էիկոնն էմ—
կարտուստի
բանի որ
Աշխատ չէ ազր չարկած—
կամ աշխարհն էմ—
խուհապահա
բանի որ
Կիկալին ազր չարկած...

Բանաստեղծութիւնն, որ ինչ-որ տեղ հետք է թողել սեակլան հայտնի
ատեղծագործութիւնն վրա: Մի այլ կողմից Սեակի նկատմամբ տածած խոր
և անկաշատ սիրո մասին է խոսում նաև Սեակի ողբերգական մահից հետո
Պաշրապի «Սեակ» խորագրված բանաստեղծութիւնը, որը մեծ բանաստեղ-
ծին նվիրված ամենալավագույն երգերից մեկն է՝ զբոված խորին պարզու-
թիւամբ ու հոգաւ բացասիկ անմիջականութեամբ:

Պարտիր, մանչս, երկուքս ալ
նույն տարիքը ունենիր.
Հիմա էս կամ, դուն չես—
եղա՞մ տսիկա:

Բէլ բարիք է տաղ բսկ,
Պարտիր, մանչս, երկուքս ալ
նույն բարիքը ունենիր.
Հիմա էս կամ իբր Բէլ—
Բսկ դուն կաս ու կ'նաս—
Քանի՞ ազր մահէն վերջ
Տեսա՞մ տսիկա:

Սիրելի մարդիկը բոլոր
Բէլ կարիք է աշխարհուս.
Պարտիր, մանչս, երկուքս ալ
նույն կարիքը ունենիր.
Հիմա—տխուր—տառնձիւն—
Կվեր իշեմ բազըբորեկ
Բէլ Պարտիրք բանաստեղծ
Ըսա՞մ տսիկա:

Պարտիր, մանչս, բանի ու
նույն տարիքը ունենիր—
Մանուկ է՞ք երկուքս ալ—
հազր կրտսս Բոգուցիր.
Չեղա՞մ տսիկա:

Զահրատի պոեզիան, ինչ խոսք, չի սահմանափակվում «կիկոների» շարքով, Ֆեպեո պիտի տեսի, որ Զահրատը և իր պոեզիան, անկախ տվյալ շարքից, շարունակութունը կարծես լինեն դրա, քանի որ կիկոների ծնողը ինքը հենց «կիկոն» էր:

Այստեղ է մարդ-բանաստեղծի և բանաստեղծի մարդերգություն միասնությունը, որը և հաստատումն է մարդ և գրող, հաճախ հակասական, երեվույթների միասնություն, խոսքի և լործի զարմանալի համատեղություն, որի ներկայացուցիչները սակավ չէին արևմտաճայ գրականության մեջ: Երբ արժանավոր ժառանգորդն է նաև նա՝ Զահրատը: Եվ եթե չլիներ նույնպիսին, դժվար թե լույս աշխարհ դար «Ալդալես ամեն ատավոտ» խորագրյալ բանաստեղծությունը, որը, մեզ կարծիքով, աչն զարմանալի ստեղծագործությունն է, որ բացառիկ ուժով պատկերել է մարդու ողբերգություններ կապիտալիստական անհոգի: ու դաժան աշխարհում և նույնքան բացառիկ խորախափանցությունը բնորոշել քաղաքական փակ ու իր սեփական կարողանքներին բշխամի պայմանների տակ տվյալուող հալ մարդու կրկնակի տառապանքը:

Հրամեշտ կռոնեմ՝ կբաժանվիմ ես ինձմե

Տանս դուր ելը կփաշեմ հանեա

Գիտեմ թ:

Եսս ներսն է— և ամեն բաղ զիս կանջատե իմ հետս

Ես պէս ամեն տառապ

Հրամեշտ կռոնեմ՝ կբաժանվիմ ես ինձմե—

Կիտոնվիմ արքանեով շինեմ ձեռն ծոցուն սեղ

Եւ կտեսեմ պատու իմն ի տեհն

Եսս կեցեր զիս կդիտեմ փոքրատեղ

Իսկ ես ամեն տառապ

Եւրթամ ծոցիկ ուրիշներով շինեմ ձեռն ծոցուն սեղ

Ինչդիս եսս պատն ի տեհն նստեա կբաժանեմ հետեա

Հրամեշտ կռոնեմ՝ կբաժանվիմ ես ինձմե—

Առաջադրում— Ես մոռագանդ առաջադրում զմարտու եմ:

Ինչպես կիկոնի և ալ շարքերում, վերև նշվածի նման բազում բանաստեղծություններում Զահրատի արվեստը նուրբ է, թախծալի և, ամենակարևորը՝ բնագծոված մարդկային: Հակառակ արտաբուստ պատկերվող հուսահատական ու հոռետեսական բնույթներին, ներքուստ միշտ կենսապաշտ ու լավատես է աղ արվեստը և միտում է մարդկանց երջանկության Զահրատյան հոր մասերին է բնահանրական եսին: Գրանից է, որ նրա լուրբաբանչուր բանաստեղծություն, ինչքան էլ անձնական բնույթ կրի, հասկանալի ու սրտամոտ է բոլորին, որովհետև նա ամենից առաջ մարդկային ցավերի, մարդկայնորեն հասկանալի զգացումների, ապրումների:

Հուլիս ու երազների երդիչն է՝ քննիքցողի հետ պարզ ու հասկանալի խոսակցությամբ, որ առօրյա անմիջական կյանքինն է, այսինքն՝ այն կյանքինը, որ բոլորինն է: Այդ պարզ ու մեկին ճշմարտության մեջ է արգի ստամբուլաճալ պոեզիայի դիմապար սկզբունքը և նաև հաջողության գրավականը վերջին տասնամյակներում: Պոեզիա, որի երկրորդ ակնառու ներկայացուցիչն է Ջարեկ Խախաույանը¹⁵: Բնականաբար, որ «հակադրվելով» ու լրացնելով Ջաշ-բասին, ստամբուլաճալ բանաստեղծությունը ջանաց հիմնավորել իմաստա-սիրական ուղու վրա, միտելով այն դնել օբյեկտիվ սիմվոլիզմի (առարկա-յական խորհրդապաշտություն) գիրքերում, գաղտնիքով նաև ուղղության տե-սաբանը:

«Մտերկայական խորհրդապաշտությունը, անանձնական ու ոչ-ենթակա-յական խորհրդանշաններ օգտագործելով և անսոց էությունական վերլուծու-մին ու տրամաբանական պարզացումին ճամփով ձեռք բերված ուղղակի և անուղղակի իրերականչումներու միջոցով բարդ, ալլ շատակ իմաստներու ամբողջություն մը կերտելու արվեստն է: ...Առանց «սոցալաճարար» բու-նաստեղծություններ են և բազմիմաստ: Անոնց բազմադիմի թերադրականու-թյունը մեկնաբանելու շատ մը դոներ կբանա բնթերքցողին առջև... Ան-վասիկ ուրեմն, հաջող էլքը ալո ուղղությամբ, մեկնիլ անանձնական խորհր-դանշաններ և հանդիլ անձնական գեղագիտական սպրտումներու»¹⁶:

Մի այլ աեղ՝ «Մայր գիծը» հոգվածում, Ջ. Խրախունին գրում է.

«Այսօրվան ստամբուլաճալ բանաստեղծությունը կցուցիկ հնչալ ուղղության վրա, որ մեզի կուղա Վարուժանեն, Թերեյանեն, Ջաբիֆյանեն և ուղղակի կկազմեն բարեբնքումի շղիալին վերջին օղակը: Այս օղակը բու-նաստեղծության մայր գիծը: Մեր վեբոհիշչալ մեծերուն, մանավանդ խոսե-լժամանակի նոբմերը զլող անցնող կարգ մը ուշադրով գործերուն քննությու-նը կրնա բացահայտորեն ցույց տալ ալո ճամփան: Չեռանանք անկե, ու-շարունակենք: Վարուժանին անանձնականությունը, Թերեյանին անսեթե-յեղուն և բակալ սպարդ ու հասակ կերպը, և Ջաբիֆյանին խորհրդանշանե-րը, միաժողովելով և կրելով նաև անխոստափելի ազդեցությունը միջազգայնի բերեղություն շտառեքներուն, անհրաժեշտորեն պիտի անդհին մեր ս-սորվան ուղղության»¹⁷:

Պարզ է, բանաստեղծի շաղախը կյանքից վերջված իրերն ու երևույթ-ներն են, ամենատվորական զեպը ու անցքերը, որոնք սենն իրապաշտա-կան պատում, բայց օգտագործվում են որպես խորհրդանշաններ և չեն պար-տադրվում քննիքցողին: Այդ խորհրդանշանները ալնքանով են քնդհանուր, որպեսզի հենց ինքը բնթերքցողը ազատ լինի իր մեկնաբանություններու: Այստեղ հիմնականը ալն է, որ բանաստեղծը ծանոթ իրերին և ալո վեր-ջիններին տրված հատուկ իմաստներին նորովի է մոտենում և ալոպիտու

ջանում է նոր երևույթներ հաշտեցնել, նսրովի իմաստավորել մարդկային կյանքը ընդհանրապես, ժամանակաշրջանին, առօրեականը մասնավորապես: Այսպիսով բանաստեղծական խոսքը ձևոր է բերում փխրափայլական ընթանալուց մահ ու, ստիպելով կանգ առնել, մտորել ասվածի վրա: Եվ իհարկե, առաջին հերթին հատկապես լեզվի օժանդակով լիամբ, որ ներկա գեղեցում մեծ դեր ունի կատարելու իր կշռույթով ու ծանրութիւնով: Այստեղ չորաբանշխուր բառ իր ինքնուրույն արժեքն ունի և հենց բնորոշ բառերի խորհրդանշական լինելը հարկ է նաև պարզ ու հստակ դարձնել, եթե ոչ լիարժեքի, միատուր, ալիքանով, որ չորաբանշխուր բնթերցող ալիքն ընթերցի իր ձևով, բալց հասկանալով հիմնականը, ասել ցանկացածը: Իսկ ցանկացածը մարդկային ձևակապարի, աշխարհի ու կյանքի մասին խրախուսական եզրահանգումներն են, ոչ քիչ անգամ բարդ կեղևի, թաքնված պատշաճի մեջ, և ալս՝ հասկանալի պատճառներով, երբ նկատի ունենանք կրկին Թուրքիան և նրա քաղաքական փակ պաշտանները:

Այստեղ է, որ խորհրդանշանների և վերաժգում ամեն ինչ՝ մարդիկ, իրերը, վալրերը, լեռները, հանքը, քարը, պատը, ավազը և ալլն, և ալլն: Հասկանալական է հեղինակի «Ամպ և ավաղ ափերուս» ժողովածուն, որտեղ Զարեհ խրախուսին երբեմն սովորական նկարագրութիւնով, եզրակացութիւններով խորհրդանշական է դարձնում ավաղն ու ծովը, ամպերն ու ծառերը, որպես կյանքում մնալունի ու հավերժականի խորհրդանշաններ: Գրանցով, ալս վերջիններով քաղաքաշատկու համար կյանքի ու մարդու, մարդկային գործոնի հետ առնչվող շատ հարցեր: Խորհրդանշանները դառնում են միջոցներ ալղ ամենը, ինչ առնչվում է մարդկային կյանք ու ձևակապարի հետ, առավել լավ բոբոնելու:

Ավաղին վրա

Ամենուրեք ոտքի չեղելու

Անքան շատ որ կարծես լին

Առանց չեղել ավաղ չեղ

Եվ ավաղն ալ չեղելով է կարգված...

Մեկը լիս է, մեկը չուղ է—

Քիչ մը փոքր, քիչ մը մեծ

Քիչ մը խորանկ, քիչ մը լիկի, քիչ մը կոշտ—

Միլիոնավոր միլիոնավոր նմաններու միջև նկզված սեղմված

Անգամ մ'ալքի չեղանալի չեղ ու սպառ կորսված

Եվ ի վերջոս ուրիշների կախալված

Ինչպես որ ես

Ինչպես որ դուք

Կը զգանք կ'ապրենք կ'ընենք նույնը մեր կարգին:

Սա մարդկային կյանքի հավերժական պատմության մի էջն է, թվում է՝ սովորական, նույնքան պարզ խոհի ավարտով: Բայց այդ սովորականի ու պարզ խոհի տակ, ինչքան ֆիլադրական ու ուսանելի և անպայման մտորումների մզող...

Ինչպես որ էս

Ինչպես որ դուք

Կր զգանք կ'ապրեք կ'ընենք նույնը մեր կողքին:ՆՅ:

Այստեղ, այս երեք հակիրճ տողերը, որոնք գալիս են կյանքի նույնքան սովորական ու պարզ իրականությունից, բանաստեղծության տալիս են փիլիսոփայական ընդհանրացման ուժ և ատիպում են մտորել աշխարհի, կյանքի ու մարդկային ողբերգությունների մասին: Ողբերգություններ, որոնք իմանալի լինելով հանդերձ, արդեն բերվում են այրող լուսարձակների տակ, իրենց դաժան մերկություններ:

Այս և նման բանաստեղծությունները, որոնք բանակ ու նաև որակ են բերում ստամբուլահայ պոեզիային, նվաճումները հանդիսացան աֆլյուորահայ բանաստեղծության և ունեցան արդեն ոչ թե Զահրաֆի և Զ. Խրախունու նման նույն մակարդակի և ընդգծված անհատականություններ, համեմատյալապես, գոնավեցին շնորհալիներ, որոնք և նույն ժամանակահատվածում կամ այս երկուսից առաջ ու հետո շարունակեցին նույն սկզբունքները՝ հաղորդելով հավելյալ երանգ ու աշխուժություն նշված պոեզիային: Նրանցից մեկն էր Ա. Շավխաշը (Արամ Փեհլիվանյան, 1917—1982): Նրանով է, որ ստամբուլահայ բանաստեղծությունը մուսր գործեցին քաղաքի հսկա գործարանները, մեքենաները, երկաթը, նավթը: Ա. Շավխաշի պոեզիային հատուկ էին ընդգույժը շահագործման պես և անկաշառ սեբն ու նվիրվածությունը բանվոր զասակարգի նկատմամբ: Այդ սերն ու նվիրվածությունը, նույնիսկ սիրո բանաստեղծություններում, իրենց արտահայտությունն էին պահում համապարտախան, մինչ այդ նորովի պատկերներով:

Սիշեկ կուզեմ

մերենաներու սրտին մեջ զատող նավին պես բոլ

բեզ իմ մեջս զասել կուզեմ:

Բանաստեղծը, 1949 թվականին լույս ընծալած «Քաղաքի ժխտին մեջ» վտիւ Ժողովածուից հետո, մեկնեց արասահման և խորացրեց Թուրքիայում սկսած քաղաքական գործունեությունը՝ գրեթե հրաժարվելով բանաստեղծությունից: Այնուամենայնիվ, Արամ Փեհլիվանյանը այն հասարակական ու քաղաքական գործիչն էր, որ ուղենշային դեր կատարեց նաև ստամբուլահայ մամուլում: Նա էր, որ Ավետիս Ալիբախյանի հետ, հեռագատերազմ-

լան տարիներին, յույս բնծալեց «նոր օր» շարաթաթերի, որը մեծ դեր խաղաց հատակ առնող սերնդի առաջագիմական կազմավորման մեջ:

Բանաստեղծ, արձակագիր ու լրագրող Եւփանդ Կուպելյան¹⁹ ևս խորհրդատաշտ խորքով քողարկված արտաբնիկ տակ մտաեցավ մարդկությանը նույնպիսի ամենակենսական հարցերին, ինչպիսիք պատերազմն ու խաղաշուկան էն, մարդկանց պարտադրված Բնավորությունն ու գրկանքները, և այս փոխընդունակ տրամադրված միջոցով արտաբերվեց: Հարկ է շեշտել, որ ստամբուլահալ դրականությունը նաև երվանդ Կուպելյանին է պարտական իր նոր ստեղծված նկարագրաբանական համար: Պոեզիայի կալվածում նրա լուսնի «երանի» վրա ժողովածուն է (1948): Բանաստեղծություններ, որոնց ստեղծագործություններ, խորհրդատաշտական կեղեր հնչում էին մարդկային կյանքից խլված ազատություններ, նրանց երջանկության դեմ կանգնեցված պատվարների մասին և այս վերջիններին լույսը մղում մտորելու դաժան երականություն և ալի իրականությունը փոխելու անհրաժեշտության մասին:

Պիտի գլխի

Գուն՝ մուգուն: Բանաստեղծություն

Գուն՝

Գլխիցս, ծաղիկներով գունդգուն:

Հատապարիք գալստանդ բու կանաչ:

Սպասեցիք:

Սա՛ն՝ կարճ վերջապետ:

Սի գործուն:

Սի կրակ վրա ծաղիկ չի սարգը

Եվ չգիտեր վերջում միտքի գունդ:

Եվ կրակ վրա

Սարգի կանգնեց

Սա՛ն՝ գիտեր կեղերից մտաբանով

Երբեք կյանք միտքից:

և ամեն օր

Գլխիցս ևս

Գլխիցս գունդ գունդներ իրարու:

Երանի՝ վրա կարենալներ հանալ

Սարգիցս ամեն մեկուն

գունդգուն:

Եվ անպատճառ միտքիցս:

և կարենալ

կենսատու:

...Երանի՝ վրա կարենալներ մտաբան

ևս գարգալով գարգալով

Հերկան ծածկ արևուն, արդեն ուրախ:

Ու գունդգուն ծաղիկ բացած ծառերով

Տաշն ինկնող չեքոսնէրք ան չամար
Երանի՞ թե կարենայինք մոռնալ
Երանի՞ թե կարենայինք...
Երանի՞ թե...
Երանի՞...

Ինչ խոսք, մոռանալ կարենալու ցանկութիւնը իրականում հուշում է տղ լոյրը մոռանալը անկարելի լինելու մասին, ալն, թե անհրաժեշտ են ոչ թե պատերազմները, այլ խաղաղութիւնը, ոչ թե մարդկային արցունքները, այլ երջանկութիւնը, որի նվազագոյնով նուշինակ զոհանալ գիտի մարդ արարածը: Երանի ոչ թե կարենայինք մոռանալ, վերջապէս, այլ հասկանալինք «մեր կուրծքերուն խրած անհամար խոցերուն» պատճառը և վերացնելինք դրանք: Թհա թե իհնչի էր երանի... ու երանելի:

Զահրատի հետ գրեթե նույն ժամանակահատվածում հրատարակ իջաւ Դանաստեղծներից է Անդան Էդգերը²⁰, միաժամանակ՝ պատմութեամբի և լատերագիր: Բանաստեղծութիւններն աչքի են ընկնում ֆինալային բաղմանշանակ գլուտերով, որոնք լինելով պայթիւնալի, շատ բան են հուշուրնիկերցողին՝ նրան անկելով մտորելու մարդկային անարդարութիւնների մասին: Անդան էդգերի լեզուն նուշնալ մողովրդական է, պարզ ու ճերմ՝ չամեմված աշխուժացնող սրամտութիւններով:

Կով
Աչսօր չէ վաղը
Կամ վաղը չէ մշու օր
պիտի մօրթե րեզ անշուշտ
օր մը չէ
մեկ ուրիշ օր
Պիտի ետան կախանէր միտովդ,
կախովդ,
պիտի աշխատին դործարաններ
ոսկորներովդ ու մօրթովդ
Բայց նորեն
նուշեն պիտի նախատեն բեզ
«Կով» պիտի բռեն:

Այնքան բնական գտնված «կովը» նաև խորհրդանշական երանդ ունի ալատեղ, հաղեցած հումորով և մարդկային կյանքի մասին հուզող իր նուշնրան բնական զուգահեռով և դաժան եզրակացութեամբ: Ալլաբանորեն աւվածի մեջ է հիմնականը, նաև... իրապաշտութեան մեջ և ալլատեղ է երկիմաստութեան գարմանալի միասնականութիւնը, որ արդյունք է կյանքի իմացութեան և անառարկելի ճշմարտութեան: Բանաստեղծը «Իհնչ է արդի բանաստեղծութիւնը» հարցմանը ժամանակին պատասխանել է ալլապէս.

«Ըստ իս, կլանքի փխլիսոփայությունն է: Այն կլանքին՝ որուն մեջ կ'անցնի մեր ամեն մեկ օրը, ոչ թե երազներու աշխարհին կլանքը»²¹: Ճիշտ է, տալած, առաված է, աւշոշտ, ոչ պատահականորեն, այլ եզրակացութիւնն է դաժան փորձառութիւնների, և պատահականութիւնն չէ նաեւ, որ արդի տաճարային պոեզիան նման ուղղութիւնն վերցրեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո:

«Թերեւս երկրորդ ընդհանուր պատերազմի տնտեսական պայմաններն են, որ մեզ իրատես դարձուցին, սանձեցին մեր երազները: Եվ մեր ակնարկները ուղղվեցան առօրյա մտերմիկ կլանքին»²²: Կրկին Անդան էտզերն է և կրկին Ճիշտ բնութագրի է: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն էր, որ շեղահանրապես զրականությանը պարտադրեց կլանքի ապրված, զգացված, շոշափելի իրապաշտութիւնը՝ հիմքը դառնալով նշված պոեզիային ու առաջինը՝ նրա մարդեքութիւնը: Միլուսքաճայ զրականության ձեռք բերած նոր օրակին, որ դժբախտաբար դեռեւս չի ստացել իր արժանի գնահատականը: Այդ շարքի ուշադրավ ներկայացուցիչներից մեկն է նաեւ Իզնա (Իզնատիոս) Աաբրախանը, որի Բանաստեղծութիւններին՝ «Լս» խորագրւոյ ժողովածուն արժանի ընդունելութիւնն գտավ: Դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ բանաստեղծը իր սերնդակիցների զգայնութիւնից խրաշող կամ գրեթե խրաշող տղերքին հակադրել էր սերը, մարդկային այդ ամենազեղեցիկ ապրումներին մեկի՝ Թերեւս զվաւորի, պոետիկան: Այդ չի նշանակում, որ Իզնա Սաբրախանը հեռու էր քաղաքական ու սոցիալական հարցերից, բնդհակառակը: Դրա փայտն, օրինակներից էր «Արշունաբամ վիւտնամ»-ը:

Վիւտնամ
Պատտառ շես
Բայց ինչո՞ւ արշունով կը նկարկու

Վիւտնամ
Նշարակ շես
Բայց ինչո՞ւ արշունով կը ծնկովու

Վիւտնամ
Բամբակ շես
Բայց ինչո՞ւ աշուն կը ծծես

Վիւտնամ
Դիւղնարան շես
Բայց ինչո՞ւ արշուն կը հոտիս

Եւ արշունաբամ՝ Վիւտնամ — բոս ինձի
Բոցերուդ-խոցերուդ-չոճերուդ մեջ
Արշունին հաղթանակը տանելու օրո՞ւն
Կլանքը պիտի բավէ:

Այս առգերը, աեշուշտ, հանդգնութիւնն էին աշխարհագրական այն տա-
բածքում, որտեղ զբովում էին և ավելի վստասնութիւնն ներշնչում այն մշուս
երգերի հասցեին, որոնց մեջ խոսվում էր «Հոս»-ին նվիրված (Հոսա-Լորա)
սիրո ապրումների մասին, որովհետեւ Իգնա Սարբասլանը և իր սերնդա-
կիցները համընդհանուր սիրո զգացումներից մեկնեցին սեփականին, ան-
անձնականից՝ Կա էր պատճառը, որ ներգեց նաեւ նրանց, երբ ար-
դի պոեզիայի անվան տակ հրամցվեցին հանելուկաշին քառյակներ, ինչպի-
սին, օրինակ՝ Իգնա Սարբասլանին.

$$Ա - \frac{1}{2} B = 9$$

Եւ: Դուն հասահասութիւն

Եւ — Դուն տանձնութիւն

Եւ + Դուն երջանկութիւն

Եւ $\times$ Դուն ունեւ յութիւն

Գպրոցական ցանկապատերի վրա կազմով աշակերտական զբաւումներ
հիշեցնող նման առգերը, ինչ խոսք, հեռու էին բանաստեղծութիւնից, թերեւ
հաճելիորեն հեռու և արդշունը էին հատկապէս Զահրատի ազդեցութիւն,
որի քառասողերը սակայն չէին կաբող չէրել այս վերջինի տաղանդի ան-
առարկելի ազդեցութիւնը, որի փայլուն օրինակներից մեկը «Կաղանդ պա-
պային մորուրն»-ն էր.

Հաւանդ պապային մորուրը հեբմակ է

Այսօրին նման

Ըսէ — հաղանդ պապա

Մորուրէկ հաց կը շինվի՝

Եվ աչպէս շարունակաբար: Եզրափակելու համար՝ մի երկու տող
նուշնպէս Զահրատից: Երկու տող, որ համազոր է մի ամբողջ «պոեմի»:

ՄԵՏԵՄՔԱՆՉ

Այս աշն լեզուն է որով պաշտէնէրս կխոսին

Թեպէտ էս հայր չեմ

Աչպիսին է ստամբուլահայ արդի պոեզիան. պարզ, խտացրած, ջերմ
և բազմաբովանդակ ու բազմիմաստ, արժանի իր տեղում ու խիստ ժամա-
նակահասովածին: Պոեզիա, որի մշակներից ոչ բշերը նաեւ քաղաքական պաշ-
մանների բերմամբ արտապաշտեցին այլ երկրներ: Նրանցից էին Խաչիկ
Ամիրջանն ու Էդվարդ Աղաւթյանը, Վարդեմիս Դաւակյոզյանն ու Աստեն
Ճանչանը, որոնք հանդրմանեցին հայրենիքում և շարունակեցին ստեղծա-
գործել, չիլտա Կալֆաշյան-Փաւոսթյանը և Ս. Գ. Զանգուն (Յրանսիա),

Մկրտիչ Հանյանը (Մերսիկա), որոնք ծանրակշիռ ավանդ ներդրեցին սփյուռ-
քահայ բանաստեղծության մեջ: Պիտի նշել, որ այսբանով չեն եղբայրա-
վում ստամբուլահայ պոեզիայի արժանավոր ներկայացուցիչները: Անուն-
ներ, որոնցից արժանի են նկատում ման հատկապես Օհնիկ Ֆլեմյանը (1931 —
1974), Արմենուհի Քերզյանը (1910), Խորեն Մանավյանը (1934) և շատ
այլոնք, որոնք իրենց մեծած յուսմամբ հանդիման, արդեն նշվածից ան-
կախ քննարկման արժանի եղանակներ չեն բերում բանաստեղծությանը և
մնում են համակարգողների դերում:

Ինչ խոսք, սփյուռքահայ պոեզիայում մարդկայությունը շատ մանա-
փակվեց ստամբուլահայ բանաստեղծության ձևերի մեջ: Նման մի-
տումի հիմքը, առաջին լերթին, ավանդն էր արևմտահայ գրականության,
որից սփյուռքահայ գրականության առաջին տասնամյակներում իսկ նպաս-
տավորեցին: Հատկապես Ֆրանսիայում ապրող ու ստեղծագործող հայ
բանաստեղծները՝ Ա. Անտան, Մ. Մանուշյանը, Բ. Բուխալյանը, Ն. Սաթաֆ-
յանը, որոնցից առաջին երեքը դարձան նաև սոցիալական հրատապ հարցե-
րի ու հեղափոխական երգերի առաջին արտահայտողները: Մենք այդ մա-
սին խոսել ենք մեր աշխատության 1920—1945 թվականներին քննարկող հա-
տադրատախանի բաժնում: Իհարկե, այս վերջինների նման միտման առաջ-
նկները լինելու հարցում զեր էր խաղում եվրոպան և հատկապես Ֆրան-
սիան, որտեղ, անկախ առկա առաջադիմական գրականությունից, կալին
գիթիադի արդյունաբերական կենտրոններ, բանվորական զանգվածներ,
շարժումներ՝ մարգիսի արդարության, այս վերջինների պատերազմա-
յին հարցումն զեմ: Իսկ Ֆրանսիայում ապրող սփյուռքահայ բանաստեղծ-
ները գտնվում էին հենց նման հարձակումի մեջ:

Մտնել էր, որ ստեղծագործական ուժերի ծաղկման շրջանում հաս-
տակվեցին և՛ մ. Եկոն, և՛ Մ. Մանուշյանը, հետադարձաբան գրակա-
նությունը սկսեց առանց նրանց, չկար նաև մարդկայության ամենափայլուն
նորիչներից մեկը՝ Վ. Շուշանյանը: Ֆրանսահայ գրականությունը ծանր ու
սնդատահայ կորուստ էր կրել: Մենացողների մեջ գեղուն աեցնող տասնամ-
յակներին շարունակում էր միայն գարսակվել կորուստների ցավը, որի վրա
հագեցվել էր նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառած
ավերակների ռատագործք, ավերակներ, որոնք առաջին հերթին ուղղել էին մարդ-
կային հողու վրա՝ հաշմելով, խեղանգամելով հավաքը մարդկության վաղ-
վա և նրա կարելիությունների նկատմամբ: Ժխտ է, խորհրդային բանակի
հաղթանակը, աշխարհով մեկ բարձրացած ղեմոկրատական հուժկու ալիքը
բերում էին հուշի ու երազի նոր ծիլեր, բայց դրանք կալուն դործոն չգար-
ձան՝ պատերազմից անմիջապես հետո սկսվող սառը պատերազմի և հա-
կախորհրդային ալիքների պատճառով: Ֆաշիզմը ջախջախվել էր իր որ-

ոում, բայց աշխարհում կան ուժեր, որոնք շահագրգռված են, «Ֆեյկալ» ոչ բացահայտ, նրա վերակենդանացմամբ: Սփյուռքահայ մարդու, ի մասնավորի բանաստեղծների համար պարզ էր դաժան ճշմարտությունը: Պարզ էր, որ հազիվ վերջացած՝ երկրորդ համաշխարհայինը, որ հիսուն միլիոն մարդկային կյանք էր խլել և այն էլ ինչպիսի՝ աննկարագրելի, անմարդկային խրադրություններում, ինչպիսի՝ տառապանքներ ու վշտեր պատճառել մարդկությանը, դեռևս արժանի դաս չէր եղել, ու այս բոլորից հետո «մարդիկ», հաքուն կամ բացահայտ, խոսում էին գալիք՝ երրորդ համաշխարհայինի ասին: Բայց ի պատիվ եվրոպական և դրանց մեջ մարդկային արժեքի հոգի կրող գրողների, նրանց ջարքում՝ նաև սփյուռքահայ գրողների, գտնվեցին այնպիսիները, որոնք կարողացան իրենց իդեալների բարձրությունից տեսնել մարդ կոչվող անհատին: Չնահանջել սնուցված հավատի դիրքերից և հոգևոր նոր ձևաբերումներով նշել իրենց հետագա ուղին: Այդ ուղու ակնհայտ ունեցողները մեկը Ֆրանսիայում Բյուզանդ Թովալյանն²³ էր:

...Էռիկի՝ մարդոց, ներդաշնակ ուժերու մեծ համանվագ,
 Ուր շրջաններ փալկեցան զնդեցկությունս բոցավառ
 Եվ ճիղերով ներնչլալ,
 Եվ ուր հսկա կիկլոսներ²⁴, փոթորիկներ մարտական
 Արևելոսի արշավներ՝
 Զրձարկերին մարդկային դիակներու վրա սառած
 Յասունն իրենց բազմալեր:

Եռիկի՝ մարդոց, հերոսական ոլորերգությանց օրորան,
 Ուր եռ տևառ մանտիներու հաղեվարքն
 Եվ հեղեկան անմեղության անարգումն,
 Եվ բազմալերությանց շվարուն,
 Քաղաքներուն լալիանիստ
 Ապրումնական հրկիզումն
 Եվ պատումն առնամական կառույցներուն հոյաշեն
 Եվ էպիկոս: սրբազան:

Եվ հրեղյալ ու մարտիրոս դաշտ:
 Կհառնե մեծ լուրջը մտքին
 Գինովությունս ու վախով
 Առնվազն անհունավառ տեսիլքով:
 Մա՛քդն է ահա, իր իսկ դո՛շը,
 Դարբնոցը իր տառապանքին,
 Փայլակներով անկաթելի գուպարներուն,
 Ու խամահիկ ճակատագրին կատարման,
 Որ բարձունքին վրա իր գիտություն
 Գիրք բռնած

Կ'բռնման անաղերսուն...

Ո՞վ դարձար, արշունի և ամերման,

Տարանջաման չափելի,

Բարձունքներուդ վրա դիմաշին,

Կամբիդ վրա՝ պատառուտուն ալս կաշծրով,

Պալիտանեւուդ ամենալիւն մէջ տնօրին

Պիտի երգեմ եւ ամբարան չողիով

Ամբողջական, անեղծելի սերն անտուն:

Տառապանքի մէջ երկուցած

Տառապանքով բլուրեղացած, եւ քաւ գտնակդ չարագոտ,

Բարբիջներու կալսականքով ծխածան

Պիտի ալիս վերջապես

Շողարծակեմ չաղմանակն լառաքնիկաց մարդկութիւն:

«Արմէկասան»-ը կ'հետևին կլանքի արկածախնդրութիւն: Գտնել զեղեցկութունը, որ կանցնի բոլոր ժամանակներու վրալն Նաղթական մարդոց երջանկութիւն ի խնդիր...»:

Սա այն հիմքն է, որ, բանաստեղծի իսկ խոսքերով, բնորոշում է ն' նրա, ն' ողջ սփլուռքահալ առաջադիմական գրականութիւնն էութիւնը: Գտնել զեղեցկութունը, որ բոլոր ժամանակներին համար միշտ մնում է Նաղթական և ալս հակառակ շարի ու դիմաշինի առկալութիւն և նրա զործած ալեքներին, մնում է ու մնալու է «ի խնդիր մարդոց երջանկութիւն»:

Բլուրաւոր Թոփալիւնի ողջ ստեղծագործութիւնը դրա վկայութիւնն էր, նրա հալքենասիրական քնարը նաև միտում էր ալդ նպատակին՝ համայնական սիրո յալքանկութիւն, որի տկր այն գաղափարախոսութիւն մեջ էր, որը պարսկական էր իր փոքր հալքերին: Եվ դրա համար կրկնակի սիրելի ու առինքնող էր դառնում:

Եւ կտրեքի անապատներն, ու կիզիչ

Ճառագալմներ կլանքի

Իրենց խորան-դատակնէքն ահովոր

Գրողմեցին ճակատիս,

Եվ չորիզոններն առկալութիւնց մով

Ողբեցին իմ ամբար գողգողուն,

Ու ճաշակեցի լեզի արկածներն

Գիշերներուն ու,

Եվ ամպանքու համբուլը մտող

Անապատներուն ալս մեծ պալքարին...

Պատմութիւնն իմ անցյալիս՝

Հերտաական ու վսմ զատումով

Կցնցէ ողջ էութիւնս25:

Հենց այդ դաժան անցյալի, ներկալի ողբերգությունների դատն էր, որ հայ բանաստեղծի հոգու մեջ բեկվելով, նրան բերում էր իր և մարդկության բախտի միակ լուծմանը, թերևս միանգամից անըմբռնելի ու անվերժանելի այն լուծմանը, որ ոչ միև առելությունն էր մարդու ու նրա շարագործությունների համար, այլ՝

Ողջագործուն հողիս՝ թշնամի ու բարեկամ
Մարդոց հետ, որ այս պահուս, տմենաբեր, ամեն տեղ՝
Իրենց ամբողջ հողիով
Կրողմանուն սակզծագործ աշխատանքով,
Կուտան կշռույթն առաքման:

Առավոտովա կշռույթը, լուսիսի ու հուլիսի կշռույթը՝ ձևեր բերված ստեղծագործ աշխատանքով: Մի՞թե այդ բոլորը չեն հուշում մեր քաղմադարյան զրականությունն և մեր իսկ զոյությունն ակերը: Ի վերջո «միամիտ» այն ակերը, որ հանդիսացել են մեր հարատևման գրավականը: Բայց միամիտ միթե...

Զհ՞ որ դա ի՞նչ է մեր, այլ սեփականությունն է եղել մարդկության մեծ մասնողների, այդ անանձնական ու համայնական սերն ու նվիրվածությունը: Մեզ մոտ՝ նարեկացուց մինչև Մ. Մեծարենց և այսպես շարունակաբար Զաճարատ և Զ. Սրախունի և Բ. Թոփալյան: Մարդկային կյանքում եղել են ժամանակահատվածներ, որտեղ, թվում է, «չար ուժերն» անպայանելի ու դաժան ողբերգություններով, ջանացել են մարդ անհատին փորձությունն ենթարկել նրա սնուցած իրենալիքի անսառանգության ու հավատքի կայունություն: Ի՞նչու հարցում: Եվ՞ գտնվել են գերզգայուն հոգու տեր մարդիկ, հատկապես բանաստեղծներ, որոնք իրերահաջորդ դաժան հարվածների տակ ընդվզել են վերջապես, շարացել իրենք ևս, կամ առնվազն դառնացել կյանքից և գարձել յուսանցքի մարդ, հոգով հաշմանդամներ, Ամոքե՞լ նմաներին: Հեշտ է իհարկե: Մեղադրե՞լ պայքարի դիրքերը չքելու համար, նույնպես դժվար է, անշուշտ: Բայց հետևել այս վերջինների հոգու տվյալտանքներին և տեսնել հաղթանակած մարդը նրանց մեջ, կրկնակի ու եռակի է հիացմունքի արժանի: Արժանիք, որը արդյունք է մարդկային հոգու ու մտքի տնայարտելիության, նրա ներքին անտեսանելի ռեզերվների գեռես սնչափելի գույություն:

Ստամբուլահայ պոեզիայի մարդերգությունը ինչ-որ տեղ ունեցել է իր հասարակական ու քաղաքական պայմանների արգասիքը, Եվրոպայում ապրող հայ բանաստեղծներինը՝ նույնպես, թեև ուղ հակադիր մեկնակետերից: Զբացառելով միտոմբը արտահայտողների զգացական ու մտավոր աշխատհի առանձնահատկությունները, որոնք լուսառատ ու դրական լիցքավորում են ունեցել, նաև շմոռանալով, անշուշտ, պենների հարցը, ներկա դեպ:

քում հայ ժողովարդի ողու գններին: Այդ ողու, որի անձխաւէի դրսևորումներից է լիբանանահայ պոեզիայի աշբատու ներկայացուցիչներից մեկի՝ Վահն-Վահնյանի «Հուշարձան Վահրամիս» վիպերգը (Բէյրութ, 1977): Սա, ինչպես առաջին ակնարկից պարզվում է, շրայահայալամա մախուքարից անսպասելիորեն փախճանված, բանաստեղծի 32-ամյա որդու մասին անմիջապես գրի առնված պոեմ է՝ դատարկվելու համար հորենական դաժան վշտից ու անգարմանէի թվացող տառապանքից: Մարդ էակի համար նախասահմանված գշտերից մեկը, որ կյանքում, հատկապես մեծ ցավեր ապրած բանաստեղծի համար, կարող էր լինել և ճակատագրական, նույնիսկ ամլացնող, նվազագույն գեպքում կարող էր շարացնել մարդկային հոգին, մարդու և մարդկային համար միայն բարիք կամեցողին, ինչպիսին Լուի է նա, հատկապես իր գրականութլամբ: Գաժան ճակատագիրը, ահա, Լուի է փորձելու նրան, իր իսկ գործի ու խոսքի միասնութլունը դնելով կշռի նժարներին: Եվ իհնչ. և ալն, որ սփյուռքահայ գրականութլունը ալդ անասեքի տառապանքի միջից լուս աշխարհ է բերել հանուն մարդու ու մարդկրդութլան մի նշանակալի ձեռքբերում, որ մնում ու մնալու է հայ գրականութլան նվաճումներից մեկը: Որոհք ևն հիմքերը նման պնդման: Անմիջապես կասեիք՝ նրա բնական, տրամաբանական զարգացման և անսպասելի հաղթանակ նշանավորող երասհանդումների մեջ, որոնք հետևալ ընթացքն ունեն: Նախ՝ վշտին հաջորդող ոչ թե ամլացում, խորը հոռետեսութլուն, ալլե առկա, հասկանալի ու բնական թանձր հոսարեկութլուն, բալց և կամք, գրասեղանի առջև նստելու և հոգու ցավը, ինչպես բանաստեղծին է վալել, թղթին հանձնելու: Պոեմը Վահն-Վահնյանի «Ուկե-կամուրջ» հատորից ծանոթ «Մանուկի մը նորածին» բանաստեղծութլան նախաբանով է բացվում, որը ժամանակին նվիրված է Լուի հենց՝ «Քեզի» հոգլակա իմ, Վահրամ»-ին: Բանաստեղծութլունը զոգորիկ մի կտակ է որդուն, և ահա՝ ճակատագրական տաժան հարվածով անիրականալի դարձած ալդ կտակին պոեմում հաջորդող խոսքը՝ ուղղված ընթերցողին.

Արցունք ալտեզ՝ բաժակներով բառերու.
 Մեքբակութլանը՝ իրդե: առած երագի.
 Բզկամա՝ լուսի ցրիվ ծվեններ.
 Բորնիած սիրա՝ որ կր վառի ինքն իր մեջ,
 Բալց կարձակ ոչ շերմութլուն ու ոչ լուս.
 Գիշեր՝ ուրկե տրչալութլան է տվեր խուլու:

Ալս է մալանս, ահալատի, ընթերցող,
 Ու վառանքով կր բերեմ դալն ևս քեզի...28

Պիտի նկատել, որ ալս տողերը սկսել են գրվել, տարօրինակ ու «հեղնական» զուգադիպութլամբ, 1976 թվականի ապրիլի 1-ին: Թվում է՝ սուտ:

ու անճիշտ է հղել ամեն ինչ, եթե չհաշվենք, որ դրանք թղթին են հանձնվել 1976 թվականի մարտի 28-ի կիրակի գիշերը՝ մահացած որդուն հողին հանձնելու մեկնող հոր ձեռքով, խնդուն—Աբու Դաբի թուշ օդանավում։ Եվ այս՝ դեռևս հետևում թողած իրականներ ճարակած պատերազմական կացությունը։ Հասկանալի են ընթերցողին ուղղված մտալ տողերը՝ բանական և բնական, և անբնական չէ նաև առաջին պահ հոր հոգում ծնունդ առնող այն միայրը, թե

Երբ պիտի, ե՞րբ բողբի ձամբան, ու անկողն
Հասնիմ իրեն, և անբաժան միանանք...

Մանավանդ, երբ նկատի ունենանք, որ հոս հոգում գեռ միտում է նաև Վահրամի մոր, սիրելիլու կնոջ կորուստը։ Անցնում են օրերը, արդեն վերադարձն և Աբու Դաբիից, այս անգամ արդեն՝ Բեյրութ, 13—20 ապրիլի, և մարդկային հոգում կյանքը կամա թե ակամա վերապրելու պարտադրանքը և այդ պարտադրանքի գեռ ընդվզումը՝ կյանքը «անօրինողի» հասնելին.

Ա՜հ, եթե կա իրոր աստված մոլեբան զածան,
Որ կը հրճվի ետ խելեն՝ շանկարծակի՝
Իր պարզեամբ՝ մոլազգեղ մեղի բձան,
Նզովի ինձի, եթե բմբաս հպատակի
Վառման բոցով վառեմ ևս դա՛ն իմ կոբձան։

Ընդվզումը ինքնին մարդկային երականերում կյանքի ապացույցն է, ներկա դեպքում՝ թեկուզ նույնքան բնական, հոգու շարափյալ, բայց հետաքրքիր է, որ այդ ըմբոստացումն ու շարացածությունը հասցե ունեն, համենայն դեպս, ամենակուլ զգացում չեն և դրանով էլ՝ վերին աստիճանի մարդկային, երբ դրան ի մասնավորի հաջորդում են այնքան իրապաշտառներ, որոնց մեջ է պարփակվում սկզբից իսկ դեռևս չծրագրված մարդկայնությունը բանաստեղծի, զգացումների բնական հորդումը նրա.

Թող մարդիկ բուրբ,
Իմ բա՛ղջը որդկակ,
Ամեն ծամանակ,
Խա՛ն Լրկնի տակ,
Ապրին անփոքձանք.
Գարնան մեջ՝ դարուն, արևով արբուն.
Թող հագար անուշ ըլլա ապրելու վայելքն ամենուն...
Բայց երբ դու չկաս,
Իմ արև՝ տղաս,
Արևն է աննձք, անձրեղ՝ արցունք,
Յերեկը՝ առժանք, բեռ անկրեկի,
Ու գիշերն ինձի՝ ընկղմում խոցերն ավերած ծովի։

Մարդկանց նկատմամբ շարունակվող բարությունը, նրա առկալութիւնը բանաստեղծի հոգում նորոթիւն չի եղել: Այդ բարութիւնը, անանձնական սերը բնութագրական են Վահե-Վահյանի գրականութեանը, և այն, որ այժմ «արեւն անեծք» ու «անձրեւն արցունք» են նրա համար և հակառակ դրանց է նրա հոգում հարատեւում մարդկանց նկատմամբ սերը, դա արդեն ապացուցն է այն քանի, որ հոգու երկփեղկվածութեան մեջ իսկ է տնտեսական ու տնտեսական մնալու մարդային իսկական արժանիքը, որը և՛ իրական է, և՛ հավատք բնծայող, և՛, առաջին հերթին, հարգանք պարտադրող և համոզող, համենայն դեպս, որ այդպիսի հայրը կարող էր նաև քիչ ժամանակ անց, 19—21 մայիս 1976-ին, գրել այսպիսի սողեր, որոնք սովորական սփոփանք լինելուց ավելի, այլ խորք ու տարալ ունեն.

Եղանիկ Լմ եր ծնար,
Եր՝ ապրեց. որ ու մեծար,
Ու Եղանիկ տունէլ՝
Որ իմ Եղաց Ե իմն Ես.
Կյանք առած իմ Եղացես, իմ արշունես, հողի՛ն...

Երջանի՛կ... մի՞թէ վրանում է վշտերի, ծով ցավերի մեջ մարդկային մտքի, առողջ արտաբանութեան հաղթանակը: Զէ՛ որ, ի վերջո, նա կար, եղև էր, թեկուզ 32 տարի, եղև էր ու լինելու է «իրը», «իր Երազից, արշունից ու հողից» շողախոված: Կյանքի նկատմամբ նման փիլիսոփայութիւնը իբր հնչում է ոչ թէ գրքայինից, այլ անմիջական ապրված կյանքից, դառնում է բացառական սուսանիկ և Լիլի ինչ-որ տեղ շափաղանցյալ է թվում այն Երջանիկութեան, որի մասին ակնարկում է բանաստեղծը, ասա իրական՝ քննարկողի համար և այս ի տես մարդկային մտքի հաղթանակի և նաև այն քանի, որ՝

Ինչ որ ոսանց դարձան. սի կը թփի՝
Տարին Երազ չէ մեծութիւնը թիվի,
Այլ իմ կրած հարվածներն Ես Ես Ես,
Դեռ աներկա իմ հավատալս է մարդուն:

Եվ այս նաև իբրանական այն իրականութեան դեմ հանդիման, երբ մարդը գիտակ կամբով, հնարքով քաջբալում է քաղաքներ և մարդու, իր նստելի իսկ ձեռքով քարտուրանդ չէ անում իր մարդկային «ջանքով ու հանձարով» երկնված զեղեցկութիւնները...

Ահա այս բոլորից հետո վարմանալի, բայց նաև հուսադրիչ և բացառական հավատի, հույս ու լույս է ներշնչում բանաստեղծի «աներկա հավատարմ մարդու» նկատմամբ: Եվ սա է պոեմի հաղթանակը, Վահրամի տնտեսով կառուցված դաժան հուշարձանի մարմարյա զեղեցկութիւնը՝ մեկնաժ «Վահրամ» կռված ցավից ու տառապանքից:

Շնորհիւ քեզի:

Տեքն եմ ես չէմ ուղեւոր: Ես մը որ,

Պարզ աշխարհի ինչ ու ճանաչակոր,

Ծանոթ չէր ինձի:

Գիտեմ, օրինակ՝

Ծագումեն ի վեր մարդկային ցեղին

Բոլոր թարմատի զոհերն ազատի

Արդունքը բնութեան ուժերուն անսանձ.

Պատահաբէ կոչւր, քն մարդահնաք,

Ինչ անունով ալ բլուսն մկրտված,

Վախաւ՛մ Լն իմա իմ սիրտիս համար: (Ընդդժմը մերն է—Գ. Ս.):

Այս ընդհանրացումը ցնցող գուտ է, բայց ճշմարիտ և էությամբ խորապէս մարդկային, չէ՞ որ Վահրամ Են «բոլոր ու բոլորապէս նահատակներ ալ ցեղասպան սճրիւն, որ իբրեւ խարան կմնա անջինջ՝ ճակտին թրքության» և նրանք, ովքեր՝

Պարսկականի զիրքերուն ետին,

Մատթիոյ մուտքին,

Խոյ անշուշտի փլուզ, վար թափող

Կրակ կամարին տակ քաղքնդրի,

Արգելափակման զերման քնմբերու

Շնորհներուն մէջ ողջ ողջ չընկերան

Բոլոր՝ քո շնորհ,

Յիսկոյնի դաշտի սև կոկաներուն,

Աղբիւր ծովին ու Կեռնի աղբ,

Տափառաններուն Ռեքսիան,

Մինչև վերջին շունչ կաշկով ինկած

Սանտի-սանտիսիմ Կրտսերուն մէջ,

Ինչպէս և անոնց՝ քո ամենածախ

Կազմ կրակն Զիքսիմայի

Հալեցան, դարձան մարդկային շողի.

Կը տեսնեմ ծագած, վաղածամ մարած

Ար ու լուսին,

Վահրամենք անդին:

Զույգ Կորեայի խորաններուն մէջ,

Ելլեն՝ առաստառ կամբի ճամանիչ

Երէքին Վիկինամ,

Աստիք որ ինկան

Պատիւի ճամար և տղատության

Ունեին ճարկալ անուններ տարբեր,

Բայց իմ սիրտիս մէջ կը կոչվին Վախաւ՛մ: (Ընդդժմը մերն է—Գ. Ս.):

Սեփական ցավից բնդհանրական նման կորագլխով անձնական ցավի սփոփիչ լինելով հանդերձ, նաև կորուստներ ի անբանաձեւի բեռնվածու-

Դուրսն է հոգու, մարդկային հոգու համար, որ իրականութիւնն է դառնում, դառնում է շոշափելի, երբ սիրտը խոցվում է սեփական ցավից և մարդուն «տեղը դարձնում գիտութեան մը», որ «սլաքը աշնքան թեկ ու ճաճանշափոր», Դանեմբ չէր գեղես: Ակո ծանր ճշմարտութեան պոեմն է «Հուշարձանը», հուշող, ահագնագող և աշնքան համոզիչ, որի սկզբի՝ քնթերցողին ուղղված տուգերը, ստեղծագործութեան կեսերից իսկ ստանում են նման շրջադարձ:

Ընկռիլ, կրիլ,

Ի՞նչալ գիտաւա՛ստ պարտազանցերէ՛ն՝

Հոգի՛ն է, սողի, անարդի ամենէն՝

Մարդուն վիճակի՞սծ լոյս՝ը մահէրէն

Մարդ լինելով մարդկութեան հոնդեղ ստանձնած պարտականութիւն-ներէից՝ «բաժարելի» լինելուց առկածանք ու անպասկի դաժան փորձութիւնների ժամին, հոնդուլին է էլանքում և ամենատարափելին է բուրբ ստեղծից. ահա և աշն ճշմարտութեան մեկ անգամ ևս ապացուցում է բնութեմ՝ Վահե-Վահյանի ստեղծագործութիւնը, բերում է ոչ թէ վկայագրողի, այլ իր իսկ հարվածի տակ ընկածի, ենթակալի զբոս: Եվ այս աշն գեղարուժ, էրբ նույն մարմնի մեջ հարատեւում է երկփեղկիւծութիւնը: Առաջինում՝ հայրը՝ սրբում «սլաք ևսածանիւով», երկրորդում՝ «հանրութեան խոնորձ ծառան»:

Եր պատառ պատառ

Պարտաւոր է տալ

Իր սիրտն աշխարհին անհաշիվ, յոռի

Հոտազանի՛ն լոյս, մինչ նեղուն է մտալ,

Գեղաց լաւատրո՛ւ, երբ լինք կտուկ լալ:

Հաւանալ սիրելա՛սք, հաւանալ խոստալ,

Մինչ բախան է խոսով աշխարհում խոսալ:

«Հուշարձան Վահրամիս» ստեղծագործութիւնը տասնաբանեւան է սփռաբնալ զրոյի, նրա իրադ՝ աշակներին, սրնոց կլանքն ու ստեղծագործութիւնը անցնէ ևս գրեթէ հոգու նման երկփեղկիւծութեան մեջ, ենե ոչ նման առաւարտնի պաշտանեւում, աշնտանալիով, նման անասելի հոգեկա՛ւ: Աշխատանքներ հաղթահարելով: Իսկ աշն, ինչ Վահե-Վահյանն է վկայագրել՝ իր իսկ հոգու պրիշմայով բնկելով սեփական վիշտն ու կորուստների ահազանիւնը, համապարհ է սուրբիեակ հերոսապատումի և դամի աշնպիսի ոճով ու լեզվով, որ պոեմին պարտագրում են առանձնացնել սփլուռքահալ գրականութեան ողջ ընթացքում, որպէս նրա լավագույն խիղախումներից մեկը, և այս՝ հատկապէս մեկնած մարդուց, հանուն մարդու, նրա որպէս մարդ լինելով գոյատեւան պայքարի ու հաղթանակի:

Ուրախալի է հաստատել, որ սփյուռքահայ արձակը նույնպես համա-
պալ է ընթացել բանաստեղծություն հետ և աշատեղ ևս առլուծի բաժին ունեն
ստամբուլահայ վեպը, պատմվածքը և վիպակը: Այդ արձակի յալագույն
եւերկաշարուցիչներէց մեկն Վ Ռոբեր Հաստեւեյանը²⁷: Իհարկե, տեղին կլինէր
մանրամասն նկատի ունենալ հաստեւեյանական, նրան հաջորդող ու նախոր-
դող աւմիշական սերունդների գրականութիւնը, մանրամասն խոսել այս
վերջինների ստեղծագործութիւնաց մասին առանձին-առանձին, բայց դա մեծ
ծափալ կիւլեր: Մի աշխատութիւն, որն անհրաժեշտ է հետագայում: Հիսու-
նական թվականներին հրապարակ իջած այդ սերունդները ևս նոր հեր ու
եւարւ շունչ բերին Վոսեղիալի նման ճահճացած ստամբուլահայ արձակ,
սոր յալագույն զեպրում գրազմում էր մարդկային ժամանակաւրեպ հոգե-
կան բարդութիւնների վերլուծութիւմը՝ միշտ դարն ապրած ողմանտիկալի
գիրքերից, կարված հասարակական ու սոցիալական պոռթկումներից:

«Ժամանակը սկսած է ձլւնել, հոգի՛ս, ու դուն էր մտիս: Քու գոշարա-
զումդ աչքերովս կը տեսնեմ, և կը սոսկամ սարսուռներու մէջ հլուծիլդ
նշմարելով»:

Ահ՜ուն կարեկցութիւնով կը նաշիմ բեղի, ձլւնի մեքմակ պատահերն
տակ, և էտում աչն աւեն բազցր բաներուն համար, որոնք սիրեր էին բեկ
տաւնոք, և որոնք տնցեր դացեր են հալեաւ:

Ո՛հ, կը նմանիս սա կիսափուլ ծխանին, ձլւնին տակ ծածկված, որուն
ծալրեն՝ հովն ալ պատառ որ ծուխ չի գտներ տանելիք»:

Հալկանուշ Մառի «Էրում» խորագրուլ նման փորը արձակից մինչև
նրեկ Տիրադանի ծալալուն և երկար տարիների աշխատանք իւլած «Փոռ-
նի կալք» վեպը (Ստամբուլ, 1979). որտեղ քննութիւն են տալովում ներք
տաւեւծին աւհատների հոգեկան ու սիրալին անխաբիսի ու աւհամոզիլ
ալալալալներն ու իրապաշտութիւն հետ կապ շունցող պոռթկումները՝
հոգեկանական վեպ պրած քնելու հալակնութեամբ, ոչ մի. նոր բան չէին
բերում նշ շունգանութիւնը և ձանձրացուցիչ էին և՛ բրակով, և՛ քանա-
նով: Ահա հների այդ հոսանքին է, որ հակադրվեցին նորերը, և, ինչպէս
տաղիներ, միանգամից ստան կյանքը անմիջականորեն հուզող հիմնական
շարցերի մէջ՝ խոսելով շրջապատող կյանքից և աչն մթնոլորտից,
աչն պաշտաններից, որ սարսկանց կողմից մարդու շահագործումն էր, հա-
նուն ազդուտար հանձն առած նմատացուցիչ, մի խոսքով՝ աչն կյանքը, որ
տեալ, առկա էր: Ակալիվ գլբորտըում այդ բոլորի գեմ, այդ էր միտումը՝
թեկուլ բողարկված, թեկուլ տողատակալին: Անտարբերութիւնը, շեղբու-
թիւնը համարելով մեղաակցութիւն՝ իրագործիլդ և իրագործվելի բոլոր
շարքների հետ:

Այդ մասին է Ռոբեր Հատտեճյանի «Մարդոց և իրենց մեծություն մասին» պատմվածքը, որտեղ, հակիրճ փջերի մեջ, վարպետ երկխոսություն բացահայտվում է մարդու պատասխանատվությունը իր նմանների և հիմնականում աշխարհի դրոժերի, դեպքերի ու ճակատագրերի տնօրինման դրոժում: Պատմվածքի հերոսը պատվավոր, համեստ, բարի և մինչ այժմ լուսանցքի մի մարդ, հանկարծ հանդուժ է այն եզրակացություն, որ ինքն է եղել զլխավոր դերակատարը համաշխարհային երկրորդ պատերազմի, վերջապես նաև այն երկրաշարժի, որ երեք տարիներ առաջ քարոտանդ արեց մերձավոր քաղաքներից մին: Հավաքվածները նախ դարձանքով, հետո տարակուսանքով նայում են «հերոսին» և առարկում նրան, որ նա ունի բոլոր ավելյաները քարի նկատվելու համար և իզուր է հավելելու ու անհրժեմ հեղքեր վերցնում իր վրա: Ո՛չ, պատասխանում է այն վերջինը, իր մոտ չկա բարություն, և բացատրում է, թե ինչու չկա, որովհետև ինքը պատասխանատու է նաև այն մարդու արարքների համար, որն իր բնատնիքի շուրջ տնդամները սպանելի հետո բանտ մտավ, և այսպես մեղքերը, արարքները դնելով ավելանում են մինչ այն կետը, որ հանդիսացավ Հիտլերի լույս աշխարհ դալն ու համաշխարհային պատերազմ հրահրելը, որի մեջ մեր հերոսը նույնպես պատասխանատու է նկատում իր անձը: Իհարկե, հավելելու նման մեղքերի ու պատասխանատվությունների ստանձնման առջև ներկաները սկսում են խղճահարություն զգալ երթակալի նկատմամբ և առնվազն հավատալ, որ նա հոգեպես խախտված վիճակում է: Ներկաներից միայն մեկն է ընդատալում նրան և, երբ արդեն փողոցում են, մոտենալով մեր հերոսին, պնդում է, որ ինքն էլ նույնքան պատասխանատու է եղել այդ բոլորի մեջ և նոր է հասկանում, այժմ միայն, աշխարհի դրոժերի ընթացքը...

Պատմվածքը առաջին տկնարկից թվում է, թե զրվել է մինչ այդ շրջապատի համար անկարևոր մարդու, լուսանցքի, համեստ մարդ նկատված մարդու թաքուն հոգի ցուցադրման միտումով, այն նպատակադրումով, որ մարդ տեսել է նույնիսկ աշխարհի ամենամեծ մեղքերը ու դաժան պատասխանատվությունները իր վրա վերցնելու, միայն թե աչքի բնկնի, կարևոր մարդ նկատվի ու դարձանի շրջապատին, դառնա ոչ սովորական շարժաչին մարդ: Այդպես թվում է իհարկե, այդ քողարկման տակ, չողառակալին խակակառն միտումը, սակայն, այլ փ և ուզում է հուշել ընթերցողին, որ չեղորոշությունը աշխարհի դրոժերի ընթացքի մեջ թեկուզ ակդի ունեցող աղետների, լուրաբանչուր մարդ իր պատասխանատվությունն է կրում, եթե անտարբեր է դանվել մինչ այդ, եթե աշխարհի ամենամեծը դրոժից մինչև ամենամեծը իր սեփականը չի նկատել: Առանձին-առանձին մարդկանց անտարբերության քանակն է, որ բարդվելով, գումարվելով ի վերջո դառնում է աղետ հենց իր մարդկության զլխին: Դրա համար էլ հարկ է միջամտել,

անհանգիստ լինել կյանքում՝ և դրա մեջ է իսկական բարոյաբանն ու մարդկային անվտանգությունը, մեծությունը մարդ արարածի: Այդ մասին են թելադրում «Մարդոց և իրենց մեծություն մասին» պատմվածքի և՛ խորագիրը, և՛ վերջավորությունը: Տեսնելով իր հետ համաձայն մարդու՝ իր մեղքի շափար վերցնելուց հետո ուրախ և հանգստացած հոգով անհետանալը, պատմվածքի հերոսը կյանքավում է:

«Ու մարդը քանի հեռացավ, այնքան մեծացավ, այնքան ավելի մեծացավ աչքերուս առջև...»:

Նա նույնպես հոգեկան հիվանդ չէ, պարզապես նոր է գլխի ընկել... աշխարհի գործերի ընթացքի և աչք ընթացքի մեջ մարդու պատասխանատվության ունեցած անշափելի դերի մասին:

Մարդու և մարդկային գործերի ընթացքի մեջ խոր պատասխանատվության հիմքով է աչքի ընկնում ստամբուլյահայ արդի արձակը, և դա, ինչպես պահպանում, նրա ամենամեծ արժանիքն է:

Առաջնային է Ռոբեր Հատտեճյանի տեղն ու դերը նաև վեպի ժանրում: Ինչպե՞ս ապրել, ինչպե՞ս առկալ մեզ նախասահմանված՝ կյանքում՝ չկորցնելով մարդկային արժանապատվությունը, տողատակայինը, նաև ազգային արժանապատվությունը և եսը: Այդ հարցականներին է պատասխանել Ռոբեր Հատտեճյանը իր «Առատաղը» վեպով (Ստամբուլ, 1983): Վեպը խոր դուրսնում է ունի վրաց նշանավոր դրող Նոգար Դումբաձեի «Հավերժության օրենքը» վեպի հետ, որ 1983 թվին ՏՄԽՖՍՀ-ի գրող հրատարակությունը լույս ընծայեց հայերեն: Անշուշտ, ազդեցությունների հարցը բացառված է: «Առատաղում» գեպերը նույնպես կատարվում են հիվանդանոցային մի սենյակում: Հերոսը, ինչպես Դումբաձեի վեպում, դատապարտված է անկողնում ապրելու ամբողջ կյանքը, կաթվածահար է՝ մյուսի առավել տանելի վիճակի հետ համեմատած: Բայց երկու ստեղծագործություններում էլ՝ պարտադրված ամենածանր ու անել պայմաններում էլ, կյանքը արժանավայել ու արժանապատվությամբ ապրելու նպատակամղումով, հեղինակները միտել են այն նշանակելուն, թե ինչպիսի ծանր հոգսեր ու անցյալի ընկերային ու քաղաքական վերքեր էլ լինեն մարդկային հոգում, այն չպետք է կորցնի արդարության ու զեղեցիկի հաղթանակի չափառը, որ կյանքում հիմնականը մարդ ապրելու, մարդ մնալու մեջ է: Դումբաձեի հերոս Բաշանա Ռամիշվիլին, եթե, ի վերջո, ապաքինվելու մի աղետ հույս ունի, Ռոբեր Հատտեճյանի հերոսը ցմահ դատապարտված է միալնություն, անշարժության ու դանդաղ, դաժան մահվան: Եթե առաջինը ճանաչված մարդ է՝ շրջապատված ընկերներով ու հարազատներով, երկրորդը միայն մի աղջիկ ու փեսա ունի և սիրասուն մի թոռնիկ, որոնք պիտի արտագաղթեն: Կանադա և չիլի անտեր թողնեն հորն ու պապիկին, միայն

ալն տխուր մխիթարութեամբ, որ ժամանակին շահված փողերը կարող են հիվանդանոցում դեղ ու խնամք պարգևել անբախտձևիկներն զբախտ, բայց իրեն նույնիսկ նման վիճակում ամուր և ունաստան պահող մարդուն: Մարդ, որ բնիկը ու հարազատ, ոչ ոք պիտի ունենա ալիս:

Ռոբեր Հատտեճյանը նման մտայն իրավիճակի մեջ գնելով և՛ իրեն, և՛ իր հերոսին, ալիսումենայնիմ, գտել է նույնիսկ նման դաժան պայմաններում կյանքի, հալւանակի ու՛ լույսի տառեղ ձեղքվածքը: Այն լույսի ու հույսի, որ ստեղծագործութեան լուրաքանչուր էջի հետ առավել համոզիչ ու համոզող է դառնում: Այդ ձեղքվածքը եթե հեղինակի համար դալիս է մեջբանողաբանի գրականութեան հարուստ ակերից ու բացում է նոր կարելիութիւններ, ապա ցմահ անշարժութեան դատապարտված հերոսի համար դալիս է նրա տեսանկիւնից նախնիների մեջ բնկնող միակ կրթանից՝ առատազրից: Եթե կարելիութիւն կա գեղեստապրելու, ուրեմն պիտի տարել ներկա զեպքում առատազր՝ հիվանդանոցային ալդ ցորշ առատազր, վերածելով լուրօրինակ պատառի, որտեղ մի ամբողջ անցյալի հուշեր կարող են պարզալ, որտեղ կարող են հիվանդանոցային սենյակում «ստեղծված» ալջ հիվանդների ու նրանց խնամողների կերպարներ տողացնել, խոսել, հուզել նրան, հիշեցնել նախկին լավ ու սիրաւատ օրերի մասին, նույնիսկ իրեն յրած սիրելի ազգալ ու թոռնիկի մասին: Եվ հետո, չէ՞ որ առատաւաւից ալն կողմ երկինքն է՝ իր արեւով, լուսինով ու անհամար տաղերով, երաղի ամբողջ մի աշխարհ՝ աներազ թվացող կյանքում: Եվ մարդը ապրում է, նույնիսկ երբեմն երջանիկ, վարժում է նոր պայմաններում պալքարելու և տոկալու, անձնասպանութեան մտքից հետո մնալու:

Ռոբեր Հատտեճյանը իր ներկա վեպով մարդ անհատին, ինչպիսի պալմաններում էլ գտնվելիս լինի (իսկ վեպում հերոսի պալմանները ամենադաժաններից են կյանքում), հուշում է, ներարկում լավատես լինել, ձգտել միշտ լույսին, հետո վանել մութն ու մալլը և բախտաւորութիւն նկատել ալն, որ կա կյանքը, որ ապրելը ամենամեծ պարգեն է տրված մարդ հալին, սոսկ ապրելը, ապրել կարենալը: Եվ դա մեծ հաջողութիւն է:

Մարդու մասին է գրել Ռոբեր Հատտեճյանը, նրա մեծ հուշ ու ցավերի, տեղ-տեղ դարմանալիւրեն հանդուղն վրձնահարվածներով, բնզգոնելով նաև, որ ալդ մարդը հալ է, ունի և ունեցել է իր ազգային, պատմաբաւաւական պարտադրված ցավերը, որոնք դաժան հետք են թողել նրա սրտում, և ալդ բոլորը՝ հակիրճ, հասկանալի ևնթատեսից:

Վեպը սփյուռքահալ գրականութիւնը հանում է մեծ մալրուղի և քիչ չեն նրան որոշ տարածութիւնից զուգահեւողները նույն ստամբուլահալ արձակում և ալլուր: Ինչպիսիք Անդան էողերն է, որը, ինչպես տեսանք, բանաստեղծ է նաև, իր «Ծածուկ իրականութիւններ» (Ստամբուլ, 1984)

պատմվածքների ժողովածուով, Երվանդ Կոպելյանը, բանաստեղծ նաև, իր «Երազ չունեցող մարդիկ» (Ստամբուլ, 1984) պատմվածքների ժողովածուով և հասկապես Զավեն Պիպերյանը²⁸ իր «Լկրտածը», «Անկուտի սիրահարներ», «Ծովը» պատմվածքների ժողովածուներով՝ և «Մըջլուններու վերջալույսը» (Ստամբուլ, 1984) վեպով, Վարդան Կոմիկյանը²⁹ ու Վարուժան Աճեմյանը³⁰ իրենց պատմվածքներով։ Գրականությանը, որտեղ պատկերվել են, և այս անկախ հերոսների ազդելին պատկանելությունից, այս վերջինների, որպես սարգու, ուրախություններն ու դժբախտությունները, կյանքի հանդեպ երանց կեցվածքը, մարդուն հասուն կրական ու ժխտական, հաճախ այս երկուսի խառնուրդ էությունը։ Զավեն Պիպերյանին եթե հաջողվել է առաջ ելնալ մարդկային կյանքի, նրա լուսանցքից դուրս զգված հերոսներին, բնականաբար, հանուն ապրուստի միջոցների հալթալթման սարքկալով, մարդկային արժանապատվությունը ակամա կարցրած մարդկանց իրապաշտ պատկերը, ապա մշուտների արձակում կյանքի տրամին է, նույնքան իրավ, առօրյա կյանքը իր ուրախ ու ախուր կողմերով և սղրերգական երեսներով նաև, մի խոսքով՝ կյանքը ինչպես որ կա, նրա կենսափոխափոխությունը, աշխուժանալով, հաղեցած լույսով և վազված նկատմամբ համարքով։

Մարդկրդության, բնութենապաշտության, կյանքի ու մահվան մասին խոր քննադատական միտող և, հակառակ մահվան առկալության, նրա անխուսափելի լինելու մասին մշտապես զգացողության, մարդու, նրան շրջապատող կյանքի, բնության հրաշքի նկատմամբ անհուն հրճվանքով լրցված սիրո զիրք է նաև սփյուռքահայ յրականության ամենասիրառատ հոգու տեղ գրողներից մեկի՝ Հասաստեղի «Աղոթարան»-ը (Բեկրուլ, 1957)։ Մի սակեղծագործություն, որ պարփակում է նարեկյան արտաքինի մեջ ազգաթք-գրուլցներ, ձոներ՝ հասցեագրված մարդուն և նրա հավերժական զգացմունքների փառարանությանը։ «Աղոթարան»-ը, հակառակ իր հոռետեսական որոշ կեցվածքին, էություն մեջ նպատակամղված է ու լցված կյանքով և առաջնաշինը անստեղծի մարդասիրությունը, որ «Գլուրը» և «Անձրեր» հատորներից սկսած մինչև վերջ էլ կղել է Համաստեղ գրողի և մարդու ևությունը կազմող տարրը։ Այստեղ անհրաժեշտ է մի քիչ ավելի ծավալուն կանգ առնել լիբանանահայ զաղթաբնի նշանավոր գրողներից մեկի՝ Մուշեղ Խշլաևի «Սպասում» (Բեկրուլ, 1976)՝ երեք ենթաբաժիններից կազմված վեպակների վրա, որոնք, Ա) Սպասում սիրո, Բ) Սպասում փառքի և Գ) Սպասում բախտի խորագրերի տակ, աչքի են բնկնում ասելիքի և՛ ձևի համաձուլը սիրողականությամբ, և՛ մարդկրդությանը զգալի համկնում պարզեկությամբ։

Ինչպե՞ս, Մուշեղ Իշխանը իր ասելիքի նպատակադրումով առհասարակ ոչ մի նորոթյուն չի բերում հայ գրականությունը: Ընդհակառակը, երեք վիպակներով հշտավաճ «վեպը» կրկնում է վաղուց մաշված մի իրականություն, ինչ երազող մարդը, աշխինքն ալն մարդը, որ սպրում կամ փորձում է աղբյւլ երազալիների, իզեալի սլորաներում, հաճախ կամ զրեթե հաճախ ք միշտ գատապարտված է դառը հուսախաբուծյան՝ բախվելով կլանքի իրապաշտութանը: Որ երազն ու երազալինը՝ մասնավորաբար սիրո հարցում դժվար գտանելի է կամ երեի աւագատանելի և նման երազը երբեք չի երաշխավորում երջանկություն: Եվ փաստ է, որ երջանկությունը առավել մոտեն կանգնած նրանք, ովքեր կյանքն ու սերը ընկալում են իրապաշտ գծերով մեջ:

Ինչպե՞ս երևում է, Մ. Իշխանի միտումը՝ երազի և իրականության պարբարում երազի պարտությունն ընդգծումով, նույնիսկ մաշված, չարչարված թեմա է ոչ միայն հայ, այլև առհասարակ գրականությունների պատմության մեջ: Մարդկությունը ամենաշատ հետաքրքրող ալդ հարցում նոր խոսք ասելիքը: Մարդկությունը Բայց ի՞նչ է նշանակում նոր խոսք ասել, ալն էլ մարդու հետ ծնված, նրա հետ «չարչարված» սիրո հարցում: Մի՞թե ավելորդ է նման հարցադրումը: Իհարկէ՛ ալելորդ է: Ուրեմն ինչու՞ նման թեմայի նման միտման կարեւորումը հեղինակի կողմից: Հարցի ալն և ալլ. աշտեաւասած՝ «հավերժական թեմաների» մոտացման մեջ, հավերժական նորաւալդ նորը մատուցելու ալն ձեռն մեջ է, որ հարկ է առնչվի ոչ թե հիմքի, այլ իմբը մատուցող, ալդ հիմքը իր հոգու, սեփական հոգու պրիզմալով անցկացնող մարդու, հին ու մաշված թվացող, բայց յուրաքանչյուր մարդկային հոգու ու նրա ապրած ժամանակի հետ նորոգվող զգացմունքների բացաւաւուման աշխատանքի մեջ, ալդ զգացմունքների իրապաշտ, ստոր գտումների աշխատանքի մեջ, որ երեի միշտ էլ լինելով հենց գաղման ժամանակաշրջանի, նորի արդյունքը, փրկում է թեմայի հավերժականությունը: Կանաչուց և նրան պարզեւում է հավերժորեն նոր մնալու եզակի հատկանիշ:

Մ. Իշխանը քառերորդ դարի վերջին քառորդի «Ռոմեոն» է, ալն է կադիտալիստական հարաբերութունների ամենաազավաղված մի միջավայրում, չափից դուրս «իրապաշտականացած», նյութականացած շրջապատում, որտեղ երազը ծիծաղելի լինելուց բացի, ոչ մի գին չունի: Հերոս, որ հենց նման միջավայրում է համառում մնալ երազի մարդը, որ չի կարողանում դեռևս կլանքի գորը ու մոալլ, նյութի չոր իրականությունը գանաղանել երազի իր աշխարհից, և ալս՝ հակառակ «իր ստացած վերբերուն վավերականությունը»: Առեղծվածը ալդ ամենի մեջ «արտաքինի տակ թորրնված հոգին է...»: Ահա հենց ալդ հոգին էլ, քառերորդ դարի վերջին քառորդի հայ մարդու ալդ հոգին էլ (պալման չէ հայ լինելը), նրա ներքին իրա-

պաշա զրսեորումներով, այն լույսի ու հույսի շողն է, որ շարձարված ու հնացած թեմային տալիս է նոր միտում, նոր նպատակադրում, հաստատելու համար մի անգամ եւ, որ «Գեղեցկությունը, ինչ ձևի տակ էլ ներկայանա, երբ անխաղախ է, ամենեն անգիմադրելի ուժն է այս աշխարհիս»³¹:

Եվ հարկ է նույնիսկ զոհաբերվել Վահուն նրա, հանուն նրա, որ պեղեցիկն է, մարդկանց՝ էն գեղեցիկը, և մերժել, արհամարհել այն բոլոր ուղիները, որոնք առաջ են տափակություններին: Հարկ է մնալ երազող, լինել սեծ երազողը: Եվ հիուզ երազի զոհ լինելու գնով, որովհետեւ «տակավին կը հավատամ, թե պիտի գա ան՝ որ պիտի գար...»³²: Ընչա՞յն է դա, ճիշտ է կյանքի, իրականության ղեմ պարզված ալի հաստատությունն զրոյ՝ հակառակ անհող ալի հավատարի... որ «պիտի գար...»: Այդուր, հարկավոր չէ՞ առավել «խմածություն» լինել, մեկնել ժամանակին, ուր որ հարկավոր է, հասնել տառնին և նստել «երջանկության պատրաստ սեղանին վրա»... Զե՞ որ կյանքը ինքն է քիչադրում ալի, և կյանքում չուրո միջակությունները տեսնում են ալիպես, մեկնում ձիւտ ժամանակին, ուր որ հարկավոր է, և հասնում ու նստում են յուրաքանչյուրը իր «բաժին սեղանին»՝ նույնպես ձիւտ ժամանակին: Եվ չէ՞ որ... «կյանքը անողոր է և իր վրեժը վաղ կամ կանուխ կլուծե բոլոր անոնցմե, որոնք չեն ապրիր և փոխանակ ներկան բեղունելու ալիպես՝ փնչպես որ է, երազներու ոլորտին մեջ թե կրանան ու չմոլորվին»³³:

Մ. Իշխանը իր համոզիչ, իրապաշտ ու վարպետ գրչով բնօրրոցային կողմնորոշում է երազների ոլորտում թեաժողների օգտին, աշխատմանալիք, հավատարի օգտին՝ բեկուզ զոհեր պահանջող հավատարի: Ինչ խոսք՝ գիտակից, երազի իմացող բնօրրոցային: Ահա հենց զրա մեջ է նորը, այն որը, որ նախնարելի համարելով զբախտությունը աժան «երջանկությունից», սերը ջանքով փրկել աժան հակվածությունից ու հաշկապես հաշկենկատությունից, հաստատում է մի անգամ եւ նրա անսակարկությունը: Սկիզբ էլ լինելով ստեղծագործության հիմնական միտումը, զատնում է նրա զոհելի արդարացումը: Սիրո անսակարկությունը՝ ամեն ինչ նյութականով արժեքաւորող, սակաբանի վերածված ներկա իրականությունում: Երազեմ, հանուն մարդու և մարդկային:

Վեպի երկրորդ՝ «Սպասում փառի», և երրորդ՝ «Սպասում բախտի»՝ ենթադրություններ, շունեն, ցավոր, առաջինի՝ և՛ կատուցվածքի, և՛ խոսքի ուժգնություններ, բայց և ալիպես լրացնում են հիմնական միտման ալի երեսները՝ հաստատելով նախկին հիմն, բայց միշտ նոր ալի ճշմարտությունը, որ նրազող, համեստ ու ազրատ ու շարքալին, սովորական մարդկանց հավատը (ապիք՝ մեծամասնություն), ինչպես սիրո, ալիպես էլ մանավանդ փառի ու բախտի կարելիությունները և հույսի ճակատագրային դռները

փակ են միշտ և խաբկանք են, գուր են դրանց ձգտելու համար արված գիշումներն ու զոհաբերությունները: Եվ եթե մնում է մի բան, այդ զաման, բայց և աշխատանքի երազի ուղիքն է, եթե անգործ ես կյանքի շրջափակի ու համեստ իրականությամբ գոհանալու ներքին կարողություններից և չես կարող հրաժարվել աչք խաբող երազներից:

Պիտի ասել նաև, որ վեպի առաջին մասում՝ «Սպասում սիրո» ընթացքում, Ներսեսերը մարմնավորվել են բացառապես իրադաշտ երանգներով, տիպականացած են և հակառակ ամբողջ «վիպային և արտերկրային» մթնոլորտին՝ դժբաղդը Ներսես հոգու մեջ բեկվելով, անտառեկելիորեն երկրային, շրջափակի և ապրող են դառնում: Նման արդյունքի գլխավոր ազդակը, բայց երեւելի են, նաև պատումի առաջին գլխով իրականացումն է, մի բան, որ չուներ մնացյալ գլուխները, գուցե ձևից նրա համար, որ առաջինը ապրված կյանքի, մնացյալները շատ հավանական, կողմնակի, փառապաշտի դեպքերի վերաժառանգություններն են միայն: Այստեղից էլ արձակագրի էությունը բանաստեղծի և բանաստեղծությունից հիշեցնող համարը նրա առաջին մասում և նրա պակասը՝ մնացյալ լավաններում: Ապրված կյանքը, անկախությունը մեջ տնայական շենքապրելով ինքնաշենսպրազան փառապաշտը: Եվ համոզանալով նաև, որ որևէ հեղինակ առկա է նաև իր մարմնավորած Ներսեսերի մեջ, իր վարք ու կենսադրական պատասխաններով:

Սեր աշխատությունը գերքին է կազմված: Ինչ սկսեցինք ես եմ նրա սրբաշալ, խոսքի սլոգանը արվել է երեք տասնամյակի մեծությամբ հաստատված նույնիսկ լեզվաբան «Գաղթականներ» վեպի գործող Ներսեսերից երկուսի երկխոսությունը, և զա պատահական չէր: Պարզվում է, որ ամերիկյան վերնախառնի հետքեր իր արձատանքից, բայց ու սովորություններից կամ մե ակամա հետաքննող ասեն ազգի, բայց հատկապես հալ նորահաս սերունդները կազմին էությունապարզ հալ գրողն էլ մի որոշ ժամանակ, կարճ են երկար. ապրված օտար ու ալյասերող միջավայրում իր ժողովրդի, հատկապես նրա երկառաքող սերնդի պահպանման, նրա ազգային դիմագծի ազատաման դեպ ծառայած միտունավար ստեղծագործություններ, ի վերջո ինքն և ապահովված չէ շրջապատի կրեոլ ազգայնությունից և ենթակա է նստանքի և վար դատու: Այս հետևյալն զեպքում, իսկ լավագույն զեպքում մնալով հալ՝ հրաժարվելու իր հաղորդակցման անմիջական լեզվից, հայերենից հայտնիան արձատանքից: Գրա շրջափակի փաստը այնքա ամեն տեղ, բայց հատկապես ԱՄՆ-ում բացառապես, տեսանկյնի է, ի զենման զեպքից հալ գրողների քանակական ոչ արհամարհելի առկայություն:

Այս բոլորից անկախ կա նաև մի ուրիշ հետաքննողական երևույթ, որ, մեկ թվում է, հատկանշվում է սփյուռքահայ գրականության վաղվա օրը լինելու հանգամանքով: Ինչո՞ւմն է հարցը: Ինչպես հայտնի է, սփյուռքա-

Տալ գրականության սկզբնավորման շրջանում հիմնական միասնականից մեկը «կարտի գրականությունն էր» և այդ միասնական մեջ խթան հանդիսացողը եթե մեկ հայտնի ազգային անմիջական շահերն էին, որոնց մասին շատ մանրամասն ենք խոսել մեր աշխատության հատկապես Ա հատորում, ազգակներից հիմնականն էր նաև այլ կարելիությունների բացակայությունը և դրա մեջ առաջինը՝ լեզվի անիմացությունը (անգլերեն, ֆրանսերեն և այլն), այսինքն՝ օտար միջավայրերի հետ շփման անհնարինությունը։ Այս վերջինի հազիմատիվը հետագայում ծնունդ տվեց «նահանջի գրականության» կարևորագույն միասնականից մեկին՝ նահանջի դեռ պայքարի գրականության, որ ամենաաբղաթաբեր կալվածք լանդիսացավ սփյուռքահայ գրականության։ Այդ գրականության մեջ դեպի աշխատեցած պեպոդ սկզբունքների հարուստ ու իրապաշտ պատկերումը, ծաղիկների ու սրբիկների միջև տակնված հակասությունների ու ոգրերգությունների վերահանումը, որը նույնպես բացառապես հարուստ ու բազմաբանությամբ էր պարունակում՝ իրականում արձանագրելով նահանջի մեծ լուսնությունները (գրեց փաստագրումն է մեր ծավալուն աշխատությունը)։ Համեմատելով դեպի, անգոր էր, բառի լայն առումով, պատմոր կառուցելու հոսանքի դեմ։ Սենր տեսանք, հե ինչպես, ինկուդ հոսանքա, պայքարից զրկված (սկզբային բացահայտ մտահոգություններից ինկուդիված) ստատությունայ հրահանությունը իր ինկուդիս նուրի մեջ մտավ, աշխուժացավ՝ լուծումը գտնելով մարդկրգության կալվածում։ Մի կալված, որ բոլոր գրականությունների համար, ի վերջո, մեծ մարտուղու նշանավորումն է։ Ճիշտ է, յուրաքանչյուր սկզբ, յուրաքանչյուր հավարականություն նախ պարտավոր է տուրք տալ իր հարցականներին, բայց այդ հարցականների համար տարված պայքարն էլ, եթե մանավանդ անհեռանկարային է, ի վերջո, կարող է հուսահատեցնել նրա ինկուդ ամենահավատավոր մշակին։ Եվ տաղանդավոր գրողը կարիք ունի խորանալու, ծավալվելու, եթե տառի է՝ բարձրանալու համայն մարդկության, մարդու համար խոսելու ու գրելու աստիճանաշարիին։ Եվ դրա մեջ ոչ մի բացասական տարր չկա. քննահատակը, մանավանդ երբ այն վերջինը չի արգելակում համայնքի, ժողովուրդի առջև իր պարտքը կատարելու նարավորությունները։

Այստեղ կարող է հարց առաջանալ. ի՞նչ է նշանակում մարդկրգություն։ Հե՞ որ, ասենք՝ «նահանջի գրականությունը», նահանջի դեմ պայքարը նույնպես մարդը ունի որպես հիմք, նա էլ է մարդու մասին։ Թեկուդ միայն ու միայն հայ մարդը, նրա ազգային հոգս ու ցավերը նկատի ունենալով։ Այդ ալիպես է։ Սակայն մեր խոսքը միայն ու միայն մասշտաբայնություն մասին է, այսինքն՝ թե հայ մարդու հոգս ու ցավերը ինչքանով են առնչվում քննահատուր, համայն մարդկության նպատակներին։ Սփյուռ-

քաճալ՝ զրադաճության ներկան, մասնավանդ վաղվա օրը տալիս են այդ մասնաբաժնի միջոցով իրագործելի լինելու ապացույցը: Այն հեռանկարը, որ սփյուռքաճալ զրադաճությունը տատակ է ափսի մեծ ու տարողունակ լատինական ունենալ և ունի էլ աշտօր, եթե միայն այն կարելի լինի հասցնել օտարներին:

Ազգային անսխալ արտաբերությունը, հենքին պատասխան տալու, աշխնքն՝ ազգայնագիտական գործունեությունը, հետևաբար, սեփական ստեղծագործությունը հասնարգիլին հանգումը ինչպիսիք, որը, անկասկած, պիտի արդյունք լինի կյանքի մեծ փորձությունը, շփոթան սեծ կարելիությունների, աշտօր, փաստորեն, նույնպես զարմել է իր կանոններն և զրա լավագույն և ուշագրավ ներկայացուցիչներից սեկը, գերջին առանձնական շահապետ, նույնպես Ակիլյանն է, շահանգիցի ախի մի պատմագիր, որ մեծ հեռանկարների հույսն է ներկայում: Բակ ալի պնդան առիթ տվող հանգամանքները մասնավորապես հետ փրջին երկու պատմագիրների ժողովածուներն են՝ «Անարգիվ մարդիկ» (Լոս Անջելես, 1978) և «Օտար Անցորդ» (Լոս Անջելես, 1985): Մենք հենք խոսում նրա մշտն գեղարվեստական ստեղծագործությունների մասին, որոնք սփյուռքաճալ զրադաճությունում ցարդ երկու լավագույն արձակ (առանձնաբեր) գործերի մի ալ հանգամանակի երեսներն են՝ գրված ջերմ, վաղաքիլ ու սեղմ լեզվով: նույնպես Ակիլյանը նաև հեղինակ է զրադաճի հան աշխատանքների և պատմագիտությունը է, որ ալի աշխատանքներից մեկը նվիրված է Շահան Շահնուրին (1982): Շահնուրյան տիպի հետևի պատմագիրներում, ինչպես սեկ ենք, նաև նրա «Գաղթականները» գիրքում (1983), առաջին պլանի վրա էն Արարական արևելքից գեղի ԱՄՆ արարագիրում հալ քննադատների ուրերգույնը, հուսախաբությունը բնականալ լարերի ու սովորությունների հետ բարոյական անհարկի միջավայրերից, հալների ու որդիների հակասությունները՝ այս փրջինների սխալ հասցում ու կիրառում «ազատություններից» և այլն, և այլն: Թեմաներ, որ, ինչպես հայտնի է, մանրամասնելի սեղ օտար չեն սփյուռքաճալ զրադաճությունը, ինչպես էլ նույնպես Ակիլյանը փորձած լինի նոր էջեր, հաճախ ողբերգականորեն ծիծաղելի, նոր, միշտ այդ անհայտ երեսներ բաց արած լինել: Թեևս կրկնակի զմարտ ևն հեղինակի բնարած այն հերոսները, որոնք ԱՄՆ ևն եկել հայտնիներից՝ Հայաստանից, և զմարտ ևն կրկնակի, որովհետև, ի փրջում, ալ, լալի իրենց հայրենի հողից կտրված մարդկանց համար զգում ևն ու դիտակցում:

«Որ մարդ պետք է մնա աշն հողին վրա, որ արմատ ունի, ալն հողին վրա, որ գինը կը հանչա, կը գրա իր ցավը, եթե նույնիսկ զարմանք չունի

զայն ամոքելու... օտարին հոգը, պիտի օտար մնա միշտ... զուն օգնե մեզի, ո՛վ Մանուկարող...»³⁴:

Այս նախադասությունները նույնպես Ալիշանի հերոսներից մեկի՝ մեր-սիկացի կնոջ շրճներից են լավում և ունեն աշն անսովորությունը, որ կու-րող են լինել նրանցը, ովքեր լքել են հայրենին ու ինչ-ինչ երազներով ա-պաստանել օտար հորիզոնականներում: Վսյաինքն՝ արդյունք են մարդկա-լին համատարած շմտածված բայերի:

Հեղինակը կյանքի աշնպիսի իրադրություններ ու կացություններ է վերցրել, որտեղ հորձող հերոսների հայ, ամերիկացի կամ վենեսուելացի, իտալացի կամ իսպանացի լինելը հիմնական որոշիչ գեր չի խաղում ստաց-ված եզրահանգումներում: Աշխատանքից ազատված, տարիքն առած միայ-նակ մարդու ողբերգության մեջ, հակառակ սեփական երևաանքի գույու-թյանը, ոչինչ չի փոխվում հերոսի ազգությունը հայ լինելով: «Մեծված մաղղը» պատմվածքում հունական աղջկան պատկանելությունը ոչ մի դեր չի խաղում, երբ տարիքն առած մարդը ամուսնանում է քահնի կնոջ հետ, իսկ տանը երիտասարդ գավակ ունի: Ողբերգությունը պատճառատ է ի սերդ-բանը, ինկուզ դրա պատճառը լինի ՄՄՆ-ից դուրս չվարվելու համար ան-բարո կնոջ շեղվածքը: Վիշտ է, պատմվածքը նաև միտում է ամերիկյան «ազատ» բարբերի փաստագրմանը, բայց առաջին հերթին մարդկային նու-ռի, Բաքնված վատ կրքերի մասին է («Անտես ուղջիկը»):

Պատերազմի անմարդկային բնույթի մասին է «Անարգված մարդիկ» պատմվածքը: Հերոսները աշխարհիկներ, բայց զա չի խանդարում, որ հե-րոսներից մեկի ստորումները՝ «— ճորձիտ, բարեկամ, զուն գիտե՞ս, թե թե՛ կը մտածեր սա երիտասարդը, որուն սպաննեցիք բնագղե մղված, հապա՞ գեք մշուսը, նալն մանուկ մըն է, սահուն ալտերով... հավանաբար, եթե ալժօր սխտերաղմ՝ չըլլար, այս աղսց հետ պիտի կարենալինք նույն սե-ղանին շուրջ նստիլ, խոսելու համար մարդկությունը հուղուղ հարցերու մասին... ի վերջո անոնց ալ երակեն վը հոսի միենուլն արլունը, ու բուսրս ալ կ'եղազենք գեղեցիկ կյանք մը, երգերով հարուստ, ալդպես չէ՞, ճոր-ձիտ, սիրելիս»³⁵, դառնան ուղածղ աղգի թնթրցողիներ: Նրա մտորումները:

Այո՛, եթե չլինեք պատերազմը, պիտի կարենալինք բոլորս «նույն սե-ղանին շուրջ նստիլ, Վստակու համար մարդկությունը հուղուղ հարցերու մասին»:

Իսկ ալդ հարցերը բարձրացվել են ն. Ալիշանի բաղում պատմվածքնե-րում. մարդ 'կակի համար առաջնալինը՝ սիրո անհրաժեշտությունը («Կու-րեացի աղջիկը և հալալից ղեպֆերը»), բռաներուրդ դարում բաղաբակոթու-թյան և ճարտարապետական տեխնիկայի գործած ավերներն ու ողբերգու-թյունները («Ախար»), անդործությունն ու նրա պատահառած հարակից գաս-

նությունները րնտանեկան կյանքում, ալիսնոյիցմի զոհերը («Մի վտարեմ, խնդրեմ»), քսաներորդ դարի մի ալլ ռղբերգության, քնդհանրապես մար-
շու տոանծնության դաժան փաստադրումը («Անավառո նկաք»)...

Եվ ալսպես շարունակարար ու ալս բոլորը առավել «նեղ» հարցերի
գուղակցութլամը, ինչպիսիք ԱՄՆ-ի, կապիտալիստական ալլ միջնարերղի,
մերկացումն է («Գուչներու գաղանիքը», «Բերան մը պակաս» և ալլն) և
ԱՄՆ արտագղթած հալութլան որոշ տոկոսի անծնական ողբերգութլունը
(«Մի վ և գատավորը», «Արեւածղիկը», «Խոշտանղված երաղներ», «Ոսկե-
ղոծ մտլթերը» և ալլն):

Ի վերջո, հանղելու համար ալն եղրակացութլան, որ, ինչպես Վիեռնա-
մում կոլած ամերիկացի գինվորն է եղրակացնում, «Ճշմարտութլունը խո-
ւելով պետը է րնդգձեմ ալն իրողութլունը, որ ես անծնապես նկատելի տար-
բերութլուն մը շտեստ Վիեռնամի ճանղլղներուն (ջունղլիների—Գ. Ս.) և
Հոս-Անձեղոսի վնհուրոհին մեջ, երկուքն ալ մարղս կը մղեն տնղառնալն
հուսալբումլի, և ելն նկատելի տարբերութլուն մը կա ալս երկուքին միջն,
ան ալ ձեին մեջ է, և ոչ լի՝ նպատակին»³⁶:

Ն. Ակիղլանի գրականութլունը, լինելով �ղղարվեստական բարձրորակ
վկալաղրումը ալլ «անղառնալի հուսալբումլի», նաե հոսո բաղվող զուռ է
մարղ տնհատի գալիքի առջն, որը, ինչպես տոացինը, հետանկարալին գրո-
նեը է բացում մարղու, մարղկալինի ու մարղկութլանը հուղող հարցերին
աղվելը պատասխանների իմաստով, հենղ ալլ հարցերի առաջ քաղմամը
լոն, որ խոսում է հենղ սփլուորահալ գրականութլան կենսունակութլան ու
նրա բաղոռուպես ալմմեական լինելու հանղամանքների մասին:

ՈՐՊԵՍ ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Սփյուռքահայ գրականության պատմությունը ուրվագծելու միտող ներ-
գիտ աշխատության մեջ մենք բնականորեն նրա առաջին հատորում (1920—
1945 թթ.) որդեգրած սկզբունքով: Այսինքն՝ տալ նշված գրականության՝
մեզ համար առաջին հիմնական ու էական լիարժեք միտումները, այն էլ
գլխավոր դերի մեջ, հենց նշված միտումներում նրա առավել աչքի բնկած
հեղինակների ու գործերի պերլուծումով: Մի խոսքով՝ ընդհանրապես բո-
լոր դադիօջախնեքի համար զրեթե առկա այն հասարակաց միտումների
ընդգծումով, որոնք ստեղծեցին մի ընդհանուր հայտարար և ապահովեցին,
և այս հակառակ աշխարհագրական՝ իրարից անջատ ու հեռու տարածք-
ների առկայության, սփյուռքահայ գրականության միասնականությունը:
Պարզ է, որ նման հիմքը և փորձը, այն էլ առաջինը Հայրենիքում և Սփյուռ-
քում, պատճառ պիտի հանդիսանալին, որ ուսումնասիրությունը ունենար
բացթողումներ, որ հաճախ ակամայից դուրս մնալին նաև (երբեմն նաև
տաքանդաշտ) գրողներ, որոնք այս կամ այն կերպ չէին տանչվել բննարկ-
ված միտումների հետ և եթե տանչվել էին՝ ապա մասնակիորեն: Այնուու-
մենայնիվ, աշխատությունում ընդգրկված է (երկու հատորներում) 1920—
1985 թթ. բնօրրում ստեղծագործած հեղինակների գերակշիռ մասը, կա-
րելի է ասել անվարան՝ շատ բիշ բացթողումներով միայն, ներկա՝ Ֆեկուզ
անունների հիշատակմամբ: Հիշատակումը սոսկ որոշ ստեղծագործողների,
երբեք որպես չափանիշ չի կարելի ընդունել նրանց գնահատման գործում:
Այդ գործը մնում է ապագային, երբ կգրվի արդեն սփյուռքահայ գրակա-
նության պատմությունը և կբացվեն ուրվագծերի սահմանները՝ նկատի
առնելով նաև այն առանձին միտումները, որոնք չեն բնորոշվում միայն
սփյուռքահայ գրականության լուրահատկությունը: Թեպետ այս վերջին-
ներից որոշ միտումներ, ինչպես պոեզիայում՝ սիրո ու բնության, կյանքի
ու մահվան նեո տանչվող հարցադրումներ, նկատի առնվել են և մեր աշ-
խատության առաջին հատորում մասնավորապես և ներկա հատորում մաս-
նակիորեն, առանձին գլուխներում գուցահեղված, և այն՝ ոչ միայն բանաս-
տեղծության մեջ: Քննարկվել են նաև որոշ դադիօջախների հետ միայն
առնչվող թեմաներ, որոնցից, օրինակ, լիբանանահայ գրականությունը բա-

ժին ընկած դաժան պատերազմի վկայագրությունն լեր և լալին: Բացթողնում ենք համար կան նաև արդարացման ալ հանգամանքներ, որոնցից գլխավորը ստանձնած ծավալային պարտավորություններն էին: Այս մեկը, իհարկե, երբեք չի նշվում որպես արդարացում այնքան խախտաբեկ ու ուսումնասիրման համար այնքան դժվարին մի գրականության համար, որ սփյուռքահայ բուհականությունն է իր՝ ամէլի քան մի քանի հարյուրյակ շնորհայի սակագործողներով և ալդ ամենի մեջ նաև այն բացառապես տաղանդավոր գրողներով, որոնց քանակը նույնպես քիչ չէ մի քանի տասնյակից: Մի գրականություն, որ, վերջ ի վերջո, հալ գրականությանը տվել է գասական անուններ և ալսօր ևս ունի այդպիսիք ապրողների կազմում:

Մենք, մեր վերջաբան խոսքում, սպասելով այս աշխատանքի մասնագետների և ընթերցասեր հասարակայնության օգտակար գիտություններին, ուզում ենք հակիրճ տողերի մեջ խոսել որոշ միտումների մասին ևս, որոնք սփյուռքահայ գրականության անբաժան թեմաներն են եղել կամ մտաբ են դործել նշված գրականություն պարտադիր քաղաքական գործոնների բերմամբ:

Առաջինի մեջ մտնում են գրականության համար ամենակենսական թեմաներից երկուսը, որոնք նպատակաուղղված են իսլաղադուրյալն ու ժողովուրդներին բարեկամութեամբ: Թեմաներ, որոնք սփյուռքահայ գրականության անցնող վաթսուհինգ տարիներին հանգիստացել են նրա հիմնաքութերը: Չէ՞ որ հենց ալդ գրականությունը ծնվել է արմատախիլ արված արեւմտահայ ժողովրդի ու գրականության հիմքի վրա: Կոշ անելով տրամաբանութիւնը, հարկ էր սպասել իհարկե, որ անարգված աղգային արժանապատւության, բոնարարված ինչք ու պատվի, եվրոպական քաղաքակիրթ աղգերի սուտ ու կեղծիքի դեմ սկզբնավորվող նման գրականությունը, մտնալանդ առավել քան զգացական համարվող նրա պոեզիան, թույլն ու մաղձի, տեսություն, փոխվրեժի հուժկու շերտեր ունենար իր մեջ: Եվ դա կլինէր բնականը: Բայց ալստեղ ևս ի հայտ եկավ ոչ թե «տրամաբանական», ալ բանականը, դարերի խորքից եկող, դարեր ամբողջ արլուն ու ավեր տեսած մեր ժողովրդի այն տկունքների բանականությունը, որ ձգտում էր իսլավարի դեմ լուսի, մահվան դեմ կլանք... Այսինքն, այն տկունքների, որ դարձան նրա հավիտենականության կովաններից, գոյատեւան հիմքերից հիմնավորը:

Գանիել Վարուժանը արեւմտահայ պոեզիայի վերջին գաղափարներից էր, նրա մեծ նահատակներից մեկը, որ ցանկանում էր «բերրեություն, բերկրություն, առատություն, պտղաբերում ու խաղաղություն...» աշխարհի շորս ծագերին ու, երեւի, երբ գրում էր իր նշանավոր «Անդառառներ», չէր էլ

ձնխաղրում, որ ահա դալու էր զավաղիր խորշակը՝ իր աղզի գլխին՝ լուցնելու նուշխակ հեափն զյուզակի կոշնակի ձայնը:

Արևմտահայից արդեն պարտադիր կարգով սփյուռքահայ դարձած Վահան Թեքեյանը, այն էլ անսնկույց հետո իր ժողովրդի զաղթն ու կոտորածը, լսելուց հետո միլիոնների ողբն ու կականը, այցելելով որբանոցներն ու որրերին և հաստատակն վերջ նաև անսարքերով լի բրիտանյա կոշվոզ աղզ ու ցեղերի և վկայագրելի հետո իզթի վրա նաև, որ,

*Գեպետ արշուն իմ ցեղիս, եւր շոտցաւ ուզխորեն
իւ օգնութեան փութացող չաեսաւ սիրտ մը իւր քով.*

Նստառապե՞ր մի՞նի ու հարց կաա՞ր արդոք՝ այն էլ հենց այն օրերին, այն էլ «արատաւահեղձ», «հոգին փռձկուն», որ համաշխարհային մարտադաշտերի վրա արդյո՞ք չկան

Բայր հոգեներ վտակի ու վերկնի ազգական...

այսինքն՝ հոգիներ, որոնք կարող էին քնկնել ու նահատակվել ու կորչել մարդկության համար:

Մի՞թե շատ չէր դա սփյուռքահայ պոեզիայի մարդասիրության, մարդկերպության ու մարդկայնության համար, այն էլ ղեռնամարմ ողջակիզումից հետո այն հոգիների, որ հայ վերկեններն էին և կոշվում էին Վարուժան, Միամանթո, Մեակ և այլն, և այլն: Մի՞թե Վարելի էր սեփական ահագնացող վիշտ ու ցավի մեջ հոգում ղեռնա այրվող 'անկյուն ունենալ ուրիշների համար, ինչքան էլ այդ ուրիշները... «ուրիշ» չլինեին: Մի՞թե անբնական էր դա: Բայց հենց այդ անբնականության մեջ էր մեր ողջ պոեզիայի բնականությունը: Զէ՞ որ Վ. Թեքեյանը Գ. Վարուժանի գործի շարունակողն էր՝ բախտի բերմամբ ղեռնա ապրելու սահմանված, և իր երակներում նույն զարավոր գեներն էին:

Բայց կար նաև որբերի, անապատի սերունդը, որ հենց իր իսկ մաշկի գրա էր կրել ամբողջ ահապնությունը քանակորդ զարասկեքի մարդկության պատմությանը վիճակված առաջին ցեղասպանության: Կրել էր, լավագույն դեպքում՝ եղել էր վիհան, կորցնելով հայր, մայր, քույր ու եղբայր և ահա եկել էր սփյուռքահայ զրականություն ու կոշվել Վաղգեն Շուշանյան, Վահե-Վահան, Մուշեղ Իշխան: Իսկ ի՞նչ էին ասելու նրանք: Այո՞, նույն գեներն էին, նույն հույս ու հավատքը, որսկապի կլանքում հաղթանակի սերը ու փրո՜հ համար խաղաղությունը աշխարհում, ամենուր և ամենուրեք:

*Խաղաղությունն ինչ բլլա, բայր, բայր առնեալն,
Որ միշտ բերթով ու երգով բլլան անսնր պատարուն.
Կտուրն բլլա վարդերով, մետորն՝ ոսկի հաղկեով,
Հարսներն բլլան պնծված, սիրո հարգի զարկերով:*

Կանչիդ դեմ ժողովող մանուկը չկա,
Զկա պատանին լալելի կանչող,
Ըսաց քեզմով զինված ու քեզմով հպարտ
Կա խաղաղության զինվորը հզորը:

Պիտի չմոռանալ, որ Թորանյանները թուրքական լաթադաններից ձողող-
րած հայ դադթականությունից հետևորդներն էին, որոնց առաջինը ապստամբ
ավելց աբաբ ժողովուրդը և դարձրեց հարապատ գավալի ալ քաղաքացի:

Իհարկե, այս մարդում հատկապես նշանակալի ձեռքբերումներ էին
Արմեն Դարվանի, Մարգիս Վահագնի և ալլոց պատմվածքները և հատկապես
Գառնիկ Աղդարյանի և Սոհեդ Իշխանի պոեզիայի շատ դասերուններ և
ալլն:

Այս էջերում ուղում ենք նշել ցուսե մի հետաքրքիր միտման մտախն, որ
անմիջական արդյունքն էր կիրանանը ճարակած պատերազմի կամ պեթե
արդյունքն էր, որը ստիպեց լիբանանահայ որոշ գրողներին՝ կարճեմ կամա-
վոր, երբեմն էլ հարկադրաբար, «ապստամբ» դառնալ աֆրիկյան ցամաքա-
մասում և պատճառ հանդիսանալ դրական ոլորտի մակրոթյուրությունների,
բրոնցից ամենաշահականը սփյուռքահայ աշխարհագրական թեմատիկ բար-
տեղից դուրս մնացած աշխարհամասերից մեկին՝ Աֆրիկյան ցամաքամասի
մասին է ափսոսաբանալ գրականություն: Առավել հստակ՝ Ալիբր, նիգե-
րիան, Եթովպիան, Սյերրա Լեոնեն: Աֆրիկյան ցամաքամաս՝ իր շուրջ բնա-
թյուր, իր շափից դուրս հետաքրքիր, նախնադարյան և ժամանակակից
բարք ալ սովորություններով, տեղացի ժողովուրդների ազգային պատմների
վկայագրամբ, նրա առանձին հերոսների զեղարվեստական մարմնավոր-
մամբ և նաև, երևի, աբմատակալման պատրաստվող նորահայտ հայ
փոքր գաղութախներով, և ալսուեղ ևս Շահան Շահուրի՝ երեսնական թվա-
կանների «Նահանգը առանց երգի» վեպի խոր մտահոգության հիմքով:

Ժամանակավոր հանդիսացող ալլ միտումը՝ զրոգների կոկին վերա-
դարձով կիրանան կամ մեկնումով ԱՄՆ, ալնուամենալիով, սփյուռքահայ
գրականությունը պարզեց է ալնալիսի ուղագրով մի անուն, ինչպիսին Պա-
ղա Պուրելյանն է, որի աֆրիկյան պատմվածքները բաց են տնում 1961
թվականին անկախություն ստացած Սյերրա-Լեոնեի նոր կյանքի զեղար-
վեստական, երևի նաև առաջին անգրագրաձևերը Հեղինակի՝ հատկապես
«Աֆրիկյան ափերու վրա», «Աֆրիկյան համայնագը» և «Անտառը մարդուն
մեջ» ժողովածուները խոսում են հայ գրողի՝ առաջագած, բարի ու աշխա-
տասեր մի ժողովրդի նկատմամբ տածած սիրո և խորը մարդասիրության
մասին:

Մի ալլ աֆրիկյան երկրում, Բենինում (Նիգերիա), որոշ ժամանակ
գտնված Ասամ Աֆերեյանը⁴ նույնպես զեղարվեստորեն ավել է նշված տա-

րածքի բարբերը, բացառապես զոհեղ էջերով պատկերելով նույնպես հասուն ազատութեան մարտնչող հերոսների և նաև հայ մարդկանց, որոնք կյանքի պայմանների բերմամբ հայտնվել են նշված մարդամարտում և զենես էին կորցրել իրենց հաշուխոսները: Այս իմաստով հաջողված վեպ է Արամ Սեփեթյանի «Ես սե եմ... բայց զեղեցիկ»-ը:

Հայկ Նազարյանը⁵ սփյուռքահայ գրականության համար բացառապես նորոգելու, զե... անհայտ բարք ու սովորությունների նշված պատկերմանը մոտեցել է առանձնապես որսորդական պատմվածքների հեղինակումով՝ հանդիսավալը ընդունելով, ահա անգամ արդեն, լեթովպիան և նույնքան անհայտ մարտական արեկքի որոշ հոգատարածություններ: «Որսորդի ուղիներով», «Մարկերիխայի առյուծները», «Սրբազան ծառին տակ» ստեղծագործությունները Հ. Նազարյանի ավելի միտման լավագույն գրականությունն են: «Երբ կարգում եմ հոս ճամփորդական պատմվածքները,—գրել է հայ նշանավոր գրող Վախթանգ Անանյանը,—որ լի են արկածներով, իմ դեմ հասնում է արեկյան Աֆրիկան իր շրջությունում, իր՝ մարդկանց ցեղային նահապետական սովորություններով՝ հարսանիքներ, խմբակային որս, մենամարտություն առյուծների հետ,—երեւելիքներ, որ զենես անարատությամբ պահանջվել են այդ երկրում... Հեղինակն, աշխատելով, րենդիցողին տանում է մի անծանոթ և հեքիաթային աշխարհ: Եվ գրա հետ հայ որսորդ Հովսեփի բարձր բարոյախոսությունը, ճորճիկի հանդուգն մենամարտ կոկորդիլոսի հետ, և այդ ամենը՝ աչքան գրավիչ ու մեզ նման մահաանցուներին անսովոր, որ չես ուզում պոկ գալ ընթերցումից»⁶:

Հայկ Նազարյանի պատմվածքները, որ ինչպես Վ. Անանյանն է որակել՝ «Ճամփորդական» պատմվածքները, գործն են սիրող մի որսորդ-գրողի, որին՝ պրոֆեսիոնալ որսորդներին նվիրված, նրանց որսորդության առանձին զրվացները համատարմորեն նկարագրող էջերը անեն իրենց մեջ ոչ միայն բացառապես շատաբեքական, այլ նաև խոր հոգեբանականը, որտեղ ոչ միայն բնութագրվում են մարդու և կենդանական աշխարհի արտաքին և ներքին հարաբերությունները, այլև առանձին-առանձին յուրաքանչյուրի վարքն ու բարքը, առօրինակ զրահորդող նրանց բարոյականը: Այս պատմվածքներում ավելի մեջ են զրված որսորդն ու իր զոհը՝ պատճառ հանդիսանալով ճանաչել, առավել լավ ճանաչել մարդկային թաքուն կրքերը և նաև նրա մինչ անհայտ, յուսարձակների տակ չբացահայտված էությունը: Այս պատմվածքները նաև կույս անառնելու, սպանանալու մարդու անգիր արեւելիքի և յուրահատուկ բարոյականության մասին են, որտեղ, ինչպես պարզվում է, տիրում են ավելի աննական ու տղամարդկային «բազաբակիթիան»՝ փաստեր, քան քաղաքակրթ. աշխարհում: Մասնանաններ, որտեղ սիրտ գինը ոչ լի փողն է ու հաշվենկատությունը, այլ արիությունն ու

անսակարկ ինքնագոհաբերումը 2. Նազգաշյանի որսորդական պատմվածքներից անբաժան մեղմ՝ հոժմորը հաճախ է ստանդարտ տողատակային իմաստներ, և սա նաև նրա գրականություն արժանիքներից մեկն է, որը միջոց է կյանքում առկա ողբերգությունները վեր հանելու բնության ու կենդանական աշխարհի հմուտ պատկերմամբ և մարդ-բնություն, մարդ-կենդանի գուդահեռներով: Զուգահեռներ, որտեղ ինքնբնություն հասկանալի է գառնում, որ, ինչպես ասացինք, ջունդիներն էլ ունեն իրենց օրենքներն ու բարոյական, երբեմն առավել արդար ու հասկանալի, քան մարդկանց սահմանած օրենքն ու արդարությունն են կյանքում, հենց իր նմանի դեմ:

Միլոսթաշալ ժամանակակից արձակուրդ՝ աֆրիկյան Վեման, նրանուր բացահայտված՝ միտումները, համեմալն դեպս, նոր էջ են տվալ գրականության մեջ: Միտում, որ մեր քննարկած ժամանակահատվածից անմիջապես հետո, 1986 Վեմանին, աֆրոսթաշալ գրականություն բերեց արդեն մի ուրիշ, հնդկական երկրամասին վերաբերող և ալս նաև հալ աֆրոսթի համար բացառապես շահական ղեղարվեստական վիպագրումներ, որոնց հեղինակը, մինչ ալղ նշված գրականության համար ոչ ալնքան էլ հալանի. պարսկահալ գրող Անդրեանիկ Սարյաճն էր: Գրող, որ հենց 1986 թվականին հրապարակ հանեց պատմվածքների երկու ստվար ժողովածուներ և մի վեպ՝ «Հալկական վագրը»:

Անդրանիկ Սարյանը իր ծննդավայրի, Պարսկաստանի Զառմաշալ գավառի Սիւնդան գյուղում նախնական կրթությունը ստանալուց հետո, իր նման ալլ երեխաների հետ տարվել է Հնդկաստան՝ Կալկաթայի Հալոց մարշալակաև ճեմարանում ուսանելու: Ուսման ծարավ սրարսկահալ գավառացի երեխաների համար, երեի, ալս պղծարին ու հետախոր ճանապարհորդությունը երթություն չի եղել նշված տարիներին: Բալց ալն, հնչ գրվել է Անդրանիկ Նարյանի պատմվածքների երկու ստվար ժողովածուներում, ցնչող երթություն են աֆրոսթաշալ գրականության համար: Ալղ էջերում բացառապես գունեղ նկարագրություններով բացվում են նոր, ներքին բովանդակությամբ աւհալալ ալնպիսի միջոցներ ու միջավայրեր, որ ծանր ապավորություն են թողնում բնիքողի վրա: Պատմվածքների մեծ սասում նկարագրված են Զարմաշալի գյուղերի, նրա շարքալ գյուղացիների ու երեխաների ծանր առօրեալից սկսած մինչև Կալկաթայի երկրաթվանի (Հալոց բարեղործական ս.ուն), Հալոց մարդասիրական ճեմարանի և Բենդալյան ջունդիներում ապաստան դաւ Ս. Թովմաս մեհաստանի կյանքը: Ալս վեպ-ջիններում սիքող ղաստիարակչական մեթոդները, առօրյան: Մեթոդներ ու կյանք, որոնք նույնիսկ կարտա են թողնում հեռում, Պարսկաստանում բողբված ոչ նախանձելի, ղվարին կյանքին, հորենական ախուր օջախին: Անդրանիկ Սարյանը աֆրոսթաշալ գրականություն է բերել նույնպես ալ-

խարհագրական միջև ալդ անհայտ տարածքներ և աշխարհի հուշեր, որոնք կալվածքաբերական բնության ուսման տարիների միջին բացահայտում են իսկութունը «մարդասիրական հեմարանի» և «Հայոց բարեգործական տան» մասին: Իսկ ալդ իրականությունն այնտեղ, «բարեսիրական» ու «ոմարդասիրական» կոչվող հաստատություններում, ախուր է շափից դուրս Բ մեայլ սերթողիկյան դպրոցից էլ: Ինչ խոսք, ամենամոտայլ ու զաժան միջև ալդում էլ, պատանեկությունն է խնդրո առարկան, նկարագրվող դժվարին պատանեկան սերը, կլանքում ծաղկող ու հաստատվող սրտակցութունները երեխաների միջև, այնուամենայնիվ, բաղցր են լինում ու հիշվում, մանավանդ երբ զրի են առնվում տասնամյակների հետախույզությունից: Աշխարհը որ Անդրանիկ Սարգսյանի գրչի առկ հաստատարած խավորում առկա է նաև յուրը, և այս՝ համով ու հոտով այն ոճի, պատմելիաճի ու ալդ ոճն ու պատմելիաճը բացառապես գրավիչ Կարծնող հոգում առկա յուրի շեքհիվ: Մարդկանց ու կլանքի նկատմամբ հեղինակի սնուցած այն ահապարկ սիրո շնորհիվ, որ երբեմն եթե խավորով է պատում բեթերցողի հոգին՝ ի դեմս կառավարիչ խաչիկի կամ «խաչիկների», միաժամանակ պատում մ նաև յուրում ու հավատքով: Պատմվածքի այս ժողովածուները կոչվում են, ի վերջո, բաղցր, անմոռանալի ապավորություններ, քանի որ հաստատում են, որ զեղեցիկը միշտ առկա է աշխարհում, ինչպես էլ մարդիկ քանան խափանել այն: Եվ խաչիկ «կառավարիչների» կողքին կան ու լինելու են, ներկա դեպքում՝ Միմոն Մխիթարյանի նման «դպրոցի հաջորդներ», իսկական ավիրյալներ, և դա է առաջնալինը: Դաժան մանկություն, պատանեկություն, ծեծ ու խոշտանդ ճաշակած ալդ բառասուն որբերի միջին ապագայում կլանքի սլիտի կոչվեն Լոնգոնի բարձրագույն ուսումնարանների պրոֆեսորներ և նաև գրողներ, որոնցից է նաև հեղինակը: Իհարկե՝ նաև պարտյալներ, որոնք կամ որոնց կլանքը կարող էր ալ լինել, եթե ճակատագրի բերումով չընկնեին խնամակալի վիճակի մեջ նման հաստատություններում: Հետաքրքիր են նաև պատմվածքներում դարակցի Պարսկաստանի հայ և պարսիկ զլուղների նախապատմական հետազոտությունը նկարագրող Լեհրը, որոնք նույնպես հավելում են բերում միջուրասալ՝ զրականություն, արդեն հայտնի եղածի վրա:

Անդրանիկ Սարգսյան, իր պատմվածքների երկու ժողովածուներից բացի, յուրս բնծալեց, ինչպես նշել ենք, մի վեպ՝ «Հայկական վագրը» խորագրով: Իհարկե, դրանք բոլորը՝ դուրս են մնում մեր ուսումնասիրության ժառանգական պատմություն, բայց կուղենալինը, որպես հետաքրքրական երևույթ, երկու խոսք առել նաև այս վեպի մասին, որը բնութագրական է սփյուռքային Կրակառությունն ամենակենսական միաժամանակից մեկին՝ ազգապատկան պահման հետազոտ կարեկրություններին: Վեպի վերաբերյալ կան «Հայ-

չոյ մարդասիրական ճեմարանի» շրջանավարտ Տիգրանն է, որը ցանկանում է, այս անգամ արդեն վստահելով իր ֆիզիկական գերհզոր ուժին, դառնալ բռնցքամարտիկ։ Տիգրանին կյանքում չեն հետաքրքրում անձնական փառքն ու հարստությունը, նպատակը հասակ է ու մեկին՝ հասնել՝ Անգլիա, դառնալ այս վերջինի բացարձակ շեմպիոնը և շարունակել հաղթարշավը աշխարհով մեկ, և՛ այս՝ ինչպես ասացինք, հանուն հայ ժողովրդի և Հայ Դատի յուծման։ Հակառակ նրան, որ վկայում նույնպես ջերմ ու վարակիչ է պատմելաձևը, բայց միամիտ, շատ է միամիտ միտումը, թևակոտ ոչ քիչ էջերում քննարկված են ազգապահպանման հիմնական ու առաջնախն հաճցեր, գլխավոր հերոսի՝ Տիգրանի՝ «Հայկական վաղրի» կյանքին զուգահեռ ընթացող փաստերի վերհանումով, և այս՝ նաև հակառակ հայ ազգիս հետ ամուսնանալու կախուն համոզման, պարտադիր պարագաների թեկադրանքով՝ անգլոհու նկատմամբ ծարձակուղ սիրո։ Ճիշտ է, միտումը զրկված է ֆանտաստիկի սահմանների մեջ, լուծումները հեռու են համոզիչ լինելուց, հատկապես՝ վեպի վերջաբանում, երբ Տիգրանը ծրագրում է ամուսնանալ անգլոհու հետ և մեկնել հայրենիք՝ տկամ էլիսառ խողնկով աշխարհի շեմպիոն դառնալու իր երազը։

Բայց այստեղ առաջնալինի մեզ համար հայ գրողի միտումն է։ Իրականություն և հատկապես արամաբանություն զատին չլիմացող նման վեպում այն՝ հիմնական ասելիքը, որ, ի վերջո, հանդիմ է ազգապահպանմանը սփյուռքում և այն մեկին ճշմարտությանը, որ առանց Հայրենիքի դուլության զուր են բոլոր ճիգերը։ Ինչքան կա նաև կլիշեի հայրենին, կլիշեի և՛ Սփյուռքը, և՛ նրա պաշարը՝ հանուն հայապահպանման։ Մի խոսքով՝ վեպը հայտ է սփյուռքահայ գրականությունում նոր կարելիությունների մասին և արժեքավորվում է հենց դրանով։ Նպատակը նաև արգարացնում է, ներկա դեպքում, և ձախողանքը նման ասեղծագործության։ Չախողանք, որ ոչ թե թեմայի անիրական ու անհամոզիչ լինելու, այլ գրողի վաբականության ու անհավատարմի հավատարի դարձնելու կարողություն մեջ է։ Կարողություն, որ, ցավոք, դավաճանելի է այնքան իրապաշտ նման պատմվածքների հեղինակին։

Թողնելով չելած ստեղծագործությունների մանրամասն քննարկումը հետադարձ, մեր վերջաբանը ուզում ենք կոստիակել մի կտրուկ ստեղծագործությանը, որը, թվում է, խոսացում է սփյուռքահայ զրականություն անցնող տասնամյակների գլխավոր միտումների և նաև այն լավագույնս որակը, որը չելած գրականությունը իսկապես զնում է արեմտահայ գրականության լավագույն ավանդները շարունակողի դերում, որպես նոր, անբաժանելի օղակը։ Դա Ասմեն Իսախանի «Անոր և առնոր» պատմվածքների ժողովածուն է։ Ժողովածուի մասին խոսելով հենց վերջաբան խոսքում՝ ու-

զում ենք խորհրդանշել առցած ավելի քան չորս տասնամյակը՝ իր նպատակադրած ձևի ու խորքի լավագույնով: Միլիոնաճալ գրականություն սկզբնավորման տարիներից սկսած մինչև մեր օրերը, նշված գրականության ամենածավալուն էջերը՝ լինեն նրանք պատմվածքի, թե վիպակի, վեպի և նույնիսկ բանաստեղծության կալվածքում, հանդես են բերվել «նահանջի գրականության» միտվածություններ, և դա հազվադեպ է, որովհետև սփյուռս աշխարհի ցրված հայության առջև ծառացած առաջին վտանգը նահանջն է եղել լեզվից, ավանդական բարք ու սովորություններից, մի խոսքով՝ հայությունից: Օտար միջավայրը՝ իր շրջապատից՝ արտաքինով, փողի իշխանության մեջ, ինչ-որ տեղ նաև պարտադիր կյանքի պայմանների թեկդրանքով հայաստանյան պաշարի դիտավոր արգելակն է եղել, որի դեմ խոր համոզվածությամբ կանգնել են սփյուռքահայ գրականության իրարահաջորդ սերունդները՝ սկսած Շահան Շահնուրից՝ մինչև Վահրամ Մավյան և Արմեն Դարյան, պատկերելով քաղում ու բազմապիսի երեսները՝ նահանջի՝ լինի դա երգով, թե առանց երգի: Այդ ծավալուն գրականության մեջ ստեղծվել են պոետիզմներ, ինչպիսին Շահան Շահնուրի վեպն էր սփյուռքահայ գրականության սկզբնավորման քսանական թվականների վերջերին, վեպ՝ պղծված արևմտահայ գրականության ամենահարուստ ավանդներով, այդպիսին է նաև ութսունական թվականներին լույս տեսած Արմեն Դարյանի «Լեռը և տունը» ժողովածուն: Եվ դա մի անգամ ևս հաստատում է նշված գրականության ամենակենսական՝ հայաստանյան գործում ցուցաբերած հետևողականությունը, և այս՝ իրագործված բարձր որակով, որը կարող է պատիվ բերել ցանկացած գրականությանը:

Այնուհետև, դաբաժանալիորեն «կարոտի գրականություն» է եղել հիմնական ու հետևողականորեն շարունակվող միտումներից ուշագրավը և այս՝ նեց սկզբնավորման տարիներից էլ այդ միտման դեմ լավող դժգոհության ելույթներին հակառակ: Ելույթներ, որոնք, իհրում էր, մանավանդ առաջին տասնամյակներին, իրավացի հիմք ունեին, որ պատճառաբանվում էին անցյալի հուշերով՝ չափից հուրս տալովով և այն պնդմամբ, որ նշված գրականության առաջնալին նպատքն է՝ իր իսկ հիմքը հանդիսացող կյանքը պատկերել: Քննադատությունները ինչ-որ տեղ հասան իրենց նպատակին, ստեղծվեց նահանջի և նրա դեմ պայքարի գրականությունը: Սակայն՝ հին կարոտը տեղի տվեց «նոր կարոտի գրականությանը»: Տրամաբանորեն վիճում էր, որ ի վերջո «կարոտի գրականությունը» կամ հուշագրությունը երկար կյանք ունենալ չի կարող և այն պետք է վերջակիտվի նրա վկաների հետադարձով կյանքից: Այդպես ստեղծվեց Համաստեղից մինչև Հակոբ Ասատուրյան ձգվող հազարավոր թանկագին վեջերի տարեգրությունը: Իսկ Հակոբ Մնձուրու պրականությունը գրողի ամբողջ կյանքի ստեղծագործու-

Թյան հիմքը հանդիսացավ: Նա տարեց մի տմբողջ կյանք առավելապես
 իր յուրօրինակ կարոտի աշրուժով՝ հանդիսանալով բալլող Վերստատաշատ-
 տանը Սփյուռքի ողջ ապառքունն: Այն, ի վերջո, գրական տեմից հեռացան,
 կամ գրեթե հեռացան, նրա անմիջական վկաները, բայց այստեղ ևս տրա-
 մաթանոթյանը հակառակ և զարմանալիորեն միտումը շարունակվեց՝ ուր-
 դեն հաջորդ սերունդների կողմից, որոնք միայն լսել էին այդ բոլորի մա-
 սին կամ ապրում ու ապրել էին իրենց հայրերի՝ վկաների հաղանոթյամբ,
 կամ այս վերջինների զավակներն էին ու թոռները: Պարզվեց, որ կարոտի
 գրականության սկզբնավորման տարիները զգոճությունները գուրկ էին
 հիմքից, նախ և առաջ այն պատճառով, որ ինչ որ ստեղծվել էր, մաս էր
 կազմում իսկական գրականության, և երկրորդ՝ առավել հիմնականը, որ
 վերհուշը անհրաժեշտ էր սփյուռքահայ սերունդներին հենց ազգապաշարմա-
 նան պայքարում: Զէ՞ որ գիտակցվեց, որ առանց անցյալի չկա ներկա և
 չի կարող լինել նաև ապագա: Որ, ի վերջո, «կարոտի գրականությունը»
 հուշի այն գրականությունն է, որը պիտի հիշել ու շնորհակալ երբեք, որով-
 հետև զա հույսն է վաղվա: Այդ հիմքի վրա է կանգուն միայն սփյուռքահա-
 յությունը: Այդ գիտակցությունն էր չիցք տալիս Համաստեղին, Վազգեն
 Ծուշանյանին, Արամ Հալկագին, Վահե Հալկին: Այդ գիտակցության լա-
 վազունն փաստն է նաև Արմեն Գարյանի «Էկոր և տունը» ժողովածուն, որ
 իր «Էկոր», «Տունը» և «Զին» երեք պատմվածքներով զոդել է և՛ «կարոտի»,
 և՛ «նահանջի» գրականության բոլոր չավազունն տարրերը՝ գրանց միացնե-
 լով նաև իրանական պատերազմի դաժան ողբերգությունների անդրադար-
 ձը: Եվ այս բոլորը այնպիսի վարպետությամբ ու ձևի նորարարությամբ,
 որ մի անգամ ևս հաստատում է, թե սփյուռքահայ գրականությունը՝ սկսած
 Շահան Ծահնուրով և վերջացրած Արմեն Գարյանով, և ոչ միայն նրանով,
 բռնչով չի գիջում արևմտահայ գրականությանը, որը հայ գրականության
 հարուստ, ուսանելի ու անբաժան մասն է և՛ խորքով, և՛ ոճական հետաքրք-
 րի լուծումներով:

Մի խոսքով՝ ոչ թե ցանկությունները, այլ անհերքելի փաստերը ցույց
 են տալիս, որ կայնահարված արևմտահայ գրականության փառաբան, ան-
 բեղանուն պաշտաններում, ի սփյուռս աշխարհի, օտար ու անհարապատ
 հողերում, սբբապաև խնչթությունների գնով ստեղծված ու շարունակվող
 սփյուռքահայ գրականությունը հարապատ ու արժանի օգակն է ողջ հայ
 գրականության: Մեր աշխատության երկու հատորների պիսավոր նպատա-
 կը հենց գրա հաստատումն է: Եվ եթե մեզ ինչ-որ տեղ հաջողվեց հասնել
 գրան, հշանակում է, թերոթյուններով հանդերձ, մեր փորձը անօգուտ չի
 տնցել: Ուրախակին, անշուշտ, այս բոլորից հետո այն է, որ քննարկված
 վեց ու վեա տասնամյակների ավարտին՝ մեզ ևս հասնում նորանոր գրքեր

ու անսուններ և պրանց մեջ նաև այնպիսիները, որոնք հետաքրքիր նորություններ և միտման նոր շերտեր են ավելացնում եղածների վրա: Նորությունները և՛ ստեղծագործությունների, և՛ ստեղծագործողների նոր անուններ, որոնք արժանի են ուշադրության:

Վերջում կուզենալինք ավելացնել նաև, որ, ինչպես երևում է, մեր ուսումնասիրության ծիրից դուրս են մնացել զրական այլ ժանրեր և դրանց մեջ կարևորներից մեկը՝ սփյուռքահայ թատերգությունը, որը հետպատերազմյան տարիներին, համեմատած առաջին տասնամյակների բերքին, զգալի վերընթաց ապրեց: Այնպիսի բանաստեղծների, ինչպիսիք Զարեհ Մելքոնյանը, Մուշեղ Իշխանն ու Մկրտիչ Հաճյանը և այնպիսի արձակագիրներ, ինչպիսիք Ռոբեր Հատտեճյանն ու Վարուժան Աճեմյանը, Պետրոս Զարոյանն ու Սարգիս Վահագնը, Անդան էռզերը, ստամբուլահայ զրականությունում շատ հետաքրքիր և լուրջորինակ մի անհատականություն՝ Արման Վարդանյանը, Նդիպատում Ալեքսանդր Սարուխանը և Պարույր Մասիկյանը և այլն, հրապարակեցին առանձին թատերգություններ ու ժողովածուներ: Այս բոլորը և մեր ուշադրությունից դուրս մնացած սփյուռքահայ զրականություններից մեկն է ժանրը, որը տվեց նշան Պեշկոթաշյանի նման դեմքեր, և բրաբենդագատությունը, ոչ ոնեցավ հասուն ու խորիմաց մտածողներ, ինչպիսիք՝ առաջին հերթին Վահե-Վահյանը, ապա նաև Ավետիս Յափուճյանն ու Գրիգոր Շահինյանն են ու այս սերունդի ձևերի տակ հասակ առած սերունդը և այլն, խոսում են այն մասին, որ սփյուռքահայ զրականությունը հեռավորագրության առանձնականների ապրեց լիրավ կյանքով: Հակառակ բոլոր արդվակող պայմաններին ու խորշակներին, նա մնաց պատանջի վրա՝ հեռուարար տանկով իր «լուծը» և դառնալով այնպիսի մի բրակաւություն, որ կարելի է անվանել՝ իր ձեղերով ու ձևեր բերածով՝ եւրոպական:

ՅԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԵՐԱՆՄՈՒԾՑՈՒՆ

1. Պրավդա, 1941, օգոստոսի 9-ը:
2. «Հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում», «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի, Երևան, 1975, 30 ապրիլի, № 18, էջ 2:
3. Միջուրաճայ գրականության հարցեր», ՀԳՄ՝ Նամագումարի զեկուցումից, «Հայրենիքի» ձայն» շաբաթաթերթի, Երևան, 1966, 11 դեկտեմբերի, № 30:
4. Լ. Ու. Մելիքսարյան, Հայրենիք—Միջուրա առնչությունները և շաբաթաթերթի, 1985 թ., 476 էջ:
5. Բաղդան Խոսր Հայաստանի Մովսեսիան Գրողների Միության նախագահ: Ազ. Խոս-նություն, «Անի» ամսագիր, հրատարակ, 1946, № 7, էջ 342:
6. Նույն տեղում, էջ 345:
7. Վ. Պետրոսյան, Արաճապետի մեծ ժամանակը իր սրբ փնջումում և գրամատիցում, Մովսեսիան գրականություն», Երևան, 1981, № 6, էջ 31, 36:
8. Էդ. Չրբաջյան, Արդի ախուրաճայ առաջադիմական գրականության գարգացման մի-տումները, «Մովսեսիան գրականություն», 1981, Երևան, № 7, էջ 135—136:
9. Ղանե-Վանյան Համալսարան: գրականություն, «Անի», Բեյրութ, 1946, Ա տարի, № 7, էջ 34:
10. Հովհաննես Աղաբաջյան, Քաղի ժողովրդի հետ, «Նոր ուղի», Բեյրութ, 1946, № 6(10):
11. Պատեհի Աղաբաջյան, «Էջեր գրականության և Արմենի», պարբերագրեր, Բեյրութ, 1968, մարտ:
12. Նույն տեղում, Հ. Ը. Սիրունի:
13. Նույն տեղում, Արամ Հայկազ:
14. Նույն տեղում, Կարապետ Սիրունի:
15. Նույն տեղում, Ջարե: Որբունի:
16. Նույն տեղում, Վահրամ Մալիան:
17. Նույն տեղում, Հայկ Փամպուլյան:
18. Վանե-Վանյան, ՀԳՄ՝ Բ Նամագումարի Էկուցումից, «Անի», Բեյրութ, Բ տարի, 1947, էջ 519:
19. Էդ. Չրբաջյան, Արդի ախուրաճայ առաջադիմական գրականության գարգացման մի-տումները, 29Մ՝ VIII Նամագումարի զեկուցումներից, «Մովսեսիան գրականություն», Երևան, 1981, № 7, էջ 136:
20. Նույն տեղում:
21. «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի, Երևան, 1985, 20 փետրվարի, № 8, էջ 5:
22. Այս և նման ձևակերպումները առաջինը շրջանառության մեջ են դրվել մեր կողմից, և հաճելի է գիտակցել, որ գրանցից մեկ-երկուսը ընթացք են դնել և՛ մեր, և՛ նաև սփյուռքա-ճայ գրականության մեջ:

1. Էլվարդ Տարոնյանը ծնվել է 1896 թվականի կոտորածների ժամանակ Բաղէշ նահանգի Ղուխիկ գյուղում: «Զոռ տարեկան էի,— գրում է նա,— երբ հայրս սպանվեցավ: Մայրս բացարձակապես անուս կին մը, սուտմը ոչ միայն ավելորդ, այլև անտեղի կնկատեր, քանի որ իր ամուսինը ուսույթ մտրդ—տեղական աստիճանաշարժով անշուշտ—բլուրտն էր: Բայց եղբորս և զբացններուն խորհուրդուն վառ՝ վեցսպես զիս զարոց գրավ: Ինք ասուկան էի առնալ: 1910-ին զլուսացի բնէկրոց մը էի: Ես, ուսուս զիշեր մը փախա զկայի Պալես, ինչ զարոց երկուս որոշումով: Էլվարդ Տարոնյանը Պոլսում (Ստամբուլ)՝ նախ եապան վարժարանում, ապա Հովհաննէս Հիւլլյանի զարոցում չարեանկում է իր ուսումը: «Հովհաննէս Հիւլլյանին կարտիս Ֆրանսերէն լեզվի ինքնակ զգացած էտարրերովութուն, ինչպէս եղիշ պատրիարք Գուրյանին և Դանիէլ Վասուսանին կարտիս մէր ինչ ու ինչ լեզուներուն ինքնակ ունեցած սերս»,— ավելացնում է նա Վասուսանի նախարանում (Բէլլուլ, 1959): Էլվարդ Տարոնյանը 1915-ին մեկնում է Եփրատ, ապա անցնում Ռուսաստան և, ի վերջո, մեկնում մանում մանուկ Ռուսոյի անվան հորտարց մանկավարժական ինստիտուտ: 1919 թվին վկայվելով ինստիտուտի, 1923-ին անցնում է Յրանսիա, 1929-ին մեկնում Եփրատ, իսկ ապա՝ 1939 թվականին՝ Լիրան (Բէլլուլ), որտեղ մինչև 1942 թվականը զանազան զարոցներում վարում է ուսուցչական պաշտոններ: 1942—1957 թթ. անօրենն էր Բէլլուլի Ս. Նյան վարժարանի: 1957 թ. կամվածաւոր է լինում և զարտում է պաշտոնավարել ու մինչև իր մահը՝ 1960 թվականը, մեկուսանում է զործուն կյանքից:

2. Տէս Գեղամ Ասան, Հակոբ Բնձուրի, Կյանքը և ասեղծագործութիւնը, Երևան, 1981, էջ 27:

3. Էլվարդ Տարոնյան, Համապիտու, Բէլլուլ, 1959, էջ 15—16:

4. Հակոբ Բնձուրի, Կասնի, աստիճան կարտ, Ստամբուլ, 1974, էջ 89:

5. Էլվարդ Տարոնյան, Երվ. Երվ., էջ 26:

6. «Օտարազիբ հայ զրոցներ», Գալանա ՏԵ—Հովհաննիսյան, Սև աշեր կանա աշերի խորում, Երևան, 1985, «Մի անգամ զլուսում», էջ 17, լրագրամութիւնը՝ Վահագն Գալիանի:

7. Արամ Հալիպ (Զեքիան), Մեզիկ է Շապին-Գարաիսարում 1900 թ., սովորել է անգի Ազգային վարժարանում: 1915 թ. Սեփեղեղի օրերին, կորցնելով ծնողներին, ապստանակ է Շապին-Գարաիսարի լեզու, մասնակցել չեռուսարանի: Հրաշքով փրկվելով և տեղեկ իսլամի շուր ընդունելով՝ չորս տարի ապրել է Քուրդիստանի լուսերի ու թողերի մէջ: 1919 թ. փախել ու ապաստանել է Կ. Պոլսի արմաշում, սովորել Կեղոնական վարժարանում: Ուսուցիչ է ունեցել Հակոբ Օշականին: Ուսումը կիսատ լողնելով՝ անցել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, հաստատվել Նյու Յորքում՝ զբաղվելով լուսակտրոլովում: 1971-ին այցելել է Խորհրդային Հայաստան: Տպագրվել է 20-ական թվականներին:

Գրական ասեղծագործութիւններն են՝ «Յեղին ծախք» (Ա. հատոր, 1949 թ., Բ. հատոր, 1954 թ.), «Զորս աշխարհ» (1962 թ.), «Պանդուկ» (1967 թ.), «Կարտ» (1971 թ.), «Զորս տարի Քուրդիստանի լեռներուն մէջ» (1972 թ.) և «Յեղանկութիւն» (1978 թ.): Հրատարակել է նաև իր ծննդավայրի՝ Շապին-Գարաիսարի ինքնապաշտպանութիւն պատմութիւնը՝ «Շապին-Գարաիսարի և իր չեռուսարտը» (1957 թ.):

Արամ Հալիպի հատրնադի ծողածուն հրատարակվել է Բէլլուլում՝ «Ապրեր, երկնքը խորադրի տակ, 1973 թվականին: Մահացել է 10 մարտի, 1986 թ. Նյու Յորքում:

5. «Հայ դրականություն կարուստը», «Արամ Հալիպոյ ոչ ես է», «Աղկալին մշակույթ» շաբաթաթերթի, Բնչորթի, 23 մարտ, 1986, էջ 4: Տե՛ս նաև այս աշխատության ներածության № 41 ծանոթագրությունը:

9. Արամ Հալիպոյ, Չորս աշխարհ, Նյու Յորք, 1962, էջ 27:

10. Նույն տեղում, էջ 336:

11. Նույն տեղում, էջ 24:

12. Էլի Զրբաշյան, Արդի սփյուռքահայ առաջադիմական գրականության զարգացման միտումները, «Սովետական գրականություն» ամսագիր, Երևան, 1981, № 7, էջ 139:

13. Սուրեն Մանվելյանը ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Բալասոփիսի Ալամ գյուղում, 1906 թ.: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կորցրել է ծնունդը, բնկել որ բռնեցները 1923 թ. տեղափոխվել է Հալեպ, ալեքսանդրիայի 1926 թվականին՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Իր առաջին պատմվածքը՝ «Անոթ», որ վերադարձան, չորստարակի է ընթերցվում ամսագրի մեջ, 1936-ին Աշխատակցել է ամերիկահայ և սփյուռքահայ մամուլին՝ «Պայքար», «Երիտասարդ Հայաստան», «Նոր Սեփարատ», «Հայ կենդանի» օրաթերթի ու պարբերականներին, «Հայաստանի կոչակ», «Անի» և «Երիտայ» հանգանակներին: Սուրեն Մանվելյանը նաև ընթերցում էր «Նորաստի» հանգանակի հիմնադրողներից է՝ Բենիամին Նուրիկյանի և Մարտիրոս Մարգարյանի հետ: Թատերական նկարները լայն հետաքրքրություն ցուցաբերելով՝ արևմտահայերի է վերածել Գ. Սուրենյանի, Ալ. Շիրվանյանի, Գ. Վեբերյանի և Բաժնյանի շարք երկեր, ինչպես՝ «Պեղում», «Պատմություն», «Պատմություն», «Պատմություն», «Պատմություն», «Պատմություն» և այլն:

Հայ մամուլում ցրված է նրա ստեղծագործությունների նկատիլի մի քանակ, իսկ հատորներով լույս էն տեսել կենսագրությունների մի ժողովածու՝ «Բարակ լուրեր» (1946 թ.), պատմվածքների կրկն հատորներ՝ «Արցախյան պատերազմ» (1949 թ.) և «Երբեք մեջ չարար» (1965 թ.), վերջինից լույս է տեսել Մեծ և Պոետի հիմնականի առիթով և պարունակում է կենսագրական զրկագրություն:

14. Սենտ Տեր-Մարգարյանը (Բրեկերյան) ծնվել է 1918 թվականին, Սամարյուում: Զավակ է Կ. Պոետ (Սամարյու)՝ հայտնի մանկավարժ, ուսուցիչ Արիստար Տեր-Մարգարյանի: Նախնական կրթությունը ստացել է Սամարյուի Սամարյուի արվարձանի Սահակյան վարժարանում, ապա՝ Նախնական և Կենդանական զրբեցներում: Այս վերջինից շրջանավարտ է եղել 1936 թվականին: Համալսել է նաև Սամարյուի պետական երաժշտանոցի ձայնավարական ֆակուլտետը, երկար տարիներ մասնակցել երգչախմբի ելույթներին, վարել նաև աղկալին դասարաններին: մեջ ուսուցչական և տեսչական պաշտոններ: Մասնավորապես որպես տնօրեն՝ Սամարյուի Անարատ-Պոետյան րուրերի զրբեցում և իրեն ուսուցչուհի՝ Սարգիս-Աղաթի վեկենախյան և Անարատ-Պոետյան միջնակարգ զրբեցներում:

Սենտ Տեր-Մարգարյանը դրական փորձեր է կատարել զենես փորձ հասակին: 15—16 տարեկանում լույս է տեսել իր առաջին պատմվածքը՝ «Գրքար Ալոն», իսկ տեղական լուրջ հանգանակներ ձևեր է լուր՝ «Տաղաված ծառը» խորագրված պատմվածքով՝ լույս բերված «Հայ իտանական» էր նույնպես աշակերտուհի էր:

Աշխատակցել է Սամարյուի թերթներին, պարբերականներին և տարեգրքերին, առանձնապես Ս. Փրկիչ Արց: Հիմնադրանքի տարեգրքերին՝ Նորալեպ ու պատմվածքներով: Իր առաջին ժողովածուն, որտեղ ամփոփվել է վիպակներին մի մասը, չորստարակվել է 1950 թ., Սամարյուում՝ «Կյանքի մեջն» խորագրով:

1969 թ., կրկին Սամարյուում, լույս է տեսնում նրա՝ «Կյանքի հետ» երկրորդ ժողովածուն, որտեղ ամփոփված են վեց վիպակներ և «Մարտիկաններ» խորագրով վեպը, որ նախապես, որպես թերթի, տպագրվել է «Մարտիկան» օրաթերթում: Սենտ Տեր-Մարգարյանը դրել է նաև «Բարեն պարզերը» թատերգությունը (4 արար) և բեմադրել Սամարյուում, ի ղեկ, հանգան գալով նաև ղեկավար հերոսուհու դերում:

15. Ասեւ Տեր-Ստեփանյանի քննարկումներ, Համադպեւ, հաս նրա Համալը, որ անդամ-
գործած լինելով Թարգմաւու, նրա փարտոսի գրականութիւնը մտածած աւարքը տաւով է աք-
նախարարութեւ ե Կարեւորութեւ Համադպեւ նրա շատ պատմութիւններ, նշուա-
գրութիւններ մեծած եւ ցոյցած արդարութիւն մտածութեւ Աշխարհի ե Խորհրդային Հաստատան,
իսկ Սփյուռարութիւն գործներ, մասնաւորապէս նրա «Մանկերներ» վիպակի ու պատմութիւ-
նեոյ քննարկ ժողովածուն «Սփյուռարութեւ գրութիւն» արտատպութիւնը լույս է քնծայել երեսնու,
1982 Սփյուռարին Տեղափոխելի է ԱՄՆ ե Եւրոպիկ հաս խորագրութեան աշխատանքն» շարու-
նակիով տեղեկագործել Ստանդընի ԱՄՆ-ում 1986 թ.:

թշուհներում, տառջինում մասնակի, երկրորդում մտերմության զգել ենք Հակոբ Մեծուրու մասին: Ներքա աշխատությունում բավարարողում ենք Լուսինյան աշխատությունից առկա չեղած նախնի մեջբերումով, որը բնութագրում է նաև հարտի գրականությունը մի անգամ ես՝ իր անհատականությամբ, և՛ Հակոբ Մեծուրու՝ իր հասարակական անկողնագործություններով:

21. Վ. Գալբան, Լ. Մարտիկյան, Հեռացող աշխարհի տառքեր, «Բրեյն» թերթ, 1976, № 47:

22. Ռուբեն Հատենյան, Մեծուրու և իր արձակը, «Մարտիկ», Մոսկով, 2 մարտի 1967, № 8218:

23. Մ. Մեծարևոյ, Ոսկի աբելյան տակ, 1953, էջ 152:

24. Էդ. Զրբաշյան, Միտք Մեծարևոյ, 1977, էջ 84:

25. Նույն տեղում, էջ 76—77:

26. Նույն տեղում, էջ 77:

27. Հակոբ Մեծուրու, Կոտեյ, ուստի՝ կեղտ, «Արմատի» թերթ, էջ 194:

28. Հակոբ Մեծուրու, Արմատի, «Գեոմետրի», էջ 296:

ՆՈՐ ԿԱՐՈՍԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Էդ. Զրբաշյան, Արդի սփյուռքում տառքագիտական գրականության լուսինյան տառքեր, «Ուղեգրական գրականություն», 1981, № 7, էջ 138—139:

2. Ռեյնալդ Նուրիկյան, Կոտեյ, Երևան, 1978, էջ 275:

3. Կարգ Հարյան, Կենդանի նուրիկյան, Կյանք և սոցիալականություն, Երևան, 1989: Լևոն Ասատրյան, Վահե Հակոբ, Կյանք և սոցիալականություն, Երևան, 1989:

4. Վահե Հակոբ, «Հարկերի ծխում», Երկիր գրականագիր, Երևան, 1960, էջ 58:

5. Նույն տեղում, էջ 138—139:

6. Քենյալին Նուրիկյան, Կարգ Հարկեր, 1978, էջ 81:

7. Նույն տեղում, էջ 212:

8. Վահեամ Մավյանը ծնվել է Երևանում, 1926 թ.: Կախարհային Լուսինյան տառքեր է աղյի Ռարդանյան վարժարանում, ապա սովորել է անգլիական բուհում: Մշակույթ ուսուցիչ աշխատել է Կարյոսի Մեյրանյան կրթական հաստատությունում: 1958—1961 թվականներին սովորել է Բելինսկի (Հյուսիսային Իռլանդիա) համալսարանի գրականության, հուլիս-նոյեմբերին է իտալական լատինական գրականություն: 1963 թվականից ապրել է Լիսաբոնում, աշխատել «Կարյոսի Կուլյանյան» հաստատության մեջ որպես հայկական բանի վարիչ: 1965 թվականին լույս է բերվել «Համեղող վերադարձ» բանաստեղծությունների ժողովածուն, ապա հետո անցել է արձակի (ազնայի, որպեսզի լույս, պատմությամբ՝ հրատարակելով «Հայրենիք» (1965 թ., Երևանում), «Անկողն» (1968 թ., Երևանում), «Ամեն տեղում կա» (1977 թ., Երևանում) ժողովածուները:

Աշխատանքի բերումով նրա այնպիսիները Սփյուռքի ամբողջ տարածքում՝ Սիրիա, Լիբանան, Փարիզ, Երաս, Պարսկաստան, հետո՝ Ֆրանսիա, Իսպանիա, Անգլիա, Հունաստան, Կիպրոս և, ի վերջո, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներ և այլն, նրան հաջողությամբ ու հաջողությամբ փաստագրական հարուստ նյութ է և մասնակցություն:

Վահեամ Մավյանի արձակը Երևանում լույս է տեսել երկու տասնյակ գրքերով: Կարյոսի «Հայրենիք», 1967 թ., Երբորդը՝ «Միացող հուլիսներ», 1977 թ.: Հատարներ, որոնք արդյով են բնութագրել հայրենի ընթերցող հասարակությունը կրթից: Վահեամ Մավյանը անժամանակ վախճանից 1983 թվականին նա բաղմից Լույս է հան Հայաստանում:

9. Վահրամ Մավյան. Անկապ օրագիր, երուսաղեմ, 1968, էջ 58:
10. Նույն տեղում, էջ 152:
11. Նույն տեղում, էջ 221:
12. Էդվարդ Չրբաչյան. Արդի սիյուրբաշալ ատաշաղիմական գրականությունը դարձացման
Իրադաները, «Սովետական գրականություն», 1981, № 7, էջ 143:
13. Վահրամ Մավյան. Անկապ օրագիր, երուսաղեմ, 1968, էջ 248:
14. Վահրամ Մավյան. Համեցող վերադարձ, երուսաղեմ, 1956:
15. Վահրամ Մավյան. Անկապ օրագիր, երուսաղեմ, 1963, էջ 110:
16. Նույն տեղում, էջ 244:
17. Վահրամ Մավյան. Հայտի բեկորներ, «Լեռնային» Մամուլ-Արտիստիկ Գրքեր, երուսաղեմ,
1963, էջ 13:
18. Նույն տեղում, էջ 11:
19. Նույն տեղում:
20. Նույն տեղում, «Անտառներ», էջ 106—107:
21. Վահրամ Մավյան. Ամեն տեղ ինչ կա, «Տաղերով կարելի է լսել» գինեգ, երուսաղեմ,
1977, էջ 330:
22. Նույն տեղում, էջ 342:
23. Վահրամ Մավյան. Հայտի բեկորներ, «Մոտացված խոսքեր», երուսաղեմ, 1965, էջ
211:
24. Նույն տեղում, էջ 24:
25. Նույն տեղում, «Եկեք» բեկեր Միկոյանի», էջ 146:
26. Նույն տեղում:
27. Նույն տեղում, էջ 150—151:
28. Նույն տեղում, էջ 152:
29. Էդվարդ Չրբաչյան. Արդի սիյուրբաշալ ատաշաղիմական գրականությունը դարձացման
Իրադաները, «Սովետական գրականություն», Երևան, 1981, № 7, էջ 143—146:
30. Նույն տեղում:
31. Արամի Գուրգեն (Արամի Ազատյան) ծնվել է Սիբիրի Հալապ շահարում, 1922
Ողակաշին: Կրթական և մեթոդական առաջնիկ է Ներսիսյանի հայկական համալսարաններից
մեկում, ապա Գրականական ուսումնարանում: Արամի լեռն գիտություն է վերահսկել Սիբիրյան-
ներին և իր «Կապուս գյուղացի»:
- Գրական առարկայի է մեկ բառատանական երկանների վերջերից՝ աշխատակցելով «Անիս
ամսագրին» Արամի Գուրգենի եղբի է նաև Քեյրուսի Սեր Նշանարանն է՝ Հոտաշ շահարի
Սիբիրի աշխատակիցներից: Երանցում մասնակցություն է բերել «Հոտաշ գրական» և «Գիրք
գրականության» և այլ լեռնային պարբերականների և պատմական գիտությունների լույս
մանակում: Երկերը պարբերականներին, «Արտադրող գրական» ամսագրին և այլն:
- 1950 թվականին, Բերդ: Ե. Ս. լույս է տեսնում Նույն պատմական գիտությունների լույս
մանակում՝ Սեր Նշանարան: Հաջորդ սեղանում, Նույն պատմական գիտությունների լույս
մանակում, 1964 թվականին՝ Երևանի լույս խորագրով: Հաջորդներում, 1963 թվականին, Նույն պատմական
գիտություն է լույս տեսնում և Նշանարան, իսկ 1963 թվականին Երևանի լույս խորագրով, որոնք
ամսագրում էն Սիբիրյանում լույս տեսնում Նույն լույս խորագրով լույս տեսնողները:
- Արամի Գուրգենը 1962 թվականին առաջին տեղում աշխատել է Նույն գրագրին Հայաստանի
որակի լույս տեսնողներին Սեր Նշանարանի լույս տեսնողներին 1960-ամյակին նվիրված տոնակատարություն-
ներին: Վերադարձին «Սեր Նշանարանն է՝ Հոտաշ շահարի Սիբիրյանում լույս տեսնողները լույս
մանակում ապագայում լույս տեսնողները» «Տասնվեց օր, տասնվեց դար» խոսքին խորագրով:

Արմեն Գաբրյանի գրչին էն պատկանում նաև «էջեր գրականության և արվեստի» պարբերականում: Իրադարձությամբ Անկեսթի Նաչարար մշակութային կապերի վրա ուսումնասիրություններ, Ֆրանսերենից Նաչերեն լարգամանվամբ ժողով Շախատեի «Կարքի Ներսիս» (1964 թ.) գրաման և ալլ թարգմանություններ և փոխադրումներ՝ Օնորե գր Բալդակիյ՝ «Անժանոթ գլխադործող» վիպակը (1950) և ալլ: Ունի նաև գրականագիտական նորվածներ:

Արմեն Գաբրյանի պատմագրականության մի նախնական լույս է բնառվել նաև ուսման Մոսկվայում, 1968 թ.: Պատմագրների վերջին հատորը՝ «Լեռ և տուն», 1982 թ. արժանացել է Գ. Մեկիսիսի հրատման մրցանակին և լույս է բնառվել Անկեսթում (Լեռնան): Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության անդամում:

32. Արմեն Գաբրյան, «Մեր նշանաբանն է՝ Հասարակ, շարժմանը, Բեյրութ, 25, Ա1, 1982 էջ 8:

33. Նույն տեղում, էջ 7:

34. Արմեն Գաբրյան, Մեր հացը, «Կարք», Բեյրութ, 1956, էջ 50:

35. Արմեն Գաբրյան, Խաղախոսն հետո, Բեյրութ, 1964, էջ 182:

36. Նույն տեղում, էջ 188:

37. Նույն տեղում:

38. Նույն տեղում, էջ 187:

39. Նույն տեղում, էջ 186:

40. Սարգիս Վահագնի ծնվել է 1927 թվականին, Լիբանանի մարտադարձ Բեյրութում նրա չրափորական թաղամասերից մեկում՝ Հազարանում, կոչված արձագանքի բնառներով: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի Արգարյան, ապա Սահակյան վարժարաններում: Հաճախել է նաև Ֆրանսիական «Լիգե լալի» և ստորել միաժամանակ անտարաշաղկապական երկրորդական շատաշատություններում: Չկա բազմակողմանի անդեր էմ գիտելիքներ միայն: Իսկական պարզաշուն մը սկսել ինքնաշխատություններ, բնականություններով: Վանախան սկսել էմ սերել գրականություն, որովհետև ծնողներ ինձի ներշնչված վանա, անառնի հասարակություններ կրցել էմ հաղեցնել միայն ու միայն գրականություն: Աստույն մեջն ինձի փոխանցվել են մեր փառավոր ու սրբազան անցյալը, մեր հայրենի բնությունը՝ Արարատը, Սևանը և մեր լուսաշող ներկան: Իսկ պատանեկություն ինքը հաղեցնել, քրոնիկ ու վերջում: Եր արդեն կյանքի գաճառությունները հյուսվածներուն: Աստույն, երկու պատճառներ նաև՝ կանոնական գեղ մեկույն ինքնամոխություն և խորհրդածություն:— զրկել է նա մեկ ուղարկված ամանակներից մեկում:

1953 թվականին Սարգիս Վահագնի առաջին պատմագրի՝ «Լեռնականություն», լույս առնել է Բեյրութի «Ժողովածու» գրականության և արվեստի» պարբերականում: Այդտեղ Սարգիս Վահագնի նշված պարբերականին արդեն Վանախ է եկել նաև փոխորտաշուն առաջագիտություն և ամսագիր ու պարբերականներում, ինչպիսիք Եղև և Նախան մշակություն, «Անի» և նոր գեղը, «Շիրակ» և ալլ:

1969 թվականին Քեյրութում լույս է տեսնում Սարգիս Վահագնի «Մատանին» խոսադրով պատմագրների անդամների ստոր ժողովածուն, որը 1981 թվականին, բարեփոխված լրացված նոր պատմագրներով, վերահրատարակվում է «Արմատներ» խորագրով (Երևան): Մի տարի անց, «Շիրակ» ամսագրի մատենաշարի № 2-ով, լույս է տեսնում նաև Սարգիս Վահագնի «Մատեն» մոմբը՝ թատերականություն:

Սարգիս Վահագնի գրել է նաև բազմաթիվ հոգվածներ ժամանակակից կինոարվեստ և կինոմաղախների մասին, խմբագրել շատ կարճ ժամանակով նաև «Նոր սինեմա» ամսագիրը: Լույս է բնառվել գրախոսականներ և գրադիվ միաժամանակ լարգամանակա աշխատանքով:

1981 թվականին նա Հայաստանի գրողների միության VIII նամագումարի անուղարհալ պատգամավորներից էր:

17. Սարգիս Վանազն, Ուրմառներ, «Հյուրընկալուն և ուխտավոր», Երևան, 1981, էջ 15:

18. Նույն տեղում, «Անտես», էջ 28:

19. Նույն տեղում, «Տաղ վրան որոնման և գրելիս», էջ 49:

20. Հակոբ Կարապետյանը ծնվել է Քեյրանում (Պարսկաստան), 1925 թվականին, Խախատան կրթությանը ստացել է ծննդավայրի Հայկական-Թաթարյան զարգացում, մեջնակորդ պատմության ամերիկյան «Մեմորիալ» աթոլա և Ֆրանսիական «Սեն լյուս» համալսարանում, իսկ ապա անցնելով ՄԴՄ, բարձրագույն կրթություն է ստացել Կանգաս Սթիվի (Միգրացիա և Կոլումբիայի էնոլ Յորթ) նամադարաններում՝ ձևեր բերելով նախնան և լուսագրողի անանագիտությունները, ինտանկներ ու վեպ, ստեղծում ամբողջիկ են նախնայ նախնաներում:

Անանայի ներկերը, 1970 թ., պատմագրեր և նորագույնը, Կարապետյանի պատմություն, 1972 թ., վեպ, «Նոր աշխարհի վրա սերունդաններ», 1975 թ., և «Միջնադար», 1981 թ., պատմագրերի ժողովածուները: Պաշտոնի բերումը ամերիկյան պատմագրականության կազմում եղել է նաև Հայաստանում: Վերադարձնելուց և եկել պատմագրում պատմականներից և գրական-նախնայ մեջ գրականի և նախնայ գրողի անցյալ գործունեության կյանքի և ներկա իրականությունների, նախնայի, կրկնակի ոգևորություն:

21. Հակոբ Կարապետյան, Միջնադար, Վաշինգտոն, 1981, էջ 85:

22. Նույն տեղում, էջ 141—145:

23. Նույն տեղում, էջ 35:

24. Էդ. Բալասյան, Նոր, Բելյուս, 1918, էջ 35:

25. Նույն տեղում:

26. Նույն տեղում:

27. Նույն տեղում, էջ 27:

28. Միքայիլ Տեր-Մանասյանը ծնվել է 1898 թվականին, Կիրիլյուպի Չորթ-Մարգրիտյան բաղնիքում: Նախնայությունը բաղնիք է ծննդավայրում, ապա ուսումը շարունակել է Կ. Պոլսում (Մատթեոսյան): 1922 թվականին անցադարձել է Երևան տարիներ ապրել է նամադարանում (Միքայիլ), ապա մինչև իր սերունդը՝ 1964 թվականին՝ Բելյուսում (Լիբանան): Իր պատմագրական, երգիծական ու նրապարակախոսական ներածնունդով աշխատակցել է Կիրիլյուպի Չորթ-Մարգրիտյան պարբերականների, ամսագիր ու օրաթերթերի, ինչպիսիք՝ «Նոր գիրք», «Անին», «Պաշտոն», «Սփյուռ», «Անին» և այլն: «Դեպի» ծածկանվան տակ երկար տարիներ «Երգիծական նամակներ» և «Երգիծական սուր բաղնիքան ամերիկյանություններով» անդերս է եկել Բելյուսի Մատթեոսյան ազգային և Կիրիլյուպի պաշտոնական օրաթերթում: Չաբաններում ու Ուկրաինայում է կրել Միքայիլ Տեր-Մանասյանի պատմագրական ամսագրերի էջերում ունի մի քանի նամագրականագրություններ, որոնցից միայն մի փոքր տեղում առաջին է ամբողջիկ «Հուլիսի խառնակներ» ժողովածուում (1946 թ., Բելյուս):

29. Միքայիլ Տեր-Մանասյան, Դեպի նամակներ, «Անին», Բելյուս, Կ տարի, էջ 245—246:

30. Նույն տեղում, էջ 249:

31. Արմեն Շիրակ, Հայրենիքին կանչ, «Անին», Բելյուս, Կ տարի, էջ 310—311:

32. Նույն տեղում, էջ 312:

33. Արմեն Շիրակ, Ուսմանականություն աղջիկը, «Անին», Բելյուս, Կ տարի, էջ 351—352:

34. Սմբատ Փանոսյանը ծնվել է 1909 թվականին... Թիֆլիսում: Այդպես է ընդունվել Պոլսում լույս տեսած իր կենսագրական տվյալներում: Բայց իր իսկ ձեռքով գրի առնված

մասոր Հետիոտն է. 1914-ի ձմռան, երբ կրկին Մայմատի շրջանի նալովյան Հետ գաղ-թափեր գեղի կողմիս, և փոքր բուրս ծնավ Թբիլիսիի մեջ, հայրս զոհացնելու նամար իմ լանկահան Հետարբրությունս, ըստով, «Քե, դու ալ հոս ծնար առաջին զազվին: Այլ զազվր և դոս էլ նամանարար 1909-ինս:

Հետագրված սուսական բանակի հաջողություններով և Մայմատի գրավումով, Փանոսյան-ձեռի ընտանիքը 1915-ին գերազանցում է ծնեզավար: Բայց մի տարի անց, գեոսն յոթամս Թաթարի նալը դո՛ւ է զնում սնեզուրչ պատահական մի զնեզակի, Նոր Նյուր էր բարեկամ-երից մեկի տանը: Հոր մահից հետո տան ապրուստի յոցսերը ծանրացան յորեղբոր և մեծ եղբոր ուսերին: Գծվարին տարիններ էին, բայց մայրը չստ էր ցանկանում, որ որդին զարոց հաճախի, դոս նամար էլ յորեղբայրը ստառով դուղին նորարաց զարոցներեն մեկրս: Փայց ևստեղ ես հայիվ հայերեն ա, բ, դ սովորած, սկսից վասպուրականի հայության արտադրով-լուծումը գեղի Պարսկաստան՝ Մարմատի շրջանը դարձնելով պատերազմական գոտի: 1917-ին, ամսան սկզբին կրկին գազմ ու գազվականություն՝ այս անգամ արդեն գեղի նորավի անա-տաներ: Մայրը և փոքր եղբայրը դո՛ւ էն զնում համահարակի: Մի խաբար՝ Մմրատ Փա-նոսյանը իր նախնական կրթությունը ստացել է Եվրանարպարենոի զարոցներից մեկում և Բաթումում: Ուրանոցը 1922-ին փախադրվում է Երուսաղեմ: Էնց այսուհի էլ սկսում է բարեկազմիկ որբերի փնտրի և կանոնավորվում է ուսման ընթացքը:

1926-ին կիսատում լինադեղում է Մեկրոնյան կրթական նստատեղ՝ յուր: Մմրատ Պանոսյանին, որպես ա: իմ աշակերտի, երեսուն այլ որբերի Հետ ուղարկում էն կիսորդ՝ ստամբ շառունակչու: Ետն իմականին ամսանը անցնում է Քեյրով, որտեղ մաս սկսուչիս ռաբի մնում է անգործ, 1932 թվականին հաջող բնեւթյան լանձնելով, բնգունվում է քաղ-դադրական նստատուրթյուններից մեկի՝ զմադրիչի պաշտոնով: 1933-ի ամսանը նստատու-րթյունը նրան ուղարկում է Միթրակի կաթիւս քաղաքը, որտեղ էլ ամենանում է: 1936 թ., երբ էլ դանում բարեկազարական նստատուրթյան գործունեությունը: Մմրատ Փանոսյանը այս աստ մանում է ծխախոտի բնեւթյան մեջ որպես երկրաշափ-զմադրիչ: Ետն նստա-տուրթյան մեջ նա արագցնում է զանազան պաշտոններ՝ շաղապելով ամբողջ Սիփալով մեկ: Երազաւթյուններ, որտեղ տասն նյով մասախարաւցին նրա գրականությունը:

Առաջին պատմվածքը՝ «Երգեր, զրվել է 1931 թվականին: 1949 թվականին լույս տեսավ «Նարթագուհի բաղնա՝ առաջին ժողովածուն՝ վաճառված Նախնականության: 2 հալված, որպանվի պատմվածքներ, փրպակներ մնում էին չգրված նրա աշխատակցած սփյուռքա-տ: գրական ամուրում «Նեթի», «Նախի», «Ակես», «Հատաչ զոսկան», «Շիրակ» և այլն): Դատմվածքների ժողովածուից՝ Հետ Մմրատ Փանոսյանը լույս բնծանց «Որ մրրկավ էին շատված՝ ծաղկուն փկուր, 1953 թվականին, ապա Երրորդ զրբը՝ «Հակական վերքը: 1968 թվականին արձակագիրը նուսպարակից իր պատմվածքների ու փպակների նոր, ծա-ւալուն՝ Երբ, ու զին լուծեա ժողովածուն: «Սոփական գրոգ» յատարակչությունը 1985 թվականին Սոսա Փանոսյանից հրատարակեց մի հարստիտ, «Սկեր, որ զին լուծեա՝ նույ-նանուն խորագրով, հախարան խաբը՝ Գեղամ Սեանի: Ս. Փանոսյանը սփյուռքալ մամուլի էփերում ունի գեոսն նստունների մեջ լամփավիված, փերն նշված դրակին ստեղծագործություն-ներից բացի, նաև զերթածական ևնչագրություններ: ու նուշապատումներ:

59. Վանե-Վանյան. «Անի» ամսագիր, Բեյրութ, Ա տարի, № 11, էջ 571:

60. Մմրատ Փանոսյան. Անարձագանք բալլեր, Բեյրութ, 1949, էջ 229—230:

61. Սիմոն Սիմոնյանը ծնվել է 1914 թ. մարտի 11-ին, Ալեքսպում (Կիլիկիա): Հայրը՝ Թվեն, Սասնա Կերմավ (Ավդերմ) զյուղից էր, մայրը՝ Մտնուշը՝ ալեքսպուի Սիմոն Սիմոնյա-նը նախնական կրթությունը ստացել է Ալեքսպի հայկական զարոցում: 1921 թ. վերջերին բնտանյոր զազվել է Հալեսու, 1930-ին ավարտել է Հալեսուի կրթասիրաց վարժարանը, իսկ 1935-ին՝ իբրե մանկավարժ վկալվել Անթիլիասի (Լիբանան) զարկվանքից, Որպես հայոց

լեզվի և պատմության ուսուցիչ 1935-ից մինչև 1946 թվականը աշխատել է Հայկողան և Պլուրենկյան վարժարաններում:

Ս. Սիմոնյանը իր առաջին դիմոր՝ «Հայոց պատմություն»-ին չբաժնի, լույս է րճծու-լում 1939 թվականին: 1941-ին վեցսկսան հասորներով արադարակում է «Հայոց պատմու-լյան» շարերը և «Արադան» հայոց լեզվի դասարերը: Վերջինները՝ լրանանա:ա: անվու-նի մատորական, «Երեզկ» մասագլի խմարգիր, մանկավարժ Օննիկ Սարգիսյանի համա-հեղինակություն: Սիմոն Սիմոնյանը 1946-ի հունիսին հայրենավեր մեծ գրեական Պարե-գին Ա. Հովանյանց կաթողիկոսի կողմից հրավերում է Անիկիտաս, որպես գրեական աշխա-տակից: հաակապես նրա «Հիշատակարանը ձևագրոց» շարին, հիմամանուկ գրամասն նշանակելով գրելվաներին, որակ 1946—1955 թվականներին ալանգում է գրարարի և հա-նին մատենագրության պատմություն: հույն տաեն գտնում է Անիկիտասի կաթողիկոսություն: պաշտոնավերթի «Հայոց հայագրական տարեգրի խմարգիր: 1947—1960 թթ. միամամանա: Բեկրուիի Դարունի Հակարան» աղլկանց և Հովանյանյան Մատակյան՝ մանչերի երկրորդա-կան գրամասներում աուուիչ է, որակը հույնական գրամամանում է գրարարի և հա: հիա մատենագրության պատմություն: Ս. Սիմոնյանը 1955-ին հետնում է Անիկիտասի գրու-վաներից և հիմնում է «Միան» աղարանն ու հույնական հասարակատանը, որ ալանու ալանգ է ներմուծում ալուուա:ա:ա: հասարակատան գրծում՝ լույս րճծակով, ի միչ ալլոց, Սա. Մալխասյանի «Բացատրական բատրանը» (4 հատորով), Ս. Արեղանի «Հա-նին գրականության պատմություն» երկու մեծագիր հատրները, «Աղագրատումը», Հրաչա Ահույանի «Հայոց աենանանների բատրանը» (5 հատորով) և ալ կաթողական գրծեր:

Ս. Սիմոնյանը 1958—1974 թթ. արատարակում է «Սիլուար» շարավալերի՝ գտնալու նրա արունանաերն ու գլխավուր խմարգիրը: նրա հեղինակությունը լույս են աակ հաս հե-աակալ աղղղաղործությունները, 1965-ին՝ «Արեկա:ա: գրականություն» և «Կիանգովի... խա-չաձեկ» թատերգությունը, 1967-ին՝ «Սիլանա րաղեր, պատմամադրների ժողովածուն (Ա հա-տոր), 1968-ին՝ «Էկանականների վեռալուար», 1970-ին՝ «Սիլանա րաղեր» (Բ հատոր) պատմամադրների ժողովածուները, իակ 1972-ին՝ ժողովուր մի ժողովածու, որը հիմնականա-նեկա:ա:ա:ում է վերանա: հիլված պատմամադրների ժողովածուների հատրները՝ «Էկա և հա-կատարի» խորագրով:

Սիմոն Սիմոնյանը վախանուից 1986 թվականի մարտի 25-ին, Բեկրուիում:

62. Սիմոն Սիմոնյան, Էկա և Հակասաղիր, «Հայր», իր սահանալին վեռը, Բեկրուի, 1972, աղ. Սեան, էջ 174:

63. Սիմոն Սիմոնյան, Աստու ադրն Է..., «Անի», Բեկրուի, Ա տառի, 1946, էջ 447—449: Տեհ հան՝ Էկա և հակատաղիր, Բեկրուի, 1972, էջ 29—41:

64. Տիգրան Վարժապետյանը ծնվել է Մարաշում (Կիլիկիա), 1913 թվականին: Հաղիկ երկու տարեկան՝ լեղվում է հորից, որը համանուն րաղարի վարժառանանից մեկի տնորեն Հակար Վարժապետյանին էր: Դրու ու գրականագետ, որ աշխատարարի էս վերանա: կեղիկ սվարգանանց պատմությունը: Մաղր՝ վերատրիան, հույնական ոսուղուի էս նշված գրողում: 1915 թվականի դաման օրերին փորրիկ Տիգրանը աենում է զեհեն հասաղա:հեղից, մինչև վերագործը իր հայրենի րաղար, որակ 1920 թվականին հույն վիանակում է կրիին աղրելու արհավիրքը՝ Մարաշի աղետը: Կիլիկիա պարպումից հետո Տիգրան Վարժապետյանին տեղա-փոխում են Հալեպ, աղաղորում աեերիկյան սրանոց, որակ էլ հասանանում ու հաշակում է իր հետ հակատարակաերեն կաղված հալ րաղմահարուր սրերոի տխուր ու աեարե կաները: Հալեպի որրախնամ հաստատությունների փակումից հետո Տիգրան Վարժապետյանը փոխաղրվում է Բեկրուի: Հաձախում է հաս հալ աղա:ա:անականների վարժարանը, որն աղարտելով, 1929 թվականին, մատը է գործում Բեկրուիի տեերիկյան համալաան, որտեղից էլ, որպես րժիշկ, 1937 թվականին ստանում է իր վկայականը:

1947 թվականին Տիգրան Վարժապետյանը մասնագիտանալու համար երկու տարով մեկ-
 ավել է ԱՄՆ, որը հետագայում ոչ միայն նրան պարզեցրեց էր բժշկական հմտություն, այլ,
 տալով կարևոր՝ ԱՄՆ-ի կյանքի լայն ու բազմազանի ճանաչում, նրա գրականության
 համար հիմնական հոմեր, որը և կազմեց նրա քիչ ասեղծությունների լավագույն մասը,
 ետի՝ «Անի» ամսագրում և այդ նրա խմբագրի՝ Վահե-Վահանի, անմիջական հոգատարու-
 թան և նվիրվածության տակ լույս ընծայված «Զատիրափին վրա» պատմվածքների ժողովա-
 ժում (որը հրապարակվեց որպես «Անի» ամսագրի մասնկաշար, № 10, 1957, Բեյրութ),
 և, զեպ, Տ. Վարժապետյանը գրական իր նախափորձերը կատարել էր զեռես 1938 թվականին
 լույս ընծայված «Միաձայն» ամսագրով և 1946 թվականին արդեն Բեյրութում հրապարակել
 էր «Այանքի Բառույթին» պատմվածքների անգլոսոնիկ ժողովածուն։ Այս երկու հատուկներից
 հետո, որոնցից առաջինն բնորոշում է քանակորս պատմվածք, երկրորդը՝ քանակ, Տ. Վարժա-
 պետյանը 1967 թվականին, Բեյրութում, Թուրքիա Սեանի համաժողովում, լույս է ընծայել նաև
 պատմվածքների մի նոր ժողովածու՝ «Բիրիկի կյանքին ու մահվան ճեռ» խորագրով։ Այս
 և արև ժողովածուներին նախորդել են նույնպես երկու առանձին հատուկներ՝ հատուկ նպատակա-
 ղովածություններ։ Նրանցից առաջինը 1969 թվականին Բեյրութում լույս ընծայված «Դարուն
 ու ...» պատմվածքների ժողովածուն է՝ կոմիտասի մասին, որի զրոյի մասը առկա էր և, երև-
 անա, գեղերին, իսկ վերջինը՝ 1978 թվականին լույս ընծայված «Առնիկի կր սպառնի» վավե-
 ադական վեպը, որի լեռնան գործարար Անգրանիկ Օղանյանի կյանքն է՝ ծանցյալ մինչև մահ։
 Պեղևանյան գրողը՝ քառասունչուրեքը 1985 թվականին լույս ընծայեց «Հայրենիքիս
 ուրախ» պատմվածքների հատարնիքը՝ Գեղամ Սեանի նախաբան խորագրով։ Գրողը իր ասեղծա-
 չործական կյանքի բնկայքում աշխատակցել է նաև «Անի», «Շիրակ» ամսագրերին (Բեյ-
 րութ), Ամերիկայի «Տեսու գիտ»-ին և ամերիկացի այլ պարբերականներին։ Վախճանվել է
 1980 թվականին, ԱՄՆ-ում։

65. Տիգրան Վարժապետյան, Զատիրափին վրա, «Գոհարանական խնդր», Բեյրութ,
 1957, էջ 141։

66. Նույն տեղում, «Բարդամյանի դիմվորը Հայաստան կերպի», էջ 224—225։

67. Այդ գրողների շարքում է կելլ նաև այն աշխատությունների հեղինակը, լի գրականության
 անցյալ, և՛ երկրպ ուղին, և՛ նրա աշխատելի քան քառորդ դար օրակա խորհուրդայն գրող հան-
 ասու գալու նախնանքներ, և՛ ոչ միայն դա, սակայն և՛ մեկ այլ ամենի մասին տալիս
 իրենց այդ գրականագետների, էմե, ինքնի, գտնվելն այդպիսի տպագրում։

68. Ավետիս Ալիսանյանը ծնվել է 1910 թվականի ապրիլի 10-ին, Սառմբուլի Սկյուտար
 եռագնասում։ Բողոքել է տեղի Բերեքյան, հետագայում՝ Եկերեցական վարժարաններում։
 Հետո էր Կոստանույի, մասնավոր ժամանակ օրաթերթում լույս է ընծայել «Աղյուս» և «Վո-
 ռուի», վերջերս՝ Կուսկան Կոստանույի այդ նախադասյանը ընդհատվել են, որովհետև զեռես
 լույս առնելներից Կոստանույի հոգու մեջ հեռան է կելլ տեղանակների այն կերպը, ու նրան
 ապագա և՛ զարմեցրել էր ամերիկացի կյանքի ամենամոտեմ, անհոգում ու հայրենակեր
 հայի խորագրերից ու կերպեր։ Երբ Թուրքիայից մինչև Ֆրանսիա պետք է լինել իր
 ապագայում Բերեքյան, ամսագրերի ու պարբերականների նաև գրադար, միամտանակ նաև...
 օրագրից, իրագրանից, առարկան ու հայտնադար։ Ա. Ալիսանյանի խմբագրությամբ Սառմ-
 բուլում լույս են տեսել «Ամսագրերը» (1930 թ.), «Գրականության և արվեստի ամսագրերը»,
 «Պատկերներ» (1932—1940 թթ.), «Գոհար» օրաթերթը (1945—1946 թթ.), «Ալսար» շաբաթա-
 վերթը (1947—1948 թթ.)։ Ավետիս Ալիսանյանը 1949 թվականին քննադատ արտագաղթել
 է Ֆրանսիա։ Ֆրանսիայում նույնպես իր խմբագրությամբ լույս են ընծայվել «Լույս Փարիզի»
 շաբաթաթերթը (1975 թ.), «Լուսադար» ամսաթերթը (1958 թ.) և, վերջապես, «Ալիսանյան»
 շաբաթաթերթը՝ 1960 թվականից (Ա. Ալիսանյանի մահվանից հետո այն շարունակում է խմ-
 բարել իր գաղափարի ընկերներից մեկը՝ Պարզե Շամիրյանը)։ Ա. Ալիսանյանը Փարիզում

հրապարակել է նաև պատմագրական երկու ժողովածու՝ «Անունը Մոսխի գրիներ» (1964 թ.), և «Երջանկություն» (1966 թ.): Հայաստանում «Սփյուռքահայ գրողներ» մատենաշարով լույս է տեսել նրա առաջին՝ «Անունը Մոսխի գրիներ» խորագրով գիրքը (1968):

Գրող, խմբագիր, խաղաղական գործիչ Ավետիս Ալիքսանյանը ՀԿՄ՝ Ա, V I, V I I, V I I I համագումարների սփյուռքային պառլամենտարության կազմում է եղել և 1980 թվականին՝ իր լոբինաստեմովակի և Ֆրոնտիստ—խորհրդային Միություն Բարեկամական Հարաբերությունների սերտացման գործում իր կատարած բեկմանոր աշխատանքին կապակցությունը, պարգևատրվել է «Ժողովուրդների բարեկամություն» շքանշանով:

Ավետիս Ալիքսանյանը վախճանվել է Փարիզում, 1984 Յվանիսի սեպտեմբերին:

69. Ավետիս Ալիքսանյան. Անունը Մոսխի գրիներ, Փարիզ, 1964, էջ 100:

70. Նույնը սեպտեմբեր, էջ 97:

71. Նույնը սեպտեմբեր, էջ 96:

72. Հակոբ Հովհաննիսյան Ասատուրյանը ծնվել է 1905 թվականին. կապագրվելու է Չ. մարտի գյուղում: 1915-ին, դեռևս չափաբաժնի տեղի եղբորն Վարդարանը, առանձին առանձին քաղաքների հետ ընկնում է տարագրության հանապառենների վրա, որի ընթացքում սովից ու տանջահարությունից մահանում է և մարդն ու երկու բույրերը: Հարցը, նախքան արտաքինը, վախճանվել էր գյուղում: 1918-ին Հակոբը նախընտրում է երեսակցին՝ Նախկին ժողովուրդային արտաքինության, որը վերջածվել էր որոշումների 1920 թվականի գեղեցիկ հարցը Ասատուրյանը անցնում է ԱՄՆ, նույն ժամանակ ևս խորհրդանշալի նամակ ունում տանք գործը՝ սկսած «Հայաստանում պետի լիակատար միջնի որդևս մատուցող աշխատելը. ուսումնական գործարարական մեջ գործ է լինում և նորոգում: Բայց նամակ պատանիք դեռևս նման ծանր պայմաններում էլ ժամանակ է գտնում հետևելու երեկոյան դասընթացների է վերջը աշխատելու՝ նաև Կոլումբիայի նամակարանի գիշերաշին կուրսերը: ԱՄՆ-ում գտնվելու առաջին տարիներից էլ Հ. Ասատուրյանը նախկին է եղել նաև որդևս երգիչ՝ կատարելով՝ Նախկին Կոլումբիայի, Ռոմանոս Մելիքյանի, Բառեկ Կանաչյանի, Արամ Հովհաննիսյանի և Բառեկ Կանաչյանի ժողովուրդային ստեղծագործությունները, որոնք նամակում, 1941-ին, երբ Ֆրոնտիստ, իր կոչմանը՝ Կոլումբիայի և նախկին ժողովուրդային» «Հայ երգ» վերանայություն:

Հակոբ Ասատուրյանի առաջին բանաստեղծությունները տպագրվել է «Հայաստանի կոչակ» շաբաթականում, 1929 թվականին: Այնուհետև նրա ստեղծագործությունները չափազանց արժանի, ինչպես նաև քննադատական ու կրածաշատկան խղճածներն ու ուղեծանախությունները լույս են տեսնում «Նոր գիր» զրահական Լուսնայում, Անի, «Շիրակ» տնտեսականում և «Պարսիկ», «Էջեր», «Հայաստանի լեզու» պարբերականներում, «Հայերեն» արվեստում, «Ռեպրիկի տարեգրություն» և այլն: Իսկ մեկ մոտ՝ Սեփական զրահականություն, «Սեփական» «Սեփական» արվեստում ամսագրերում:

Հակոբ Ասատուրյանի բանաստեղծություններն առաջին ժողովածուն Ազգաստեղծ խորագրով, լույս է տեսել Բառեկում, 1946-ին, իսկ արժանատի խորագրի են նրա արժանի ստեղծագործությունները. «Վոլիստա վարդապետ և հայ երգը»՝ Բեկրով, 1962 թ., «Հավակնի քաղաք» (Բեկրով, 1963 թ.): Այս վերջին արժանատի է Բեկրովի Բեկրյան ստեղծագործությունների կազմակերպած գրական մրցանակի՝ վերջին առաջին մրցանակին և վերջին արժանատի վել «Հայաստան» հրատարակչության կողմից (Երևան, 1974 թ.): Իսկ սինչ այլ Հ. Ասատուրյանը լույս է բնծայել նաև «Քաղի և հայի պատմություն» (Բեկրով, 1969 թ.), որ արդյունք է հեղինակի 1965 թվականին հայրենիք այցելությունից ստացած առաջին տպագրությունների: Հ. Ասատուրյանը 1969 թվականին կրկին հրավիրվել էր նաև «Հայ երգ» մատենաշարի կոմիտեի ծննդյան 100-ամյակի հանդիսություններին, որոնք նույնպես բնծայան արժանատիներ սփյուռքահայ մամուլում և վերջում վերածվեցին հատորի՝ լույս բնծայվելով Բեկրովում, 1978 թվական:

էին՝ «Հայրապետի, հանդիպումներ, հայկոյ խորագրով: Աստուծանք գեղ է նաև մենա-
շարժումը՝ նվիրված Պարույր Սեակի» «Պարույր Սեակի հետ», որը լույս է տեսել Բերու-
թում, 1971 թվականին:

Հեղինակի վերջին ստեղծագործությունը՝ «Հովակիմի թանորդիները» (Բելուս, 1982) շա-
տանոթություն է «Հովակիմի թանորդ» վեպի:

73. Հակոբ Աստուրյան, Հովակիմի թանորդ, Երևան, 1974:

74. Հակոբ Աստուրյանի նկատի է առնել Համանուն խորագրով լույս տեսած Հակոբ
Հայրապետի վեպը, Բառան, 1949:

75. Հակոբ Աստուրյան, Հովակիմի թանորդ, Երևան, 1974, էջ 153:

76. Նույն տեղում, էջ 241—242:

77. Նույն տեղում, էջ 294:

78. Նույն տեղում:

79. Նույն տեղում, էջ 295:

80. Նույն տեղում, էջ 339:

81. Հակոբ Աստուրյան, Հովակիմի թանորդիները, Բելուս, 1982, էջ 121:

82. Նույն տեղում, էջ 107:

83. Նույն տեղում, էջ 122:

84. Նույն տեղում:

85. Նույն տեղում, էջ 230:

86. Նույն տեղում, էջ 111:

87. Նույն տեղում, էջ 110:

88. Նույն տեղում, էջ 207:

89. Նույն տեղում, էջ 120:

90. Նույն տեղում, էջ 139—140:

91. Մայրը Արևն հասեր (Michael Arlen Junior) Հայաստան այցելեց 1972 թ. 6
հոկտեմբերի գրեթե նույնպես «Passage to Ararat», New York, Farrar, Straus and Gi-
roux 1975:

92. Հակոբ Աստուրյան, Հովակիմի թանորդիները, էջ 148:

93. Նույն տեղում, էջ 201:

94. Նույն տեղում, էջ 258:

95. Նույն տեղում:

ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅՈՒՆԻՔԻ... ՊԱՏԱՆԱԿԱՆՎԱԾ ՀԱՅՐԱՊԱՐԻՔԻ...

1. Վահե-Վահանի էկոնոմիկական տվյալներ տե՛ս Վեպա՝ Սևան, Սիւնուրյանի գրական-
աշխատանքային ուղեգրեր, 1920—1945, Երևան, 1980, էջ 235—236:

2. Վահե-Վահան, Հայրապետ, Բելուս, 1986, էջ 351—352:

3. Աղբյուրիկ Թեղյանի ծննդ է 1927 թվականին, Սիրիայի Հայկա թաղություն: 1942-ին
աշխատել է տեղի վեպում աշխատանք, 1945-ին՝ ամերիկյան քաղաք: 1946-ին հեղափոխել
է Նուրիկը: 1947—52 թթ. սովորել է Երևանի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում:
Գրական է 1952-ի ապրիլի 20-ին, արժանացել:

Լույս է բնագիր՝ «Արևելք» (բանաստեղծություններ, Հայկա, 1946), Նույն ժողովու-
րդին, լրացված նոր բանաստեղծություններով՝ Երևանում (1948), «Արևելք» (Երևան, 1952),
«Հայրապետ» (բանաստեղծություններ, Երևան, 1955), «Բանաստեղծություններ» (Երևան,
1957), «Արևելք», Աղբյուրիկ Թեղյանի ստեղծագործությունները առնել է նաև Գրա-
նություն:

տարակույթուններ՝ որպես հարցանքի տուրք Հայրենիքի կողմից վաղամեծիկ բանաստեղծին՝ նրա ներգրավումը մեր աշխատանքային մեջ խորհրդանշական բնույթ ունի և արդարացի-
վում է նրանով, որ Հայրենիքի հերթադրվույց հետո շատ չանցած վրա հասած պրերոգատի-
վան մեջվամբ, Անդրանիկ Թեղզյանի շնորհաբանությամբ իրեն լիբրավոյ դրսևորել որպես բանաստեղծ,
սո, կատարած չկա, լինելու էր՝ նրան զնելով, Լրեի, այժմ սակզմագործող մեր լավագույն բա-
նաստեղծների շարքում: Կտանքի բացառապես միտա գանվելը նրա նկատմամբ: Այդ նաեւ
մանքն է, որ ստիպել մեզ, լինելով հակիրճ, բայց խոսել նրա մասին՝ խախտելով ահ
սկզբունքը, որ Միլոսեւելի Հայրենիքի հերթադրված գրողների մասին մենք բավարարվում ենք
միայն հիշելով առանձնոր: Եվ այն մեկնելով նրանից, որ իշխանները արդեն մաս են կազմ
հայաստանյան գրականության և նրանց մասին գրելը արդեն դուրս է մնում մեր ստանդարտ
սովորյալ սառնանքներից:

4. Անդրանիկ Թեղզյան, Գեղի ավեր Հայրենական, «Սփյուռք հայ բանաստեղծություն»,
Երևան, 1981, էջ 373—374:

5. Զարեհ Մելիքյանը ծնվել է Հայկում (Սիրիա), 1923 թվականին: Սովորել է հայ
Հայկական Ազգային Համալսարանի մարմարահում, ապա Կիևյանի հայա-հայտ Մեկրոնյան կր-
թական հաստատությունում: Անտոնովսկի տեղափոխվել է Բելգրադ, ապա արևել տեղի ամերի-
կյան համալսարանը, որից հետո Երկար տարիներ գրադրել է մանկավարժական Բելգրադի
ՀԲԸ միության Գարուն Հակոբյանի ազգականը և Հովակիմյան-Մանուկյան՝ աղաների միջնակարգ
պարսեցներում: 1956—64 թթ. եղել է Բելգրադի Թեղզյան մեկուսացված միության տեղապետ,
հիմնել և խմբագրել է «Շիրակ» գրական ամսագիրը: 1968-ից ապրում է ԱՄՆ-ում, մինչ
վերջերս վաճում էր ՀԲԸ միության մշակութային գործի պաշտոնը:

Ելու է բնծալել՝ «Ես և մարդիկ» (1943), «Ջրեղեղեն հետ» (1947), «Եղանակություն»
(1950), «Քերթվածներ» (1962), «Ավերակ մինչև անկարելի» (1967), «Լեռներ վիճակ մեջ»
(1978) բանաստեղծությունների ժողովածուներ և հստ թատերադրություններ՝ «Սիրո ցանցի
մեջ» (1962), «Անդր հետքեր» (1962), «Ջամպոմ հոսանքներ» (1976), «Գրն. Ժողով Բարյան»
(1978):

Զարեհ Մելիքյան բանաստեղծի և թատերագրի հայ Գեղարվեստի հերթած կատեր ավանդ-
ներից են հստ հայոց լեզվի և գրականության՝ նրա գործնական դասագրքեր՝ սփյուռքային
հայապատգամական, տարակա, միջին ու բարձր դասարանների համար: Նրա գրքին են
պատկանում հստ պարսեցների համար հայատեղած Գեղական գեղանիքներ՝ հատոր: Գառ-
դրեր, որոնք ունեցել են բազմաթիվ վերադարձանկարություններ: Հայրենիքում Զարեհ Մելի-
քյանի բանաստեղծությունների տալիս հարեանքը՝ «Լեռներ վիճակ մեջ» խոստացում
լույս է բնծալել «Սովետական ժողով» հրատարակչության կողմից, 1984 թվականին, Գեղան
Սևանի՝ «Հանուն մաքուր և մարդկային» հրատարակչությունից:

6. Զարեհ Մելիքյան, Ջրեղեղեն հետ, «Խորհրդային Հայրենիք», Հայկ, 1947,
էջ 39:

7. Նույն տեղում, «Հայ ազգ», էջ 24:

8. Աշխատության այս էջը շարագրելիս ստացանք Բելգրադի «Ազգային մշակութային» շար-
վիթեր, որտեղ Արմեն Գառյանը՝ եղևով տղա-ին պատմության Լեռնային՝ զանգվածային
հայրենագրական 40-ամյակը, «Անկանկալ հանդեպում» հայրենագրած հայերու Բ կար-
վանի առաջնորդ Գրիգոր Քեշիշյանի հետ հղվածում, մեջ էր բերել հստ վերադրվող հա-
մարը, որ հույնների հույզ մեջ. ինչպես հույկ էր Ա. Գառյանին, և ստիպել, որ խոսեն
այդ մասին: Նամար վերցվել էր Բելգրադում լույս տեսող «Անհատ» Արապի Խա Տուպի
շարվիթերի 1980 թվականի օգոստոսի 11-ի համարից: Տե՛ս «Ազգային մշակութային» Բելգրադ,
1986 թ., 24 օգոստոսի, № 144:

«Անցորդը» (1946), «Ահա՛ն վրաշեն, նսանիններ» (1945), «Օտարականը» (1966) բանաստեղծությունների ժողովածուները, «Վարդանանք» (1951) Ստալինյան մրցանակի դափնեկիր, «Նարեկի» (1947) և «Սուրբ Մեսրոպ» (1962) աշխատությունները:

20. Եղիվարդ, Երեան, «Անի» ամսագիր, Բելուսի, 1952, և տարի, № 1, էջ 1:

21. Նույն տեղում, էջ 2:

22. Նույն տեղում, էջ 3:

23. Նույն տեղում:

24. Եղիվարդ, «Նալ չալենի», «Անի» ամսագիր, Բելուսի, 1952, և տարի, № 8, էջ 394:

25. Կենսագրական տվյալները տե՛ս Վեդամ Ահան. Սխրուորա՛յալ գրականության պատմության ուրվագծեր, 1920—1945, Երեան, 1980, էջ 256:

26. Շահան Շահնուր, Նա՛նեջր ատանց երգի, Երեան, 1962, էջ 253:

27. Ժալ Շակիրյան, Շալաբադի, Բելուսի, 1970, էջ 138:

28. Նույն տեղում, էջ 124—125:

29. Նույն տեղում, էջ 98—99:

30. Նույն տեղում, էջ 313:

31. Նույն տեղում, էջ 429—430:

32. Նույն տեղում, էջ 185—186:

33. Նույն տեղում, էջ 155:

34. Նույն տեղում, էջ 469:

35. ՏԷ՝ս Վեդամ Ահան, Սխրուորա՛յալ գրականության պատմության ուրվագծեր, 1920—1945, Երեան, 1980, էջ 236—252:

36. Հիլլա Գալֆաթան-Եհաննանյան (Ժողովուրդ) ծնվել է Ստամբուլում (Թուրքիա), 1942 թվականին Մաեկոյան տարեկներն կորցրել է ռորը, որ բռնիկ Ստամբուլ Գալֆաթանն էր, նախածանոթի դուռը: Սովորել է Ստամբուլի եռյան վարժարանում, դուրս գալուց անցել է Լոս-Անջելեսի կաթարկադերմում պրոֆ. Հրաչա Տեր-Անդրեասյանի մոտ և համալսարանի կրթության տեղին Արմինե Ալեքանյան:

Վերադառնալով Ստամբուլի Նաթալարանի Լոգերանոյան Հյուրընդունարան, Մանուկյան Գալֆաթանը, Նաթալարանում, շարունակել է ստույգ և լեզու հետև Նաթալարանում էլ, 1973-ին պատգամներով իր գրականական վեպը, անցել է Լոգերանական գիտությունների գիտություն: Ավագանի է եղել Փարիզի Արևելյան կենտրոնի լեզուների մասնաճյուղի Նաթալարանի բաժնի 1975 թվականին:

Փարիզում պատշաճաբան էր ստանալ Նաթալանի անցի, լեզունակ էլ Նաթալանի դասընթացը՝ բաղադրական մեթոդով, որը լույս տրամադրի դասը: Անցի՛ն բանաստեղծությունները Նաթալանակ էլ և Ստամբուլի Սալա Վերնիսյան վարժարանի շրջանավառների միության օրգան-ամսագրում: Հիլլա Գալֆաթանի Նաթալանյանը եղել է Ստամբուլում անվանի բանաստեղծ Ջուրե՛ն Խալալյանին:

Հիլլա Գալֆաթանը աշխատակցել է գլխավորաբար Մարմարա՛յա գրական էջերին, «Նաթալան մշակույթին» (Ստամբուլ), «Ալֆին» (Բելուսի), «Ալֆին» (Բելուսի), նաև «Նաթալանյան» (Փարիզ), «Տեղեկատու» Նալ գրականության քննարկայնական (Փարիզ):

Նաթալան էլ էլ էլ նաև գրական, պատմական, գեղարվեստական վերլուծություններով «Մարմարա», «Միլան» և «Գարուն» (Երեան) պարբերականներում: 1985 թվականին «Սխրուորա՛յալ գրականության» տարեգրքում մեծ բաժնի է Նաթալանի բանաստեղծության: Հիլլա Գալֆաթանը բաղմունի լուրերի տվել է Նաթալանում: «Կաթիկ մո» և «Լեզուն անցի» բանաստեղծությունների ժողովածուները լույս են տեսնում 1980-ին, Փարիզում:

37. Հիլլա Գալֆաթան, Կաթիկ մո, Փարիզ, 1980, էջ 43:

38. Նույն տեղում, «Սխրուոր», էջ 32—33:

63. Վազգեն Շուշանյան, Ալեկոծ տարիներ, Փարիզ-Կրմուր (1932—1937), անտիպ, ԳԱՌ, 14, Շուշանյանի ֆոնդ:

64. Կարին Պաամանյան ծնվել է 1947 թ., Երասաղեմում: Ավագուհի է տեղի անդլու-կան դպրոցը: Վերադարձվել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի: Հրատարակել է բանաստեղծական երկեր զբոսիկի՝ «Լուսաստանի արևի մեջ» (1961) և «Վե-րացաստում եմ իմ սկիզբը» (1977): Պաամանյանի բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ «Վե-րացաստում եմ իմ սկիզբը», լույս է տեսել նաև Երևանում, 1978 թ.:

65. Կարին Պաամանյան, վերադասանում եմ իմ սկիզբը, Երևան, 1978, էջ 11, 13:

66. Արմեն Աբամյան, Բան անունով՝ Հակոբ Գույումճյան, ծնվել է 1944 թվականին, Լի-բանոսում: Ազգային Արցախյան և Վանան Թերեզյան համակրիտություններից հետո, Երկրորդա-նյան ուսուցիչ չալունակել է ՀԲԸ միությունը Հովակիմյան Մանուկյան վարժարանում: Բարձրա-րակյան կրթությունը ստացել է Երևանի Կ. Մարքոսի անվ. պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, ուսում է Խորհրդային իր բանաստեղծությունները գրում է արեկյան լեզվերով: Բանաստեղ-ծուն անունով առաջին՝ Հեղինակային ժողովածուն, լույս է տեսել 1981 թվականին, Բեյրու-թում:

67. Արմեն Աբամյան, Հեղինակային ժողովածուն, Բեյրութ, 1981, էջ 29:

68. Արմեն Աբամյան, Կրակային, Կրակային և Հայաստան, Երևան, 1979, էջ 16: Թարգմանություն-ներ՝ Վանանի Գալմյանի:

69. Գալմյան Տեր-Հովհաննիսյան, Առաջին կանաչ աչքերի խորքում, Երևան, 1985, էջ 12: Թարգմանություն՝ Վանանի Գալմյանի:

70. Շահան Շահնուր, Կանաչ աչքեր, Երևան, 1982, էջ 149:

ՀԱՆՈՒՆ, ՀԱՎԱՍՏ ԵՎ ԱՅՈՒՆԱՆ ԱՐԺԱՆԱԿԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. Հաստատվել է Կոստան Զարանի կենսագրական մանրամասները տրվել են մեր հեղինակը համալսարանի գրադասության ուղղությամբ, 1920—1945 թթ. և հաստատվում, հա-մադասարանային տարիք՝ էջ 44—47-ում և էջ 233—235-ում:

2. Հաստատվել է Սիմոնի ձեռագրի վերաբերյալ Ա. Կոստանի տառերի մասը վերջացրել է 1932 թվականին, իսկ Ա. Կ. Կոստանները միասնաբար լույս է բնծալել 1952 թվականին, Լուս Անդե-լանում:

3. Կոստան Զարանի «Նամը լեռան վրա» վեպը տառերի անգամ Սիմոնյան լույս է տեսել 1943 թվականին, Երկրորդ անգամ, վերամշակված ձևով՝ 1963 թվականին, Երևանում, Հրաչյա Գալմյանյանի համարյա խորքով՝ Նեյնիակի 1962 թվականին վերջնականապես Հայ-րենիցում հաստատվելուց հետո:

4. Համաստեղ, Սիմոնի ձեռագիր, «Հեղինակ» տպարան, Լուս Անդեյան, Կալիֆորնիա, 1952, էջ 175:

5. Նույն տեղում, էջ 23:

6. Նույն տեղում, էջ 47—48:

7. Նույն տեղում:

8. Նույն տեղում, էջ 175:

9. Նույն տեղում, էջ 100:

10. Նույն տեղում, էջ 175:

11. Նույն տեղում, էջ 183:

12. Նույն տեղում, էջ 611:

13. Նույն տեղում, էջ 599:

14. Նույն տեղում, էջ 653:
15. Նույն տեղում, էջ 428:
16. Նույն տեղում, էջ 557:
17. Նույն տեղում:
18. Գրիգոր Շանինյան, Համաստեղ, «Մշակ» տպարան, Բելյուրթ, 1967, էջ 164—165:
19. Նույն տեղում, էջ 164:
20. Համաստեղ, Սպիտակ ձիավորը, «Շերիդոն» տպարան, լոս Անջելոս, Կալիֆորնիա 1952, էջ 458:
21. Համաստեղ, Առաջին սերը, Բելյուրթ, 1966:
22. Համաստեղ, Սպիտակ ձիավորը, «Շերիդոն» տպարան, լոս Անջելոս, Կալիֆորնիա, 1952, էջ 47:
23. Նույն տեղում, էջ 263:
24. Նույն տեղում, էջ 244:
25. Նույն տեղում, էջ 229:
26. Կոստան Զարյան, Նավը լիտան վրա, «Այս վկայք», Երևան, 1963, էջ 3—4:
27. Զ. Գրիգորյան, Նավը լիտան վրա.— Կոստան Զարյան, Երևան, 1963, էջ 3:
28. Կոստան Զարյան, Նավը լիտան վրա, Երևան, 1963, էջ 360:
29. Նույն տեղում, էջ 364:
30. Նույն տեղում, էջ 457:
31. Նույն տեղում, էջ 456:
32. Նույն տեղում, էջ 390:
33. Նույն տեղում, էջ 125:
34. Նույն տեղում, էջ 125:
35. Նույն տեղում, էջ 169:
36. Նույն տեղում, էջ 522:
37. Նույն տեղում, էջ 311—312:
38. Նույն տեղում, էջ 213:
39. Նույն տեղում, էջ 277:
40. Նույն տեղում:
41. Նույն տեղում, էջ 280—281:

ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ԵՎ ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍ

1. Անդրանիկ Անդրեասյանի կենսագրությունը տե՛ս Դեղամ Ասան, Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուղիղ ճանաչում, 1920—1945, Երևան, 1980, էջ 168:
2. Անդրանիկ Անդրեասյան, Գաղթական հայ գրականության մասին, «Անի» ամսագիր, Բելյուրթ, 1948, էջ 3, էջ 438:
3. Այս և «Խաչատուրյանի մեջբերումները տե՛ս «Նորի» շաբաթականը, Բելյուրթ, 1952, 31 օգոստոս, 7 և 14 սեպտեմբերի համարներում:
4. Գառնի Պ. Միլանյան, Մինչև մամր շինդ, Բելյուրթ, 1959, էջ 104:
5. Միլան Տեր-Սամվելյան, Արմենիան կանգնել է, «Անի» ամսագիր, Բելյուրթ, 1946, Ա տարի, № 3, էջ 126—128:
6. Սարգիս Վահագն, Մասանիներ, «Անի» ամսագիր, 2 տարի, Բելյուրթ, 1954, № 2:
7. Սարգիս Վահագն, Մարտիկի զոհը, «Մշակույթ»-ի զոհանքի մասին հոսանքի տարբերակներ, Բելյուրթ, 1959, էջ 144:

Տ. Շահումյանի գրադարան, Երևանի Գրադարանի շենք, Բելլախի, 1361, մարտ, N 1:

9. Վանկե-Վանկյան, Լևոն Լևոնի, «Լենին» մանուկը, Բեյսոն, 1947, Բ՝ տարի, էջ 54:

10. Հորս, Զորագրությանի կենտրոնական և առկածագրություն ժամօրի տե՛ս Դեղատմ Խնամ, Զորագրության, գրադարանական պատմություն ռուսագրեր (1920—1945 թթ.), Երևան, 1980, էջ 137—141 և 157—158:

11. Վահե-Վահրամ, *Ուրաղույ մտորելի, «Առիւն» ժամանակագիր, 1954, 9 տարի, № 3, էջ 168:*

12. Եղի ի տեղորոշ, 19 170:

13. Հրաչ Գալստյան, *Արդարացի մտայնություն*, Փարիզ, 1954, էջ 416:

14. Փետրղ Աճեմյանը ձեռն է Հայկոյի (Սիրիա) շրջակա դուղեկից մեկում՝ Մոսթրա-
ցան Խոփոսէ, 1 Հայկոյի Հափաղան, Կուրբէնեկան վարժարաններում, ապա՝ Հայկոյ (Ալեյ-
դո) քոլեջում, որն ամառակ է 1948 թվականին, 1954—58 թթ. ամառիկ է Բելցոլի ամերիկ
ան տեւրոսանում, ամառակոյց Անտ դրափիկ է մանկավարժական աշխատանքով՝ որպէս
նախնէ և սնդիքներէ թերութիւնը ստացով։ Միակամա դպրոցներում։ Միամամանակ իրանանա-
նոյ մասնադաս առաջակ է արեւիկէի, ախտական բնագիտական Զոգմաներ։ Մի որդի ժա-
տանականաբան է եղել 1 հան Բելցոլիի ՍՄՖուրոս շարափաթերի խմբողիք։ 1956 թվականից
Անտ լուս է բնապէ Անտալ Եւրոպամոսիւրք. Անկաշիի պատմութիւն (Բելցոլի, 1956),
Պորտիւն Եւրք. Բելցոլի, 1958), Անտալիսիւրքի և մասնադ ինքնիւ (Բելցոլի, 1959), Անա-
լիսիւրքի մասնական փոքրեկէն (Բելցոլի, 1961), ՍՄՖուի շարափաթ բաներք (Բելցոլի, 1967),
Անտալիսի մասնական և ալ իրանաանէրք (Բելցոլի, 1968), Եւրպիական անապարհ
Բելցոլի, 1975), որոնք ամփոփում են պատմութիւնէն, վկայի և արձակ խորհրդամոլուն-
ներէ Տեսական-բնագիտական և դրական վերջածական իր բանագիտութիւնները ստան-
ձին Զատարալ։ Տեսական բնագիտական փոստէն խորագրալ, լուս է տեսել 1962 թվակա-
նի։ Փետրղ Աճեմյանի գրքէն են պատկանում տեղեկեանք գրքում «Symphony in Discord»
մեղք։

ՀԱՅԿԵԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԲԱՆԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԻՆ ԵՎ ԿԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԸ 1968 թ. ՍՍՀՄ-ԵՎ ԵՐԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԸ

15. Դերոզ Անհալան, Անհալանի պատմություն, Քաղսով, 1956, էջ 15—16:

... through the by 82:

... նույն տեղում, շատե՛ր անգամքի արքա, 19 131:

3. *Interlingua*.

2. անդի առկայությամբ, և *Իմիմացությունը հնչեկապես*, 19-159:

ՉԾ. Խուլին տեղում, «Արձակուրդի օր մը», էջ 23:

1. *Am. J. Math.* 129: 129.

22. *Amazilia melanocephala*. *Amazilia melanocephala* (Linn.), *ibid.* 1:47.

33. *Amnion m. y n n d*, 19 149:

Չ. Խույն տեղում. Արձանագրություն, էջ 26.

... *boni in integritate*, *Ugumundus*, l. 238;

25. *Amphib. melanoceph.* L. 101.

7. Պետրգ Անկոյան, *Անստեղծություններ և ստեղծություններ*, Բելոռուսի, 1959, թ. 93:

28. *Worms and quail*, p. 94.

29. *Isis* 1874, p. 107.

Պ. Անդրանիկ Անդրեասյան, *Երկուստ ցիւղերին մէջէն*, Լոս Անջելիս, 1974, թ. 150:

¶ 1. *Unabhängigkeit.*

33. $\tan \frac{1}{2} \theta$ and $\cot \frac{1}{2} \theta$, 49, 98;

33. *Amph. m. ymmod.*, 1891, 102.

34. Նույն տեղում, էջ 104:
35. Էլտ, Մակարտրիդի ուրվականը, «Աշխարհ» շաբաթաթերթ, Փոքրիկ, 13 հունիս, 1931, № 1187:
36. Անդրանիկ Անդրևազյան, Երկար զինվորին մեղեն, Լուս Անշուս, 1974, էջ 164:
37. Նույն տեղում, էջ 271:
38. Զարեհ Որբունու (1902—1980) կենսագրությունը տե՛ս Գեղամ Ախան, Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր (1920—1945), Երևան, 1980, էջ 130—131:
39. Քաշակ Չոպանյան, «Անահիտ» ամսագիր, 1930, № 6:
40. Զարեհ Որբունի, Ասֆաղդ, «Հասարակական մեր տեղ», Ստամբուլ, Մարտիտա հրատ., 1972:
41. Նույն տեղում, էջ 22:
42. Նույն տեղում:
43. Գառնիկ Աղվարյան, Սև և կարմիր, Բելլուր, 1978, էջ 112:
44. Նույն տեղում, էջ 107:
45. Նույն տեղում, էջ 27—28:
46. Վեհանուշ Թեֆյան, Ճեղքված մանրանկար, Բելլուր, 1977, էջ 27:
47. Նույն տեղում, էջ 50:
48. Նույն տեղում, էջ 56:
49. Անդրանիկ Մառուկյանի կենսագրությունը տե՛ս Գեղամ Ախան, Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր (1920—1945), Երևան, 1980, էջ 280:
50. Ա. Մառուկյան, Վերջին անմեղը, Բելլուր, 1930, էջ 5:
51. Նույն տեղում, էջ 65:

ՄԱՐԿԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՒ ՈՐԱԿ

Նույնպես Ակիլյանը ծնվել է 1934 թվականին Գրբրբստուն (Խակենտերուն, Սիրիա): Համայնի է Հալեպի Մեծորայան վարժարանը, որի նախադասության ընթացքում ավարտելուց տասն, հարևանգրված է եղել աշխատանքի անցնել հյուսիսային զորքերում: 1949-ին լեզնիկ է կիսաբաժնի, որտեղ հետևել է Մեղրեանյան կրթական հաստատության վեցամյա դասընթացին: Երկրորդական ուսման շրջանը ավարտելուց հետո՝ 1955-ին, հրավիրվել է Կապիթան Սևան օդամեծի խմբագրի պաշտոնին, միևնույն ժամանակ շարունակելով պատմության հրատարակել Ինյուրիի ժեռքակա ամսագրում և Բոստոնի «Պայքար» տարեգրքում: 1957-ին հաստատվում է ԱՄՆ-ում, որտեղ մասնագիտանում է քննադատություն մեջ՝ 1960-ին ստանալով «պատմության գիտություն» վկայական: Կալիֆորնիայի համալսարանից (Սան-Դիեգոյից), իսկ 1965-ին ամերիկացի գիտությունների վկայական՝ Բոստոնի Նոր-Ինգլիշի համալսարանից: Իրեն կիսահաղորդիչների մասնագետ՝ պատմաֆիզիկական պատմությունների վարելով ժողովրդապետ օդամեծի վարչական պատմաֆիզիկական և զորքային խմբագրի պաշտոնները: 1973-ից է վեր մաս է կազմում «Նոր օր»-ի և օրյա խմբագրական կազմին՝ հրատարակելով ազգային, քաղաքական, հոսկան ու հասարակական թվահղանկարներ ընդհանուր ընդհանուր ընդհանուր: Նույնպես ի վարժ, պատմական, 1976, «Անդրանիկ» մարդիկ, պատմական, 1978,

«Շահան Դոնտոր», մեկնագրություն, 1982, «Գաղթականները», վեպ, 1983, «Է՛կոն Զավեն. Սուրմեկյան», մեկնագրություն, 1984, «Օտար անցորդը», պատմվածքներ, 1986:

Նույնպես Ալիքյանի որդի պատմվածքներն ու «Գաղթականները» վեպը՝ «Մաղդր չողին վրաս խորագրով, լույս էին տեսել Երևանում, 1987 թվականին:

2. Նույնպես Ալիքյան, Գաղթականները, Լոս Անջելես, ԱՄՆ, 1983, էջ 181—182:

3. Նույն տեղում, էջ 183:

4. Կարպիս ճանճիկյան (1920—1946) ծնվել է Ստամբուլի ամենաժողովրդական թաղամասերից մեկում՝ Սամաթիայում: Սովորել է Սահակյան-Նունյան, իտալական ու Կեղերեան-Կան վաճառատներում՝ ընդհատումներով: Հյուժարտը ստիպում է Նստանյալ գլորցից 1943-ին: 1942-ին Կարպիս Ճանճիկյանը Հայկազուն Գալուստյանի Նևո լույս է բնծայում «Պայքար գրքուլի»՝ թուրքերեն լեզվով: Հայերեն բանաստեղծությունները լույս էին տեսնում մամուլում, Բաղարատ թերթին «Պատկերում»՝ առաջինը 1939-ին, «Արաքս Սոցիում»՝ ծածկանունով: Հետագա տարիներին՝ Ավետիս Ալիքսանյանի «Պատկեր» պարբերականում, «Եր» օրաշաբթավերթում և «Ժամանակ» օրաթերթում: Մանկանից Նևո նրա մի շարք անտիպ բանաստեղծությունները լույս էին տեսել «Ալսոս», «Ծառագալի» շաբթվաթերթերում և «Ժամանակ» օրաթերթում, իսկ առանձին գրքով՝ Ջրատարակվել էին բարեկամների ջանքերով, նրա մանից չորս տարի Նևո՝ 1950 թ., «Օր» օրա խորագրով:

5. Հայկազուն Գալուստյանը ծնվել է Ստամբուլում, 1920 թ.: Պատմական կրթությունը ստացել է Կետիկ փառա թաղի Ս. Մեսրոպյան վարժարանում, ապա ընդունվել բաղարի Կեղերեանյան վարժարանը: Կարիքի Նևոնանքով ուսումն ընդհատելով, որպես բանվոր աշխատում է զործարաններում, սակայն տարիներ Նևո ինքնուրույն պարապելով առանում է լիցենյի վկայական, ընդունվում Ստամբուլի Նամաստանի գրականության ֆակուլտետ և այն ավարտում է 1960 թվականին:

Առաջին բանաստեղծությունը լույս է տեսնում Բ. Թևյանի «Երջանիկ տարեգիրք» մեջ՝ «Ա. Երեցյան» ստորագրությամբ: 1942 թ. Կարպիս Ճանճիկյանի Նևո Ջրատարակում է թուրքերեն «Պայքար» փոքր ժողովածուն, 1948-ին՝ «Քարուղի լամբարը» և 1962-ին՝ «Գործիս ճամփուն վրա» բանաստեղծությունների ժողովածուն: Մինչև այդ աշխատակցել է ստամբուլահայ մամուլին: 1953 թ. անցել է մանկավարժական աշխատանքի Ստամբուլի Գալուստյանի որդանոցում:

1965 թ. հաստատվել է Երևանում և որպես կոմպոզիտոր զիտաշխատող աշխատանքի անցել ՀեՄՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտում, նվիրվել զիտական աշխատանքի: Գրել է «Թուրքիայի արևելյան շահանջների զեմոգրաֆիան և առջիկա-տնտեսական իրավիճակը առաջին համաշխարհային պատերազմից Նևո աշխատությունը (անտիպ): Նույն թվականի շուրջ լույս է բնծայել Էրեք ուսումնասիրություն՝ ինստիտուտի զիտական Ջրատարակություններում, որոնցում իր ծանրակշիռ խոսքն էր ասել Առեմտյան Հաստատանի հայերի լիարանակի և նրանց տնտեսական զերի վերաբերյալ:

Մահացել է Երևանում, 5 մարտի, 1985 թ.:

Արևելագիտության ինստիտուտի Ջրատարությունը Հայկազուն Գալուստյանի լիզած ձեռագրերը, Թուրքիայի և թուրքահայերի վերաբերյալ հավաքած ու մշակած մեծածավալ նյութերն ալում, իր անունով, Կրենց արժանի տեղն էին զրավում Հայաստանի պետական արխիվում:

6. Կարպիս ճանճիկյան, Խոսք առ բանաստեղծություն, «Համաշխարհային հանրապետական շրջանի Ստամբուլահայ գրականություն», հրատարակչություն՝ «Արամյան Սանոց Միություն», Ստամբուլ, 1957, էջ 243:

7. Նույն տեղում, «Գործադրեր», էջ 244:

8. Նույն տեղում, «Աղբահավար», էջ 245:

9. Խուլի աղիում, «Քարուղիի լամբարտ», էջ 251:

10. Խուլի աղիում, «Գիտակցություն», էջ 250:

11. Պահրատ (Հարենի Յարդղձան) ծնվել է 1924 թ., Ստամբուլում: Ուսումը ստացել է Իլեննալի Միլիթարյանների վարժարանում (Ստամբուլ), ապա հետևել Համանուն բուդաբեշ համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը եղել է Ստամբուլի «Մարմարա» օրաթերթի լրագրող, «Սուս» (Միլիթարյան Սանուց Միլիթյան) պաշրկրականի խմբագիրը: 1959-ական թվականներից սկսած գրականում է ստամբուլահայ արդի բանաստեղծությունը գիտությունները: Լուս է բնծայել «Մեծ բազարը» (1960), «Գոհավել ստանաներ» (1968), «Կանտ: Նող» (1976), «Քարի Երկինք» (1971) բանաստեղծությունների ժողովածուները: 1978 թ. երևանում «Սովետական գրող» հրատարակությունը լուս է բնծայել նրա «Մեծ բազարը» ժողովածուն, որտեղ ամփոփված են նախորդ գրքերի գրքի ընդերս ստեղծագործությունները:

Ջահրատի բանաստեղծություններից թարգմանվել են հունարեն: Նուս անգլիշեն՝ «Մեծ բազարը», 1969, և «Selected poems», 1974, առաջինը՝ ԱՄՆ-ում, Երկրորդը՝ Կանադայում: Թարգմանվել են նաև մեքսիկական հանդիսատեսությունների լեզուներով և զերմ քերականություն արժանացել: Հեղինակ է նաև արձակ էջերի:

12. Պահրատ, Մեծ բազարը, «Թաղ», Երևան, 1978, էջ 21—22:

13. Օրինակ-Որինակ, բյուրական առասպելական եպոսը, համալսարանում ու բանաստեղծությունները: Համարվել է ղեկավար աստված էպոսի (այլ տարբերակում՝ Պաշտոնի) և գյուղացիական մասնա կախյալների որդին: Ըստ առասպելի՝ Երգիչ հայտնաբերել է աստվածներին և մարդկանց, զգույն բնությունը դառնի ուժերը: Օրինակի մասին առասպելը ռդիշեն է լուս բանաստեղծություններ: Այս փոխաբերաբար երգիչն է անգլիշեն անգլիշեն Կառմիշաներին, Երգիչներին:

14. Այս և Հեռագու բանաստեղծությունները վերցված են Ջահրատի «Մեծ բազարը» ժողովածուից, որտեղ ամփոփված են արտասահմանում նրա հրատարակած ժողովածուներում առկա բանաստեղծությունների մեծ տոկոսը, երևան, 1978:

15. Ջահրան խախտվել (Արթուր Ճյուղուլյան) ծնվել է Ստամբուլում, 1926 թ.: Սովորել է ալաբատի է Կարամանյան վարժարանը, Վիլենալի Միլիթարյանների Բանկալիի լիցեյը և Ստամբուլի համալսարանի փիլիսոփայություն, հոգեբանություն և բնկերաբանություն բաժինները: Տղաղբվել է 1948-ից: Հեղինակ է բանաստեղծությունների ուլ հատորների. «Քար կալիլներ», Ստամբուլ, 1964, «Ես և ուրիշներ», Ստամբուլ, 1964, «Լուսնայաբուրակ», Բելրուլ, 1968, «Սամբեր և արձագանք», Փարիզ, 1973, «Տոնակարգ», Ստամբուլ, 1973 (որ արժանացել է «Այլեր Մանուկյան» գրական մրցանակին), «Ջրասպարազ», Ստամբուլ, 1978, «Ամպ և սովաղ ափերում», Ստամբուլ, 1982, «Գյուլագնահանգն», Ստամբուլ, 1984, «Ես և ուրիշներ» հատրաիրը, Երևան, 1982:

Հասել: Խոսքերունուց լուս է տեսել նաև «Հատրաիր» ժողովածուն, Ստամբուլ, 1970 և բաղում խորհրդանություններ և վերածունենեղ Գրիմ երգերներին, Հ. Բ. Անդերսենից և Լուսկայա Հովանենի Թումանյանից, ինչպիսիք են՝ «Գիրգորը» (1960, 1970), «Կոստանու» (1960, 1969), «Քաղ իսպար» (1963, 1969), «Կալիլ մը մկր» (1969), «Ենրախա վաճառականներ» (1969), «Երկրակներ» (1969): Ունեցել է նաև բաղում խմբագրական աշխատություններ, գրաղվել է ուսուցչությունը:

16. Վիլենալի Միլիթարյանների վարժարանի հրաշալիարանների «Սան» պարբերաթիլի բաղադի, Ստամբուլ, 1968:

17. «Թո» ամսադի, Ստամբուլ, 1969, Ա համար:

18. Ջահրան խախտվել, Ամպ և սովաղ ափերում, «Ավաղահանք», Ստամբուլ, 1982, էջ 8:

19. Երվանդ Կոպելյանը ծնվել է Ստամբուլում, 1923-ին: Նախակրթությունը ստացել է Գոսմեյի շխարի Բուդենյուսնի և հետո՝ անվարձագրության դասարաններում, ապա շարունակել ինքնագաղթյալները:

Գրական իր նախադասությունը տեսնում է Ստամբուլի «Մարմարա» օրաթերթում, 1947-ին՝ ստորագրելով «Սկզբնական» պատմվածքը:

Աշխատակցել է ստամբուլյան լիբրերի ու պարբերականների, ինչպես նաև գրական հանդեսների և Բ. Թեյաթի «Երջանիկ» տարեգրքին՝ բանաստեղծություններով և պատմվածքներով: Հանդիսացել է վարիլ խմբագիր «Լույս» (1948—1950) և «Գնացի լույս» (1950—1951) շաբաթը շաբաթաթերթների, Աշխատակցել է նաև Բելյուզի «Այդա»-ին և Փաթիզի «Լուսադ»-ը:

1948-ին «Գնացի լույս» մասնաշաղկապով լույս է բնծալում բանաստեղծությունների իր «Երանի» լիբրերի միջոցով: 1968-ին Ե. Կոպելյանը հրատարակում է «Եռանկյաններ» կարճ պատմվածքների մի ժողովածու, իսկ 1972-ին՝ «Աշխարհի իններորդ հրաշալիքը», որտեղ ամփոփել է ևս մասնակից պատմվածքները: Թարգմանիկ է մանկապատանեկան ստանդարտ հատորներ պայգան հնդկականների: 1984-ին լույս է բնծալել նաև պատմվածքների մի նոր ժողովածու՝ «Երազ չունեցող մարդիկ» խորագրով: Իրր գրչանուն գործածել է հետևյալ ծածկանուններ՝ Ե. Նոբել, Մարտա, Երանյան, Գալ Վաշան, Շահան-Մելիք Շահինյան, Անարժան պիր, Արյուր Կարալ, Դավիթ:

20. Անդան Էդգուր ծնվել է Ստամբուլում, 1927-ին: Նախնական կրթությունն ստացել է Գոսմեյի լիբրերի (Սոցիալիստ) դպրոցում: Ավարտել է նաև Առևտրական բարձրագույն դասարանը:

Իր ստաշին բանաստեղծությունները հրատարակել է «Լույս» շաբաթաթերթում, 1949 թվականին:

Աշխատակցել է «Երջանիկ» տարեգրքի, «Հասարակ», «Ման», «Հանդես մշակութային», «Երանի» և հանդեսների և Ստամբուլի օրաթերթին: Նրա «Գոսմեյ» պատմվածքը առաջին անգամ է լույս է հանում «Հանդես մշակութային» կազմակերպության պատմվածքների միջադրությունում (1956): Անդան Էդգուրը գրել է նաև Ստամբուլյանների, որոնցից թուրքերեն հեղինակված Ստանբուլը՝ Նեոկոստանդուլ է Ստամբուլի ճաղատակալական խառնուրդ և ձայնափայլերը:

Առանձին գրքերով լույս է տեսել նրա «Անա տալևա» (բանաստեղծություններ, 1953 թ.), «Երանի» լիբրերի (պատմվածքներ, 1984) ժողովածուները:

21. Անդան Էդգուր. Երազ Լուսալու, Կալիֆորնիա, ԱՄՆ, Դուսիս-մասու, 1987, էջ 2 և 3:

22. Երանյան Էդգուր:

23. ՏԼՍՍ՝ Մեյրա, Ահա, Արյուր, Գրականության պատմության տրվածքներ (1920—1945 թ. ներսին, 1980, էջ 260):

24. Կոպելյան Էդգուր:

25. Երանյան Էդգուր, Արևադուր. Արևադուր, «Երանի» համար ու մարդը», Երան, 1967, էջ 149:

26. Անա և Ստամբուլ բանաստեղծությունները վերցված են՝ Վահան-Վահանյան, «Հուշարձան Վահանյան» հատորը, Բելյուզ, 1977:

27. Երանյան Էդգուր ծնվել է 1926-ին, Ստամբուլի Պաղարդույ աղվարձանում: Ստանբուլի Կոպելյանի Սոցիալիստական Բանկայի թողարկածի լիցենզիայով, որ կապիկ է նաև Բանկայի լիցենզի: Ավարտել է 1944 թվականին: Մեկ տարի հետևել է Ստամբուլի համալսարանի ֆիզիկամաթեմատիկական դասընթացներին, որից հետո տեղափոխվել է գրականության ֆակուլտետ և ավարտել նրա փիլիսոփայական բաժանումները: 1950 թվականին:

Առաջին պատմվածքը՝ «Բառախաղ» խորագրով, լույս է տեսել Ստամբուլի «Անիվ» գրական հանդեսում, 1946 թ.: Աշխատակցել է Ստամբուլում լույս տեսնող «Մարմարտ» օրաթերթին, որի գրական կիսամյա լեհերը (1955 թ.) խմբագրել է Ս. Զոռյանի, Վ. Աճեմյանի և Զառաթաի հետ: Աշխատակցել է նաև Խ. Ամիրջյանի «Ճառագայթ» շաբաթաթերթին, «Անիվ»-ին, Մխիթարյան ստեղծ միության «Սառն» հանդեսին և Բաղդադում Բհեյանի «Ներշնչիկ» տարեկրթբնիկ պատմվածքներով, որձակ էջերով, խոստատախրտկան վերադարձվելու նկատ:

Հաստեղծանի ստեղծագործությունները Հոսեյանի են:

«Կտակքի մը երէք երբեք չենք անցնել», թատերգություն, Ստամբուլ, 1959, «Մակր Պարսե»-ի մանրամասն մեղք, վերլուծական աշխատասիրություն, Ստամբուլ, 1965, «Բառախաղ» պատմվածքներ, Ստամբուլ, 1972, «Վաստակ» թատերգություն, Ստամբուլ, 1976, «Կիրակնօրյա հաշվեկապ», թատերգություն, Ստամբուլ, 1977, «Օրագրի տանձնիկ լեհեր», որձակ պատկերներ և դրվագներ, «Մարտի մեծություն» և խղճություններ, պատմվածքների մագալակ, Ստամբուլ, 1979, «Առաստաղ», վեպ, ստեղծի շատեր, Ստամբուլ, 1983: 1982-ից սկսված լույս էն տեսել տասը հատերը՝ «Հուշատար» խորագրով, որտեղ ամփոփված են 1981 թվականի օրոտտեղի «Մարմարտ» օրաթերթում հաստատված հոսեյանի խորագրեր և տեսակների իր հոգիամեններ: Ռոգեր Հաստեղծանը 1967 թ. սիշին օրո Ստամբուլում լույս տեսնող նշված «Մարմարտ» օրաթերթի գլխավոր խմբագիրն է:

28. Զավեն Պիլյուրյանը ծնվել է 1921 թվականին, Ստամբուլի Գոթարգյուղ արվարձանում: Նախնական կրթությունն ստացել է Աքամյան-Ունճյան Ռազմյան և Տիգրայր կրթարար (Սուլթանյան) վարժարաններում, ապա Ստամբուլի Ան-ժոնյեֆ ֆրանսիական լիցեյում: Ռեռադական դպրոցում: Նրա առաջին պատմվածքը լույս է տեսել 1945 թ., «Ժամանակ» օրաթերթում: «Երեք րնկեր էին» խորագրով:

1942-ից աշխատակցել է ստամբուլում լույս տեսնող օրաթերթին, հանդեսներին և լիցեյական տարեկրթին: 1942-1949 թթ. հրապարակված հոգիամեններով Ստամբուլում մեծ համբավ է ձևեր բերել:

1949 թ. Զավեն Պիլյուրյանը փոխադրվում է Բելլուր, Լրկար տարիներ աշխատում «Զարթոնք» օրաթերթի խմբագրական կազմում: 1950 թվականին վերադարձվելով Ստամբուլ հասնելին գրքերով լույս է բնծում իր պատմվածքներն ու վեպերը՝ դասնալով ստամբուլում սրտահանության նշանավոր տնոններին մեկը:

Հանդես է եկել Նեմեդիս, Անի Աղատ, Կինոֆիլ, Սեռնի մակուհալատ «Բելլուր» «Առարատ» օրաթերթում մասնավորապես, 2. Բարախյան, Գ. 2. Երեք, Բ. Ահաճյան և այլ ձառնականներով: Վախճանցել է Ստամբուլում, 1984 թվականին:

29. Վաղդան Կոմիկյանը ծնվել է Ասարաչարում (Բուրբիա), 1915-ին: Կրթությունն ստացել է Լախ՝ Սեֆի Թնկերյանի սեփական դպրոցում, ապա՝ աղագրին Առաճյան և Բարսեղյան վարժարաններում: 2. դասարանին հաճախել է Հանրահայտ Կեդրոնական վարժարանը և ավարտել 1932-ին: Հետևել է Ստամբուլի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի ստամբուլումական հոգեբան և ավատել: 1935-ին:

Առաճարտությունը դեղահան, 1940-ական թվականներին, հույճ լեզվի և դրտականության ռադիկ է աշխատել Կեդրոնականին, Եսալան վարժարանին, Դերիդյուղի աղագրին միջնակարգ դպրոցի և Սիլատարի դպրվածներում:

Գրական տաղին փորձերը կատարել է 1930-ական թվականներին: Իս ստարագրությունների և «Հրապարակ» ու այլ ձառնականներով աղագրել է գեղարվեստական ստեղծագործությունների արտարահան: մասնավորապես՝ «Արեհեթ» լիցեյի գրական հավելվածներում, «Ճառագայթ» շաբաթաթերթում, «Ներշնչիկ» տարեկրթում: Խմբագրել է «Պատկեր» շաբաթաթերթի գրական լիցեյ (1939 թ.), Կեդրոնականի ստեղծ միության «Հանդես» մշա-

պատմվածքներ, վիպակներ, զրադոտական և զրականադիտական 'նորվածներ'՝ Նալբենի և Խիտարաճալ զրականադիտական առանձին Նարդերի, զրական ստեղծագործությունների և զեմ-րերի մասին: Նրա ստեղծագործություններից առանձին զրերով լույս էն աեսել. «Անյույս գի-րերն» (պատմվածքներ, 1964), «Ելանքի կարոտով» (պատմվածքներ, 1969), «Ողջակեզ» (վեպ, 1978), «Ես սև եմ... բայց զեղեցիկ» (վեպ, 1985) և այլն:

3. **Հայկ նազգաշյան**ը ծնվել է Բեյրութում, 1926 թվականին՝ նախադիմությունը ստացել ժանուն քաղաքում, ապա շարունակել Կիպրոսի Մեկրոնիան նստատեղությունում: 1946 թից պաշտոնավարել է Ամմանի (Հորդանան)՝ Հայոց մարմարանում՝ Վերադառնալով 1948-51 թթ. ստանձնում է հավակալ. բարեկործական բնդանուր միություն (Հ.Ք.Զ.Մ.) կրթական նախնախարի բարտուղարության պաշտոնը և միամամանակ աշխա-տում «Զարթոնք» օրաթերթում՝ որպես զրգանական խմբագիր, և «Անի» զրական ամսագրում՝ որպես վարչական զործակաւատը: 1951-1958 թթ. պաշտոնավարում է Ազգիս Արերայի (Եմով-ւոյա) Հայոց աղգաշի մարմարանում:

1958 թ. Հետո դառնում է գերմանական «Բաւեր» Նախնաշի զործարանի զեզրաւորի և քիմիական նյութերի շրջիկ ներկաշաղցիչը Եմովայիւում և Արեւելյան Աֆրիկայում: Միա-մամանակ պաշտոնը զուգակցում է աշխուր ուսուցչութիւնը:

1964 թվականին Հայկ նազգաշյանը վերադառնում է Բեյրութ, դառնում ստեղծական զործակաւատը, միամամանակ նվիրելում Հասարակական-քաղաքական զործունեութիւն՝ վարե-լով պատախանսատու պաշտոններ: Աշխատակցում է «Զարթոնք», «Արեւ», «Պարար» օրաթեր-թիին և «Շիրակ» ամսագրին, որի խմբագրական կազմի անդամներից է:

1979 թվականին, Բեյրութում, հրատարակում է Հայկ նազգաշյանի որսորդական պատմվածքների առաջին ժողովածուն՝ «Որսորդի ուղեւերով» խորագրով, 1981 թվականին՝ «Սարկերիթի առյուծներ», 1984 թվականին՝ «Անավարտ պատմություն», 1985 թվակա-նին՝ «Սրբազան ծառի տակ ստեղծագործություններ»: «Սեփական զրող» Նրատարակչու-թիւնը «Սփութարաճալ զրողներ» մատենաշարով 1982 թ. լույս բնծալց նրա «Աֆրիկյան սն-ատաներուն մէջ» խորագրով Հատոր:

6. **Վախրաւեց Անաւլան, Բնասերի գերադույն**՝ Նաւուրը, Հայկ նազգաշյան. Աֆրիկյան սնատաներուն մէջ, Եսեան, 1982, էջ 3:

7. **Անգրաճիկ Սարաճի** ծնվել է 1915 թվականին, Չարմաճալ զաւարի Սինազան զուղում (Պարոնական): Նախնական կրթութիւնն ստացել է ծնեղաւորի և նոր Զուգալի Նալկական զզրոցներում, ապա անցնելով Հնդկաստան՝ ուսանել է Կալիֆոռնի Հայոց մարդասիրական ձե-մարանում: Ին առաջին զրվածքը լույս է աեսել Թեհրանի «Ալի» Արթում: Աշխատակցել է Նալբիս Նարաթիթիին, «Շիրակ» ամսագրին և «Էոսոս» ժողովածուին: Բայց իր զրական ուղին Նախալորել է Վահե-Վահյանի «Անի» ամսագրում: Ոգտագործել է նաև «Ա. Լոսենց» և «Գ. Մարալուտ» ծածկանունները: 1986 թվականին Անգրանիկ Սարանը լույս է բնծալել իր պատմվածքների երկու ամսով ժողովածուները՝ «Պատմվածքներ. Հատոր Ա» և «Պատմվածք-ներ. Հատոր Բ» խորագրով: Նույն թվականին նախ՝ «Շիրակ» ամսագրում, ապա՝ նախ որպես առանձին Հատոր, ամսագրի խմբագրութիւնը՝ Հասարակական, է ձեւական պաղըր՝ վեպը Անգրանիկ Սարանը սփութարաճալ մի շարք զրական սրցանակների զախնեկիր է, որոնք տրվել են իր պատմվածքների երկու Հատորներին:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

- Աբելյան Հ. I 286
 Աբելյան Մ. II 342
 Աբով Գ. I 313, 315, 316
 Աբովյան Խ. I 48, 102, II 63
 Ադամյան Բ. II 149, 233
 Ադգարյան Ալֆոնս տե՛ս Գաբյան Արմեն
 Ադգարյան Գ. II 25, 165, 169—176, 233, 262, 265, 274, 324, 325, 333, 349, 353
 Ադոնց Ն. I 269
 Աղասյան Թ. I 100, II 279
 Աթմաճյան Գ. (Սեմա Ա.) I 8, 9, 13, 30, 34, 149, 171, 174, 175, 201, 208, 261, 262, 283, 299, 301, 319, II 1, 25, 30, 61, 235, 300
 Աթմաճյան Մ. II 25, 149, 275
 Ալաջաջյան Սա. II 11
 Ալադյան Վ. I 36
 Ալեքսանդր Ի. I 234
 Ալիշան Ղ. I 286, 297
 Ալիբեյյան Ա. I 311, II 11, 177
 Ալիբեյյանյան Ա. II 25, 62, 116, 118, 119, 177, 233, 280, 295, 343, 344, 354
 Ալլերճյա՛, Ա. II 349
 Ակիշյան Ն. II 223, 271, 274, 316, 318—320, 353, 354, 358
 Ա՛արսենյան Ա. I 17, 45, 249
 Ադարարյան Ս. I 40, 278, II 349
 Ադամյան Էդ. II 11, 299
 Ադրալյան Ն. I 192
 Ադրաշյան Հ. (Խիկար) II 19, 333
 Աճառյան Հր. II 342
 Աճեմյան Ա. (Օնենիկ Մխիթարյան) I 204
 Աճեմյան Գ. I 25, II 223, 232, 242, 244, 246, 248, 352
 Աճեմյան Վ. II 223, 313, 332, 357, 358
 Ամիրջյան Խ. II 11, 280, 299, 357
 Այվազյան Ֆ. II 177
 Այվազովսկի Հ. I 29
 Անանյան Վ. II 326, 359
 Անալիս (Եվփիմև Ավետիսյան) I 17
 Անդալ Մ. Ճ. II 280
 Անդերսեն Շ. Ք. II 355
 Անդրանիկ զորավար տե՛ս Օղանյան Ա.
 Անդրեասյան Ա. I 9, 10, 12, 27, 28, 72, 107, 149, 150, 168—171, 201, 207, 208, II 25, 150, 216, 224, 252—255, 257, 351—353
 Անդրեասյան Հր. Տ. I 105
 Անենիկ I 271
 Անտոնյան Ա. I 29
 Անտոնյան Հ. I 299
 Անտո՛ր Արմեն I 207, 213, 214, 228, 270, II 218
 Աշխարհունի Տ. I 45
 Աշտարակեցի Ն. I 27
 Առլեն Մալբրո I 16
 Առլեն Մալբրո կոմսեր II 345
 Ասատրյան Ա. I 285
 Ասատրյան Ս. I 32
 Ասատրյան Հ. II 31, 39, 61, 62, 110, 115, 119—124, 126, 127, 129—134, 180, 181, 223, 234, 273, 330, 344, 345
 Ասլանյան Ա. I 164

* Ցանկում նշված են բոլոր տեճնանունները, որոնք ընդգրկվել են առաջին և երկրորդ զրբերում՝ համապատասխանաբար ներկայացվելով հոմեմական I և II թվանշաններով և ըստ էջերի:

Ցանկը կազմել է Վ. Հ. Փարթամյանը:

Առաջնյան ի. (Հաս) 1 13, 30, 34, 149, 150,
154—168, 171, 193—200, 319, 11 11,
25, 30, 61, 74, 216, 227, 235, 255,
274

Ամսաբլան ի. 11 337

Աստուծո ի. 11 177

Աշագան Ա. 11 11

Ավագյան Հ. 1 26, 42

Արագուն ի. 1 36, 11 280

Արամյան Ա. 11 176, 324, 345, 350

Արեն Փ. 1 41

Արդարանյան Բաթի 11 177

Արման Ամեն 1 311, 11 11

Արմենյան Կարո 11 177

Բարբառյան Մ. 1 30

Բալզակ Օ. 1 29, 11 180, 339

Բախտյան Ա. 1 44, 64

Բալթյան Ջ. 1 236

Բաշադյան Լ. 1 8, 17, 20, 21

Բաշինյան Գ. 1 286

Բարբառ Հենրի 11 177

Բարբառ Հ. 1 32, 33, 36, 183

Բելինսկի Վ. 1 22, 11 38

Բերք Ժ. Բ. 1 263

Բողևս Ե. 1 70, 84

Բոլոմայան Էդ. 11 94, 95, 217, 219, 232,
340

Բոնդ Հարություն (Բոնդուկյան) 11 177

Բրեան Ա. 1 286

Գաղանձյան Ջ. 11 177

Գալուստյան Հ. 11 11, 282, 283, 285, 354

Գալուստյան Հ. (Կան՝ Գալուստյան-Փանոսյան
Հ.) 11 26, 159, 160, 164, 166, 177,
299, 349

Գալուստյան Մ. 11 349

Գանգրուսի Հ. 11 223

Գասան Ա. 1 207, 213

Գասար Ս. 11 177

Գասարյան Ե. 1 204

Գարսիզյան Վ. 11 299

Գարսիս Ջ. Բ. տե՛ս Տերունյան Ավետիս

Գլխյան Ա. 11 149

Գլխի Վ. 1 37, 236

Գլխյան Գ. 1 311, 11 11

Գոգ Վան 11 51

Գոգու Վ. 1 27, 29, 30, 11 50

Գոգու Վ. 11 177

Գոթի թ. 1 136

Գորի Մ. 1 27—30, 37, 40, 70, 266

Գրաշի Ա. 1 30

Գրեզորի Ջ. 11 177

Գրեզորյան Հր. 11 203, 205, 350, 351

Գրիմ Լորդոյան 11 355

Գրոսման Վ. 1 29, 30

Գուրկյան Պ. 11 177, 262, 325, 358

Գուրկյան Թ. 11 349

Գուրմանյան Հովոր 1 171, 302, 303, 311

11 25, 149, 181, 324, 345, 350

Գուրմանյան Հովի 11 223, 226

Գուրմանյան Հրանտ 11 223

Գուրմանյան Ֆ. 11 177

Գուրմանյան Տ. տե՛ս Առին Մարգարի

Գալիկյան Ա. 11 11

Գալիկյան Վ. 11 47, 48, 334, 337, 350

Գալուստյան Ա. 11 14, 25, 62, 81—87, 120,
180, 223, 227, 232, 273, 274, 324,
325, 329—331, 338, 339, 346

Գալուստյան Ջ. 1 136

Գալուստյան Վ. 1 311, 11 11

Գալուստյան Գ. 1 286, 11 181, 335

Գևա 11 353

Գիբելի Ջ. 1 136

Գլխի Վ. 1 31

Գլխի Համիլ Վ. 1 32, 70

Գոգ Ա. 11 47, 48, 51

Գոստոսյան Ֆ. 1 27, 29, 37

Գալիկյան Հ. 11 11

Գրաշի թ. 11 250, 251

Գուրման Ե. 11 311

Գուրման Ե. 1 137, 11 334, 347

Գուրման Պ. 1 145, 159, 216, 218, 225, 228,
277

Գև (Մարգարի Գալուստյան) 1 311, 11
149, 324

Գլխի Վ. 11 8

Գլխի Վ. 11 205

Գլխի Վ. 1 100

Գլխի Վ. 11 342

Կղիմարդ (Եղիշի Տերտեոյան) 1 272, 311,
11 147, 149, 347, 348
Կսաւան Զ. 1 8, 17, 19, 20, 25—27, 160
Սրգեկյան Ա. 1 21
Սրկաթ Արսէն (Շամշյան) 1 311, 11 149
Կրոյսեան 1 61, 11 276

Ջաւրատ 11 25, 172, 280, 282, 285—288,
290—293, 295, 297, 299, 303, 324,
355, 357

Ջանգու Ս. Բ. 11 299

Ջատիկ շար. 11 62, 98—100

Ջարդարյան Շ. 1 13, 34, 108, 137—144, 150,
155, 157, 158, 163, 171, 183, 194,
233, 11 25, 150, 156, 180, 216, 223,
227, 236, 237, 239—241, 250, 274,
352

Ջարդարյան Ռաֆայէլ 1 267

Ջարդարյան Ռարեն 1 45, 47, 48, 62, 85,
95, 101, 187, 11 53

Ջարէշ Բլրուլ 1 311

Ջարիֆյան Մ. 1 8, 145, 220, 11 277, 279,
293

Ջարյան Կ. 1 13, 16, 41, 201, 203, 208,
223, 227, 232—251, 11 7, 28, 37, 146,
158, 180—183, 201, 203—206, 208,
210—212, 350—352

Ջարյան Կ. 11 180, 181

Ջարյան Պ. 1 13, 130, 149, 152, 171, 174,
11 332

Ջաւորյան Վ. տե՛ս Շուշանյան Վ.

Ջուլա Է. 1 29, 37, 189

Ջոշրատ Գ. 1 62, 246, 11 276

Ջուլան Ս. 11 357

Ջորյան Ղ. 1 153

Ջորյան Ստ. 1 44, 11 180, 181

Էլլուտա Պ. 11 280

Էմին Գ. 1 47

Էոգեթ Անգան 11 223, 297, 298, 312, 332,
356

Էդրայուզյան Կ. 1 292

Էրենբուրդ Բ. 36

Էլիսաթ Բրֆաթ 1 280

Թամարյան Հրանտ 1 202

Թաշճյան Խ. 1 292

Թափասական Ս. 1 288, 291, 292

Թեմիզյան Գ. 11 177

Թէն Շ. 1 70

Թեոդիկ 1 110

Թերեյան Վ. 1 8, 14, 15, 17, 20, 130,
216, 221, 222, 235, 260, 273, 295,
297—301, 305, 306, 11 11, 69, 143,
163, 196, 234, 293, 323, 324

Թերյան Վ. 11 149, 177, 262, 265, 353

Թերզյան Անդրանիկ 11 345, 346

Թերզյան Արմէնուշի 1 311, 11 11, 140, 300

Թերզյան Մ. 11 177

Թիլիբիան Վ. 1 174

Թլկատիսցի 1 45, 47, 48, 62, 85, 86, 95,
101

Թլուկյան Մ. 1 270, 11 218

Թոթովենց Վ. 1 15, 17, 20

Թորանյան Թ. 11 233, 324, 355

Թորոսյան Շ. 1 26

Թորոս Փ. Շ. 1 146

Թորոսյան Ա. 1 42

Թորոսյան Շ. տե՛ս Թրուսյան Շ.

Թովալյան Բ. 1 13, 15, 34, 35, 201, 208,
253, 260, 261, 263, 281, 283, 11 25,
149, 274, 300—303, 356

Թովչյան Էդ. 11 10

Թրակացի Շ. տե՛ս Շուշանյան Վ.

Թրենց Գ. 11 279

Թրուսյան Շ. 1 16

Թումանյան Համիկ 1 17

Թումանյան Հովհ. 1 16, 17, 44, 47, 48,
62, 216, 221, 233, 254, 286, 11 355

Թեյան Բ. 11 354, 356, 357

Ժալու Է. 1 70

Ժամկոչյան Շ. 11 333

Ժիսէն 1 32

Ժորժ Վինի (Ջոշրատ Պողոսյան) 11 177

Իրսէն Շ. 1 138

Ինարա (Ջարդարյան Տիրան) 1 137

Իշխան Մ. 1 208, 227, 268, 303, 304, 11
69, 145, 146, 163, 164, 253, 274,
313—315, 323, 325, 332, 347, 349, 358

Իսահակյան Ավ. 1 17, 19, 20, 29, 45—47,
216, 221, 254, 286, 11 6, 16, 18, 20,
333

Լենին Վ. 1 24, 25, 33

Լևո 1 286

Լիլ Լրկոնադ գր 11 54

Լյուբեն Արմեն տեղ Ծառու Ե.

Հոսիկ 11 223

Հասարակական 1 234

Հեռիկյան Հ. Ս. 1 211

Խամակ 1 137

Խանենդ Գ. (Խանյան) 11 25, 149

Խանդավան Ս. 11 180

Խաչատրյան Ա. 11 73, 74

Խաչատրյան Բ. 22

Խաչատրյան Ս. 1 17

Խրատունի Զ. 11 26, 172, 173, 233—295,
303, 348, 349, 355

Խրանյան Կ. 1 42

Խրիմյան Մ. 1 48

Ստանուկյան Ա. 1 13, 208, 227, 228, 231,
259, 274, 275, 280, 303, 312—319,
11 7, 25, 144, 146, 148, 173, 180, 203,
223, 234, 265—270, 274, 353

Նատուրյան Ա. 1 30

Կապկ Կ. 1 207, 210, 227

Կալանդար 11 47

Կալիկի Կ. Ա. 1 234

Կասաբանյան Ս. 1 8, 17, 21, 26, 27

Կանաչյան Բ. 11 344

Կապուստիկյան Ս. 1 79, 162, 11 175

Կարապետյան Հ. 11 91—94, 223, 340

Կելեկյան Հ. տեղ Համաստեղ

Կերտան Է. 1 16

Կիրակոսյան Ա. 11 25, 177, 250

Կյուրյան Գ. 1 269

Կատարյան Վ. 1 32

Կոմիկյան Վ. 11 223, 313, 357

Կոմիտաս վարդապետ 1 137, 11 55, 343, 344

Կուրկյան Ե. 11 223, 296, 313, 356

Կուրմիկյան Ե. 1 29

Կուրմիկյան Կ. Բ. 1 37

Կուրմիկյան Ստ. 1 7

Հակոբյան Ժ. 1 208, 226, 227, 253, 255,
256, 306, 11 151, 153, 156, 159, 160,
170, 177, 255, 348

Հակոբյան Հ. 1 286

Հակոբյան Հ. (Եկաբի) 11 51

Հակոբյան Բ. 1 16

Համյան Մ. 11 149, 300, 332

Համյան Վ. 11 11, 233

Համսոյան Լ. 11 177

Համաստեղ 1 13, 42—67, 70, 74—76, 85,
86, 93, 106, 124, 146, 147, 233,
255, 257, 274, 11 7, 27, 28, 50, 33,
39, 56, 61, 120, 146, 180—185, 187,
188, 191—200, 202, 203, 213, 266,
273, 313, 330, 331, 350, 371

Համսուն Կ. 1 44

Հարկոյ Ա. 1 13, 42, 62, 85, 96—99, 11
32, 39—41, 61, 120, 223, 266, 331,
333—335

Հարման 1 153, 154

Հարյան Գ. 11 337

Հաստեղյան Բ. 11 50, 51, 223, 305—312,
332, 337, 353, 357

Հարությունյան Ա. 1 28, 29

Հարությունյան Հ. տեղ Բիկատիկի

Հեմիկյան Է. 1 32

Հենդլյան Հովհ. 11 334

Հիմնիկ Ն. 11 280

Հյուր Վ. 1 37

Հովհաննես Ալան 11 344

Հովհաննես Սարգ 1 311

Հովհաննիսյան Ա. 1 10

Հովհաննիսյան Հ. 1 286

Հովսեփյան Գ. 11 342

Հորոս 1 70

Հրանդ (Կուրմիկյան Մ.) 1 104, 137

Հոսեփյան Մ. 11 177

Հորիկ Ա. 1 36

Ղուկասյան Հ. 1 311, 11 11

Ճանաչյան Մ. 11 149

Ճանճիկյան Կ. 11 282, 283, 285, 354

Ճանյան Ա. 11 299

Ճիգմկյան Ա. 1 271

Մաթատուան (Մաղաթւան վարդերան) 1 27
 Մաթւան Հար. 11 149, 233
 Մաթնոսյան Հրանտ 11 47, 48, 180, 337
 Մաղարմե Ա. 1 263
 Մաղբղան վ. 1 8, 17, 22
 Մալխասյան Սա. 11 342
 Մալոս Ա. 1 36
 Մաշարի Գ. 1 64, 11 180
 Մաշակյան Հ. 1 207, 208, 213, 214
 Մաշակաթսի վ. 1 28—30
 Մալսուրյան Օ. 1 286
 Ման Բ. 1 36
 Մանավյան Խ. 11 300
 Մաճղաղյան Անդէյ 11 177
 Մանկունի Հ. Լ. 11 25
 Մանվելյան Ա. 11 25
 Մանվելյան Մ. 1 286
 Մանուկյան Ս. 11 32, 39, 42, 335
 Մանցունի Ալ. 11 202
 Մանուկյան Քարսի 11 177
 Մանուչյան Մ. 1 30, 31, 34, 35, 37, 208, 213, 267—263, 283, 319, 11 10, 11, 30, 61, 74, 235, 255, 300
 Մաշտոյ Աւարոյ 11 63
 Մատթ Հ. 11 278, 309
 Մատիկյան Զ. Պ. 11 223, 332
 Մաղլան վ. 11 25, 69, 66—80, 84, 89, 120, 180, 223, 274, 330, 333, 337, 338
 Մարտիրոսյան Ն. 11 11
 Մելիք Ա. 11 25, 177
 Մեղիքյան Ա. 1 290
 Մելիքյան Ս. 11 344
 Մելիքոսթյան Հ. Ս. 11 333
 Մելլան վ. 1 153
 Մելքոնյան Զ. 1 311, 11 140, 141, 163, 170, 172, 219—221, 275, 332, 346, 349
 Մեծարեղ Մ. 1 145, 216, 219, 254, 11 48, 51—54, 279, 303, 337
 Մեսրոպ Լ. 1 149, 171, 175, 11 25, 181, 223
 Մեմլիքի Մ. 1 70, 236
 Մեքուման վարդապետ տէս Աշխարհունի Տ.
 Միասնակյան Ա. 1 285
 Միկոյան Ա. 1 79
 Մինաս Լ. 1 204, 211
 Միստրալ Ֆ. 11 47, 48

Միրզա Օ. 1 32, 70
 Միրզոյան Զ. 11 149
 Միրզալյան Փ. 1 13, 107, 108, 144—147, 11 11, 156, 250
 Մխալյան Գ. 11 347
 Մխիթարյան Գ. 1 75, 76
 Մկրտիչյան Լ. 11 240
 Միսնորի Հ. 1 13, 42, 43, 47, 62, 55, 96, 100—106, 146, 246, 11 6, 8, 20, 25, 27, 32, 33, 35, 36, 39, 41, 46—61, 80, 119, 120, 180, 195, 273, 336, 334, 336, 337
 Մշո Գեղամ 1 104
 Մուլեր Ժ. Բ. 1 37
 Մուշատան Գ. 1 29, 37
 Մորափա Ա. 11 259
 Յափուճյան Ա. 11 332
 Յափուճյան Ս. 1 11
 Նազգալյան Հ. 11 262, 326, 327, 359
 Նալբանդյան Մ. 1 286
 Նանարյան Ա. 11 223, 226
 Նալբիրի Լ. 1 207, 208, 212, 213
 Նանան Ֆ. 1 18
 Նախասարգյան վ. 1 175, 183
 Նար. Կոս 1 62, 158, 286
 Նարդունի Շ. 1 35, 74—55, 87, 150, 11 7, 218
 Նարեկացի Գ. 11 172, 303
 Նեղրի Ա. 1 37, 234
 Նեկրասով Ն. 1 29, 30
 Նեքոս Ա. 1 32, 36
 Նորունի Հ. 11 11
 Նորիկյան Բ. 1 19, 39, 43, 62, 85—87, 92—96, 149, 152, 171, 172, 222, 21 8, 25, 31, 32, 39, 61—66, 119, 120, 273, 335, 337
 Նուպիկ Ս. 1 286
 Շահառե ժորժ 11 339
 Շահրաղյան Սա. 11 11
 Շահեն Հ. 1 209
 Շահեն Ն. 11 11, 233, 324
 Շահինյան Գ. 1 63, 11 193, 194, 332, 351
 Շահաթունի 11 240

Շահար Շ. 1 13, 16, 34, 35, 62, 87, 89,
107, 110—131, 138, 140, 141, 143,
145, 146, 152, 171, 176, 177, 183,
194, 233, 237, 238, 242, 312, 11 8,
25, 27, 28, 49, 60, 61, 67, 68, 70,
80, 116, 127, 150, 153, 167, 168,
180, 216, 227, 233—235, 241, 250,
251, 274, 318, 325, 330, 331, 348, 350

Շահարյան Լ. 11 25

Շահարյան Պ. 11 11

Շամիկյան Պ. 11 343

Շամիրամ 11 197, 201

Շանի Լ. 1 137, 286

Շավարձ Ա. (Արամ Փենիկյան) 11 295

Շարլյան Ա. 11 11

Շելի Պ. 1 236

Շերակ Արմեն (Ենոկ Պետյան) 11 62, 97,
99, 100, 226, 340

Շիրիջյան Լուսին 11 177

Շիրվանյանի Ա. 1 17—20, 46, 48, 49,
286, 11 335

Շիրաթի Ն. 11 131

Շոտ Բ. 1 32—34, 36

Շուշանյան Վ. 1 13, 25, 28, 29, 34, 35,
42—44, 17, 64—75, 79, 80, 85, 86, 93,
107, 119, 124, 145, 149, 150, 152,
167, 171, 177—193, 195, 200, 201,
203—206, 209, 221, 224, 225, 227,
229, 231—233, 258, 282, 299, 303,
11 8, 11, 25, 27, 31, 41, 61, 120,
137, 146, 150, 156, 175, 180, 196,
220, 234, 242, 266, 273, 289, 300,
323, 324, 321, 319, 350

Սրբեդյան Թ. 1 17, 20—22

Սրբունի Չ. 1 13, 34, 35, 108, 130—136,
138, 140, 143, 144, 159, 155—157,
165, 171, 171, 193, 232, 11 25, 30,
150, 180, 216, 223, 227, 234, 250,
256—258, 260, 261, 259, 274, 333,
352

Ջալիկ Չ. 1 60

Ջավուշ Գևորգ 11 134

Ջաբրիլ Ե. 1 10, 202, 216, 221, 265, 277—
279, 283, 284, 287, 288, 294, 298,
306, 11 180

Զեյնով Ա. 1 37

Զեքիայան Գ. 11 177

Զիլյան Ա. 1 293

Զոպանյան Ա. 1 8, 13, 14, 17, 20, 21, 27,
36, 41—43, 49, 64, 89, 112, 113,
117, 119, 131, 134, 137, 138, 146,
147, 177, 203, 213, 217, 235, 250,
287, 302, 11 20, 240, 257, 258, 353

Զոպար Ե. 1 213

Պալարյան Ա. 1 149, 171, 175, 11 223

Պասես Բ. 1 70

Պասաճյան Կ. 11 149, 175, 177, 350

Պատկանյան Թ. 1 286

Պարթևյան Ս. 11 38

Պարսումյան Բ. 1 273

Պարսումյան Ե. 11 223

Պեշիկթալյան Ն. 1 35, 11 272

Պետիկյան Վ. 11 149, 233

Պետրոսյան Վ. 11 17, 173, 180, 333

Պետրոս-Պարզի 1 272

Պերանի 1 149, 171, 175, 207

Պրլայան Գ. 11 177

Պրլայան Չ. 11 223, 313, 357

Պյուս Լ. 1 70

Պշաբյան Բ. 11 177

Պոստյան Պ. 1 48

Պոչկին Ա. 1 29

Ջրբաշյան Էդ. 11 18, 21, 24, 26, 52, 62,
80, 333, 335, 337, 338

Իևանով Է. Բ. 1 32

Իևանյան Ա. 1 234

Իեն 1 150, 152, 153

Իևանիկի Թ. 1 231

Իրեար Թ. 1 32, 70

Իբրի Բ. Բ. 1 70

Իիֆադ Թ. 1 280

Իողևրաթ Թ. 1 79

Իպուս Բ. 1 31, 34, 36

Իսահար Պ. 1 70

Իսսան Է. 1 68, 70

Իսսան Ժ. 1 70, 11 334

Սուրբ-Նովա 1 70
 Սարաֆյան Ն. 1 13, 35, 149, 175, 201, 208, 215, 216, 261, 263, 275, 282, 293, 303, 11 240, 300
 Սարգիսյան Մ. 11 335
 Սարգիսյան Օ. 11 342
 Սարրաթյան Ի. 11 177, 298, 299
 Սարյան Ա. 11 223, 327, 328, 359
 Սարյան Մ. 1 286, 11 51
 Սարո Ա. 1 228
 Սարոյան Վ. 1 16, 11 25, 251
 Սարոյան Ա. 11 332
 Սեդա Ս. (Սիրան Հարիֆյան) 1 13, 149, 159—163, 165, 167, 170, 11 25, 61, 216, 223, 235, 274
 Սեմա Ա. տե՛ս Աթմանյան Գ.
 Սելլյան Պ. 1 25, 295
 Սեպուհ Ս. 1 207
 Սեջոթ Ազգյուր 11 184
 Սեփեմյան Ա. 11 177, 223, 262, 264, 325, 326, 358
 Սիմոնյան Զ. է. 1 32, 11 250—252
 Սիրամանյան 1 45, 47, 286, 308, 316, 11 81, 276, 279, 323
 Սիմոնյան Հ. 11 3, 4, 8
 Սիմոնյան Պ. 1 25, 149, 233, 262, 275, 341, 342
 Սիմոնյան Ս. 11 62, 107—110, 120, 341, 342
 Սիմոնով Կ. 1 29, 30
 Սիսյու 1 8
 Սիսյան Գր. 11 11
 Սլավոյ Կ. (Շահինյան) 1 25, 201, 208, 285, 295—297, 11 25, 149, 324, 333
 Սիրանույ 1 286
 Սիրունի Հ. ճ. 11 333
 Սյուրյանյան Լ. 11 25
 Սյուսի Ա. 1 207
 Սյուրմիլյան Լ. Զ. 1 15, 16, 178, 201, 208, 222, 295, 297—301, 11 8, 25, 30, 61, 181, 196
 Սնապյան Պ. 11 218, 232
 Սոֆյան Վ. 1 208, 210, 271, 11 218
 Ստրատի Բ. 1 32
 Սրապյան Ա. 1 311, 11 25, 149
 Սրապյան-Հարություն 11 177

Սրբանձառյան Գ. 1, 48, 104
 Սունդուկյան Գ. 11 335
 Սեակ Պ. 11 158, 172, 180, 290, 291, 345
 Սեակ Թ. 11 276, 323, 343
 Սեան Ա. 1 207
 Սեան Գ. 1 165, 11 3—8, 11, 19, 334, 341, 343, 345—348, 351—353, 356
 Սեան Սեդա 11 177
 Վաղեկ Թ. 1 266
 Վաղպատյան Վ. 1 153
 Վաղերի Փ. 1 263
 Վանադի Զատրիա 11 25, 62, 86—89, 92, 120, 223, 227, 232, 325, 332, 333, 340
 Վան Հալի 1 13, 42, 55—90, 95, 149, 162, 174, 11 8, 25, 31, 61—66, 120, 273, 331, 337
 Վան Հատրի 1 13, 28, 29, 201, 208, 209, 218, 223, 225—227, 230, 258, 259, 269, 274, 277, 283, 285, 307, 311, 11 19—21, 25, 39, 69, 100, 111, 138—140, 173, 240, 274, 304, 306, 308, 323, 324, 332, 333, 341, 343, 345, 352, 356, 359
 Վաչիգատն Զ. 1 33
 Վարանդ (Սարգիս Փյուրբան) 11 177
 Վարանդյան է. 11 177
 Վարդան Լևոն 11 233, 275
 Վարդանյան Ա. 11 332
 Վարդանյան է. 1 16
 Վարդանյան Հ. 11 11
 Վարժապետյան Հ. 11 342
 Վարժապետյան Տ. 11 25, 62, 111, 113, 222, 227, 232, 342, 343
 Վարդան Շ. 11 11
 Վարդա Այեր 11 177
 Վարդան Ա. 1 228
 Վարդան Գ. 1 8, 45, 47, 219, 254, 286, 316, 11 54, 81, 276, 279, 293, 322, 323, 334
 Վեկի Օ. 11 280
 Վեդյան Պ. 1 70, 11 323
 Վերսարն է. 1 234, 263
 Վերֆել Զ. 1 146, 11 181, 183
 Վերդիլոս 1 70

Վոլտեր 1 70, 11 323
Վրիժակ տե՛ս Շուշանյան Վ.

Տատրյան Ա. 1 35, 11 223

Տատուր Ա. 11 223

Տատուրյան Ահ. 11 143, 324, 347, 358

Տարոնյան Էդ. 11 32, 33, 37, 39, 334

Տեմիրճյան Հ. տե՛ս Մեծուրի Հակոբ

Տեսակերպ Ն. 1 112, 154

Տեր-Անդրեասյան Ե. 1 137

Տեր-Անդրեասյան Հ. 11 349

Տեր-Հովհաննիսյան Գ. 11 25, 39, 177, 178,
334, 350

Տեր-Մարգարյան Ա. 11 335

Տեր-Մարգարյան-Թրեկերյան Ս. 11 32, 43,
45, 46, 223, 335, 336

Տեր-Միրալեւյան Ն. 1 210, 271

Տերյան Վ. 1 202, 216, 221, 254, 11 51

Տեր-Ստեփանյան Մ. 1 311, 11 62, 95, 96,
223, 226, 227, 232, 340, 351

Տերունյան Ա. (Գաբրիել Զոն Ռոյ) 1 16

Տերունյան Ս. 1 311, 11 25, 42, 347

Տիգրանյան-Աւարոնյան Ա. 1 289, 290

Տիրազյան Արեգ 11 309

Տոլստոյ Ա. 1 36

Տոլստոյ Լ. 1 27—29, 37, 11 180

Տոնյան Մ. 11 177

Տփէն Մ. 1 86

Տորգեհեւ Ի. 1 27, 28

Րաֆֆի 1 45, 47, 48, 11 188, 335

Րոստոմով Ս. 1 70

Յեւեկիմ Կ. 1 32

Ռալլո Թ. 1 70

Ռիլլի Բ. 1 70

Ունամուն Մ. 1 234

Փանոսյան Ս. 11 25, 62, 100—104, 110

181, 223, 227, 232, 340, 341

Փափազյան Հակոբ տե՛ս Մեծուրի Հ.

Փիլիկյան Հովհ. 11 177

Փիլիպոսյան Հ. 11 177

Փոլազյան Կ. 11 150, 223, 234—236

Փիլոսոփյան Ա. 1 21

Քաշա Վ. 11 177

Քեչիկյան Գ. 11 11, 142, 346

Քյուրքչյան Վ. 11 177

Քուլգուկ Է. 11 250, 251

Քոշար Հ. 11 82

Քուլաղ Ն. 1 70

Օշական Հ. 1 8, 15, 20, 75, 147, 223, 268,
295, 305, 312, 11 334

Օսյան Ե. 1 8, 15, 17, 18, 20, 29, 212,
11 121, 194

Յաղեկ Ա. 1 28

Յալլազա Հ. 1 32

Phenix 1 153, 154

Յլըճյան Օ. 11 300

Յորստեր Է. Մ. 1 36

Յրանս Ա. 1 31—34, 70

60847

ԲՈՎԱՆՆԵ ԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսք հովանավորի	3
Խոսք մեր քննիչի մասին	5
Ներածություն	9
Շարունակվող կարոտի դրականություն	30
Նոր կարոտի գրահանություն	61
Հոնսին հայրենիքի... պատվանդամ հայրենիքով	135
Հոնսին հայրենի և սեփական արժանապատիվուն	180
Էնգլիստ և հոնսին հայապահպանման	215
Մարդկություն, դրականություն նոր որակ	271
Որպես վերջարան	321
Ծանոթություններ	333
Անվանադրան	360

ԳԵՂԱՄ ՈՒՎԱՆ

ՍՓՅՈՒՌԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՌԻՎՈՒՄԵՆԻ (1946—1985)

Հրատ. խմբագիր Լ. Ս. Սարգսյան
ՏԷԽ. խմբագիր Լ. Ս. Աղբալյան

115 1627

Հանձնված է շարվածքի 29. 10. 1996 թ.: Ստորագրված է տպագրության 17. 02. 1997 թ.:
Չափը 70×90¹/₁₆: Բուլի N 1: Տառադրույթի պրինտի տպագրության, բարձր տպագրություն:
Պայմ. 26,4 մամ., տպագր. 23,0 մամ.: Հրատ. N 5034: Պատվեր N 60:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ գիտություն հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.

ՀՀ ԳԱԱ գիտություն հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0228667

ЦЕНА

А II

85145